

8/2135

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

BERZEVICZY ALBERT ÉS BEÖTHY ZSOLT

KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA.

SZÁZNEGYVENHETEDIK KÖTET.

(415. 416. 417. SZÁM)

BUDAPEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1911.

M. KIR. ALFÖLDI EGYETEM KÖNYVTÁRA,
BUDAPESTI

P 11901/25

LIBRARIUM
UNIVERSITATIS
HUNGARICAE
SCIENTIARUM
BUDAPESTIENSIS

BIBLIOTHECA SCIENT.
UNIVERSITATIS HUNGARICAE
SCIENTIARUM BUDAPESTIENSIS.
~~DUPLICATA VENDITUM~~

~~10124~~ 64

TARTALOM.

CCCCXV. SZÁM.

	Lap
BÁRÓ PLENER ERNŐ EMLÉKIRATAI. — Wlassics Gyulától	1
A MOHAMMEDÁNOK ÉBREDÉSE ÁZSIÁBAN. — Vámbéry Ármintól	18
A NEMZETI NEVELÉS ESZMÉJÉNEK KIALAKULÁSA 1848-IG.(I.) — Kármán Mórtól	48
KRIZA JÁNOS EMLÉKEZETE. — Versényi Györgytől	75
EMMA. (I.) — Elbeszélés. — Jókay Lajostól	112
ELEVEN OLVASMÁNYOK.— Költemény. — Szávay Gyulától	129
SZEMLE: 1. <i>A harmadik egyetem kérdéséről.</i> — Berzeviczy Alberttől. 2. <i>Bessenyei György emlékezete.</i> — Császár Elemértől	132
ÉRTESÍTŐ: 1. <i>A választójogról.</i> (Kristóffy József: <i>Választójogi beszédek.</i>) — Nagy Miklóstól. 2. <i>Petőfi Zoltán.</i> (Déri Gyula: <i>Petőfi Zoltán.</i>) — Szücsi Józseftől. <i>Új magyar könyvek</i>	152

CCCCXVI. SZÁM.

TELEKI LÁSZLÓ EMLÉKEZETE. — Hegedűs Istvántól	161
ROSTAND ÉLETE ÉS LYRAI KÖLTEMÉNYEI. — Haraszti Gyulától	177
A NEMZETI NEVELÉS ESZMÉJÉNEK KIALAKULÁSA 1848-IG. (II.) — Kármán Mórtól	209
OTHELLO. — Voinovich Gézától	233
EMMA. (II.) — Elbeszélés. — Jókay Lajostól	259
FINN VERSEK. — <i>Tavasznének.</i> — <i>Hótalpasok dala.</i> — <i>Kedvesem ott zeng...</i> — Finnből, — Somkuti	277
SZEMLE: 1. <i>A Bánk bán bukása Berlinben.</i> — Riedl Frigyesről. 2. <i>Politikai pártviszonyok Olaszországban.</i> — Nagy Elektől	284

ÉRTESÍTŐ: 1. Középkori iskolázatásunk történetéből. (Békefi Remig: A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig.) — Téglás Gábertől.	
2. Újabb lyrai költészetünk néhány hajtása. (1. Taxus: Ham- vasztás. — 2. Sik Sándor: Szembe a nappal. — 3. Ifj. Wlassics Gyula: Az én gályám. — 4. Farkas Imre: Lys.) — Papp Ferencztől.	
3. Schönherr Gyula emlékezete. — d.-től	
Új magyar könyvek. — — — — —	294

CCCCXVII. SZÁM.

A JENI-ZÁRAI NÉPLÁZADÁS. — Kállay Benjamin hagyatékából közli Thallóczy Lajos — — — — —	321
LEAR KIRÁLY. — Alexander Bernáttól — — — — —	335
JEGYZETEK JAPÁNROL. (I.) — Anadolitól — — — — —	344
A NEMZETI NEVELÉS ESZMÉJÉNEK KIALAKULÁSA 1848-IG. (III.) — Kármán Mórtól — — — — —	363
TAINÉ EGYÉNISÉGE. — Nagy Józseftől — — — — —	393
BEATO ANGELICO MINT TEMPERA- ÉS FRESCO-FESTŐ. — Freund Edittől — — — — —	410
EMMA. (III.) — Elbeszélés. — Jókay Lajostól — — — — —	417
GYERMEKEIM. — Költemény. — Léway Józseftől — — — — —	438
SZEMLE: 1. Vértesi Arnold (1836—1911.). — Császár Eleméértől. 2. Az angol alkotmány válsága. Concha Győzöttől — — — — —	440
ÉRTESÍTŐ: 1. Munkácsi Bernát vogul népköltési gyűjteménye. — Bán Aladártól.	
2. Vallás és művészet. (Réz László könyve). — Miklós Ferencztől.	
3. Egy író nő versei. (Idus: Akkordok). — Horváth Cyrilltől.	
4. Reviczky Gyula. (Paulovics István könyve). — L. Z.-től.	
5. József nádor és Károly főherceg Pesten 1803—1804-ben. (Éble Gábor füzete). — d.-től.	
Új magyar könyvek — — — — —	461

BÁRÓ PLENER ERNŐ EMLÉKIRATAI.

I.

Az ausztriai német államférfiak közül kevés ír emlékiratot. Friedjung panaszkodik is e mulasztás miatt, mert ez az oka, hogy az osztrák történetírók nem rendelkeznek fontos állampolitikai ügyekben sem a legilletékesebb felvilágosító adatokkal. Schmerling hagyott ugyan maga után bő tartalmú feljegyzéseket, de ezeket, kívánságára, csak hosszú idő múlva szabad közzétenni. Metternich, Stremajer, Hasner csak töredékes jegyzeteket hagytak hátra.

A régebbi osztrák német államférfiak és diplomaták inkább naplókát írtak; ezek között Friedjung különösen kiemeli Kübeck naplóját, melyet fia tett közzé. Friedjung arról is panaszkodik, hogy sem a magyar, sem az ausztriai szláv államférfiak nem túlságosan ügybuzgók emlékiratok vagy naplók szerkesztésében, pedig mily hasznos szolgálót tesznek Széchenyi István és Lónyay Menyhért naplói. Ezért különös örömmel üdvözi Plener emlékiratait (*Erinnerungen von Ernst Freiherr von Plener*. Deutsche Verlagsanstalt, Stuttgart-Leipzig), melyek majd más osztrák német államférfiakat is buzdítanak emlékiratok kiadására és hozzáteszi, hogy így nemcsak a sváb származású Schöffle és a szász Beust emlékiratai szolgáltatják a legújabb ausztriai történelemhez az adatokat.

Plener emlékiratai kétségen kívül minket magyarokat is érdekelnek. Nemcsak azért, hogy gyermekkori oktatását a budai és pozsonyi gymnasiumban szerezte, nemcsak azért, hogy Eötvösünk leányával kötött házassága útján melegebb kapcsok fűzik Magyarországhoz, hanem egész államférfiúi egyéniségének értéke megérdemli, hogy figyel-

münkre méltassuk életének és politikai szereplésének történetét.

Jelentékeny államférfiak emlékiratai, mely irodalmi műfajban különösen a francia és angol irodalom bővelkedik, sok irányban felvilágosították a történeti igazságot. Különösen alig nélkülözhető történelmi adatok értékéig emelkednek ezek abban a korszakban, midőn még az államélet vezetése kevésbé volt a nyilvánosság, a hatalmasan kifejlett sajtó ellenőrzése alatt. De ma is tehetnek jó szolgálatot, mert a pártpolitikát szolgáló sajtó túlszínezései a tényeket legtöbbször hamis világításba helyezik. Csaknem mindenki tudja, ki résztvett valamely nagyobb politikai actióban, hogy igen ritkán írja le a sajtó azzal a hűséggel az eseményeket, a miként azok történtek.

Hány érdemet tulajdonít a közvélemény másnak, hány tévedést ró másra, mint a kit illet. Az emlékiratnak azonban csak akkor van értéke, ha, a mennyire az az emberi tökéletlenség mellett lehetséges, igazán hű tényeket ír le. Igen sok önéletrajz azonban csak öndicsőítés. A «l'esprit d'escalier» minden leleményessége odafurakodik az emléksorok közé és saját hibáinak utólag erény színébe öltöztetése a toll mozgató ereje. A szerecsen-mosást azonban hamar észrevesszük; ezért mondják sokan, hogy az emlékiratok még senkit se tettek nagyobbá, hanem rendszerint kisebbé.

Az emberi gyöngeség, az államférfiúi szerepléssel legtöbbször kapcsolatos hiúsági túltengés értéktelenít el sok emlékiratot. Erre kiváló példát nyújt Beust gróf az ő emlékirataiban, hol a hiúság túlzása ront el csaknem minden lapot. Gonddal közli az őt dicsérő hirlapcikket is, melyeket talán éppen az ő sajtó-irodája sugallt. Az a tükör előtt álló memoire irodalom, mely a «pose»-ok és a hypokritaság jegyében áll — valóban kevés értékű, de néha arra mégis alkalmas, hogy a történetírásnak az emlékiratot író államférfiú akaratlanul önmaga szolgáltatja jellemgyöngeségének bizonyítékait.

Néha az önéletírás is éppen úgy, mint az életben a magaviselet, a szerénység köntösét veszi fel, de kitűnik nem egyszer, hogy az álszerénység a legveszedelmesebb

gőgnek ügyesen kieszelt «pose»-a. Sajátszerű, hogy az álszerénység álarcza alatt rejtőző mértéktelen hiúságot legkevesbbé veszik észre az emberek, pedig a ki az elismerést az álszerénységgel akarja kicsikarni, ép oly mérvben hiú, mint az, a ki saját igazi érdemét dicsekedve tálalja a világ elé. Mindenesetre önfegyelem nélkül nem szólhat senki önmagáról és saját cselekedeteiről. Tudnia kell kiválasztani az anyagot s szereplésének lényeges és nem lényeges elemeit annak, ki használni is akar emlékiratával a történelmi igazságnak, nemcsak személyét kívánja előtérbe állítani.

A hypersubjectivitas az az örvény, mely elsodorja a legtöbb emlékirat történelmi értékét.

Az első kötet hangja feljogosít ugyan arra a következtetésre, hogy ezt a hibát szerzőnk elkerüli, mégis a történelmi igazság megvilágítása szempontjából az emlékirat értékét csak a második kötet megjelenése után állapíthatjuk meg, mert az első kötet csak ifjúságát, diplomatiái szolgálatának éveit tartalmazza (1873-ig) s csak a második kötetben fog beszámolni igen jelentékeny államférfiúi és parlamenti szerepléséről.

Az első kötetnek a tartalmát kiválóan az teszi érdekessé, hogy az író saját lelki világának egész fejlődésmenetét feltárja. Nemcsak azt tudjuk meg, mit látott, mit tapasztalt a külföldön eltöltött diplomatiái szolgálatában, nemcsak külső életét rajzolja, hanem híven beszámol arról is, mit olvasott, miként ítélte meg az akkori politikai, tudományos, irodalmi, gazdasági és társadalmi élet nagyobb eseményeit. Végig követhetjük fejlődésmenetét addig a határig, midőn lelke fölismerte már azt, hogy nem elég csak tanulni, olvasni és logikai következtetésekben gyönyörködni, hanem az élet gyakorlati világában is föl kell ismerni a levont elméleti következtetések hatását és cselekedni, tenni, hatni kell.

Bizonyára előtte lebegett Stuart Mill önéletrajza, a mely valóban csak a gondolatfejlődés tüzetes leírása. Ezért iparkodik az olvasó elé állítani, mily útát futott be az ő gondolkozásának, művelődésének menete. A gondolkozás fejlődésének szempontjából igen érdekes, miként veszi tanulmányai közben észre, hogy a classikus nemzetgazda-

sági tudomány mennyire az élet fölött elsikló dogmatikus tételek sorozata, miként nyeri meg tetszését a nagy államtani reform, mely szakít azzal a felfogással, mely az államcélt szűkre szabva, az államban csak a jogrend intézményét látja.

Pozsonyi gymnasiumi tanulmányainak eredményét hálásan jegyzi fel. Műveltségének tudományos módszerét, saját beismerése szerint, itt alapozta meg. Korán olvassa Büchner *Kraft und Stoff* című művét és azt az egész nagy vitaanyagot, mely Wagner Adolf és Vogt Károly nevéhez fűződik.

Lemberg, hol egyetemi éveit töltötte, nem oly kedves előtte, mint Pozsony. Új lendületet vesz élete, midőn Bécsbe költözik, melynek egyetemén Stein Lőrinczet, a nagynevű tanárt hallgatja. Itt ismerkedik meg Lemayer Károlylyal, a későbbi kiváló közigazgatási jogászszal, Scherer Vilmostal, a híres germanistával; a magyarok között Szögyényi Marich Lászlót és gróf Zichy Józsefet említi.

Bámuló hallgatója voltam én is Stein szellemdús előadásainak, különös érdekléssel vorzottak ezért azok a sorok, melyeket e nagy tanár tudományos jelentőségének szentel. Helyesen jellemzi ennek a kiváló férfúnak értékét. Kevesen tudják a politika gyakorlati férfiai közül, hogy sok közkeletű meghatározást, melyeket a parlamenti szónoklatokban az államnak és társadalomnak egymáshoz való viszonyáról használnunk, Stein hozott forgalomba. A gondolatok gyökere Hegelnél keresendő ugyan, de gyümölcseit ő osztotta szét. A «socialis királyság» kifejezése, az «aufsteigende Klassenbewegung» az ő tolláról szállt világgá.

Könyveinek a hegeli philosophiával átítatott nehézkes szerkezetét mintha nem is ugyanazon egyén írta volna, ki szóbeli előadásaiban oly megkapó közvetlen elevenséggel tudta actualis kérdésekbe bevonni a tudományos tételek fejtegetését. A szellemesség csaknem utolérhetlen sziporkázásával tudta tiszta fénybe állítani a legelvontabb tudományos tanokat. Plenernek néhány szóban kifejezett prægnans jellemzését eredetiben jegyzem itt fel: «Die Hauptsache bei Stein liegt in dem Versuche die ökonomischen und socialen

Fragen geistig zu durchdringen einheitlich zu gruppieren und eine Art Weltanschauung in dieses Gebiet zu bringen.»

Plenert kétségen kívül Stein előadásainak hatása terelte közgazdasági tanulmányokra. Nemzetgazdasági munkáját (*Volks-wirthschaftslehre*) nem tartja oly kiválónak, mint pénzügytanát. Közigazgatási jogát széles alapon felépítettnek jellemzi, melyet nem tudott befejezni. Ehhez hozzáteszem, hogy tulajdonképen Stein volt a német tudományban a közigazgatási jog tudományos megalapítója és ezen a téren érdeme hervadhatlan. Az, a mit Stein a közigazgatási jog rendszeres conceptiójának kialakulására tett, kétségbe nem vonható dicsősége.

Plener maga beismeri, hogy a jogtani tanulmányok nem vonzották oly erővel, mint a közgazdasági tudomány. Roscherrel egy alkalommal már Bécsben ismerkedett meg, kinek nemzetgazdaság-tanát már olvasta. Stahl, Ahrends, Hegel philosophiai művei inkább lekötötték, mint a perjog. Nem csodálkozom azon sem, hogy Pachman vagy Arndts bécsi tanárok végtelen unalmas jogtani előadásai sem tudták lebilincselni.

Élénk színekben emlékezik meg a februári alkotmány kihirdetésének idejéről. Természetesen osztrák szemüvegen át nézi a februári alkotmány jelentőségét. Nem látták ők akkor azokat a nehézségeket, melyekbe a februári alkotmány magyar részről ütközött. Ők csak annak örültek, hogy lesz parlamentarismus és hogy a reactionarius *Landesordnungs*-kat be fogja fódni az idő homálya.

A bécsi láthatáron — úgymond — nem láttunk túl. Legalább pillanatnyira boldogok voltunk, hogy vége lesz az absolutismusnak. A régi doctrinair-liberalismus nemes lendületét dicséri, de az a gyakorlati politikában nézete szerint terméketlennek bizonyult.

II.

Plenerről mindig azt hittem és ma is hiszem, hogy a dualismusnak igaz híve, mégis egy helyütt oly megjegyzést tesz és ezt oly magyarázattal kíséri, mely félreértésre adhat

okot és épen ezért ezt elhallgatnom nem szabad. Ez a megjegyzés és magyarázat arra enged következtetni, mintha Plener sajnálná, miért kellett Austria és Magyarország szövetségének útján eljutnunk az 1867: XII. törvénycikkben biztosított paritásos dualismushoz, hisz ha Bécs okosabban bánik az ötvenes évek abszolút korszakában a magyarokkal, ezek kevesebbel is megelégedtek volna.

Kérdezem, vajon Plenernek ez az állítása: «Meg kellett volna adni az ötvenes években az ó-conservativoktól felajánlott részleges magyar alkotmányt. Ezek fenn akarták tartani a monarchia egységét,» — jelenthet-e egyebet?

Fájlalja Plener azt is, hogy az esztergomi dóm felszentelésének ünnepén a Scitovszky érsek által átnyújtott memorandumot Bécsben hidegen elutasították. Úgy jártunk ezután — mondja — mint a sybillai könyvekkel. Magyarország mindig több és több önállóságot követelt «und gewährte immer weniger der Einheit der Monarchie».

Ehhez az utóbbi állításhoz rögtön hozzáteszem, hogy Magyarországon a nemzet többségének akaratát képviselő Deák-csoport mindig a jogfolytonosság alapján állott, a nemzet jogaiból semmit fel nem adott és a sybillai könyvekre való hivatkozás már csak azért sem találó, mert Deák a königräzti csata után sem kért többet, mint a königräzti csata előtt.

Megemlíti Plener azt is, hogy «feleségének atyja», báró Eötvös József, egy igen érdekes javaslattal lépett fel az 1859-ben megjelent, de már rég elfelejtett röpiratában: *Die Garantien der Macht und Einheit Oesterreichs*. «Ez a szabadelvű magyar államférfiú, — írja Plener — a ki köztudomás szerint az 1848-iki ministeriumnak tagja volt és semmi közösséget az ó-conservativokkal fönn nem tartott, akkor egészen összeegyeztethetőnek vélte a központi parlamentet (Centralparlament) és az egységes kereskedelmi és gazdasági politikát a magyar alkotmány helyreállításával, de erről a javaslatról se akartak tudni Bécsben. Csak az 1859-iki solferinói vereség után volt meg Bécsben a készség újra az ó-conservativokkal alkudozni, de ekkor már — folytatja Plener — az új életre kelt szabadelvű párt túlszárnyalta

őket.» Megrójja Plener a bécsi kormányt azért is, hogy minden kényszerítő ok nélkül fölhagytak Magyarországon az osztrák hivatalnoki szervezettel és visszaállították a régi megyei közigazgatást. Ezzel a bécsi kormány megfosztotta magát legerősebb támaszától és csaknem egyetlen hatalmas eszközétől, miért is a választásokra nem tudott befolyást gyakorolni, a liberális párt pedig kiméretlenül (rücksichtsbar) kihasználta a helyzetet.

Így Plener. Az osztrák centralista-felfogás árnya kísért ezekben a nyilatkozatokban. Plener maga mondja emlékiratainak egy helyén, hogy ő 1866-ig centralista volt, de ezentúl, sőt már előbb is, őszintén óhajtotta a magyarokkal a kiegyezést.

Nem sorolom Plenert azok közé, kiknek a császári birodalom egysége ma is ideáljuk, de ilyen felfogással Ausztriában újabb időkben sűrűn találkozunk.

Kiváló elméjű osztrák közjogászok — mint legújabban Tezner — tartják ébren az osztrák közvéleményben a birodalmi egység gondolatát. Az osztrák császárság fogalmi körébe és címébe toglalják Magyarországot területét és ezt az osztrák császárság részének tekintik. A birodalmi egység közjogi tételét régi magyar törvények segítségével iparkodnak kimagyarázni, nemzetközi vonatkozásban a birodalom egységének tanát állítják fel és legfőlebb házi használatra engedik meg a dualismust.

Ezért ne csodálkozzék Plener, ha érzékenyek vagyunk az oly nyilatkozat iránt, melyet ő valószínűleg a legjobb szándékkal tett, midőn sajnálja, hogy az absolut korszak idején Bécsből nem nyújtottak az alkotmányból valamit, a mivel a magyarok akkor beérték volna. Drastikus szavakkal ez a nyilatkozat azt jelenti, hogy az ötvenes években még olcsó lehetett volna az alku, mi későbbben megdrágult. Az ily föltevés azonban téves. A magyar közviszonyok félreismerése az, ha bárki is azt hiszi, hogy akkor, midőn a nemzet bizalma a jogfolytonosság alapelveihez ragaszkodó Deák Ferencz hatalmas egyéniségében összpontosult a nemzet letért volna a törvényes álláspont, a jogfolytonosság útjáról és beérte volna csak az alkotmány töredékeivel.

A Plenertől kívánt bécsi készség nem talált volna visszhangra Deáknál, miként nem talált ez a készség elfogadásra akkor sem, midőn az októberi diploma és a februári patens alakjában jelentkezett. Deák nélkül pedig a nemzettel békét kötni nem lehetett. Igaz, hogy a magyar államférfiak közül sokan már az ötvenes években és később a hatvanas években is türelmetlenkedtek. Több magyar államférfiú a béke kedvéért az 1848-iki törvényeket feláldozni óhajtott. Eötvös, Trefort és még mások a türelmetlenkedők között voltak és sokszor ösztönözték Deákot, hogy járuljon kiegyezési javaslattal a király elé. Deák erre sem vállalkozott, «ha szükség kívánja — mondta Deák — majd fölkeresnek bennünket Bécsből. Ausztriában minden a körülményektől függ, mihelyt a körülmények úgy kívánják, ha nem kérünk, ha nem közeledünk is, adni fognak, vagy legalább is ígérni, ha ellenben a körülmények, bár látszólag is, rájuk nézve jóra fordulnak, akkor, ha kérünk is, még kevesebbet adnak, illetőleg semmit.» Így gondolkozott Deák 1861—1866-ig, így gondolkozott az ötvenes években is. A csonka alkotmány tervezői sohasem tudták Deákot meggyőzni álláspontjuk helyességéről. Nagyrabecsülte Eötvöst s jól tudta és tudja Magyarországon mindenki, hogy ő mint nagy gondolkozó, a világirodalom egyik büszkesége, hogy lelkének egész odaadásával csüngött hazája javán és csak melegen érző lelke nemes aggodalmából keletkezett a Plenertől elfelejtettnek nevezett röpirata is, mely a *central-parlament és gazdasági birodalmi egység* jegyében kérte a békét, de azért nem szabad áldomosságból elhallgatnunk, sőt vétenénk Eötvös nagy szelleme ellen, ha bátran ki nem mondanók, hogy Eötvösnek ez a röpirata az akkori kétségbeejtőknek látszó nemzetközi viszonyok között menthető ugyan, de kétségen kívül államférfiúi tévedés.

Eötvös nagyságának mi itt Magyarországon nem azzal teszünk szolgálatot, ha ez 1859-iki röpiratát nem felejtjük el, hanem azzal, ha nagy állambölcseleti és publicistikai munkáját, *A tizenkilencedik század uralkodó eszméit*, tartjuk folyton napirenden, annak alapelveit tartjuk becsben és a gyakorlati politikai világnézletet azokhoz a nemes alap-

elvekhez idomitjuk, melyeken publicistikai nagy munkája felépült s erélyesen óvakodunk a reakció fekete árnyától ép úgy, mint a radicalismus szétbontó felforgatásától. Mindkettőtől irtózott Eötvös szelleme.

III.

Plener emlékiratainak legérdekesebb vonalául jelöltem meg egyénisége kibontakozásának belső fejlődésmenetét.

Ezt a vonalat akarom én is inkább kidomborítani, mert bőven tárgyalja ugyan a kor politikai történetét, melynek nagy része már kellő világitásba van helyezve, de mivel azoknak akkor még Plener tényezője nem volt s az emlékiratnak ez a része inkább több politikai és tudományos kérdésnek essayszerű feldolgozása, ezekre alig terjeszkedhetem ki.

El kell ismerni, hogy sok helyütt, ha nem is új adattal, de kétségen kívül új szemponttal segíti elő több nevezetes kérdésnek tisztázását. Ide kell sorolnom azokat a fejtegetéseket, a melyeknek tárgyai: a dunai fejedelemségek conferentiája, Venezia átadása, a congressus-terv, a junius 12-iki szerződés, Beustnak párisi szereplése, Napoleonnak Poroszországgal való tárgyalásai, a szeptember 16-iki francia körirat, az 1866-iki francia politika, Beustnak a keleti kérdésre vonatkozó körirata, a luxemburgi, az alabama-kérdés, a párisi commune, az 1866-iki és a francia német háború előzményei.

Egyéniségének kifejlődésére nagy hatással volt az az előkelő környezet, a melylyel az akkor már szép készültsgű ifjú a pénzügyi kormányzással megbizott atyja házában sűrű érintkezésben volt.

Különösen Schmerling határozott fellépése volt rá hatással. Lasser, Rechberg gróf, de első sorban az akkori kereskedelmi minister, Kalchberg báró, kit ő már Lemberg-ből ismert, valódi atyai barátságukkal tüntették ki. A fiúi ragaszkodás egész melegével kíséri figyelemmel atyja pénzügyministeri tevékenységét, hű latogatója a Reichsrath tanácskozásainak és különösen nagy hatást gyakorol reá Mühlfeldt, ki mindig jegyzetek és kéziratok nélkül beszélt.

Szerette hallgatni Giskrát, kinek rögtönző tehetségét emeli ki, Herbst, Belcredi, Clam Heinrich, Brintz, Rieger parlamenti szereplését néhány szóval találóan jellemzi.

Fejlődésének egyik legnevezetesebb milieujét Berlinben leli, hova bécsi egyetemi tanulmányainak befejezése után továbbképzés céljából ment. Itt nem annyira a tanulókkal, mint inkább a tanárokkal volt élénk összeköttetésben. Gneisttel hetenkint többször két-három óráig beszélgetett közjogi és angol közigazgatási jogi kérdésekről és hálával ismeri el, hogy politikai műveltségének nagy részét Gneistnek köszönheti. De ez nem tartóztatja vissza annak a kijelentésétől, hogy Gneist az angol önkormányzat képét nagyon idealisálta és több tekintetben tévesen rajzolta meg, mert a modern angol önkormányzat és a választott Board ok intézménye helyett a XVIII. század békebirói intézményét túlszínezett vonásokban tárgyalja. Engel seminariumának, Ranke collegiumainak szorgalmas látogatója volt. Engel megismerteti őt Lassalle-lal, a ki akkor politikai működésének magaslatán állott. Tanulmányának tengelyét abban az időben éppen a socialismus kérdései tették és így nagyon érdeklődött Lassalle iránt, kiről följegyzi, hogy a népgyűléseken beszédeit mindig olvasta és éppen nem szonokolt. Szónoki hatása ezért nem is volt. Lassalleról később életrajzot is írt.

Diplomatiai vizsgáját letevéen, 1865. év tavaszán a párisi osztrák követségen elfoglalja kis diplomatiai hivatalát. Lelke elégedetlen volt, mert jövő pályája nem nagyon vonzotta. Inkább szeretett könyvekben búvárkodni, többnyire tudósok társaságában volt addig és egyszerre a fiatal diplomata «mondaine» élete nyílt meg előtte. Ennek sodrába belekerült ugyan és résztvett a párisi nagy társasélet minden élményében, de azért megismerkedik az adóügyek nagy tudásával, Esquiron de Parieu vel. Wolowszkyval, a világhírű bankpolitikussal, felkeresi Le Playt, a keresztyén conservatív irány előharczosát. Sokat tanul Jules Simontól, kit különösen érzelmi socialpolitikusként nevez. Edouard Laboulaye-jel is sokat érintkezik. Ez volt akkor egyike a legnépszerűbb szabadelvű politikusoknak. Maró gúnnyal ostorozta a császárságot. Külsejére német tudóshoz hason-

lított. Kedvencz kérdése volt az állam és az egyén közötti viszonynak taglalása. Nagy ékesszólással képviselte az állami hatalommal szemben a régi szabadelvű doctrinair álláspontot. Laboulaye jól ismerte Humboldt, St. Mill és Eötvösünk munkáit. Plener 1867. év végéig tartózkodik Párisban. Még időt talált arra is, hogy bölesészeti munkákat tanulmányozzon. Fischer Kunó bölesészettörténete és Spinoza etikája kedvencz olvasmányai voltak. Hogy mennyire vett részt a társadalmi életben, arról bőven tanuskodik az a minden ízében érdekes, könnyed, társadalmi korrajz, melyben megörökíti az akkori udvari és az udvarral kibékülni nem tudó Faubourg st. Germaini társaságot, Metternich, Mohl, Rothschild salonjait. Napoleonról, Eugénie császárnéről egész jellemrajzokat ír. Különösen érdekes Mohl salon-életének leírása, hol Jules Mohlnak, a Collège de France tanárának neje, Miss Clarke, vitte a szót és fáradhatlanul izgatott a császárság ellen. A salon hangja itt teljesen ellenzéki volt. Többnyire a francia akadémia tagjai találkoztak itt. Renan maró gúnynyal beszélt, de sohasem szenvedélyesen. Montalembert kiméretlenül és élesen. Prévost-Paradol, Lavergne, Jules Simon, Dupont-White voltak a társaság rendes vendégei. A «Corps législatif»-et is sűrűn látogatja. Egyes szónokokról helyes rajzokat állít be. Leírja a híres felirati vitát is, melyben már nem a csupánaz öt tagból álló régi ellenzék, hanem negyvennégy aláírással támogatott módosítványban követelik a sajtószabadságot, a községi önkormányzatot, a hivatalos jelölések mellőzését. Mindenki érdeklél olvashatja az akadémia híres márczius 8-iki ülésének leírását is.

Itt jelen volt az egész «Faubourg» előkelő társasága, képviselők, írók, tudósok, kik csak beférhettek a kupolaterembe. Itt tartotta Guizot az ujonnan megválasztott Prévost-Paradolhoz a fogadó beszédet, telve politikai irányzatossággal a császárság ellen, de a mi az ülésnek legpikánsabb jelleget adott, az Prévost-Paradole beszédje volt. Elődje Ampère volt, a ki kiváló római történelmet is írt. Prévost-Paradolenak a *Courrier du Dimanche*ban megjelent cikkei valódi irodalmi mesterművek és a legélesebb burkolt támadások voltak a császárság ellen. Ezekhez azonban épen

finomságuknál és a hang előkelőségénél fogva a sajtórendőrség nem férhetett. Az akadémiai székfoglalás alkalmát is felhasználta Prévost, hogy burkoltan erős vágásokat mérjen a császári régimere. Fogta tehát Ampère munkáját és azt behatóan ismertette, nem tévén egyebet, mint hogy a régi római republicanus alkotmányra és a császári korszakra vonatkozó tételeket közbevetett, az actualis politikai helyzetre illő szellemes megjegyzéssel kísérte. Hogy óriási hatást keltett az akadémia környezetében és a császárság ellenesei között, az igen természetes.

Nagy befolyással volt Plenerre a londoni politikai, tudományos és társadalmi élet (1867 februárjától).

Az osztrák-magyar követség élén akkor Apponyi gróf állott; róla és fiáról, Apponyi Sándorról, kihez legbensőbb saág fűzte, igen meleg hangon emlékezik meg.

A társas élet egyetlen élményéből se vonja ki magát. Az akkori walesi herceg (későbbi Edvard király) és walesi hercegné «marlborough house»-i fogadó estélyein is részt vesz. Gyakran megfordul a vidéki előkelő házakban, megfigyeli az angol kastély-életet, ellátogat Oxfordba, Liverpoolba, Manchesterbe, Scotiába.

Az angol társas életet épen a trónörökös életmódjának befolyása következtében frivolnak tartja, de megjegyzi, hogy a trónörökös kiváló szellemi képességeit már akkor mindenki fölismerte.

Angliában sokat tanul, sűrűn érintkezik angol állam férfiakkal és tudósokkal. Különösen leköti figyelmét a választójogi kérdés és emlékiratában ennek, valamint az ír államegyházzról, az ír agrar billről, a népiskolákról, a trade union-ról szóló törvényjavaslatok parlamenti tárgyalásának, nagy tért szentel. Disraeli és Gladstone parlamenti harczai, John Bright, Lowe szónoklatai nagy hatással vannak a fiatal diplomatára.

Előttünk áll Gladstone, ki hatalmas szónoki képességével, elemző erejével, éles kritikájával, meggyőződésből fakadó és a szenvedélyességig hevülő szónoklatával mindenkit felülmult. Gladstone államférfiúi és parlamenti szónoki egyéniségének jellemzésén meglátszik az a nagy közvetlen ha-

tás, melyet a «great old man» az íróra gyakorolt. Morley kitűnő életrajza után is élvezettel olvashatjuk azt, a mit Plener Gladstoneról ír. Látjuk Disrælit csaknem utólérhetlen humorával, ironiájával és élceivel, melyekben fölülmulta nagy vetélytársát.

Látjuk Lowe-t, ki a szavazati jog kiterjesztésétől féltette Anglia régi társadalmi és parlamentaris jellegét. Ettől a felfogástól áthatott beszédjeiben ő igazán az alsó-ház hangulatának hangján szólt, mert tulajdonképen csaknem minden párt «contre cœur» foglalt állást a választói jog kiterjesztése mellett. Hányszor fordul elő a parlamentek történetében, hogy senkinek sem kell a szőnyegen levő javaslat és mégis, politikai okoknak hódolva, csaknem mindegyik párt versenyez egymással a nem kívánt javaslat törvényerőre emelésén. Lelki szemeink elé vonul Bright, az angol középosztály nemes képviselője, kit sokan a ház első szónokának tartottak, sőt többen Gladstone fölé is helyeztek. A bibliából és Miltonból vett idézeteivel sok hatást ért el. A conservatív párt szónokai között ott volt lord Cranborne, Salisbury legidősebb fia (a későbbi miniszterelnök), ki megvetette a népszerűséget, az ujságok dicséreteit, ki nem bírt ugyan az angol nemesnek szeretetreméltó tulajdonságaival, de egész ember volt, ki attól sem riadt vissza, ha egyedül áll nézetével, de meggyőződését semmi esetre sem tagadja meg.

A szabadelvű-párt radicalis szárnyán a vak Fawcette töltött be kiváló szerepet. Itt volt a nagynevű, de a parlamentben alárendelt szerepet játszó John Stuart Mill, a ki a nők szavazati joga és a Hare-féle eszmék alapján a kisebbségi képviselő mellett küzdött, de eredménytelenül. Lord Russel, a szabadelvű-párt nestora, a whig-hagyományok szabadelvű aristokratája, a felső-házban tartotta szakgatott beszédjeit. Az angol felső-ház parlamenti szónoklatait különösen azért dicséri Plener, hogy itt a párttekintetek korlátozó hatása kevésbé érvényesül, szabadabb egyéni vélemény jut kifejezésre és nem hódolnak annyira a retorikának.

Plener nemcsak a parlamenti karzat szorgalmas látogatója, hanem sokszor fordul meg a Political Economy Clubban, hol elméleti kérdésekről is vitatkoztak.

Itt találkozott Mill-lel, az öreg Villiers-sel, Goschen-nel, Lowe-vel stb. Sok időt töltött a British Museum «reading Room»-jában, behatóan tanulmányozta az angol munkásviszonyok irodalmát. Ennek az eredményei az angol gyári törvényhozásról és az angol építő szövetkezetekről írt igen becses munkái. Spencer philosophiájával is sokat foglalkozott.

A londoni conferentia idején Plener is nagyon el volt foglalva és mégis időt talált Darwinnak tanulmányozására.

Az osztrák politikai életet külföldről is mindig figyelemmel kísérte. Atyjával a legélénkebb levelezésben állott s véleményét sok politikai ügyben közölte vele.

Szabadságideje alatt többször haza is tért; jelen volt 1867-ben a kiegyezési törvényjavaslatok parlamenti vitáján. Az alkotmánpárt doctrinair liberalismusát már akkor nem helyezte. «Nem voltam — úgymond — clericális, de az egyházellenes beszédek a concordatum megszüntetése alkalmából nem feleltek meg ízlésemnek, ép úgy nem tudtam felfogni azt a lelkesedést, melylyel a párt vezérei a halálbüntetés megszüntetését követelték.»

Belcredi bukásának nagyon örült. Beust államférfiúi egyéniségéről kemény, csaknem teljesen lesújtó kritikát mond. Wertheimernek osztrák oldalról rossz néven vették Beust-ról írt szigorú birálatát, a Plener kritikája nem kevésbé kemény. Beust, mint londoni követ, főnöke volt és így közelről tanulmányozhatta egyéniségét.

Élénk figyelemmel kíséri, már csak az atyja ministeri működése iránt tanusított meleg érdeklődésnél fogva is, a polgárministerium sorsát. Fájjalja, hogy a ministeriumban a kellő egyetértés hiányzott. A Hasner-cabinet tarthatatlanságát már leveleiben előre jelzi. Potocky jóakarátát elismeri, de vállalkozásának lehetetlensége szemebetűnő volt és a cseh kérdés nagyranövesztését ennek a korszaknak a rovására írja.

Andrássyról elismerőleg nyilatkozik. A bécsi körökben — úgymond — Andrássy kezdetben kevés rokonszenyvel találkozott. A sajtó még nagyon is a Beust-összeköttetések járszalagán csüngött. Nem tartja komoly ítéletnek, csak rosszakaratú fecsegésnek, melylyel Andrássyt a burokrata-

tikus routine biánya miatt csipkedték. Az csak dicséretére vált Andrásynak, hogy Hofman osztályfőnök kicsinyes ügyeskedéseit kevésre becsülte. Nem volt ugyan bureaukrata, sem iskolázott diplomata, hanem nagyobb politikai képessége és szélesebb látköre volt, mint a mi legtöbb külügyi vezetőknek és fontos dolgokban sokkal óvatosabb volt, mint hitték. Az az állítása megfelel az igazságnak, hogy az 1872. szeptemberi három-császár-találkozás Berlinben nem volt Andrassy politikája. Plener ezt úgy adja elő, hogy Bismarck akkor még nagyon simult Oroszországhoz és ő különösen azt akarta, hogy az osztrák-magyar monarchia oly viszonyba jusson Oroszországhoz, a melyből a hármas császár-szövetség kialakulhat. Bismarck ebben az időben arról töprengett, nem kerül-e a sor új francia háborúra, de a «commune» és az «internationale» borzalmai is arra intették, hogy nem volna-e szükség a monarchikus conservatív érdekek concentratiója. Andrásynak a hármas császár-találkozás csak annyiban állott tervében, hogy ő Ausztria-Magyarország és Németország között óhajtott minél bensőbb viszonyt. A delegatióban a hármas császár-találkozás után ki is emelte, hogy a fejedelem a berlini találkozással határozott kifejezést kívánt adni az őszinte jó viszonynak az ujonnan megalakult német birodalom iránt Oroszországról csak annyit mondott delegationalis beszédjében, hogy ő hivatalbalépésekor Oroszországgal közelebbről meg nem állapítható feszültséget észlelt, de a császár-találkozásnál is meggyőződött arról, hogy az irányadó orosz körök a pánszláv irányzatok tulásait, melyek köztünk a jó viszonyt megszüntetnék, nem támogatják. Vannak, a kik azt állítják, hogy eredetileg Bismarck és Andrassy csak azt tervezték, hogy Ferencz József és Vilmos császárok találkozzanak, de tőlük független okok eredményezték ahár mas császár-találkozást. Plener kiemeli, hogy Andrassy említett delegationalis beszédjében igen melegen emlékezett meg Olaszországról, melylyel a barátságos viszony ápolását különösen értékesnek mondja. Kérdés — úgymond — nem lebegett-e már Andrassy előtt ekkor a később megalakult hármas szövetség célja, melyet ő a hármas császárszövetségnél kedvezőbbnek tartott. Erre bizo-

nyára határozott választ fog majd adni Andrássy Gyula gróf életirója.

Nagyon sok érdekes fejezet van még az emlékiratban, melyekről már nem szólhatok, de azt hiszem, nagy vonásokban elég tájékozást nyújtanak e sorok.

IV.

Ennek az emlékiratnak főbecsét — mint már említettem — arra helyezem, hogy megismerkedünk egy nagy célokért küzdő, kiválóan értékes ember fejlődésmenetével. Oly pályán indul meg, mely becsvágyát ki nem elégíti. A diplomatiái pályát többször el akarja hagyni és csak atyja kívánságára maradt a «carrière»-ben, de ez azért nem kedvetleníti el, hanem dolgozik szünet nélkül, hogy minél hatalmasabban vértelje föl magát nagy arányú parlamenti hivatására.

Paris és London mondaine életének zajos világában részt vesz, a falkavadászatokon is megjelenik, de e mellett könyvtárakban búvárkodik. Nemcsak közgazdasági könyveket ír, hanem Spinozát, Schopenhauert, Darwint tanulmányozza. Fölkeres minden árnyalatú politikai társaságot, conservativeket, radicalisokat és socialistákat, barátságot köt és vitatkozik a tudomány legelőkelőbb embereivel, magába szívja korának egész művelődési légkörét. A sok és minden irányú olvasás nem rontja el fejét. Egészséges ítélőtehetségét nem zavarja meg a mi culturéletünknek az a sok szélsősége, a mely láthatárunkon úszkál. A ki sokat látott, sokat tud és sokat tapasztalt, az rendszerint az ellenvélemény iránt türelmes, nyugodt és előkelő a vitatkozásban.

Az előkelőség és türelmesség végig vonul Plener emlékiratain. Ha az emlékiratnak, mint irodalmi műfajnak szempontjából kifogásolom is azt, hogy emlékiratainak egy része több politikai vagy tudományos kérdésnek tiszta essay-szerű feldolgozása, hogy egy része már jól ismert köztörténeti fejtegetés, egy része könnyed hirlapi tárczaczkik: másrészt készséggel ismerem el, hogy az események megítélésében többnyire találó, némely nagy politikai kérdést új szem-

pont világába helyez, az egyének jellemzésében igazságos, piquanteriákat csak nagyon ritkán említ, udvari és egyéb anekdotáló mende-mondákkal nem kíván érdeklődést kelteni, sehol sem szenvedélyes vagy kárörvendező.

Nagy érdekléssel várom emlékiratainak második kötetét, mert az fogja tartalmazni politikai szereplésének leírását.

Neki az osztrák politikai történet újabb korszakában nagy feladat jutott osztályrészül, mert csaknem tíz évig az osztrák-németek általánosan elismert vezére volt.

Higgadságának, nyugodt tárgyilagosságának próbaköve az lesz, miként fogja megírni azt a szomorú történetet, mely az osztrák örökös tartományokban a német politikai hegemonia elbukására vezetett. Bizonyára nem fog megfélekedezni arról, hogy az 1867-iki dualismus nagynevű magyar alkotói előtt kétségenkívül Ausztriában a német, Magyarországon a magyar hegemonia lebegett. Ne feledkezzék meg arról sem, hogy a magyarok voltak azok, a kik Ausztria részére az alkotmányosságot a kiegyezés föltételéül kikötötték. Mi, a mily nyíltan elismerjük, hogy nekünk legtermészetesebb barátaink Ausztriában a németek lennének, ép oly határozottan kimondjuk azt is, hogy a németek közül a legtöbb még nem tud vagy nem akar teljes loyaltással az 1867-iki «paritásos» dualismus álláspontjára helyezkedni. A centralismus szelleme folyton kísért, a lehetetlen Gross Oesterreichbe még mindig be akarják kebelezni a «magyarországi néptörzseket» és az osztrák német közjogászok Lustkandeltől Teznerig sehogysem akarnak, vagy nem tudnak a két souverain állam szövetségének jogi alapjára helyezkedni.

Talán választ kapunk a második kötetben arra is, vajjon Ausztriában a német hegemonia elsorvadásában nincs-e annak is része, hogy az osztrák-német politikusok közül a legjelentékenyebb államférfiak is a megértést a magyarokkal a «quantité négligeable» szemüvegén nézték és nem arra törekedtek, hogy Ausztriában a paritásos dualismus következményei őszinte elismerésben részesüljenek, hanem inkább még az 1867: XII. t. cz.-tól eltérő osztrák törvényszöveggel is csorbítani igyekeztek a kiegyezés tartalmát.

A MOHAMMEDÁNOK ÉBREDÉSE ÁZSIÁBAN.

I.

Az iszlám Törökországban.

Bámulatos, hogy az emberek, még a művelt és felvilágosodott Európában is, mily nehezen tudnak szabadulni bizonyos előítéletektől és mily fáradságos munka kiigazítani, vagy helyes mederbe terelni a hamis hireken vagy fogyatékos tárgyismereteken épülő nézeteket. Én több, mint hatvan esztendeje figyelem lankadatlanul, hogy az európai ember mi módon akarja megismerni és megítélni ázsiai felebarátját; hogy mi módon bolygatja és kutatja keresztül-kasul az ázsiai népek multjának nem egyszer homályos csarnokait és mikép hiszi azt, hogy a jövődő még nagyobb homályán keresztül pillanthat gyakran nem eléggé fegyverzett szemével. Hiszen jó félszázad éve már, a mióta gyöngge tollammal én magam is tevékeny munkása vagyok Ázsia kikutatásának; a mióta hol itt, hol ott rámutatok az egyes rezdülésekre és rángásokra a különböző ázsiai társadalmak cultur-harczában és ráirányítottam a figyelmet a már végbe ment átalakulásokra és változásokra. Az én jelentéktelen tevékenységemen kívül nálam sokkalta számottevőbb irodalmi erők is működtek ezen a téren a nélkül, hogy sikerült volna eddigelé az európai ember gondolkozás módjára megfelelő hatást gyakorolni, az ázsiaiakra és azok jövődő politikai, társadalmi és gazdasági kialakulására vonatkozóan. Az ázsiai ember renyhe, ábrándozó és előítéletes — hirdetik általában, — hiába próbáljuk felrázni, nem érhetünk el nála semmit, sem erőszakkal, sem jósággal. Azt még megértem, ha valaha így ítélkeztek és irtak. De hogy a mukdeni és csu-simai óriás harcok után mikép lehet az

ázsiaiak akarata- és idegerejéről még mindig ilyen könnyelműen itélni és hogy mily könnyelműen akarnak a Kelet népeinek eddigi viselkedéséből sorsuk jövődő alakulására következtetni, ez teljességgel érthetetlen. Hogy a japán fegyverek ragyogó sikerei egész Ázsiát és Afrikát valósággal felvillanyozták és hogy még a féktelen vallási gyűlölet sem kisebbíthette a pogány buddhisták dicsőségét, ez rikitóan kitetszik abból a csodálatból és izzó sympáthiából, a melylyel a mohammedánok Buddha tanának régebben utált hívei iránt viseltetnek. Rendkívüli jelenség már ez is a néprajz terén; de még nagyobb csodálatra késztt bennünket, a mikor azt látjuk, hogy a mohammedán, bármily büszke is multjának fénykorszakára, most összeszedi mégis minden erejét, hogy mennél hamarébb nyugati műveltséget és ismereteket sajátítson el, mert ebben látja a japán sikerek főforrását. Nyoma sincs többé a kételynek, a mely félszázaddal ezelőtt izgatta a lelkeket, sőt legkisebb jele sincs a határozatlanságnak, a melylyel a Boszporus partján a hatalmas Nyugat elfogadásra ajánlott egyes szokásai és világnézetei felé közeledtek. Én életem virágában voltam s úgyszólván az egyetlen európai, a ki az előkelő török társaságban saját fülemmel hallottam az eszmécsérét és vitatkozást politikai és társadalmi ujtításokról és reformokról. Emitt sértett nemzeti büszkeséget láttam, amott vallási fanatismust, majd ismét a megcsontosodott conservatismust, a mely vonakodott elismerni a nyugati világ szellemi előnyeit és nem akart a hajdanta gyűlölt hitetlenekhez iskolába járni. Rám, az idegen nézőre és hallgatóra, mindez kínos hatással volt, mert én tudtam, hogy minden elmulasztott pillanatért később évekig tartó szenvedés és megalázás lesz a büntetés és hogy a reformok huzavonája csak az iszlám és főként Törökország ellenségeinek fog hasznára válni.

Most immár elmúlt több, mint egy félszázadja, mióta jelen voltam az új korszaknak e fáradságos és nehéz megszületésénél. A mag, a melyet egyes hazafias érületű mohammedánok az óriási iszlámterület különböző pontjain elhintettek, részben kicsirázott, sőt részben figyelemreméltó vetést is termett. A ki elfogulatlanul szemléli a megművelt

terület széles és messzi mezőit, ellenállhatatlanul arra a meggyőződésre fog jutni, hogy eddigi nézetünk az ázsiai ember javíthatatlanságáról s politikai és socialis életkörülményeinek gyógyíthatatlan rákfenéjéről nem nyugszik szilárd alapon, és hogy felfogásunkban nemzeti és vallási előítéletek, s a legjobb esetben az igazi tényállás nem ismerése befolyásoltak bennünket. Ebben a tévedésben az a szomorú és végzetes, hogy nem felelőtlen magánkörök, hanem nagy államok kormányai ítélik meg ilyen alaptalanul az iszlámot és a muzulmán világot általában oly szemmel mérik, a minővel a XIX. század nem régi multjában szoktuk nézni. A gazdasági érdekek heves harcában és a gyarmatterületek telhetetlen vágyában könnyen érthető, ha sorsunk intézői lehunyják szemöket hébe-korba riktó valóságok előtt is és a czélnek, a melyre törekszenek, feláldozzák a tiszta ész és az emberiség parancsait. Ez mindenesetre nagyon kellemetlen megfigyelés és elszomorító tapasztalat, a melyet évről-évre meg kell szereznünk. De a kérdés az, vajon magánemberek, a kik ismerik a Kelet viszonyait, kötelesek-e elfogadni és helyeselni ezeket a hivatalos hibákat? Vajon az ázsiai világ valamennyi ethnographiai kutatója és ismerője kénytelen valamely európai nagyhatalom lobogóját követni? És nem volna-e üdvösebb s a Nyugat és a Kelet érdekeinek megfelelőbb, ha az ilyen nemzetközi kérdés megítélésénél a nemzeti pápaszemet félretennők és úgy az egyik, mint a másik irányban való minden elfogultság nélkül beszélnek meg a napi kérdéseket? Általában teljességgel lehetetlennek tartják ezt. Nos, én nekem más a véleményem, és épen ezért szólalok meg, hogy az európai nagyhatalmak legújabb föllépését a muzulmán Keleten ebben az értelemben szóvá tegyem és főként arra a hibára akarok rámutatni, a melyet cabinetjeink azzal követnek el, hogy az iszlámnak az újabb időben nyilatkozott erőtéljes ébredését megvetik és félreismerik. Oly hiba ez, a mely alapja egész eljárásuknak és jövődő politikájuk egész építményét nagy veszedelmek koczkázatának teszi ki.

Ennél fogva parancsoló szükségesség, hogy a reformmunka egyes phasisait az iszlám világ különböző részeiben

sine ira et studio vizsgálatnak vessük alá és tekintettel lévén a helyi, ethnikai és történeti sajátosságokra, fontolóra vegyük: hogy a reformkorszak kezdete mennyiben jogosít jövendő sikerre; hogy a reformálandó elemeknek mi az álláspontja az újításokkal szemben és hogy az adott körülmények között mi volna a Nyugat legmegfelelőbb politikája.

Kezdjük el Törökországgal. Itt az alkotmány behozatala óta olyan változás ment végbe, a mely páratlan az emberiség cultur-történetében. «Gyermeknek ne mutass félig kész házat», mondja a közmondás s mivelhogy Törökországban ma még minden a kialakulás állapotában van, ennél fogva azoknak az európai gyermekeknek, a kik sötét szemmel nézik a jövőt, a száma, sajnos, meglehetősen nagy. Mi, szerencsére, nem tartozunk e gyermekek közé, hanem azok közé, a kik megöszültek törökországi tapasztalataik iskolájában, azok közé, a kik az elmúlt félszázad képeinek minden egyes részletét szilárdan bevésték emlékezetükbe s a kiket, minthogy szigorú tárgyilagossággal ítélnék, a reformkorszak kezdetei rendkívül meglepnek. Bárhová tekintek, bárhová nézek, a már megtörtént átalakulások első nyomai mindenütt ámulatba ejtenek és olvasóim bizonyára osztoznának csodálkozásomban, ha ötvennégy esztendővel ezelőtt velem együtt ott időztek volna a porta magasrangú hivatalnokainak társadalmi körében, a mely azonos a török arisztokráciával és ismerték volna az akkori pasák és efendik világának világfelfogását, műveltségi fokát, hazafiasságát és uralkodó tendenciáit. Bár akkoriban élénk sympathiák nyilatkoztak Európa iránt, a mely vérrel és pénzzel támogatta Törökországot, voltaképen mégis csak azok a körök lelkesedtek a mi műveltségünk világáért, a melyek a legfelső társasághoz tartoztak és a Mahmud szultán által megkezdett reform-munka hatása alatt állottak. A duzzogók, kritikusok és kételkedők száma igen jelentékeny volt, úgy, hogy ennél fogva az újítások folyamata nagyon vontatott volt és midőn a Nyugatról egyre erősebben fujdogáló légáramlás egyre mélyebben kezdte áthatni a nemzeti szellemet, Abdul Aziz és Abdul Hamid szultánok ridegen absolutistikus uralma elegendőképen gondosko-

dott a szabadságra és culturára irányuló minden mozgólásnak az erőszakos elnyomásáról. Az oszmán nemzet tetszhalott volt, s aléltségéből az alkotmány tündére ébresztette fel csodálatos módon. Mikor a legszörnyűbb, mindent halálra dermedtő absolutismust a szabadság korszakának népakaratra támaszkodó kormánya váltja fel, zavarok, félreértések és hibák alig kerülhetők el, és az alkotmányos Törökországnak is volt része bőven mindebben; de csak a vakság vagy a rosszakarat ignorálhatná a haladást, a melyet már eddigelé is megvalósítottak, kezdeményeztek és terveztek minden téren. Mindenekelőtt az «Egység és haladás» (Ittihad u Terakki) bizottsága, az új korszak hazafias megalapítói, gondoskodtak róla, hogy a monarchia legtávolabbi zugaiban is iskolákat állítsanak, a melyekben felvilágosítani, oktatni kell a népet s be kell őt avatni az új irányzat okaiba és szellemébe, mert a reactió hydrájának nem volt levágva még valamennyi feje és mert a keleti ember szigorúan conservativ jelleme mindig hajlik a rég megszokott felé. A Mesrutiet vagyis az alkotmány éltető jelszavává lett az egész oszmán népnek és ennek a szónak hatalmas varázsa alatt kész rá a török ember, hogy vérét és vagyonát, sőt mindenét feláldozza. Bár arasznyi időről van még csak szó, Törökország hozzáfogott már utak és vasutak építéséhez; lehetőség szerint támogatja az ipart és kereskedelmet; számos ifjút kiküld európai főiskolákba, előkészíti tudós társaságok útján és állami támogatással a hazai tudomány fellendülését is és az átalakulás oly gyökeres, hogy maga az udvar is kivetkőzik ázsiai jellegéből és népies formákat ölt magára. Mig ötven esztendővel ezelőtt a trónörökösrel való érintkezést életveszedelmes bűnténynek tekintették, ma ott látjuk Izzeddin herceget jótékony, tudós és művészi egyesületeknek az élén, a herceg látogatókat fogad és látogatásokat tesz, sőt megjelent, mint képviselő, európai udvaroknál is; sőt mi több, egy császári vérből való herceg, Mohammed Faruk, épen most végzi tanulmányait egy bécsi főiskolában és nem akarja, hogy különbséget tegyenek közte és keresztyén diáktársai között. A nőképzés kényes kérdésében is megtört a jég annyiban,

hogy bár a fátyolt és a két nembeliek elkülönülését továbbra is megtartják, annál szigorúbban ügyelnek a lányok iskolai oktatására. A nők eljárhatnak nyilvános helyiségekbe, hangversenyekre és színházi előadásokra, a mi az én időmben valósággal halálos bűn lett volna. És a mikor a török lapokban találkozom hébe-korba török nők és lányok leveleivel és cikkeivel, aligha tagadhatom meg a török társadalomtól a komoly haladás bizonyítványát.

E társadalmi változásokhoz sorakozik az irodalmi élet jelentékeny föllendülése az új korban, a mennyiben tehetséges és alaposan képzett fiatal írók tűnnek ki a tudomány különböző területein, komolyan rászánják magukat a török történelem és nyelv tanulmányozására, a mi régebben nem fordult, elő és a szép irodalomban, de különösen a sajtóban egészen számottevő eredményeket értek el. Egyik-másik napilap, pl. a *Tanin*, *Ikdam* és *Jeni Gazetta*, igen jól szerkesztett organum és *Dsahid Bey* meg *Izmail Hakki Bey* vezércikkeit a *Tanin*ban bátran összehasonlíthatjuk az európai sajtó legjáva cikkeivel. Mint megbízható forrásból tudom, az ujság-olvasók száma rengeteg mód megszaporodott; ennek az a következése, hogy a nyilvános felolvasásoknak és conference-oknak nagy a közönségük, hogy a hajdanta elnyomott közszellem minden ponton érezhetővé válik és hogy olyan hazafias önérzet terjed el szerte-széjjel, a melyről a mult törökjének sejtelve sem volt, mert az én időmben a hazának még a fogalmát is teljesen figyelmen kívül hagyták vagy nem is ismerték. Ismerték a *Sila* (szülőföld) fogalmát, de a *Vatan* (haza) szót a népesség széles rétegeiben sohasem lehetett hallani.

Ezt az én ítéletemet az eddigi törökországi reformokról semmi esetre sem szabad úgy felfogni, mintha én túlságos optimismussal rózsás színben látnék mindent és ott látnám már a közel jövőben az állami és társadalmi újjáalakulást; sőt ott látnám már magam előtt, mint bevégzett tény, az oszmán-birodalom biztos újjászületésének a képét. Nem! ekkora vérmességet nem tűr el sem a korom, sem több, mint félszázados gyakorlati és elméleti tapasztalatom. A törökökre kemény, sőt igen kemény problémák megold-

dása vár, még pedig oly problémaké, a melyek próbára tennek bármely, hatalmas eszközökkel rendelkező államnak a bátorságát és tettejét is. És előre nem is mondhatja meg senkisémm bizonyosan: vajon akad-e elegendő erő e gigászi munka elvégzésére. Törökország először is zagyva ethnikai keverék, a melyet ráadásul erősen széttagolnak a vallási különbségek és pártokra szakgatnak a legkülönbélebb vallási és politikai külön érdekek. Ehhez járul továbbá az az eddigelé csak névleges, ennélfogva képzeletbeli hatalom, a mely az egész laza szövödét csak látszólag tartotta össze és voltaképen sohasem volt képes kétségbe nem vont tekintélyvel érvényesülni. Az a viszály és czivódás, a mely az európai Törökország egyes nemzetiségei között dúl és a mi világunkat állandóan háború kitörésével fenyegeti, az ázsiai Törökországban még bomlasztóbban és rombolóbban hat, mert a porta tekintélye a kurdok és beduinok között mindig kérdéses volt csak, az újabb korban pedig teljességgel semmissé lett. A jellemzett körülmények között tehát az újjászervezés és az állami consolidatio munkája óriási nehézségekkel van összekapcsolva és kemény próbára tenné még oly állam kormányát is, a mely rendelkezik minden segéd-eszközzel. Törökországra nézve annál nehezebb ez a feladat, minthogy az ifjú törökség, az igazi civilisátori elem és éltető szellem, manapság még sokkal csekélyebb és sokkal gyengébb, semhogy a régi visszasságok megszüntetése után a beteg államtestet új életre kelthetné és átalakíthatná. A török intelligentia mindig kis törtszáma volt csak az egész népességnek és e csekély kisebbség körén belül az ifjú törökség még egyáltalán nem rendelkezik azzal a többséggel, a melyre szükség volna a reformok eredményes megvalósításához. Szellemi tunyaság, hiányos neveltetés és az ázsiai conservatismus sokakat visszatart attól, hogy testestül-lelkestül csatlakozzanak az új korszakhoz. És a Hamid-korszak gonosz pusztításai ellenére is, az alkotmány igazi apostolainak, az ifjú törököknek a száma legfőlebb néhány száz csak az egész birodalomban. Ez az oka annak, hogy Törökország kénytelen hol az albánok, hol a beduinok, majd meg a drúzok és jemeniek ellen ragadni

fegyvert, hogy helyreállítsa tekintélyét és a reform munkának szentelhesse magát.

Tiszta hazafias szándékoknak, becsületes munkakedvnek és ügyességnek, valamint kellő óvatosságnak semmi-estre sem voltak híjával Törökországban a hatalom mai birtokosai és a hol esetleges tévedések vagy hibák történtek, ott tekintetbe kell vennünk a borzalmas absolutismusból való hirtelen átmenetet a szabadság és alkotmányosság ærájába. Ez a hirtelen átmenet érezhető lett volna mindenütt, hát még Törökországban, a hol a törökség, az ország voltaképen hatalmi támasza, számra nézve csekély és a hirtelen változásra legkevésbé volt előkészített. És az ilyen előkészítéshez Ázsiában sokkal több időre, sokkal nagyobb türelemre és kitartásra van szükség, mint nálunk Európában. A mi oktatásügyünk, a mi nyelvünk és irodalmunk, valamint történeti fejlődésünk évszázadok során megteremtette azokat az eszközöket, a melyek hozzásegítettek bennünket mai helyzetünkhöz a műveltségnek, a politikai és gazdasági haladásnak a terén. Törökországban mind ennek nyoma sincsen. Először is híjával van annak a nyelvi segédeszköznek, a melylyel a török nép zömét befolyásolni és vezetni lehetne, mert a török irodalmi nyelv annyira tele van perzsa és arab kölcsönszavakkal, hogy az anatóliai földműves, sőt a városi kereskedő és kézműves számára is tisztára érthetetlen. Elfogadhatjuk, hogy a nyelv-kincsnek alig tíz százaléka török, a többi része ellenben idegen tulajdon és én nem képzelhetek olyan közönséges törökembert, a ki valamelyik oszmán napilap vezérczikét megértene. Igaz ugyan, hogy újabban nyelvtisztító mozgalom támadt és alakult efféle társaság is «Türk Derneji» (Török gyülekezet) czímmel; de a mozgalomnak nem volt és nem is lehetett visszhangja, mert elvont fogalmakra, de különösen a Nyugat fejlett irodalmában előforduló szavak kifejezésére az egyszerű török nyelvnek egyáltalában nincs meg még a készsége. Manapság a török nyelv ismerete tanulmány még a született török számára is, és épen ezért nagyon kényes volt az ifjútörök kormány helyzete, mikor ragaszkodott hozzá, hogy az országos nyelv ismerete köte-

lező studiummá legyen a görögöknél, örményeknél, oláhoknál, bulgároknál és araboknál egyaránt. A hol a kormány saját népével sem érintkezhetik akadálytalanul, ott bajos dolog azokat az elfogultságokat kiirtani és azokat a fanatismusban és tudatlanságban gyökerező ellenségeskedéseket elfojtani, a melyek a különböző elemek békés együttélésének és az oszmán állam consolidálásának útjában állanak.

Törökország alkotmányos kormányának már ezért is kerülnie kellene oly politikát, a mely, a nem-török és nem-muszulmán elemek provocálásal éven, ép oly gyermekes, a mily veszedelmes és a meglévő szakadékot csak nagyobbitani fogja. Ha az oszmán meg akarja tartani a maga, kardra támaszkodott uralmát, akkor a nemzetiségekkel szemben sokkal elnézőbbnek, engedékenyebbnek és türelmesebbnek kell lennie Ausztria-Magyarországnál, a melylyel a törökök — a polyglott jelleget illetően — annyira szeretik magukat összehasonlítani. Quod licet Jovi, non licet bovi. Ausztria-Magyarországban voltaképp csak nemzeti ellentétek vannak, de oly éles vallási ellentétek, a minő az iszlám és a keresztyénség ellentéte, nincsenek; és a szomszéd államokkal való viszonyai is kedvezőbbek, mint Törökországiéi, úgy, hogy ez utóbbi végzetes hibát követ el, mikor folyton-folyvást a politika lovának a hátán nyargal, saját állami létének nélkülözhetetlenségét emlegeti az európai béke érdekében és olyanformán hányja-veti magát, mintha a saját háza tája már teljesen rendben, és a saját jövője már teljesen biztosítva volna. Az urak ott a Boszporus partján ne felejtsek el, hogy a Nyugaton a legnagyobb figyelemmel kísérik minden cselekedetüket és szigorú, de közben-közben egészen elfogulatlan bírálatban is részesítik. Azok a kegyetlenkedések, a melyeket a keresztyének lefegyverzése közben Macedoniában elkövettek, gyalázatára válnak az ifjútörök kormánynak és mint fegyver az ellenségek kezében, nagy kárt okozhatnak a törököknek. Annál is inkább, mert mint említettük, az új kormányszatnak sok a kételkedője és ellenzője úgy odahaza, mint a külföldön, a kik mindazt, a mi eddig történt, discreditálni akarják és a törökök reformáló törekvéseinek mindennemű jövőndő sikerét kétségbe vonják.

Bennünket természetesen efféle nézetek meg nem téveszthetnek. Mi nem ítélünk sem felületes hirlapi levelezések, sem egyes esetleges epizódok alapján. Ránk nézve az egész mozgalom általános áttekintése és a multtal való összehasonlítás az irányadó és ilyen szempontból kiindulva, ismételnünk kell, hogy Törökországban az alkotmányos æra kezdete óta sok minden jóra fordult, régi visszasságok megszüntek már és üdvös reformok valósultak meg és hogy a törökök az egészséges ujjaszületés legjobb útján haladva, jobb jövőben bizakodhatnak, ha ugyan a mi nagyhatalmaink hajlandók arra, hogy az ujjaalakulás folyamatába nem avatkoznak bele zavaróan, hanem inkább, mint békés nézők, szemlélik csak jóindulattal és elnézéssel az események változását.

II.

Az iszlám Oroszországban.

Mohammed követőinek szellemi ébredésén az ottomán császárságban már azért sem csodálkozhatunk, mert egy souverain nép megmozdulásáról van szó, a mely maga dönt nemzeti életének a sorsáról s a melyet ezenfelül Európa úgyszólván erőszakosan felrázott álmából és rászorított a reformok útjára. Oroszország török muszalmán alattvalóiról; vagyis a tatárokról, mint egyébként nevezik őket, nem lehet ugyanezt elmondani. Itt épen ellenkezőleg, a kormányzat mindig arra törekedett, hogy a nemzeti és szellemi ébredést hátráltassa, a mult minden emlékét kiirtsa és minden eszközt felhasználjon arra, hogy a hús millió főnyi muszalmán alattvalóját az egyedül üdvözítő orthodox egyház kebelébe terelje. Az a régi igazság, hogy az actio reactiót szül, teljes egészében igazolódott itt is. Mert épen az ellenkezője történt annak, mint a mire az oroszok törekedtek. A nyomás következtében, a melyet a kormány általánosan támogatott hittérítők fejtettek ki, a kiknek apostolai elevenen tevékenykedtek a városokban, falvakban és a pusztákon egyaránt, egyrészt szemlátomást megerősödött a muszalmán hitbuzgalom, másrészt egyre jobban hódított a

nemzetiségi eszme, a melyet az iszlám többi részében csúfosan elhanyagoltak. Mint már egy korábbi munkámban* hangsúlyoztam, az orosz alkotmány kihirdetése az addig rejtett működést nyilvánosságához segítette és ha a czári birodalom tarka népeiségében volt elem, a mely hasznára fordította a talmi alkotmány félig liberális engedményeit, akkor elsősorban a tatárok tömege volt az. Csak pár eszten-deje még, hogy említett értekezésemet megírtam és még sem fojthatom el csodálkozásomat azon a rendkívüli haladáson, a mely Oroszország mohammedán alattvalói körében észlelhető. E mozgalom és törekvés egyes területeit tekintve, első sorban a sajtó egyre növekvő hatása tűnik szembe, a melyet a tatár népeiség minden rétegére gyakorol, és az újságolvasók egyre növekvő száma. A legolvasottabb tatár lapok közé tartoznak a *Terdsuman* (Tolmács) Bagceszarajban, és a *Vakit* (Idő) Orenburgban; továbbá a *Sut*, *Günes* (Nap), *Molla Nassreddin*, *Helal* (Félhold), *Nedsat* (Üdv), *Jeni Fuzúat* (Új áldás), a *Sekeb Sakib* (Villámsugár) Bakuban, az *Idil* (Volga), *Bejan ul Hakk* (Igazság hirdetője) Kazanban és néhány havi folyóirat, a melyek közül különösen kiválik a *Sura* (Tanácsadó). Ezek az organumok első sorban a tatár-muszulmán érdekek képviselését tűzték ki célul és e tekintetben állandóan élénk harczot vívnak az orosz kormányzat minden olyan rendelkezése ellen, a mely — bármi kis mértékben is — csorbát ejtene a mohammedánok érdekein. Szibéria legtávolabbi vidékeiről is érkeznek panaszos levelek ezekhez az újságokhoz és az a szabad szó, a melylyel a hivatalnokok esetleges túlkapásait bírálják, gyakran meglepett. A napisajtó jelentékeny része az oktatásügy megvitatásával és előmozdításával foglalkozik. A nagy jelszó az *Uszuli Dsedid* (Új rendszer), vagyis a modern oktatásnak legújabbban mindenütt elfogadott módszere, a mely szerint az írás és olvasás tanulását egyszerűsíteni kell és a vallás-oktatáson kívül be kell vezetni a történelmet, földrajzot, természettant és a nemzeti nyelv nyelvtanát is, minthogy

* *The Awakewing of the Tartars.* (A tatárok ébredése.) Nineteenth Century, February 1905.

eddigelé tudomány alatt csak a Koránt és nyelvismeretek alatt csak az arab nyelvet értették. A szükségleteknek megfelelően készült már több jó tankönyv is és hogy az iskolák nagyon is számottevő munkát végeznek, arra elegendő bizonyosság a már eddigelé is észlelhető haladás. Mint a hogy az elmúlt századokban tatár kalmárok és tanítók voltak azok, a kik az iszlámot Belső Ázsia pusztaságain egészen Mongolia határáig és Szibéria belsejében is elterjesztették, ép úgy ma is ezek a tatár kalmárok és tanítók azok, a kik a modern culturának propagandát csinálnak és az új tanítási rendszert még a kirgizek egyes sátorcsoportjaiban is meg akarják honosítani.

A muszulmán-ázsiai állapotok ismerőjét különösen a török nemzeti szellemnek az a buzgó ápolása lepheti meg, a melyet a modern tatárok czélul tűztek ki maguk elé. Mikor egy félszázaddal ezelőtt Konstantinápoly török köreiből az oszmánok török nemzeti kapcsolatairól beszéltem, csaknem mindenütt kinevettek és még a puristák legújabb kísérletezését is gúnynyal és csúfolódással fogadták. Oroszország török-tatár alattvalóinak erre vonatkozóan egészen más a felfogásuk. Itt, már vallásos tekinteteből is, teljes igazságot akarnak szolgáltatni az arab nyelvnek és culturának, a nélkül azonban, hogy a török nemzetiséget csak a legkisebb mértékben is elhanyagolják. Mint a hogy a kiváló költő, Mir Ali Sir Nevai, már négyszáz évvel ezelőtt hangoztatta a török nyelv szépségét és a török nyelvet a perzsa fölé iparkodott emelni, ép úgy van manapság tekintélyes számú tatár íróember, a ki anyanyelvét nagyrabecsüli és az arab-perzsa kölcsönszavak kigyomlálását nemzeti kötelességének vallja. Egész csomó vers és értekezés van előttem, a melyben a nyelvtisztító-álláspont következetesen megvalósul, a nélkül, hogy a költői vagy prózai tartalom ennek kárát vallaná; sőt azt sem átallják már, hogy egyes szavakat, a melyeket eddig araboknak tartottak, a minő pl. a Kala = erőd szó, a török nyelvnek vindicálnak. A nyelvtisztítás állandó rovat a sajtóban és megjelent már egy erre vonatkozó önálló munka is, ezzel a czímmel: *Til Jarisi* (Nyelvek versenye), a mely utalva minden kezdet ne-

hézségére, ezt a tatár közmondást idézi: «Az eső egyes cseppekkel kezdődik.» A nyelv fontosságára vonatkozóan a szerző, Riza-ed-din, ezt mondja:

«Az a nép, a melynek nincs önálló nyelve, sobasem lehet önálló nép, mert annak a népnek, a melynek nincs saját nyelve, phantastikus csak a léte is. Az anyanyelv megóvása szent kötelessége ennélfogva mindenkinek, hiszen az anyanyelv legősibb elődeinktől ránk maradt hagyomány!»

A szerző elég értelemmel és izzó hazaszeretettel megírt könyvében arra buzdítja földieit, hogy az arab-perzsa szavak helyett csak török szavakat használjanak s az oszmánokat, utalással nyelvük keverék-jellegére, oly népnek tünteti fel, a melynek voltaképen nincs is nyelve s a mely az arab-perzsa kölcsönzések nélkül kénytelen volna egészen némán maradni. És a kísérlet, a melyet a szerző a nyelv nemzetiesítése dolgában tesz, valóban látszik hatással lehet az oszmánokra, és a tatároknak, ha ez irányban tovább haladnak, hamarosan lesz olyan nyelvük, a melyen a nép széles rétegeit oktathatják és művelhetik.

A nyelven kívül különös súlyt vetnek a dél-oroszországi törökök történeti multjára is és a már említett *Sura* című folyóirat hasábjai egész sor olyan politikai és tudományos nagyságot soroltak fel, a kik török létükre híressé tették a nevüket s mint ilyenek ragyognak népük Pantheonjában. Az illető szerzők nyíltan megvallják, hogy népük kevés jelentékenyet művelt a történelemben és inkább mint harczos tünt ki; de azért büszkén utalnak Dsengiz, Timur, Nadir sahra és az «Arany Horda» történetére és különösen arra a körülményre, hogy mai uraik, az oroszok, valaha szolgái és adóköteles alattvalói voltak a Khánoknak Saraiban (az Arany Horda fővárosában). Ezek a fáradozások szépek és dicséretesek, bár másrészt lehangoló látvány, hogy a tatárok kénytelenek nemzeti történetüket idegen, többnyire orosz és közbe-közbe európai forrásokból meríteni, mert a meglévő kevés török szerzeményű krónikát is európai kiadások tették hozzáférhetővé. Csak legújabban tett közzé egy tatár tudós, Mohammed Murad, arab nyelven egy kétkötetes munkát a turko-tatárokról, a melyhez

47 keleti forrást használt föl. Teljes elismerésünkre méltó ez a munka és mindenesetre szebb fényt vet a tatárok hazaszeretetére, mint a minőben eddigelé az oszmánok hazaszeretete ragyogott, mert ezek között még egy félszázaddal ezelőtt is szégyen volt a törökség.

A napisajtónak és általában az irodalomnak ezekkel a tisztán nemzeti törekvéseivel kapcsolatos az az élénk érdeklődés a török nép egyes ágai és törzsei iránt, a melynek az a czélja, hogy a különböző töredékek szorosabban egymáshoz fűződjenek. Az a gondoskodás, a melylyel egyes lapok, különösen az orenburgi *Vakit*, a kirgizek jóléte iránt viseltetnek, valósággal megható. Az orosz kormány ezeket a megcsontosodott nomádokat erőszakosan rá akarja kényszeríteni a megtelepedett életmódra, és e végből orosz gyarmatosokat szór a puszták lakói közé. Ezek a gyarmatosok természetesen elszedik a kirgizek elől a legjobb földeket és e kiraboltak panaszait folyton olvashatjuk a tatár ujságokban. Hogy szegény testvéreiket megvédjék újabb, erősebb támadásoktól, a haladottabb tatárok iskolákat igyekeznek létesíteni a pusztákon és felvilágosítás útján iparkodnak az egyszerű nomádokat megmenteni a nemzeti pusztulástól. A puszták egyes részein sikerült is ez már és hébe-korba akadnak már egyes kirgizek, a kik az orosz hivatalnokok igazságtalanságáról a tatár ujságokban panaszkodnak, sőt az európaiak igazságszeretetéhez folyamodnak, mint efféle levelekből látom, a melyeket közvetítés czéljából intéztek hozzám. A tatár sajtónak és irodalomnak ez az ébresztő hatása elterjed a belső ázsiai pusztaságok legtávolabbi vidékeire is és mint hogy én magam is írok néha-néha a tatár ujságokba, nem egyszer kapok leveleket a szibériai törököktől, a melyekben felvilágosítást kérnek tőlem hol ebben, hol abban a kérdésben. Ebben a buzgó nemzeti törekvésben nagyon előnyösen különbözik a tatár oszmán törzs- és hitrokonaitól. Az utóbbi annak a dynastiának a nevében, a mely a Seldsukidákat Kis-Ázsia uralmában felváltotta, tisztára nemzeti politikai jelleget keresett és talált s a török nemzeti jellegre eddigelé semmiféle vagy csak igen kis súlyt vetett, míg ellenben a tatár, a ki idegen politikai járomba

jutott, annál nagyobb figyelmet áldozott a nemzeti összetartozóságnak. Még manapság is, az alkotmányos Törökországban, igen gyöngé visszhangja van csak a nemzeti eszmének, a mit a birodalom különböző nemzetiségeire való utalással mentegetnek. A nemzeti eszmét azonban voltaképpen nem igen fogják sohasem jobban ápolni, mert nagy eredményeket várnak ettől a politikai elnevezéstől: «Oszmanli.» Oroszország török alattvalói, ha tovább folytatják a nemzeti ébredés megkezdett munkáját, nem is igen távoli jövőben elérhetik a törökség egyesítését a Léna partjaitól az iráni ethnikai határterületig és oly ethnost teremthetnek, a mely negyven millió főnyi lesz és külön tényezővé válik Ázsia kialakításában.

Nem kevésre becsülendő jelenség a tatárok culturtörékevéseiben a nők életének egyre jobban terjedő reformja, vagyis lassú eltűnése annak a korlátnak, a mely az iszlámban a két nemet egymástól elválasztja. Erre a mozgalomra rámutattam már előbbi munkámban is és ma csak az emancipatio állandó növekedését constatálhatom, még pedig oly módon, a mely páratlan az egész iszlámban. Az ozmanok, bár közvetlen szomszédságban és élénk forgalmi összeköttetésben élnek a Nyugattal s bár nagyobb mértékben elterjedtek közöttük már európai erkölcsök és szokások is, máig sem voltak képesek elhárítani a Nyugathoz való közeledés utjából ezt a botránykövet, noha a vezetők alaposan meg vannak győződve róla, hogy háremerkölcsök alapján egészséges társadalom és modern állam fel nem épülhet. A tatár asszonyok és lányok maguk kezdték ledönteni a falat, a mely elválasztja őket a külső világtól és szellemi haladásukat megnehezíti. Még az apró falvakból sem hiányzanak a leányiskolák; a nők részt vesznek a felsőbb tanulmányokban is és szép számmal vannak tatárnők, a kik elvégezvén az egyetemet, mint orvosi vagy jogi doktorok jó nevet szereztek maguknak. Vannak speciális női ujságok is, így például a Bagcseszaraiban megjelenő *Terdsumannak* a női melléklete és ezekben a lapokban találunk hébe-korba művelődésre és hazaszeretetre serkentő olyan cikkeket, a melyek dicsőségére válnának még a mi euró-

pai asszonyainknak is. Hogy nincs hiány oly hangokban sem, a melyek, mikor a nők helyzetét az iszlámban összehasonlítják nyugati testvéreik helyzetével, a mi elítélő véleményünket helytelenítik és a muszalmán nők helyzetét tűrhetőnek tartják, ez könnyen érthető, ha tekintetbe vesszük valamely népnek az önösségét. Így például a minap erre vonatkozólag olvastam a Bakuban megjelenő *Jeni Szujszataban* egy cikket, a mely azt veti szemünkre, hogy mi kevésbé becsüljük a nőket, mint a mohammedánok s e vád igazolására latin, görög és modern írókat idéz a cikk szerzője, a kik a nők jellemvonásairól nem a leghizelgőbbben nyilatkoztak. Így például:

«A nő szennyes örvény».

III. Incze pápa.

«A nő minden szenny közvetítője».

Vergilius.

«A nők értenek a hazudozás művészetéhez: a leggyöngébb is kitűnik ebben a művészetben».

Lafontaine.

«A természet, minthogy az erőt megtagadta a nőktől, a hazudozásban való ügyességet adta meg nekik védelmökre».

Schopenhauer.

És a többi. Idéz a cikk egész csomó európai, nőellenes közmondást is, annak bizonyosságául, hogy az iszlámban, a hárem ellenére is, nagyobb a nők becsülése, mint a keresztény világban. Hogy ez túlzás, az kétségtelen, mert a két nem elválasztása az iszlámban sok szerencsétlenséget okozott; és ezt a szemrehányást csak azért említettük, hogy bizonyítsuk, hogy a muszalmán világ önössége nem oly könnyen ismeri el elsőbbségünket és sok kérdésben a saját lábán akar megállni. E tekintetben annyira vannak már, hogy a sajtóban gyakran találunk már ilyen című cikkeket: *Frangperesztlik* (Frankimadás), a melyek a nyugati erkölcsök és szokások túlzott csodálatát és majmolását korholják igen keményen és nem egy régi jó ázsiai szokásnak

a megóvását ajánlják. Mindent egybevetve, a nőképzés a tatároknál jelentős haladást mutathat fel és mindenesetre tovább is fog még haladni ebben az irányban. A mikor tatár nők, mint nemrégiben olvastam, a szibériai Tobolszkból nyílt levélben fordulnak ozmán hit- és törzsrokonaihoz, azzal a kéréssel, hogy világosítsák fel őket a legjobb utakról és módokról, mikép tehetnek szert műveltségre és felvilágosodottságra; s a mikor egy kaukázusi török nő a saját elhatározásából nyilvános iskolát alapít és ezt lapokban hirdeti, akkor aligha kételkedhetünk a nőképzés meglétében és az ezzel kapcsolatos átalakulásában a muzulmán társadalomnak. Az említett kaukázusi nőnek *Chadidsa Ali Begova* a neve, a lapjáé pedig *Isik* vagyis Világosság, a melyben a többi között egy cikk, a melynek szerzője *Sehri-Banu* asszony, a következőket mondja:

«A nők az emberiség anyjai s minthogy ők képviselik az emberiség lelkét, első sorban nekik kellene művelteknek lenniök. Sajnos, ettől az alaptételtől eltértünk s így népünk megaláztatásának okaivá lettünk. Ezt a visszásságot legjobban úgy orvosolhatjuk, ha tanulunk és tanítunk, hogy gyermekeink művelését vezethessük».

Igy ír egy bakui tatár nő!

* * *

A mikor orosz mohammedánokról van szó, természetesen első sorban Közép-Ázsia igazhívőire kell gondolnunk, annyival is inkább, mert már sok százév óta Turkesztán az izlámvilág igazi gyújtópontja és a vallási szertelenség erős vára. Ebben a mondatban: «Bochara kuvveli Islam u din est», (Bochara az iszlámnak és a hitnek ereje), a melyet lépten-nyomon hallottam utazásom közben, benne van az alapgondolata annak a vad, fanatikus lelkesedésnek, a mely Belső-Ázsia iszlámját a többi iszlámvilágtól megkülönbözteti és mindig megkülönböztette. Ha ezt a körülményt megfontoljuk és tekintetbe vesszük, hogy az orosz uralom Belső-Ázsiában alig félszázados, akkor e helyütt mélyreható reformokról még szó sem lehet. Itt a legújabb időkig minden a régiben maradt és ha akadtak is egyes szárti kalmárok, a

kik kereskedelmi utazásaik közben Oroszország belsejében egyet-mást megtanultak és utánozni is igyekeztek, ennek a társadalomra nem igen volt vagy épenséggel nem volt hatása, mert itt a vastagturbános Mollák befolyása még nem szenvedett csorbát és még a megmaradt hazai kormányzat is tehetetlen a papi osztály szellemi hatalmával szemben. E körülményről rendkívül elítélően nyilatkoznak Oroszország többi részének a mohammedánjai is és jellemző lesz, ha egy ilyen elítélő nyilatkozatot szembeállítok a magam személyes tapasztalásával. Mikor félszázaddal ezelőtt, Bokhara közelében egy faluban szamarat akartam bérelni, hogy a városba nyargalhassak, a bérbeadó felét kérte tőlem annak a bérösszegnek, a melyet a városban fizettem. Mikor megkérdeztem, mi az oka ennek a különbségnek, a paraszt így felelt:

— Hát nem tudod, hogy Bokhara szentsége annyira áthatja még az állatokat is, hogy örömmel, jókedvűen vállalkoznak az odamenetelre, gyorsan haladnak és nem szorulnak rá az ösztökélésre, ellenben visszafelé kelletlenül és nehéz szívvel járnak szegények, úgy hogy szakadatlanul ostorozni és gyötörni kell őket.

Akkor csodálattal kellett néznem Bileám gebéinek jámborságát, de ma nem fojthatom el álmélkodásomat, mikor az Orenburgban megjelenő *Vakit* hasábjain valami Mohammed Said nevű professornak a következő kritikáját olvasom:

«Bokhara lakosai jámborság dolgában az elsőeknek tartják magukat az iszlámban, de ez nagyon is vitatható, mert tisztaságnak, az iszlám egyik főkövetelményének nyoma sincsen közöttük. Igen kérdéses az a nagy tekintély is, a melyet a Mollák, mint a hit védelmezői, maguknak tulajdonítanak, mert hibáik felülmulják erényeiket, bár a szegény nép jobban tiszteli őket, mint a prófétát és társait. Hogy Bokharában a halottakat nagyobb tiszteletben részesítik, mint az élőket, ez a régi Egyiptomra emlékeztet és ha mindig a *nemes Bokharát* emlegetik, akkor őszintén meg kell vallanom, hogy én ebből a nemességből semmit sem fődöztem fel. A Mollák magasztalt tudása nem áll egyébből, mint a

természetellenes szerelem bűnéből s az ifjúságot az iskolákban ennél fogva nem is oktatják másra, mint tánczra és zenére. Ez idő szerint Bokhara a fészke minden bűnnek és züllöttségnek. Sokkal jobb volna, ha Bokhara lakosai a fejük köré csavart vastag turbán helyett inkább a modern műveltséggel és civilisatióval törődnének többet. Mint a hogy a pápák a «hit védőinek» czégére alatt mindenféle joggalanságot követtek el, épen így járnak el manapság Közép-Ázsiának a Mollái: elhanyagolják az ifjúság nevelését, mindent tudatlanságban iparkodnak tartani, csakhogy saját érdekeiket mennél jobban előmozdítsák, stb. stb.»

Ime, így beszélnek ma arról a városról, a mely valaha a hosszúfülű állatok számára is a jámborság mintaképe volt!

Az emberiségnek ezen a szándékos elbutításán az orosz kormány segíteni akar, a mennyiben iskolákat nyit ő maga a legkisebb falvakban is és az oktatást igyekszik előmozdítani. Sajnos, az orosz tanintézetek első sorban az elorozsításra törekszenek s ennél fogva a benszülöttek rendkívül csekély számmal járnak az orosz iskolákba. E mellett az úgynevezett «új rendszer», még nem igen gyökeresedett meg; a hazai papi osztály ellenségesen áll vele szemben, mert ez a büntetés terhe alatt eltiltott újításokat terjeszti, és maguk az orosz hatóságok sem nézik jó szemmel, mert a világi tudás támogatja a nemzeti eszmét és a szabadság érzéseit. Egy szóval, Közép-Ázsiában a muszalmánok nem ébredtek még föl és a mint törzs- és vallásrokonai a Volga mellett, mikor a korszellem felébresztette őket, önmaguk szedték össze magukat, az ébredés az Axis országában hasonló körülmények között a jövőben épen így el fog következni. Különösen Bokhara és Chiva félig független khánságaiban lesz ez így, a melyeknek legújabbban uralomra jutott ifjú fejedelmei hajlandóknak nyilatkoztak reformok megvalósítására. Az 1880-ban született *Mir Alem* khán, a ki nemrég elhunyt atyjának, *Abdul Ahad*nak utóda lett a trónuson, egynéhány hasznos reformmal kezdte uralkodását, a mennyiben a bírák megvesztegethetősége ellen küzd és a jövőben nem hajlandó eltérni, hogy atya, fiú és nagyatyja ugyanabban az ezredben szolgáljon, a minek következtében

mindenesetre egészen különös véderő keletkezett. Hasonló symptomák észlelhetők a chivai khánságban is. *Szeid Isfendigar khán*, Szeid Rehim khánnak az utódja, trónralépte után csakhamar nem egy hasznos javítást léptetett életbe. Az öntözőcsatornák szaporításához, a mi Chivának fő létkérdése, orosz mérnököket hívott meg, iskolákat és kórházakat létesített, orosz orvosokat alkalmazott és új utakat építtetett, úgy hogy a proclamatiójában megígért reformok és az a törekvése, hogy alattvalói helyzetét javítsa, a megvalósulás legjobb útján vannak. Már az a körülmény is, hogy egy közép-ázsiai fejedelem proclamatióval fordul népéhez, mint az idők jele, megérdemli figyelmünket. Ezek az ifjú fejedelmek, a kik közül a bokharai fejedelem a szentpétervári hadapród testület növendéke volt s a kik bepillantottak a nyugati műveltségbe, talán nem lesznek hijával a kellő buzgalomnak. De hogy vajjon az orosz kormány jóváhagyja és előmozdítja-e majd a szellemi és nemzeti ébredést, ez több, mint kérdéses. Az emberies törekvéseket a Névaparti politikusok sohasem szokták különösen méltányolni.

III.

Az iszlám Perzsiában.

Különös ugyan, de mindazáltal érthető, ha már eleve meg kell jegyeznünk, hogy Perzsiában, a melynek lakói szellemi megáldottságukról híresek, a kiket a Kelet francziáinak tartottak és a kik nagyra vannak ezzel a címükkel: *A világ legősibb monarchiája*, — az újkor culturmozgalma legkevésbé érezhető. It az ébredés szoros kapcsolatban volt a politikai étellel és úgy tetszik, mintha a mult irodalmi nagysága a perzsa népet a szellemi munka gyümölcsöztetésére és reális értékekre való felváltására sarkallta volna. Úgy bizony, Perzsiát régóta sajátos végzet üldözi. Nagy Sándor, Mohammed tanítása, Dsengiz és Timur egymás nyomában fegyveres erőszakkal avatkoztak be Perzsia sorsába és mikor az ellenségek rohama nem bírta felidézni a teljes elpusztulást, maga a nemzet sülyedt olyan lethar-

giába, a melylyel úgy önmagát, mint Európát elámitotta. Én voltaképen sohasem tudtam megérteni, hogyan beszélhettek itt nálunk, Európában, perzsa királyságról, perzsa kormányról, perzsa hadseregről stb. Mindennek a legcsekélyebb nyoma sem volt sehol és meg nem állhattam, hogy ne nevessek, mikor Nasszr-ed-din saht és fiát, Muzaffar-ed-dint nálunk, Európában, fejedelmi tisztelettel fogadták, hatalmas birodalom uralkodójának nézték és a mikor a mi közönségünk a fejedelmi kabát nagy gyémántgombjaiból az udvar és az állam rengeteg gazdagságára következtetett. A Kadsár-dynastia herélt megalapítója óta, sőt már sokkal előbb is a kormányzat Perzsiában nem igen különbözött egy-egy turkomán agg, vagy egy-egy arab seik patriarchális alkotmányától, mert a sah korlátlan ura volt alattvalói életének és vagyonának; ministerei, kormányzói és egyéb hivatalnokai a tartományokban udvartartásának szolgálói voltak csupán; diplomatai képviselői a külföldön rosszul vagy sehogysem fizetett statistái voltak csak a komédiának, a melyen nálunk, részint tudatlanságból, részint felségi szempontokból nem láttak keresztül és nem akartak keresztüllátni. Tekintettel erre a csúf játékra az idegenben és a rosszul palástolt anarchiára odahaza, nincs mit csodálnunk, hogy a szabadság ærájának első sugaraira. a zürzavar Perzsiában sokkal nagyobb lett, mint bárhol másutt Ázsiában és hogy minden kifordult a sarkaiból. Mikor a teljes kormánytalanság mellett eltűnt még a sah árnyéka is és a mikor az addig lánczraverten tyrannisált nép megtudta, hogy most immár a népakarat és a népszabadság lép majd a borzalmas zsarnokság helyébe, természetes volt, hogy ekkor mindenki elvesztette a fejét és mi meg is értjük teljesen azt a határtalan zürzavart, anarchiát és fejtelenséget, a mely az utolsó években Perzsiában elharapózott és egykönnyen nem is lesz megszüntethető.

Ily körülmények között Perzsiában szó sem lehet cultur-ébredésről. Inter arma silent leges — és hozzátehetjük még azt is, hogy a múzsák is. Nem szabad azonban megelégednünk arról, hogy a nemzeti tetszhalál ellenére is voltak már korábban is hazafias érzületű perzsák, a kik felfogták

hazájuk szomorú helyzetét s a jobb jövőt a szellemi haladástól, a tömegek művelésétől és felvilágosításától várták. Az új világrendnek ezek az apostolai természetesen csak a külföldről hallathatták hangjukat és intő szózatukat, mert odahaza efféle eszméket súlyosan büntettek volna. És csak a mikor a hosszú betegség a halálos befejezéshez közeledt és mikor a teljes pénztelenség folytán a zűrzavar a tetőpontra hágott, a szellemileg és testileg egyaránt gyöngé Muzaffar-ed-din sah csak akkor gondolta azt, hogy az alkotmány kihirdetésében megtalálta a mentőeszközt. De már késő volt. A politikai züllést nem lehetett többé feltartóztatni; minden felfordult, a hallatlan zsarnokság hosszú benyomása alatt csak kevesen ébredtek föl. De mikor az 1907. évi angol-orosz egyezmény a legtöbb perzsát gyöngédtelenül felrázta álmából, akkor — úgy látszik — az ország sorsa mégis erős hatással volt a kedélyekre és ez időtől fogva csakugyan egészen más hang és gondolkozásmód kezd Perzsiában erőre kapni. Hogy a sivár anarchia közepett voltak elemek, a melyek — nem lévén fogalmuk sem hazáról, sem becsületről, sem tisztességről — a rend és kormányzat hiányát felhasználták s rabolni és fosztogatni kezdtek, ez könnyen érthető. Különösen a farszi és azerbajdsáni fél vagy egész nomád elemek között történt ez, míg a megtelepedett népesség szigorúan ragaszkodott a rendhez és törvényességhez, mint a hogy például Tebrizben láttuk, a hol a Satar khán és a sah katonái között folyó hosszú és kemény harcz mellett is az európai gyarmat teljes biztosságban volt, a mit nyilvánosan is bizonyítottak. A perzsa kereskedőket, a kézműveseket és jórészt a papságot is valóban a szabadság érzései hevítették; tisztában voltak a közelgő szerencsétlenséggel és közbe-közbe súlyos áldozatokat is hoztak. Hogy általában lehetséges volt oly országban, a mely oly mélyre sülyedt az asiaticusban, mint Irán, nemzeti politikai érzéseket felébreszteni, az mindenesetre szemet szúr. De nem szabad figyelmen kívül hagynunk azokat a gyöngé rezgéseket, a melyek az irodalomban és a napisajtóban itt-ott észlelhetők voltak és előkészítően hatottak. Ujságok Konstantinápolyban és Bombay-

ban, valamint az orosz Kaukázusban megtelepedett perzsák és törökök már sokkal régebben szószólói voltak a szabadságnak és felvilágosodottságnak. *Mirza Abdurrahim Tebrizi* már 1888-ban közzétett egy s más hasznos munkát ebben az irányban; mások követték a példáját és a mikor a nedsefi előkelő papság, a mely Perzsiában mindig hangadó volt, az alkotmány és parlamentarismus mellett nyilatkozott, egyszerre csak mindenki elkezdett a szabadságért rajongani. Egy népgyűlésen, a melyet 1908 zilkade 14-én tartottak Teheránban, a perzsa nép Európához folyamodik, megmagyarazza válságos helyzetét, megigéri, hogy hűen ragaszkodik a szabadsághoz és szemére veti cabinetjeinknek, hogy a civilisatio és emberiség iránt való hangosan hirdetett lelkesedés ellenére csak silány, önző érdekekkel törődnek és támogatás helyett elnyomni akarják csak az elmaradt ázsiaiakat. Különösen az oroszoknak és az angoloknak kiáltják oda, hogy egyesült támadásuk immár felrázta lethargiajukból a muszulmán népeket és szoros együttműködésre indította őket. Egy ideig örülhetnek a túlságosan hatalmas hódítók e galád sikernek, de ez a jelszó: «Mindent a szabadságért és a műveltségért», — bizonyára szét fogja zúzni a rabszolgaság békóit. Hogy a perzsa milyen lelkesedéssel és költői erővel tud politikailag megnyilatkozni, kitetszik a *Khaber* (Hír) című lapban megjelent következő felhívásból:

«Oh, Irán fia, ne nevezd magadat többé iráninak, mert az Irán név csakhamar el fog tűnni a föld felszínéről. Irán megszentelt földjét ne nevezd többé hazádnak, mert csakhamar el fogod veszíteni. Óh, Irán anyái! ne szüljetekek többé gyermekeket, mert nem lesznek ők irániak. Óh, ti szűzies tisztaságú arák, ne készülődjetekek a nászszobára, mert ez halotti szobátokká leend! Óh, Irán papjai, ne mondjátok többé azt, hogy Irán az iszlám bölcsője, mert a lábak alá került, meg fogják taposni és a lelket és szellemet éltető «Allahu Akbar» kiáltás helyett harangcsengés fog fületekbe hatolni. A mecsetek helyett templomokat fogtok látni. Igen, ilyen kép fog az elé tárulni, a kinek bensejéből kiveszett a vallási buzgóság és a hazafiasság. Így lesz és nem másképen!»

A hazafias és vallásos lelkesedésnek más, még erősebb kifakadásai napról-napra jelennek meg a perzsa sajtóban és mi joggal kérdezhajtuk: vajon az a nép, a mely így tud érezni és gondolkozni, valóban oly könnyű szerrel le fog-e mondani nemzeti és politikai önállóságáról? Nos, a kik így vélekednek, alaposan tévednek. A mi nézetünk nem üres phrasisokra támaszkodik, hanem nyomós tényekre, még pedig oly tényekre, a melyek mélyen gyökereznek a perzsák vallási életében és a kedélyekben történt teljes átalakulásról tanuskodnak. Azokra az egy idő óta észlelhető kísérletekre czélzok ezzel, a melyek a siiták és a szunniták közti hajdanta erős felekezeti gyűlölet tompítására irányulnak. Egy ilyen kísérlet pár évvel ezelőtt a Kaukázusból indult ki s óvatos léptekkel halad előre, de idővel rendkívüli változásokat idézhet föl még a belső iszlámvilágban. Ez irányban voltaképen egy Imam Kaszim Begkulov nevű tatár Molla tette meg a kezdő lépést, a ki az *Idil* (Volga) czimű lapban visszavezette a felekezeti gyűlölködést a maga igazi forrására. A Mollának talán igaza is van, mikor azt állítja, hogy a siitákat és a szunnitákat nem annyira a vallási tételek, mint inkább politikai okok választják el egymástól, a mennyiben az Abbaszidák először is azért viseltettek ellenséges érzülettel Perzsia iránt és azért választották el Perzsiát a többi izlámvilágtól, mert attól félték, hogy az Alis-család, a melyet Perzsiában rendkívül szerettek és becsültek, ki fogja őket szorítani a khalifátusból. Hasonló motivumok sarkallták az Oszmanidák emelkedő házáat is ellenségeskedésre Perzsiával szemben, még jobban megnövelve a szakadást a két felekezet között. Mikor II. Szelim a Szeftida Iszmail sah növekvő hatalmát veszedelmesnek találta és Iszmait a csaldirimi sikon megverte, a két nemzet között egyre elkeseredettebbé vált az ellenségeskedés, úgy hogy a siita perzsa kevésbé megvetendőnek tekintette a hitetlen keresztyént, mint a szunnita oszmánt. Egyik fél sem akart engedni, bár voltaképen ez a schisma volt az, a mi az iszlám testét megfosztotta az egység erejétől, úgy hogy ez nem bírt ellentállni az előrenyomuló keresztyénségnek és Európa győzelmét megkönnyítette. Ma-

napság, egy kissé is elkésve ugyan, változás készül ebben az irányban: az iszlám egyesülni akar. Mindenesetre csak a már némiképp felvilágosult nép akaratából, de hogy a nedsefi és kerbelai papság mit fog szólni hozzá, az még nagyon kérdéses, minthogy valamennyi ország és hit egyház-
 atya urai személyes érdekeiket sokkal többre becsülik a vallás és a közjó érdekeinél.

A ki Perzsiát és a perzsákat régebről ismeri és a ki a nemzeti jellemben régente erősen kidomborodó magahittséget, nagyozolást, tudatlanságot és belső ziláltságot összehasonlitja a manapság nyilvánuló hazafias lelkesedéssel, annak föltétlenül szemébe ötlük a lelkekben elkövetkezett változás. Vajon ennek a változásnak meglesznek-e a cultura terén is a maga üdvös következései, az első sorban azoknak a hatalmaknak az eljárásán mulik, a melyek manapság az ország sorsával rendelkeznek, vagyis Oroszországén és Angliáén. Ha e nagy hatalmak megegyezése valóban a pacificáláson épül és a reformokra szoruló ország becsületes támogatását tervezi, és ha valóban oly viszony jönne létre, a minő Sziám és a franczia-angol érdeksphæra között van, s a mely viszony mindmáig jónak bizonyult, akkor Perzsiára még szép napok várnak, mert a szellemileg rendkívül megáldott iráni egy erős kormányzat védelme alatt meglepően ki fog tűnni és derék előörsévé lesz a mi culturánknak kelet felé. A mi Angliát illeti, bizonyosak lehetünk benne, hogy Perzsiában a viszonyok megszilárdulását ép annyira szíven hordja, mint a mennyire perhorrescálja és szerencsétlenségnek tartja az ország még oly kis részének is a meghódítását. Hasonló szellem hatja át a németeket is, a kiknek politikája kizárólag gazdasági célokkal törődik, és a kiknek csak exaltált kávéházi politikusok tulajdoníthatják azt az agyrémet, hogy Anatóliát el akarják foglalni. A bagdadi vasút, ha bele fog kapcsolódni az indiai sínhálózatba, mindenesetre nagy előnyére fog válni az európai és különösen a német kereskedelemnek, de az a tétel, hogy: «Trade follows the flag» — itt már csak azért sem alkalmazható, mert a kész sínhálózatban a németen kívül más lobogók is bevonulnak és a régi tartományokat, tekin-

tettel a fenforgó versengésre, egyáltalában nem lesz könnyű kiszorítani. Csak Oroszországot, ezt az örökké telhetetlent, illetően jogos a kételkedés, mert az oroszok, keresve a nyílt tengert, a Kaukázusból Nyugat-Perzsián keresztül akarnak a Perzsa öbölíg előrenyomulni, hogy ezen a mindenesetre merészen kitervezett vonalon lerakhassák a világalalom alapkövét. Efféle tervnek az eshetőségei azonban másoktól is függenek.

IV.

Az iszlám Indiában és Khinában.

A ki az iszlám haladását és átalakulását Indiában meg akarja figyelni, annak bőven lesz rá alkalma, ha az indiai mohammedánok szellemi életét egy félszázaddal ezelőtt és mai nap összehasonlítja. A sepoy-lázadás előtt és még jóval az után is a mohammedánok hideg passivitásban maradtak és csak nagy nehezen lehetett őket duzzogásuk kuczkójából kicsalni. Csak néhány felvilágosodott és hazafias érzésű férfinak, a többi között Sir Szlar Dsengnek, Sir Szeid Ahmed khánnak stb. sikerült óriási erőfeszítéssel megtörni a jeget, a muszulmánokat a régi uralkodói szerep büszke emlékeitől másfelé terelni és rávenni arra, hogy beletörődjenek az alattvalók elkerülhetetlen végzetébe. Minthogy születésöknél és gondolkozásmódjuknál fogva arisztokraták, és utódai azoknak a merész kalandoroknak, a kik kardjukkal óriási birodalmat hódítottak maguknak, sikerült is nekik annyira beleilleszkedniök az új rendbe, hogy az angol culturtörékvések aránylag rövid idő alatt valósággal csodát műveltek közöttük. Mohammed tanának európaisított követője Indiában eljutott a modern műveltség legmagasabb fokára, és a ki találkozik London westendi salonjaiban a legutolsó divat szerint öltözött, elegáns Aga khánnal, az aligha fogja sejteni, hogy az indiai mohammedánok szellemi és vallási fejét látja maga előtt. Az ilyen egyéni haladás láttára mindenesetre jogos az a kérdés: miért nem terjedt ez a műveltség tovább és mélyebben, és a mohammedánok, kellően méltányolván a politikai helyzetet, miért nem nyomultak gyorsabban az angol uralom

előmozdítóinak legelső sorába? De nem szabad elfelejtenünk, hogy India iszlámja kezdettől fogva igen szoros érintkezésben volt Bokharával, a legvadabb vallási fanatizmus melegágyával és hogy India, a mely általában a rajongásra való hajlam hazája, különleges, sokkal ázsiaibb jellegűvé tette magát az iszlámot is, mint a minők a nyugati hitsorsosok. Indiában ennél fogva az iszlám már csak azért is nehezebben fog teljesen hozzásimulni a mi szellemi világunkhoz, mint másutt; a külső forma ott még tovább ázsiai fog maradni, mint pl. a törököknél, tatároknál és perzsáknál; a folyamat lassúbb lesz; de az átalakulás, hála a brit gondolkodásnak, egészségesebb és alaposabb lesz. Különösen érdekes az indiai mohammedánoknak az az igyekvése, hogy miközben elfogadják a mi kultúrvilágunkat, megóvják az iszlám szellemi belyegét, mintha azt a látszatot akarnák kelteni, hogy a modern világ műveltségének sugarai nem a keresztyén-nyugati hódításból, hanem magából az iszlámból áradtak ki. Bizonyítja ezt az újonnan bevezetett rendszer az Aligarh Kollégiumba, a melyet bizonyára követni fognak más hasonló-fajta főiskolák is. De a végeredmény ugyanaz marad mégis csak. Anglia civilisáló munkája India muszalmánjai között a mi világrészünk leggyönyörűbb művei közé fog tartozni és Hindosztánnak hatvan milliányi, ha csak félig is európaisított igazhívője sokkal jobb barátja lesz tanítóinak, mint ez a nyugati hatalmak egyéb mohammedán alattvalóiról mondható. Az említett Aligarh-Kollégiumban történelmet, philosophiát és egyéb humaniorát muszalmán tanítók adnak elő muszalmán felfogás szerint, a nélkül, hogy a tudomány ennek kárát vallaná, míg másrészt ezzel a sociális módszerrel bizonyos fajta nemzeti színezet pótlására törekcszenek, minthogy az iszlám Indiában nem egy, hanem több különböző nemzetiség tulajdona, és a maga egységében sem lehet más, mint vallási jellege.

Bármint legyen is azonban, joggal megállapítható India igazhívőinek szellemi haladása. A Nyugatnak, különösen Angliának irodalmi termékeit szorgalmasan fordítják, tudományunk számos ágát sikeresen művelik és nemcsak magában Indiában, hanem az angol gyarmatokban, Amerikában

és a közel Keleten is találkozunk indiai mohammedánokkal, a kik virágzó kereskedést űznek, és a brit tanitóság sikerét szemmel láthatóan bizonyítják. Volt gondom rá gyakran, hogy megismerjem a török, tatár és perzsa muszalmánok ítéletét indiai modern hitsorsosaikról, de megütközéssel észleltem, hogy a máig bekövetkezett gondolatváltozást nem igen tartják épületesnek, és hogy a hindosztániaknak azt vetik szemökre, hogy nagyon is szívósan ragaszkodnak Angliához. Ez az ítélet nem egészen alapos. A mai előkelő muszalmán hindosztáninak ereiben egyaránt ott lüktet a térítő Khalidnak és a turáni hősöknek, Mahmud Ghaznevinek és Babernek a vére; az ő szemük előtt magasabb czélok lebegnek; jövőjüket a szenvedélyesség megfontolatlan kitöréseivel nem akarják kockára tenni, és szakadatlanul előbbre haladva, hűségesen és szilárdan ki fognak tartani az angolok mellett. Északon és Nyugaton élő, forradalmi hajlamú hitsorsosaik ismétlődő felhívásait sohasem fogják meghallgatni.

* * *

Khina, Jáva és a keletázsiai szigetek mohammedánjaira vonatkozólag általában sokkal hiányosabbak és zavarosabbak még legújabb adataink, semhogy azoknak a szellemi átalakulásáról és a modern culturához való közeledésükről kellő fogalmat alkothatnánk magunknak. Buddhista polgártársával szemben a mohammedán khinai például nagyobb szellemi elevenségével és személyes bátorságával tűnik ki. Szabadban gondolkodik a haladás kérdéseiben, de azért tévedés volna az a föltevés, hogy jobban hajlik a mi nyugati világunk felé és jobban érzi a mi életbölcseletünk varázsát, mint buddhista földije. Mindenekelőtt lelkes muszalmán, lelkesebb, mint nyugatázsiai hitsorsosa, de úgynevezett hajlandósága Európához annyi csak, hogy a mi képviselőinkben a saját urainak megfenyítőit látja, semmi egyebet. Egész csomó nem érdektelen megjegyzést találunk a khinai izlámvilágról egy nemrég megjelent utazási könyvben. A könyv czime *Sziahati Kúbra* (Nagy utazás) és szerzője egy Szuleiman Sükrisz nevű kisázsiai oszmán. A könyvet 1907-ben nyomták Szt.-Pétervárott. Ez a nem teljesen műveletlen török panisz-

lám érdekből beutazta egész ázsiát, még pedig Abdul Hamid szultán megbízásából, a kinek vesszőparipája volt valamennyi igazhívő egyesítésének a gondolata. Ennek megfelelően a török utazó adatai tele is vannak ostoba túlzásokkal, a khinai mohammedánok számát, vallási buzgóságát és a szultánhoz való ragaszkodását illetően. A könyv szerint a szultánnak egy kis hajót kellene csak kiküldeni, hogy sok millió muszultánt meghódíthasson. Ez persze nagyon kérdéses, mert a khinai muszultán szellemi tekintetben a közép-ázsiaiakhoz tartozik, és a maga megcsontosodott conservativismusában ép oly rendületlen, mint az utóbbiak. Ahelyett, hogy Európához közelednék, a khinai hatóságok Európa ellen igyekeznek őt ingerelni, mint egy Iliben khinai subventióval megjelenő török lapból is látjuk. A khinai újságíró felszólítja a mohammedánokat, hogy egyesüljenek a buddhistákkal a gögösködő, rabló Európa ellen, és védelmezzék meg a hazát az idegenek rabbilincsei ellen — «mert a mi Japánnak sikerült, kell, hogy minékünk is sikerüljön!» — Ilyen befolyás mellett természetesen szó sem lehet a khinai mohammedánok európaiasításáról.

Ez a megfigyelés azonban nem árthat az iszlám terén szerzett összbenyomásainknak. A szellemi mozgalmak Törökországban, Perzsiában, Dél-Oroszországban és Indiában kezeskednek róla, hogy az eddig érzéktelennek, apathikusnak és közömbösnek tartott iszlám megmozdul és megelevenedik, hogy a nógatásnak, ösztökélésnek és sarkalásnak már is észrevehető nyomai jelzik az eredményt. Egyelőre optimista várakozások nem volnának még a maguk helyén valók, de nem jogos az a pessimizmus sem, a melyet bizonyos körökben szándékosan táplálnak. Nyugodtan és bátran bevárhatjuk a dolgok jövő, üdvös fejlődését, és saját érdekünk azt kíváná, hogy kerüljük az erőszakos beavatkozást, és elhamarkodással ne ártsunk sem az ázsiaiaknak, sem önmagunknak. Különösen bánt engem az a versengés, a mely a gazdasági érdekek harczában a hatalmak között folyik, egymás uszításával, rágalmaszásával és becsmérlésével. E tekintetben különösen Anglia a célpontja úgynevezett barátainak, mert Anglia nagysága és hatalmi állása sokaknak szálka

a szemében. Szerencsére, ezek a törekvések kilátástalanok. A mit Anglia eddig elért, az mind oly ethnikai, sociális és politikai föltételeken nyugszik, a melyeket ellenfelei még nem értek el és egykönnyen nem is fognak elérni. A keleti népek között is oly mély gyökeret vert az angol befolyás, a melyek egykönnyen másokkal nem pótolhatók. Még az új áramlat is, a mely az ébredő iszlámot sodorja, alig fog e tekintetben változást előidézni, mert a versenytársak minden fáradozása és az angol politikusok minden hibái ellenére is Angliának van még mindig a legnagyobb tekintélye a törököknél, a tatároknál, a perzsáknál és az araboknál egyaránt.

VÁMBÉRY ÁRMIN.

A NEMZETI NEVELÉS ESZMÉJÉNEK KIALAKULÁSA 1848-IG.

Első közlemény.

I.

Államiságunk és nemzetiségünk évtizedes válságának, II. József korának, váratlan letűnésével még egy egész emberöltőnek (1790—1820) kellett fáradhatatlanul dolgozni a szükséges előmunkálatokon, hogy a következő nemzedékben (1820—1850) irodalmunk gyors és dús fölvirágzása államférfiainknak megadhassa a hasznos segítséget és megteremthesse a kellő alapot, a melyen a rendek népe egységes nemzetté átalakulhatott. Midőn azonban a merész lépés megtörtént (1848), az államhatalom, mely e fejlődésnek mindig útját állotta, abban a hiedelemben, hogy igaz támaszát csupán a század eleje óta osztrák császársággá tömörült örökös tartományokban lelheti, a magyar nemzetet szabadságáért és önállóságáért valóságos párbajra tudta kényszeríteni, melyet ez kész is volt dicsőségesen megküzdeni; azonban Európa szabad népeinek részvételétől kevésbé támogatva, végtére kénytelen volt Oroszország szabadságellenes autokrátiájának jogtalan beavatkozása és túlnyomó ereje előtt letenni fegyverét. Egy új évtized következett (1850—1860), melyben nemzetünknek, absolutistikus idegen uralom nyomása alatt, újra át kellett élnie mindazt a szenvedést és válságot, melyek által egyéniségétől megfosztani és egy más állam kereteibe beolvaszthatni remélték. Majd az absolutismus bukása után még hiábavaló provisorikus kísérletek hét esztendeje következett, avval a czélzattal, hogy az országot egy alkotmányos «összmonarchia» tartományává tegyék, míg végre (1867) vezetőink politikai

belátása és a szívós nemzeti erő győzött, s az úgynevezett kiegyezés által kialakult egy újabb államkapcsolat, az Osztrák-magyar monarchia, mely ugyan a közjogi elmélet terén sokszor torzsalkodásokra ad okot, de a melyről nemzetünk remélhetni vélte, hogy benne minden időkre zavartalanul élhet gazdasági érdekeinek és szellemi feladatainak.

A politikai viszonyok legjellemzőbb vonásai tisztán tükröződnek e kor művelődési törekvéseiben és közoktatási állapotaiban is; de vázolásukban szintén csak oly mozzanatok kiemelésére akarunk szorítkozni, a melyek vagy az általános pædagogiai elmélet és gyakorlat szempontjából fontosak, vagy mai helyzetünknek megértését segíthetik elő.

Teljesen jogos az 1790/91. koronázó országgyűlés törvényhozását úgy tekinteni, mint a kor uralkodó politikai nézeteinek és erkölcsi felfogásának hű kifejezését. A rendek, melyek alkotmányos munkásságuk hosszú, teljes negyedszázadig tartó megszakítása után gyűltek újból össze, szilárdan eltökélték magukat arra, hogy az állam és nemzet minden való szükségletének kielégítésén legjobb tudásuk és buzgalmuk szerint fognak közremunkálni, s a fejedelem is, kire a törvények szentesítésének kötelessége várt, a népakaratot nagylelkű szabadelvűséggel tudta méltatni. Maga személyesen «nehéz» dolognak mondja, hogy «kormány vagy még a legfölvilágosodottabb minister is jobban tudná, mi alkalmas a nemzetnek, mi hasznos reá nézve, mint maga a nép egyesei és képviselői». Azt hiszem tehát, nemcsak jellemző e korra, hanem dicsőségére is szolgál, hogy az országgyűlésnek, miután tizennégy törvénycikkben a szabadság és az alkotmányos kormányzás közjogi biztosítékait újra behatóan és pontosan megállapította, első új határozatát kizárólag az ifjúság nevelésének szenteli, míg a következő a magyar nyelvre vonatkozik és jogainak védelmére minden más idegen nyelvvel szemben. «Mivelhogy a közjólét» — így hangzik a XV. t.-cz. — «jórészt az ifjúság nevelésétől függ, a Karok és Rendek Ő Felsége a király beleegyezésével elhatározzák, hogy a királyi jogok épségben tartásával Országos Bizottságot küldenek ki, hogy ez a

nemzeti nevelés és a sajtószabadság általános elveinek rendszerét kidolgozza és azután munkálatát az országgyűlés elé terjeszse, hogy revisio és approbálás után az országos törvények közé lehessen fölvenni.» Az első eset történetünkben, hogy elismertetik az a jog, mely szerint a közoktatás megállapításához a nemzeti képviselőlet közreműködése szükséges; mind ez ideig az oktatás szervezésének és a nemzeti nevelés kérdésének ügyeit mindig a király rezervált jogai közé szerették számítani. A XVI: t.-cz. aztán így szól: «Ő szent Felsége a hű Karokat és Rendeket biztosítja, hogy nem fog semmiféle ügyre vonatkozólag sem idegen nyelvet bevezetni; hogy azonban a nemzeti (nativa) magyar nyelv jobban terjedjen és fejlődjék, a gymnasiumokban, akadémiákon és a magyar egyetemen külön tanára legyen e nyelvnek és a magyar stylusnak, hogy azok, kik a nyelvet nem értik s meg akarják tanulni, vagy ha értik is, de benne magukat tökéletesíteni akarják, alkalmat találjanak e két rendbeli szándékuk érvényesítésére; a dicasterialis ügyek egyelőre (nunc adhuc) latin nyelven tárgyalassanak.» Ez az utóbbi határozat első sorban ugyan a horvát rendek kifejezett kívánságait és aggodalmait vette számba, de némely magyar vármegye álláspontjának is megfelelt, hiszen egyikök (Heves) a II. József-féle követelésekkel szemben elég sajátosan azt emlegette többek közt, hogy ha a magyar nyelv a népnek anyanyelve, akkor méltányosan a latin nyelvet az ő anyanyelvének lehetne mondani.

A nemzeti nyelv ápolása és fejlesztése egyébként is foglalkoztatta az egybegyűlt rendeket, mert a tervet, a melyet egy magyar tudós társaság alapítására vonatkozólag a helytartótanácsához benyújtottak, ez átküldte az országgyűléshez. A terv szerzője, Révai Miklós, előbb mint a nemzeti iskolák számára szerkesztett több tankönyvnek írója szerzett érdemeket, majd a classikus irányú költői törekvések buzgó munkása lett, később pedig (1802 óta) mint «a magyar nyelv királyi tanítója» a pesti egyetemen — előtte Vályi, a II. József-korabeli iskola-felügyelő, tanított először e katedrán — megalapítója e nyelv történelmi buvárlatának (*Elaboratio Grammatica Hungarica* című

művének életében két, újabban harmadik kötete is megjelent). Az ő és annyi más hazafinak régebbi «jámbor szándéka» nem valósulhatott meg egyhamar, csak később az irodalmi élet föllendülésével, de a törvényezikben megjelölt törekvések ápolása ezentúl a törvényhozás állandó gondoskodásának tárgya lett. Már a következő évben, a koronázás alkalmával királyi beleegyezéssel törvénynyé teszik a rendek (1792: VII. t.-cz.), hogy a magyar nyelv tanulmánya az ország határain belül minden iskolában rendes tárgy leendő és hogy ilyenformán bizonyos időn belül senki fia ez országban közhivatalt nem kaphat, a ki egyéb tanulmányainak rendes elvégzésén kívül tanáraitól kiállított bizonyítvánnyal igazolni nem tudja, hogy a hazai nyelvet (lingua patria) bírja; a kapcsolt (horvát) tartományokban a magyar rendkívüli tárgy marad. Idegenek azonban, kik azért jönnek egyetemünkre avagy honi akadémiákra, hogy tudományos képzettségüket öregbitsék, s nem törekszenek nálunk valamilyen állás elnyerésére, föl vannak mentve a magyar nyelv tanulásának kötelezettsége alól. Egy későbbi törvényezik (1805: IV.), a magyar nyelv további fejlesztése érdekében elrendeli, hogy az országgyűlésnek a koronához, továbbá a törvényhatóságoknak az udvari cancelláriához intézett felirataiban a latin nyelv mellett, ezzel párhuzamosan, a magyar is alkalmazandó. A törvényhatóságok a helytartótanácsal kívánságuk szerint hazai, magyar nyelven is tárgyalhatnak, s ugyancsak alkalmazhatják nyelvünket az igazságszolgáltatásban és a pörös tárgyalásoknál. A helytartótanácsnak is kötelessége feleletében azt a nyelvet használni, melyen hozzája fordultak, a királyi curia azonban még nem köteles magyarul vezetett és hozzája appellált ügyekben ítéletét magyarul meghozni. Végül ígéretképen külön kimondatik: hogy a királyi felség gondossága fogja megvalósítani azt a határozatot, hogy a magyar nyelv az országban mindenütt kötelező tárgyként taníttassék. De még soká visszahangoztak a magyar törvényhozás termei ama nagy emlékeztető intelemtől, melyet a következő országgyűlésen (1807) Felsőbüki Nagy Pál lelkes hévvel hallatott: a nemzetiség drágább kincsünk még az alkotmánynál is; mert az

alkotmányt, ha elvész, vissza lehet vinni, de nyelvünkkel nemzeti létünk is sirba száll. Ugyanezen országgyűlésen hangzott fel először a büszke, tudatos fölkiáltás: mi itt nemcsak a nemességnek vagyunk képviselői, hanem az egész magyar népnek védelmezői.

Véglegesebb, tisztán átgondolt megoldást hozott egy más vitás kérdésben, a felekezetiben az 1791: XVI. t.-cz. (De negotio religionis). Bár csak a két protestans, az ágostai és a helvét hitvallásra vonatkozott e törvény, de mert benne minden kétséget kizárón, fővonalaiban voltaképen az van kifejtve, a mit nálunk az állammal szemben az egyházi autonómián értenek, általában alkalmazhatónak tartják e törvényt az összes bevett felekezetekre. Különösen áll ez az ötödik fejezetéről, mely az iskolákról szól. «A jövőben megengedtessek mindkét evangélikus felekezetnek, hogy triviumos, valamint grammatikai iskolákat tarthassanak fönn nemcsak ott, a hol már régebben vannak iskoláik, hanem bárhol szükségesnek mutatkozik, újakat állíthassanak, sőt magasabb iskolákat is, de ezeket már csak előleges királyi jóváhagyás alapján; engedtessek meg nekik, hogy ez iskoláikon professorokat, rectorokat, subrectorokat nevezhesse- nek ki vagy bocsáthassanak el, ezek számát szaporítsák vagy kevesbítsék, ugyancsak választhassanak mindenféle iskoláik számára helyi, főbb vagy legfőbb, felekezetükbeli directorokat vagy curatorokat; tanításuk és tanulá- sük módját, normáját, rendjét maguk szabályozhassák; mindezt azonban a Felső, az ország törvényes dicasteriumai által ez iskolák fölött is gyakorlandó, főfelügyeleti jogának épségben tartása mellett; olyaténképen, hogy a közművelődés szervezete (coordinatio literariae institutionis), mikép azt Ő Felsége a karok és rendek alázatos előterjesztésére megállapítaná, a jövőben ez iskolákra vonatkozólag is érvényesüljön, bele nem foglalva a vallási tárgyakat, melyeknek a felekezetek sajátosságainak kell megmaradniok.» Egyúttal megszünteti mindazon zaklatásokat, a melyek szomorú időkben annyi bajt okoztak. «Ez iskolák tanulóinak ezeken kívül engedtessek meg, hogy nemcsak adományok elfogadására, istentiszteleteknél segédkezésre jöteveikhez szabadon

fordulhassanak, hanem hogy tanulmányok céljából külföldi főiskolákat minden akadály nélkül látogathassanak s ott nekik szánt ösztöndíjakat élvezhessenek.» A szabadság szellemére, mely a bécsi (1608) s a linzi (1645) békekötést áthatotta, hivatkozik most újra a visszavonás szomorú és nehéz idői után a törvényhozás.

A nemzeti gondolat, minden rendbeli és osztálybeli nép egyesítésének szempontja hatotta át ama tudományos bizottság tárgyalásait is, a melynek hivatása a nevelés kérdéseinek kidolgozása és az említett közoktatási szervezet kidolgozása volt (LXVII. t.-cz.). Feladata szerint a nevelés és közművelődés Ratióját kellett átvizsgálni s előterjeszteni, mi volna hozzáteendő, mi belőle kihagyandó, vagy mit kellene rajta változtatni; továbbá kidolgoznia egy tervet, miként lehetne újra állandósítani a nyilvános akadémiákat és convictusokat, az összes alapítványokat s a hazai ifjúság részére megállapított ösztöndíjakat; tervet készíteni egy katonai akadémia számára, nevelőintézetet katonai szolgálat céljaira, olyanoknak bevonásával, kik az ilyen intézeteket jól ismerik; hasonlóképen tervet egy tudományos Akadémia folytatólagos fölállításához, a hazai nyelv kiműveléséről, s általában a nemzeti cultura minden szükségleteiről, egy szabad művészeti, mint szobrászati, festészeti s más ilyenmű akadémiáról, végül egy nőnevelő intézet felállításáról. E bizottságban Ürményi József elnökölt, ki ez idő szerint mint personalis a rendi tabla elnöke volt; tagjai között volt: két katolikus főpap, két főispán, egy kerületi tanulmányi igazgató, egy helytartótanácsos, egy benczés apát, a nádor protonotariususa, három megyei követ, egy városi országgyűlési követ, s ezeken kívül tervbe volt véve, hogy a királyi helytartótanács tanulmányi bizottságát is be fogják vonni a tanácskozásokba. Úgy volt, hogy munkájával e bizottság már a legközelebbi rendi gyűlésre (1792) elkészül s ott munkálata tárgyalás alá kerül. Meg is kezdték a munkát idején (1791 aug. 12.), de csak hosszas fáradságos tárgyalások után fejezték be 43 ülésben (1793 febr. 12-én). Tehát az új koronázó országgyűlésre korábban egybehívott rendek a felséghez azt a kérelmet intézték, mivel az ifjú-

ság nevelése a legfőbb gondjuk és az arra vonatkozó bizottsági munkálatokat már ezen országgyűlésen szeretnék letárgyalni, de az idő rövideje miatt nem tehetik: Ő Felsége volna olyan kegyes a legközelebbi országgyűlésig is a bizottság véleményét bizonyos hiányosságok megszüntetése felől meghallgatni és e tekintetben legmagasabb belátása szerint legkegyelmesebben intézkedni. De a kedvezőtlen idők miatt egyáltalán országgyűlésre sem került a sor, s a munkálatok nyilvánosság elé sem jutottak. Csak egy kis, de fontos elaboratumnak lett az a szerencsés sorsa, hogy még több mint egy emberöltő múlva is, midőn újra fölvették a reformmunkálatok fonalát (1827), méltónak találták arra, hogy a közoktatás szervezésénél alapul szolgálhat: a nemzeti nevelés általános elveinek rendszeréről szóló törvényjavaslat volt ez. (*Projectum Articuli de Systemate Generalium Principiorum Nationalis Educationis.*) Indokolásánál az az elv volt irányadó, hogy törvényes formába csupán a nagy alapelveket kell foglalni, a melyek szerint a közoktatás szervezését meg kell alkotni; míg ez elvek gyakorlati alkalmazása az idők és viszonyoknak figyelembe vételével, a közvélemény ellenőrzése mellett a végrehajtó hatalomra bízható. E terv mint elszigetelt elméleti kísérlet is figyelmet és kellő méltatást érdemelne oly korból, midőn Talleirand és Condorcet a forradalmi törvényhozó testületeknek hasonló terveket terjesztettek elő. De különös fontosságot nyer előttünk, ha meggondoljuk, hogy gyakorlati férfiaknak, a nemzet legjobbainak alkotása, kiket az országgyűlés ama nemes feladat megoldásával bízott meg, hogy a közoktatás és közművelődés alapjait rakják le, olyan időben, midőn a nemzet felújított állami életét az egyetemes fejlődés istápolása által kívánták biztosítani. Valóban e tervet joggal a nemzeti fölfogás genuin kifejezésének tekinthetjük és alkalmas mértéknek a nevelés terén előforduló összes további rendelkezések megítélésében, csaknem egészen a jelenkorig. Legyen szabad ezért ezt a törvényjavaslatot eredeti fogalmazásában és egész terjedelmében közölnünk.

«Mivelhogy a nemzeti nevelés természete és célja azon alapszik, hogy az ország összes lakosai osztálybeli,

nemzetiségi és felekezeti különbség nélkül ugyanazon erkölcsi és testi nevelésben (educationem moralem et physicam) részesüljenek és ugyanazon, az ország alkotmányának és politikai állapotának megfelelő tudományos oktatásban, azért a Karok és Rendek, tudomást véve a munkálatról, melyet az Országos Bizottság az 1791: 15. és 16. t.-cz. értelmében a nemzeti nevelés alapelveiből kidolgozott, Ö sz. Felségének beleegyezésével megállapították a következő alapelveket örök és állandó szabalyul, a mely szerint az egész nemzeti köznevelés és tudományos közoktatás a királyi főfelügyeletnek a törvényes kormányzések útján gyakorlandó jogánál fogva a közboldogság célja felé terelődjék.

1. Az összes közoktatási intézetek megegyezően ugyanazon alapelvek szerint rendeztessenek és akként helyeztessenek el az egész országban és kapcsolt részeiben és látassanak el a szükséges alapokkal, hogy az iskolai ifjúság alkalmatossággal hozzájuk férhessen és ingyenes nevelésben részesülhessen, valamint oly tudományos oktatásban, a minőt mindenki a maga állásához legalkalmasabbnak fog tartani. A végre tehát, hogy

2. ez a közoktatás a polgárok bármely osztályának szolgálhasson, a közoktatási intézetekben a szükségleteiknek megfelelő minden tanulmány előadandó. Azért a trivialis iskolákon kívül, mint a melyek az egész közoktatásnak alapját teszik, tehát minden egyes helyen, a hol valamely vallásbeli istentisztelet fennáll, sőt népesebb fiókjaikban és pusztákon is bevezetendők, állítandók még községi, városi és székhelyi népiskolák is; ugyancsak magasabb tanulmány végett grammatikai iskolák, gymnasiumok, akadémiák az ország egyes kerületeiben és végre minden tudományok akadémiája, vagyis egyetem az ország központjába elhelyezve és szabályszerűen elrendezve és a mik még nem léteznek, folytatólagosan bevezetendők; továbbá a magasabb nemzeti művelődés végett feállítandók a Tudós Társaság, művészeti akadémia, katonai akadémia azok számára, kik katonai szolgálatra szánják magukat, ugyancsak a bányász iskola, valamint a hazai irodalom és nyelv művelését szolgáló egy társaság és végre gondoskodás történjék a gyengébb

nemnek oktatásáról is azontúl, a mit a közönséges népiskolákban tanulnak és helyes nemzeti neveléséről. Arra pedig, hogy

3. ezen oktatás bárhol a közoktatási intézetekben ingyenes legyen, az elemi iskolák a községek külön gondozására bizandók, s a mennyiben ellátásukra a maguk ereje elegendő nem volna, a földesurak segíeyezzék őket. Különben az összes alapítványok, akár általában mindkét nembeli ifjúság nevelésére és oktatására szánták, akár különösen az egyetemre, akadémiákra vagy gymnasiumokra és más köznevelő intézményekre, változhatatlanul egyedül e czélokra szolgálhatnak és soha, egy időben sem fordíthatók más czélokra vagy ki nem vonhatók a főfelügyelet és a politikai hatóságok útján az alapítók szándéka szerint gyakorlandó királyi igazgatás alól, épségben maradván mégis az 1791: XXVI. t.-cz.-nek a mindkét felekezetbeli evangélikus iskolák alapítványait és közigazgatásukat illető határozata.

4. A mennyiben minden köznevelés feladata abbéli gondoskodás, a mi az ifjúság lelke, értelme és teste idomítására vonatkozik, a lélek pedig kettős módon alakul: a vallástan (Doctrina Religionis) által tudnillik és az erkölcs-tan (Philosophia Morum) által, azért a közoktatásnak főfeladata legyen a vallástan, mely bármely vallás hiveinek tiszta forrásaiból és külön adandó elő, de azon módon, hogy minden vallástanítás tartózkodjék tőle, hogy a kora ifjúságban a különböző vallások iránt gyűlöletet ne keltsen, hanem inkább kölcsönös szeretetet és barátságos érzületet oltson ifjú korokban mélyen a polgártársak lelkébe; az erkölcs-tan azonban, mivelhogy ennek mindenkire nézve, a vallások különbsége nem akadályozván, ugyanannak kell lenni, mindnyájoknak azonos módon adandó elő; általában pedig a köznevelésben az az általános eljárás követendő, hogy ez a szabad, sajátos alkotmányának örvendő nemzet ugyancsak nemes és ne szolgai nevelésben részesüljön s inkább a becsületérzés által vezettessék, semmint a büntetés félelme által, s az ifjúság lelkébe, a mint korban növekedik, mind mélyebben vésődjék a törekvés a közboldogság előmozdítására. A végre pedig, hogy az ország földmívelő népsége

is, meg azok, a kik egyedül az iparból élnek, a közös erkölcs-tanon kívül különösen abban is okuljanak, a mi őket szeretetre ösztönözheti a fejedelem és az ország alkotmánya iránt, a melynek személyük és vagyonuk biztonságát köszönik, a népiskolai olvasókönyvekben tárgyalandó, fölfogásukhoz képest, mindaz, a mi mutathatja, mily sokféle haszon háramlik reájuk is az ország alkotmányából.

5. Mivelhogy továbbá az elme a szabad művészetek által művelődik, a közoktatási intézetekben a 2. pont szerint tanítandók mindazok a tudományok, a melyek leginkább válhatnak bárkinek jövőendő élete hasznára és a melyeket külső egyetemeken és akadémiákon előadni szoktak, még pedig az ország kerületeiben és megyéiben oly irányban, hogy az ország politikai állapotában egyes állások és hivatások számára alkalmas személyek elegendő számban készülhesenek és a szükséges ismeretekben kiművelve, az ország alkotmányával megegyező nevelést kapjanak. Következtesen tehát a magános iskolázás, a mely osztályba tartozik mindaz, a mi nincs a közös és nem kevésbé mindkét felekezeti evangélikusokra is elrendelendő rendszer szabálya szerint intézve és a melyet csupán néhány, a versengéskeltésre kevésbé elégséges számú növendék látogat, egyébként meg nem engedhető, mint ha azok, a kik a szerint tanultak, a közintézetekben szokásos vizsgálatoknak magukat alávetik, úgy hogy nekik is egyöntetű nevelésükről és oktatásukról közbizonyítványuk legyen. A mint ugyanis egyrészt gondoskodni kell róla, hogy a hazai ifjúság általában a középiskolákat lehető nagy alkalmatossággal látogassa és semmiféle állásban senki ne legyen kizárva a köznevelés és közoktatás jótéteményéből, úgy másrészt óvakodni kell attól, hogy az ország lakosainak a felsőbb iskolák látogatására irányuló hajlama olyanokat ne térítsen el a földműveléstől, mesterségtől és ipartól, valamint a kereskedelemtől, a kik mindebben az állam legnagyobb hasznára válhattak volna, ellenben a felsőbb iskolákban csekély előmenettel forgolódnak és semmi reménnyel arra nézve, hogy ez úton a közjólétet előmozdítanák. Arra azonban

6. a tantárgyak és iskolakönyvek kiszemelésében bár-

mely vallású minden iskolában különös gond fordítandó, hogy mivel a közoktatási intézeteknek valláskülönbség nélkül mindenki előtt nyitva kell állaniok, tehát a vallásnak és oly tanulmányoknak kivételével, melyek vele szorosán összetartoznak és a mint fenn mondva volt, mindenik vallásnak sajátosságai, azokat bármely vallásnak hívei megütkezés nélkül hallgathassák és ekként nemzeti nevelésben és oktatásban bárhol részesülhessenek.

7. A grammatikai iskolákban bárhol Magyarországon a latin nyelv a magyar nyelv segítségével tanítandó s ugyancsak a hazai nyelv minden más tanintézetekben is az 1792: VII. t.-cz. követelménye szerint rendesen művelendő.

8. Magyarország statistikája és a közjog tulajdon igaz forrásaiból és az ország alkotmányával, valamint alaptörvényeivel kapcsolatban adandók elő. A mint bizonyos időszak után senki sem bocsájtható mesterségre, se községi, se városi kisebb tisztségre, a kinek legalább abban, a mit bárkinek állapotához képest a népiskolában előadnak, nincsen jártassága, úgy megyei vagy törvényhatósági köztisztviselt sem juthat senkinek, a ki nem járatos rendesen a philosophiai tanulmányokban, úgymint logikában, metaphysikában és erkölcsstanban, továbbá a jogtudományokban, jelesen természetjogban, egyetemes közjogban s Magyarországnak köz- és magánjogában, nemkülönben statistikájában és ebbeli tudományáról közvizsgálaton bizonyítványt nem szerzett; avval a külön meghatározással, hogy az evangélikusok iskoláiban megállapítandó vizsgálatokról és az előrebocsátott általános elveknek megfelelően ott előadott tanulmányokról külön adandó bizonyítványok közérvényűek legyenek.

9. Minthogy a test főképpen gymnastikai gyakorlatok és játékok által erősödik, nemzetünk továbbá természeti ösztönei által is hadviselésre hajlik, azonfelül az ország alkotmánya szerint a katonai és honvédelmi kötelezettség mindenkit terhel, a testgyakorlás és a gymnastikai játékok, melyek folytán a test edződik és bármilyen köz- és katonai teher elviselésére alkalmassá válik, az akadémiai és iskolai közintézetekben a tanuló ifjuság korához és állapotához képest bevezetendők. Végre a közoktatási intézetek egyes

helyein a rendőrség (politia) oly módja követendő, mely által mennél jobban megelőzhető az erkölcsök romlása és az egyéniség megrontása.

10. A mint fenn megállapított, hogy a nevelési és oktatási intézetekre szánt alapok közigazgatása soha, semmiféle időben el ne vonassék az országos politikai kormányzések útján az alapítók szándéka szerint gyakorlandó királyi főfelügyelet alól, úgy egyáltalán a köznevelésnek főfelügyelete és igazgatása benső kapcsolatban maradjon az ország közigazgatásával és az ország semmiféle állás- vagy hivatásbeli lakosaira szabadalomképen kizárólag ne bízassék, hanem egyedül a legalkalmasabb személyek választandók igazgatói, tanári és mesteri tisztségre. Hogy pedig

11. ezen közigazgatók, tanárok és iskolamesterek nagyobb foglalatossággal buzgólkodjanak az állami közigazgatás e legfontosabb részében, ugyanők országos tisztviselőknek tekintendők s nyitva legyen előttük a tér bármely országos közhivatal elérésére, ha másokkal egyenlő az érdemük és a követelt minőségek megvan; a mint azok számára is, a kik különösen az ifjúság köznevelése körül különböztették meg magukat vagy tudós búvárkodással és művekkel növelték a magyar irodalom dicsőségét, méltó jutalmak állapítandók meg. Végre: a kik a tisztségben megöregedtek, azok számára gondoskodni kell élethossziglani nyugdíjról.

12. Megállapítván ekként a köznevelés és oktatásügy egész rendjének ezen alapelveit, mivelhogy egyébként az előadandó tanulmányok sora, a tankönyvek kiszemelése, az oktatásügy igazgatásának, valamint a céljára szánt alapok mindig, a mint fenn megállapított, a királyi helytartó-tanács felügyelete alatt végzendő közigazgatásának elrendelése, továbbá az igazgatók, tanárok és egyéb az oktatás ügyében működő személyek választása, különböző utasításaik, fizetések megállapítása, végre a tanuló ifjúság fegyelmezése az idők és körülmények szerint szükséges módosítás miatt, valamint a tudományok változó haladásánál fogva állandó törvény tárgyát nem alkothatják, következőképen tehát a végrehajtó hatalomra bízandók: Ő Felseége a Karokat és Rendeket kegyesen biztosítani méltóztatott, hogy az ifjúság

nevelését és tudományos oktatását, a melyet mindig királyi tisztjének fő-fő gondjai közé fog számítani, ugyancsak ezen megállapított alapelvek szerint királyi helytartótanácsa útján, a mindkét felekezetbeli evangélikus iskolákra vonatkozólag pedig egyedül az idézett 1791 : XXVI. t.-cz. értelmében fogja elrendelni és mindabban is, a mit neki a rendelkezés különös pontjai körül az ország Karai és Rendjei előterjesztettek, lehetőleg megfelelőképen fog intézkedni; végre az összes e célra tett alapítványok igazgatásáról, jelesen pedig azokéről, a melyeket nagyemlékezetű őse Mária Thereszia császárné és Magyarország apostoli királynője az 1780. évben adományozott, s a jelen törvényczikkel is megerősített és örökre megállapított alapítványi szabadalommal juttatott, az 1791 : XXIII. t.-cz. és az ország egyéb törvényeinek értelmében említett királyi helytartótanácsának felügyelete alatt fog gondoskodni. Hogy azonban

13. a közönség egyetemének, az ifjúság köznevelésének és a tanügy berendezésének módjáról, a mi kell, hogy a haza minden polgárának felette szíven legyen, teljes ismerete lehessen és ha a végrehajtásban néminemű észrevételek támadnának, az országlakók kívánalmai, illetve sérelmei vagy megfelelő orvoslás végett egyenesen a törvényes kormányzások útján Ő Felsége elé terjeszthetők avagy az országgyűlésen törvényhozási segedelem végett javasolhatók legyenek, Ő Felsége egyúttal kegyelmesen intézkedni fog, hogy az összes ilyenmű mind most azonnal, mind pedig folytatólagosan kibocsátandó rendeletek és útasítások mindig nyomtatásban közzététessenek és így mindenkinek tudomására jöjjenek.

II.

Mindenesetre sajnós, nem annyira az, hogy a nemzeti nevelés e szabadelvű alapvonalai nem emelkedtek törvényerőre, mint inkább, hogy a bizottsági tanácskozások eredményei nem kerültek nyilvánosságra s így nem lettek közismertekké. A közoktatás törvényes, szabadelvű rendezésének útjában állt különben az a reactionarius áramlat, mely a francia forradalom rémesztendeje óta aggodalma-

san elfogta az összes monarchistikus kormányokat s még hazánkban is a törvényes gyilkolástól sem távol eső üldözési rendszerre vezetett, de nem kedvezett neki a tartós háborús nyugtalanság sem gondjaival és terheivel. Mindazonáltal az iskolai bizottság beható mukálatainak közzététele fokozta volna az érdeklődést hasznos és eddig nélkülözött közoktatási intézmények fölállítására, sok üdvös utasítást is nyújtott volna a tanítás módszereinek és az erkölcsi fegyvelmezésnek megjavítására, mert a bizottság az ország minden részéből nyert értesítések, tervek és kívánságok alapján folytatta tanácskozásait.

E segedelem híján különösen a protestáns iskolák lelkes igyekvéseinek, abban a reménységben, hogy iskoláik megfelelő szabályozása által a kormánykörök rosszakaratú beleavatkozása ellen védekezhetnek, nem szolgálhatott más zsinórmértékül, mint a régebbi, Mária Terézia-féle közoktatási tervezetnek szempontjai; ekként történt, hogy a megállapított határozatok, tett intézkedések nem feleltek meg mindig teljes mértékben nemcsak a nemzeti fejlődés kívánalmainak, de koruk szükségleteinek sem. A nagyobb református collegiumoknak gyorsan egymásután nyomtatásban és pedig, mert a particuláris iskolákra is vonatkoztak, már magyar nyelven kiadott módszertanai és utasításai, így a debreczeni (1795. *A tanítók kötelessége*), a sárospataki (1797. *Gyermeknevelésre vezető útmutatás*), valamint a dunai református egyházkerületé (1797. *Tanítás módja*) csupán az alsóbb fokú nemzeti és latin gymnasiumi cursusra vonatkoztak és ama practikus belátásukról tanuskodtak, melylyel okosan alkalmazkodni igyekeznek a hivatalos iskolai rend szabályaihoz. Magasabb czélt tűzött maga elé, midőn a kormánynak az új rendre vonatkozó intézkedései soká elmaradoztak, a Tiszán-túli református egyházkerület; hosszabb beható tanácskozás után (1804.) megbizta Budai Ézsajást, a tudós debreczeni tanárt és pædagogiai író, hogy határozatai alapján lásson oly Ratio Institutionis szerkesztéséhez, mely a hazai viszonyoknak megfelelő legyen. «Nincs haszna az idegen példák utánzásának; ha nem akarunk a nemzeti geniuson erőszakot elkövetni, a szabályzatnak a hazai szük-

ségletek szolgáljanak alapul.» A latin nyelvű elaboratumot 1806-ban elfogadták, közölték a Tiszán-inneni egyházkerülettel is, melynek Sárospatakon volt főiskolája, s ki nyomatták (Debreczen, 1808.).

Jól átgondolt iskolai rendszer, melyben különösen a népiskolai tanítás is teljesen figyelembe van véve. Az alapvető három anyanyelvi (vernacularis) osztályra, a melyek az elemi ismereteket nyújtják minden tudnivalóban, többek közt külön ethikai oktatást is adva a vallástan mellett, következik ugyanis egy negyedik osztály azok számára, a kik földművelő, ipari, kereskedelmi vagy más polgári pályára akarnak lépni. Ezt az osztályt több éven is lehet járni, tárgyai: vallástan, általános földrajz, Magyarország története, hazai törvények ismerete, gyakorlat a polgári ügyiratokban, gyakorlati számtan, physika, gazdaságtan, a mechanika és az építészet elemei. A leányok neveléséről szintén józanul gondoskodik a terv; ők a tudás elemein kívül sajátítsák el derekasan gyakorlatban a gazdasszonyi háztartás minden csinját-bínját, s e célra megfelelő tanítónőképzőkről kell gondoskodni. A három elemi osztály fölé épül a latin iskola négy grammatikai és három humanista osztálylyal. Voltaképen a helyes és elegáns latinság gyakorló iskolája legyen, s azért csak mellékesen tanítanak bőséges földrajzot, kevés számtant, de terjedelmesebb római irodalmat és classikus régiségtant. Igen feltűnőnek tetszhetik a Debreczenben, a tudományos és irodalmi élet e központjában készült tervben a nemzeti tanulmányok teljes hiánya; a tanulmányi rend, mely a nemzeti geniusnak megfelelő kíván lenni, az első humanista osztályban egy rövid magyar történelmi tankönyvet kizárólag csakis azért használ, hogy latinra fordíthassák, s az anyanyelvet csak mellékesen gyakorolja, hogy aztán a magyar stylusgyakorlatokat latinul is feldolgozzák. Az általános műveltség betetőzése ez általában mindenki számára, ki nem akar tovább tanulni, s egyben a tulajdonképeni tudós szaktanulmányok alapvetése egy két esztendő encyclopædikus cursus; ebben az első évfolyamnak a *Medulla theologiæ* mellett tárgyai: *mathesis pura*, logika, *metaphysika*; a másodiknak: egyetemes történelem, ókori és

új geographia, physika (kísérleti és természetrajz) és gyakorlati philosophia. Mindkét tanfolyamban ezeken kívül latin és görög is szerepel, de a nemesi ifjúság, ha a szülői beleegyezés alapján, csakhogy saját legnagyobb kárára, nem tanul görögül, helyette különböző foglalkozásokat találhat az auditoriumban: fordítgathat, írásbeli dolgozatokat készíthet. A theologiai és jogi cursuson nem kellene korlátozni a tanulási szabadságot, mindenki azt tanulhassa, a mit jónak lát, de mindenkinek naponta legalább három órát kell hallgatni s az iskolai év végén szigorú vizsgálatot megállnia, thesisek huzásával. A tanulmányokat az encyclopædikus cursust követő négy év alatt kell befejezni.

A magyarországi evangélikusok számára ugyanezen időben (1805) Schedius Lajos, az æsthetikának s a humanista tanulmányoknak protestáns vallású tanára az egyetemen, szerkesztett teljes iskolai rendszert, gazdag irodalmi jegyzetekkel fölszerelve, melyet aztán egy pesti egyetemes convent (1809 február) hagyott helyben. Ugyane conventen a felekezet összes iskolái számára egyetemes felügyelőt is választott. Azonban ez a tervzet korántsem járult hozzá, hogy az evangélikus iskolák a közoktatás egyetemes formáinak megfelelő alakulatot nyerjenek. Főoka az volt, hogy ez az elaboratum ugyan helyesen fejtegette a nyilvánvaló hibákat, megvilágította kívánatos megszüntetésük módját, de nem adott tanulmányi rendet, habár csak legáltalánosabb vonalaiban sem, sőt azt a kérdést, vajon helyes-e a nevelésnek és a közoktatásnak legapróbb részletekig kiterjedő módszer-tanát az összes iskolák számára követendő szabályzatul előírni, inkább szellemesen, mint találóan, de hűtlenül magához a pestalozzianismushoz is, melynek pedig Schedius híve volt, ilyen megjegyzéssel intézte el: ez ellenmond a protestantismus igaz alapjának, mely csak a főbb kérdésekben követel egyetértést, különben szabad vélekedést engedélyez, továbbá az ügyes tanító számára csak nyűg, az ügyetlen számára meg hasznavehetlen s végül útját is állja a neveléstudomány fejlődésének; azonfelül különben is evangélikus körökben féltékenyen ügyeltek arra, hogy az egyes intéze-

tek berendezésére csak olyan testületek lehessenek befolyással, a melyek fenntartásuk költségeit viselik.

Idővel végre maga a kormány is indítatva érezte magát arra, hogy beváltsa a közoktatás szervezetének a nemzeti kívánalmak szempontjából megfelelő átalakítására vonatkozó ígérését. Olyan alakban történt, mely egyrészt a dolog burokrata elintézésére kényelmesebbnek látszott, másrészt a kormánypolitika reactionarius hajlamainak leginkább megfelelhetett; arra határozták el magukat, hogy a Mária Terézia-féle közoktatási és tanulmányi rendnek tömörebb új fogalmazást adnak, még pedig úgy, hogy leglényegesebb pontjában, a közoktatás függetlenségének és szabad önrányításának dolgában elfogadják a József-féle politikai megnyirbálást, mely szerint a közoktatás egész szervezete az államhatalom önkénye alá van rendelve, csak éppen, hogy a kerületi igazgatók számát hatra fölemelik. Általában káros csonkítás történt a Ratio alapjain, az iskolai szervezet politikai vonatkozásaiban céltudatosan, tanulmányi rendjében minden alapgondolat nélkül. Az új tervzetben nincs meg a közoktatás vezetésének egysége az egyetemi tanács által, mely egyben valaha a politikai kormányzás tanügyi bizottsága is volt; minden tekintetben a közoktatás fölügyelete és vezetése most formailag is a helytartótanácsnak a bécsi kormány ez expositurájának, kezébe jut, olyannyira, hogy már említés sem esik az alája rendelt tanulmányi bizottságról. Nem törődnek a különféle iskola-fajoknak kapcsolatával, tervszerű összekapcsolásával sem, bár mindnyája megmarad; mindenik számára kiszabják feladataikat, melyeknek megfelelniök kell, tekintet nélkül arra, vajjon ez iskolák a rájuk bízott tanulóknak valamelyes befejezett képzettséget nyújtsanak-e, vagy pedig egy még kiegészítendő készültséget egy magasabb iskolai cursus számára. Egyetlen kivétel bizonyos tekintetben a városi népiskola, itt a két alsó osztály nyújtsa az általános előkészítést, míg a harmadiknak célja teljesen kiegészítő képzést adni a kispolgári élet számára; ellenben a nyelvtani iskola alsó tagozata egy osztálylyal, bővül tehát négy éves lesz, hogy pótolva legyen a hiányos előképzettség. Az az aggodalom, hogy ekként mind-

azoknak műveltsége, kik körülbelül egy-két év után a grammatikai iskolát elhagyják, csekély latin tudásuk mellett is, tárgyi és hasznos ismereteiket tekintve, jóval mögötte marad a népiskolainak, főleg azon körülménynél fogva, mert a grammaticalis cursusban az előbbi tanterv által annyira ajánlott természetrajzi tanítás egészen elmaradt, úgy látszik, kevés gondot okozott az új tanulmányi rend összekalapálójának. Ők, úgy látszik, főként a tanítás egyszerűségére vagy éppen csak olcsóságára ügyeltek, mert minden realis tárgy tanításának ez a kitolása még folytatódott: a humanista cursusban elmaradt a physika és a matematika s csak a philosophiaiba került. A görög nyelv tanításának az új terv is szánt ugyan néhány baráti ajánló szót: minden szelidebb múzsa Attikából való, a gyógyító művészet görögül szól, a keresztyén vallás alapja görögül van írva; de csak mint rendkívüli és nem kötelező tantárgyat utalja a philosophiai cursus egyébként is túlterhelt két évfolyamába. Általában ez a tanulmányi rend nem más, mint a Mária Terézia-féle tervezet egyes fozslányaival fölciczomázott jezsuita tanterv, a minthogy exjezsuita volt a szerkesztője is: Szerdahelyi György kanonok (1740—1808), ekkor a tanulmányi bizottság tagja, névleg a philosophiai facultas igazgatója, s előbb egyetemi tanár és latin nyelvű tankönyvek írója (*Aesthetica seu scientia boni gustus, Budæ 1778*).

A régebbi tervezettel szemben sajátos hatást keltet, hogy az új most csaknem ugyanazon szavakkal jelzi a magyar nyelv tanulmányának fontosságát, a melyekkel amaz a német nyelv tanulását ajánlotta; de a mi a magyar nyelv használatának körét illeti, az új terv mögötte marad annak, a mit a régi a német nyelv elterjedésére vonatkozólag követelt, sőt a normalis iskolákban is egyenlő gondossággal követelik most mindkét nyelvnek grammatikai földolgozását is, ott a hol egyiket vagy másikat nem beszélék. Hiába hivatkozik a terv a törvényre, melynek értelmében a magyar nyelvet minden gymnasiumban és akadémián (a törvény szerint: minden iskolában) rendes tárgyként kell tanítani és a horvát tartományokban is rendkívüli tárgyként, azt remélvén, hogy nyelvünk ott is tért fog hódítani.

ha másrészt a tanterv részletezése nem gondoskodik a magyar nyelv módszeres gondozásáról és még a kötelező tankönyvek sorában e tárgyra nézve a megfelelő segédeszközökről sem tesz említést. Mégis ott, a hol szó esik a még kívánatos tanintézetekről, szép magasztalásban részesül nyelvünk, hogy ápolásának szükségére a figyelmet fölhívják; és mindazok számára, kik majd békésebb időkben jó izlésű (*bono cum gustu*) magyar tankönyveket s egyéb magyar nyelvű műveket szerzenek, az egyetemi nyomda részéről megfelelő jutalmat helyeznek kilátásba. Különben a szomszédos művelt népek nyelvét sem szabad elhanyagolni; a német nyelvre már van alkalmazva az egyetemen egy magister, kívánatos volna, hogy még törökre, vulgáris görögre is alkalmaznának tanítókat, valamint a franczia és olasz nyelvre institutorokat, kik igényt tarthatnának a jobb módú hallgatók részéről havi fizetésre, azon feltétel alatt, hogy a szegényebbeket díjmentesen tanítanak.

Vallási tekintetben a terv gondosan a réginek nyomdokain halad, egyengetve szintén az utat, hogy különböző felekezetekhez tartozó tanulók békésen együtt tanulhassanak; emellett azonban feltűnő, hogy a hol az ifjúság erkölcsi neveléséről szó esik, ismételten ezt a formulát használják: ügyelni kell a növendékek erkölcsére, a katolikusoknál azonban még az előirt szent gyakorlatokra is. Megfelelően a tanulmányi rend és a tanítási tervzet általában s részleteiben is úgy van megalkotva, hogy nyilván a közoktatási és nemzeti nevelés ezen tervzete főképen a katolikus ifjúság művelését vette figyelembe, s ámbár a régiebb tervzetben ez a körülmény világosan meg volt jelölve s a protestánsok iskoláinak külön fejezet szentelve, az újabb tervzet mégis azt a merész állítást kockáztatja, hogy az iskola-fajok, céljaiknak és működési körüknek fejtegetésében voltaképen amaz elveket és alaptételeket juttatja kifejezésre, a melyeket az 1791. országgyűlésen rendelt és megválasztott *regnicolaris* bizottság tartott szem előtt, hogy nem egyéb, mint *compendiosus* vázlata a tanulmányi rendszernek, melyet Ő Felsége felségjogainál fogva és érett megfontolás után az ország kapcsolt részeinek nyilvános iskolái számára óhaj-

tott bevezetni», kijelentve, hogy «a nem egyesült görögök iskolái most még az ő vezetésük alatt maradhatnak, de az evangélikusoknak, az ágostaiaknak éppen úgy, mint a helvét hitvallásúaknak, mindenkép a tisztán tanításra vonatkozó tanulmányi rendelkezésekben ezen normához kell conformálódniok.» Mindamellett a közoktatás minden ágára vonatkozó és kimerítő rendelkezést tartalmazó ezen tanulmányi szervezetben csak alkalomadtán, a tanuló ifjúság fegyelmi szabályzatával kapcsolatban van szó e felekezetről. «Hátra van még — úgymond — a mit nem szabad mellőzni, az, hogy a mindkét felekezethez tartozó evangélikusok iskolai vizsgálatait és bizonyítványait megerősítsük s ezeknek a katolikus iskolák látogatására való jogot megadjuk.»

Az új *Ratio Educationis Publicæ totiusque Rei Literariæ* (Budæ, 1806) harmicz évvel az első tanügyi szervezet közzététele után jelent meg; szerkesztője hosszú esztendők gyakorlata közben megtanulta a módját, miként kell úgy nyújtózkodni, hogy takarója elegendő legyen, s inkább arra törekedett, hogy az elérhetőt megerősítse, semmint hogy javításokat eszközöljön. Célja csupán az, hogy világos, teljesíthető követeléseket codificáljon, hogy az iskolai élet minden kérdésében határozott útmutatással szolgáljon; azon volt, hogy mindig kétségtelen, határozott véleményt nyújtson, minden problematikus okosan kerüljön s csak azt írja körül általános, értelmes fogalmazásban, a mit kívánatosnak tartott. Már szerkezetében is inkább a tanuló-emberek kézikönyvének volt szánva, nem a culturbarát államférfiaknak, mint az első *Ratio*. Ekként első része öt szakaszban, a népiskola, a grammaticai iskola, a gymnasium, az akadémia és az egyetem fokozatai szerint az egyes iskolai fajok tanulmányi rendjét adja, mellékelt táblázatokkal és igen szemlélhetőleg felvilágosítva. A második rész első szakasza aztán az iskolai szervezet politicumát tárgyalja, másodika pedig az összes részletes utasításokat nyújtja a közoktatásügyi hivatalok és tanítói állások betöltői számára, valamint az általános fegyelmi szabályzatot a tanuló ifjúság számára, fő tekintettel az akadémiák és az egyetem haladottabb korában lévő hallgatóira. Végül a harmadik rész első felében a

tanítás segédeszközeivel foglalkozik: a könyvtárak, múzeumok, csillagvizsgálók, egyéb természettudományi segédintézmények, valamint az egyetemi nyomda ügyeivel, mely utóbbi mintegy szabadalmat nyert az ország minden közoktatási intézetében használható tankönyvek kiadására; második szakasza pedig az alapokkal foglalkozik, a melyekből az iskolák dologi költségeit, valamint a tantestület fizetésére és nyugdíjára vonatkozó személyi kiadásokat fedezni kell.

A közoktatási jog és a tanítási módszereknek e codificatioja az intensiv nemzeti haladás négy évtizedén át ki tudta elégíteni a katolikus iskolák nevelési szükségleteit; megtehetette, mert a közoktatás egységes rendjének első nagy conceptioja e második alakjában sem veszté el irányjelző értékét, azonfelül ebben a formájában az intézkedések anynyira a közműveltség fennálló mértékére voltak szabva, hogy könnyebb volt a nevelés eszközeinek fejlődésével a követelmények határain túlmenni, mint azokon innen maradni. Kétségenkívül a katolikus iskolák, tehát a meglévő intézetek nagyobbik része, midőn e tanrendszer utasításait zavartalanul követték, nagy érdemeket szereztek egy közös magasabb fokú művelődés terjesztése által. Ezen tanulmányi rendnek egy oly részére vonatkozólag, mely a ma érvényes tanterv által leginkább vált kérdésessé, legszélesebb látkörű államférfiaink egyike, később a legelső és a legkiválóbb magyar közoktatásügyi minister, 'csalhatatlan bizonyítékkal szolgált. «Az iskolai rendszer — mondja báró Eötvös József, barátjáról és régi iskolatársáról, Szalai Lászlóról, a kiváló publicistáról és történetiróról mondott emlékbeszédében — mely szerint neveltünk, számos hiányai mellett azon nagy előnnyel bírt, hogy az ifjút, mielőtt a jogi, hittani vagy orvosi pályára határozá el magát, a bölcsészeti karban ismerteté meg a tudományok különböző ágaival, melyeknek az életben közvetlen hasznát nem vevé, de melyek által látköre tágult. Igen kevés és hiányos vala az, mit ezen az úton a philosophia, történelem és természettudományokból tanultunk; de maga az, hogy e tudományok küszöbén átlépve, egy futó tekintetet vethettünk gazdag kincseikre, nagy befolyást gyakorolt fejlődésünkre.»

Így az iskola padjain szerezték államférfiaink, költőink és íróink e korban azt a nagy tájékozottságot és sokoldalúságot, mely minden gondolkodó megfigyelő előtt oly imponáló, de egyszersmind kedves módon jelentkezik nagyjaink munkásságában és műveikben, bár tagadhatatlan, hogy ebbeli képességüket és lelki erejüket később autodidaxis által tovább kellett fejleszteniök.

Azonban ha a kísérő jelenségeket megfigyeljük, melyek az új iskolai rend életbelépését részint megelőzték, részint közvetlenül követték, azt kell mondanunk, hogy a «köz»-oktatásnak e katolikus irányítása az egyetemes nemzeti nevelésnek előkészítésére teljesen alkalmatlan volt. Újból föltámadtak az előbbi korok összes törvényellenes katolikus velleitásai, hogy ne csupán mint kísértetek ijeszsenek, hanem hogy most megváltozott taktikával, az országos törvényszékek mindenféle zaklatásai, erőszakoskodásai segédelmével arra kényszerítsék a protestánsokat, hogy a bécsi kormánynál keressenek védelmet és engedékenyebbekké váljanak alkotmányellenes kísérletekkel szemben. A közoktatásügyi rendelkezések azonfelül hijján voltak immár az ujság minden ingerének. Újból és újból szigorú vizsgálatokkal zaklatják egyes protestáns intézeteket (már 1794 óta), mert egyes katolikus növendékeket vettek fel, sőt rendelet is jelenik meg, melynek értelmében katolikus vallásúak akatholikus népiskolába csak az illető katolikus plébános engedelmével járhatnak, magasabb akatholikus intézeteket pedig csak királyi engedélylyel látogathatnak. Az illető iskolai igazgatóknak és felügyelőknek továbbá nemcsak arról kellett számot adni, hogy a katolikus tanulók mint haladtak a hittanban, melyet a katolikus lelkész tanít, hanem kötelességük az illető lelkésztől bizonyítványt beszerezni arról is, hogy az illető növendékek részt vettek-e az összes gyakorlatokban. Még később is (1843) egy református iskolai hatóság, mely öt katolikus vallású tanulót vett fel, a szigorú rendőri büntetéstől csak úgy menekülhetett meg, hogy a gyermekek szülei bizonyítványt állítottak ki, mely szerint a nevezett iskola a gyermekek fölvételéért inkább hálát érdemel, mint büntetést. Természetes, a politikai gyanakodás

is elevenen élt. Midőn 1797-ben följelentés tétetik debreczeni diákokról, hogy forradalmi műveket olvasnak, külön rendelettel követelik, hogy a tanárok gyakrabban látogassák meg diákjaikat otthonukban, nyomozzák ki és gyűjtsék össze az illető műveket. Könnyen érthető, hogy a büntető vizsgálat veszedelmes könyvek után hiába kutatott, nem tudott találni. Majd (1798) megerősítik újra a rendelkezést, melynek értelmében protestáns theologus a helytartóság által kiadott külön királyi engedély nélkül külföldi egyetemre nem mehet; azoknak pedig, kik ez írást elnyerhették, szigorúan meghagyják, hogy egyetemet ne változtassanak, még nyáron se, s ne felejtse el magukkal hozni haza bizonyítványt arról, hogy a tanulmányi idő alatt jól viselkedtek. Végül újra fölmerült a terv, hogy a két protestáns felekezet számára Debreczenben és Pozsonyban theologiai intézeteket állítanak, de úgy látszik, a kormányzati czéloknak jobban megfelelt, hogy Bécsben szervezik a theologiai cursust (1817) s benne a tanszékeket két magyarországi némettel, Genersich késmárki és Wenrich nagyszebeni tanárokkal töltötték be; így aztán egészen el lehetett tiltani a német egyetemek látogatását, állítólag a miatt aggódva, hogy ott bizonyos politikai és vallási fanatismus gonoszul elterjedt még a tanárok között is.

Könnyen érthető és menthető, ha a protestánsok tovább is szigorúan ragaszkodtak ama törvényben biztosított jogaikhoz, hogy iskoláikat önállóan kormányozhassák, azok terveit és módszereit szabadon megállapíthassák, s nem akartak egyszerűen conformálódni a hivatalos formákhoz. A debreczeni collegium tanárai örömmel és elragadtatással foglalták «jegyzőkönyvbe» azt a véleményt, mely «Budai Ezsaiás uram gyakorlott tollából» eredt s a katolikus Ratiofogyatkozásait és helytelenségeit élesen megvilágítja. Ennek alapján az egyházkerület joggal jelenthette, hogy kész gondoskodni iskoláiban mindazon tárgyak tanításáról, melyeket a hivatalos tanulmányi rend előír, de kizárólagosan magának tartja fenn törvényes jogát a tantervek elkészítésére. Nem is pihent a javító munkásság az akatholikus körökben egy perczre sem, inkább azt lehetne hibáztatni, hogy a túl-

ságos buzgalom akadályul szolgálhatott az iskolai élet megszilárdulásának; a sok változás miatt — magában Debreczenben 1791—1820. hétszer változott a tanterv — sohasé állottak az új terveknek megfelelő segédeszközök és tankönyvek rendelkezésükre. A legfőbb akadály e tekintetben ép a katolikus egyetemi nyomda monopoliuma volt; úgy hogy az a tudományos bizottság, melynek feladata a tankönyvek szerzéséről való gondoskodás volt, végre (1841) 16 tankönyvet sorolhatott fel, *ABC*-s könyvtől a tudományos kézikönyvig, melyek mind hiába vártak a kiadásra.*

Jó szerencse, hogy a nemzeti művelődés, a szellemi fejlődés nem volt ráutalva a törékeny mankókra, melyeket a rosszindulatú államhatalom tetszése szerint adhatott és elvehetett, sem pedig szorongatott, elnyomott egyházak támogatására. Egyeseknek, kik a kicsinyes politikai és vallási aggodalmakon felülemelkedtek, áldozatra kész nagy-lelkűsége olyan intézményeket tudott teremteni, a melyeket másutt, szerencsésebb nemzeti viszonyok között, fejedelmek vagy politikai testületek bírtak csak megalkotni. Typikus e korra s irányt adó a jövőre két rokon atyafi mágnás, Széchenyi Ferencz és Festetich György grófok nemes példája volt. Mindkettő népbarát szabadelvűsége miatt, elidegenedve a kormányköröktől, mindegyik sajátos módján, életének céljául a nemzeti öntudat fejlesztését tűzte ki.

Az elsőnek jelentős alapítványáról az 1807:XXIV. t.-cz.-ben emlékeznek meg a rendek: «hogy dicső emlékü őseinek nyomdokait követve bő és válogatott könyvtárát, ritkább érmeiket és jeles családok czimereit, valamint tér-

* A tárgyi teljesség kedvéért megemlítendő, hogy a többi református központi intézetekben is hasonló munkálkodást tapasztalhatunk. Sárospatak a humanista Debreczennel szemben inkább realistikus és nemzeti irányban halad, de szintén igen gyakran változtatja tanterveit már 1796-óta. Az erdélyrészi területen, Nagyenyeden igen figyelemreméltó Norma discendi készül (1819), mely szerint a kilencz osztályos alsófokú tanfolyam fölött — 6 grammatikai és 3 humanista osztály után — betetőzéseül két esztendő encyclopædikus tanfolyam szolgál az általános műveltség befejezésére. E kor százsz tanterveire vonatkozólag v. ö. Mon. Pæd. Germ. XIII. kötet.

képeket, képeket és kéziratokat, melyeket különös gondnal és nagy költséggel gyűjtött, a magyar nemzetre teljes joggal átruházta és ekként dicséretes buzgósággal egy Nemzeti Museum alapjait rakta le.»

Ez alapításhoz méltóan csatlakozott a nyilvános gyűjtőmozgalom, melyet József nádor, a kir. helytartó indított meg a magyar nyelv ápolására s az irodalom és ipar fejlesztésére létesített ezen új intézet támogatására (1808: VIII. t.-cz.); de a rendi országgyűlés csak 1827-ben foglalhatta törvénybe az egyes törvényhatóságok, valamint magánemberek adományait és ajándékait. Hogy ez az intézmény, a történelmi maradványok és hagyományok gyűjtése és földolgozása által a nemzeti öntudat erősítésének érdemén felül mennyivel járult hozzá a közműveltség fejlesztéséhez, azt alig sejtették az alapítók, csak mi, kései utódok érezhetjük és érthetjük igazán; a «Nemzeti Múzeum» jelenleg a nemzeti büszkeség sajátos tárgya még alsóbb társadalmi osztályok szemében is és minden törekvő ember számára valóságos forrása sokoldalú tanulságoknak. Már annak alapításakor sokirányú, kulturális törekvések középpontjának tekintették; így hozzája kapcsolta Marczibányi István is jelentős alapítványát, arra rendelve, hogy évenként a legméltóbb magyar nyelvű tudományos munkát jutalomdíjjal megkoszorúzza; ez jelenleg (1846 óta) a Tudományos Akadémia kezelése alatt áll.

Vele szemben Festetich gróf serény nagylelkűsége közvetlenül a jelen szolgálatába állott; így óhajtá a nemzet jobb jövőjét előkészíteni; de egyben sokoldalú is volt. A gróf ifjú éveiben (1790) mint főhadnagy társaival beadványt intézett volt a rendi gyűléshez a magyar ezredek érdekében, számukra hazafias tiszteket és magyar vezényleti nyelvet követelve; e miatt a felsőbb katonai körök elhidegedvén iránta, ezentul jobbadán óriási birtokai igazgatásának élt s szükséges és hasznos intézményeknek mindig kész támogatója lett. A katolikus földesúr mindenekelőtt (1792) Csurgón református gymnasiumot alapít, mely mintegy gondviselészerűen nemsokára egy sokat hányódott igaz költői elmének adott teret vidám munkára s

alkalmat tehetségének kifejtésére; majd, eleinte csak saját alkalmazottjai számára, de később az általános gazdasági fejlődés céljaira megalakul a keszthelyi «Georgicon». Ezt az alapítását nálunk ugyan már egy igen érdekes korábbi kísérlet előzte meg: Tessedik Sámuel, egy okos, tetterős evangélikus lelkész, Pestalozzit és Fellenberget (1779) megelőzve, egy szikes föld-darabon, melyet jóakarátú úrnője engedett át neki, kísérleti állomást létesített a növénytermelés megjavítására s ezzel kapcsolatban gazdasági munkaiskolát szervezett, a melyben a vidék parasztgyerekeit általános és szakszerű kiképzésben akarta részesíteni. De igen elismert munkásságának, fájdalom, kelleténél korábban vége szakadt. (L. német nyelvű munkáját: *Detaillirte Erklärung der Ursachen des Entstehens und des Einschlafens des ersten praktisch-ökonomischen Industrial-Instituts zu Szarvas*, 1798). Azonban Festetich gróf Tessedik tapasztalatát és tanácsát előnyösen föl tudta használni a Georgicon szervezésénél és ez új intézmény nemcsak a legmagasabb körök méltánylásának örvendhetett — maga a palatinus ünnepélyes megnyitásánál (1801) személyes megjelenésére méltatta s ez alkalommal kegyesen tulajdon kezével fogta meg az eke szarvát s néhány barázdát vont —, hanem mihamar követőre is talált a magyaróvári gazdasági iskola megalapításában (1818). Mindkét intézet, korszerűen átalakulva, ma is fennáll. De a nemes gróf úgy óhajtotta, hogy a gazdasági érzéket a szépen fejlődésnek indult nemzeti irodalom szelleme is nemesítse; évenként kétszer, a Georgicon évváró vizsgálateival kapcsolatban és a király születése napján, irodalmi «heliconi» ünnepet rendezett, s az a komoly tisztelet, melylyel ő ekkor a jelentékenyebb költőket, költőnőket is, mint vendégeit üdvözölte, sokban hozzájárult az írói munkásság általános méltatásához.

Feltűnő, de érthető ellentétet mutat e magánalapításokkal szemben a magyar rendektől ismételten sürgetett magyar katonai akadémia sorsa, melynek fölállítása első sorban és talán egyesegyedül a kormánykörök jóakaratótól és helyeslésétől függött. Már e korszak elején (1791) kilátásba helyezték, majd az 1792: IX. t.-cz. kegyes igé-

rete említi az arról való gondoskodást, hogy a magyar tisztek fiai lehetőleg alkalmat nyerjenek katonai akadémiákon a hadi pályára készülhetni. A közelebbi, még mindig csak előzetes lépés (az 1802: IV. t.-cz.) értelmében addig, míg a hazai katonai akadémia föl nem állítatik, legalább tanzséket kellett volna állítani a pesti egyetemen a hadi tudomány számára, s kegyelmes megerősítést nyertek némely oly magán-alapítványok — Festetich gróf maga negyvenezer forintot adott, — a melyekből majdan magyar ifjak folytathassák tanulmányaikat a bécsi akadémián. A királynő megkoronázásán végre megfelelő alkalom nyílt, hogy jelentős újabb adományok segítségével az akadémia megalapítását, mely az ő nevét («Ludovica») volt viselendő, nemcsak törvénybe iktassák (1808: VII. t.-cz.); hanem az intézet berendezését, czéljait és tantervét is részletesen megállapítsák; sőt nemsokára igazgatóságot is neveztek ki számára. A további alapítványok törvénybe iktatása még sokszor előfordul ezután is az országgyűlési törvényczikkekben, de a fölállítás ígérete mindig üres ígéret maradt — és csak egészen átalakult viszonyok közt jött létre valahára változott, alárendeltebb czéllal 1872-ben, a magyar honvéd-akadémia.

KÁRMÁN MÓR.

KRIZA JÁNOS EMLÉKEZETE.

Kriza János iránt születésének százados évfordulója alkalmával a Kistaludy-Társaság azzal nyilvánítja kegyeletes megemlékezését, hogy második kiadásban közzé teszi a *Vadrózsák*-at. Ám ez az évforduló az egész magyar irodalom kegyeletére és megemlékezésére számot tarthat; irodalmunk különben is keveset foglalkozott Kriza életével s egyéniségével. Ezek képét kívánjuk most felújítani.

Kriza János 1811-ben, június 28-án született Nagyajtán, Háromszék vármegyében. A Kriza család ős fészke Toroczkó, ez az unitárius vallású, érdekes magyar bányavidék. Költőnk apja, szintén János, az iskolákat elvégezve, egyházi pályára lépett s 1808-ban, 27 éves korában választották meg nagyajtai unitárius papnak, a hol 1855-ben történt haláláig megmaradt. Ma is élő emlékezetben van s mivel félkezű volt, jobb karja könyökből hiányozván, az öregebbek úgy emlegetik: a csonka pap. T. i. 5—6 éves korában egy szerencsétlen esés következtében eltörvén karját, a hiányos gyógykezelés miatt amputálni kellett. Így, bénán, nem lévén alkalmas a bányászatra, tudományos pályára lépett; elsőnek ő a régi bányász-családból.* Neje Bencze Borbára volt. Szász Károly azt mondja róla, hogy tűzről pattant, vidám kedélyű s eleven, tréfás és dalos asszony volt.** Tőle örökölhette költőnk némely tulajdonságait, de anyja rá közvetlenül nem hathatott, mert már 1814 július 15-én meghalt. Az özvegyen maradt pap má-

* Kriza Sándor homoródalmási igazgató tanító szives közlése.

** *Emlékbeszéd Kriza János felett.* A Magy. Tud. Akadémiában, 1875 decz. 20-án.

sodszor is megnősült, elvevén Kisgyörgy Annát, a ki 1848-ban halt meg, cholera-ban. A költőnek jóságos nevelőanyja volt s talán ő rá értendők Szász Károly adatai. Az öreg Kriza élete alkonyán harmadszor is megnősült, hetven éves korában, feleségül vevén Koncz Zsuzsannát, Kiss Mihály unitárius pap özvegyét, egy szintén 70 esztendő körüli asszonyt, a ki 1868-ban halt el.¹

Nagyajta a székelységnek arra a húsz helységből álló területére esik, a melyet Erdővidéknek hívnak.² Szép, kies hely, lakossága tősgyökeres székely. Kétségtől már a gyermek szívében életre keltették a táj szépségei a természet iránt való bensőséges vonzalmat, a természet meleg szeretetét. Itt tanulta meg, szívta magába már az anyatej-jel a hamisítatlan székely beszédet. Játszotta a falusi gyermekek játékait, ismerte a gyermekversikéket és mondókat, hallgatta a dalokat és meséket. Törte a fejét a találós meséken. Láttá, hallotta a népet erdön-mezőn, otthonn, mindennapi munkakörében s ünnepi köntösben az istenházában. Ismerte szokásait, szerette a maga népét.

Jakab Elek azt mondja: Erdővidék tudósokat és írókat csaknem pazar bőséggel termő föld, hol Cserey Mihály, a történetíró porai nyugosznak, Cserey Elek székely jogtudós élt; hol Cserey Farkas államférfi és író, Lázár István és Körmöczi János unitárius püspökök, Molnos Dávid, az ifjúság kedvelt történettanára s Thukydides fordítója születtek; onnan írta magát Kovács István történettudós és könyvgyűjtő; közelében van Bölön, mely Farkas Sándort, Wesselényi barátját s az első északamerikai magyar utazót szülte; Középjata, hol Benkő József élt; közel a Barczaságon született Apáczai Cseri János, a hegyeken túl, Baróton Szabó Dávid s a délnyugatra vonuló hegyek lábánál, Hidvégen, Mikó Ferencz s gróf Mikó Imre.³ Később mindezek emlékezete és példája ösztökélőleg hathatott költőnk lelkére.

¹ Kovács Lajos nagyajtai unitárius pap és Kriza Sándor közlése.

² Rákos, Vargyas, Száldobos, Füle, Bardocz, Olasztelek, Barót, Bibarczfalva, Nagybaczon, Hermán, Kisbaczon, Bodos, Szárazajta, Kőpecz, Miklósvár, Nagyajta, Középjata, Bölön, Lüget, Hidvég.

³ *Emlékbeszéd. Kriza-album.* Kolozsvár, 1892.

A szülői háztól hamar elkerült. A szegény falusi papnak terhes háztartása, sok gyermeke volt. Költőnknek egy édes testvére volt, Ferencz (sz. 1813 szept. 11.); de a második hazasságból még hét gyermek született: György (sz. 1820 nov. 30.), Dániel (sz. 1822 márcz. 23.), Borbára (sz. 1823 szept. 1.), István (sz. 1824 okt. 21.), Anna (sz. 1826 júl. 30.), Sándor (sz. 1827 júl. 6.), Zsuzsánna (sz. 1829 aug. 27.).¹ A gyermekek felnevelése sok gondot adott. Igaz, hogy a leányok otthonn tanulták a gazdasszonykodást s a hozományról is azt tartotta a székely, hogy a leány hozománya szépsége és jósága. De a fiúkat iskoláztatta a nagyajtai pap 17—18 éves korukig. Ferencz (megh. 1854. Kolozsvárt) szücsmester lett, 1848/49-ben honvédtüzér volt; György (megh. 1870 márcz. 28.) szijgyártómester odahaza. Dániel timármesterséget tanult, mint timársegéd Segesvárt halt el. István (megh. 1883.) kerekemester volt Nagyajtán. A leányok közül Borbára meghalt 19 éves korában. Anna (megh. 1879 nov. 9.) Toroczkóra ment férjhez Botár Istvánhoz; Zsuzsánna (megh. 1907 decz. 9.) szintén egyszerű toroczkói ember felesége lett, a Tamás Simoné. Híres testvérökért mindvégig nagy tiszteletben tartották őket.² De Sándor végig járta a felsőbb iskolákat is, egyházi pályára lépett s apja halála után 1855-ben nagyajtai pap lett s itt élt haláláig, 1898-ig. Apa és fiú 90 esztendeig paposkodtak ugyanazon egyházban. Érdekes, hogy néhány évre rá Kovács Lajos, a jelenlegi pap került a nagyajtai parochiára, a kinek felesége Kriza Ilona, a költő unokája.³

Költőnk is 1820-ban, Ferencz testvérével együtt, Toroczkóra került iskolába, mint *declinista*. Itt lakott ugyanis nagynénjök, Pál Ferenczné, született Kriza Borbára. Így olcsóbban megéltek s mintegy anyai gondozásban részesültek.⁴ Szász Károly és Jakab Elek azt írják, hogy a gyere-

¹ Kovács Lajos úr közlése.

² Németh István toroczkói unitárius pap szíves közlése.

³ Kriza Gyula (szül. 1843 okt. 23-án, megh. 1891 szept. 20-án) pénzügyi titkár leánya. Testvére, dr. Kriza János, árvaszéki ülnök Beszterczen.

⁴ Németh István úr közlése.

kek nagyapjoknál laktak, de a toroczkóiak emígy tudják. Toroczkón akkor particula állt fenn, a hol két gymnasiumi osztályt is lehetett végezni. Épen ez idétt egy kiválóan jeles tanítója volt a particulának, Sebes Pál (1786—1864), papi képzettségű férfiú, a ki, úgy látszik, magán úton is készítgetett felsőbb osztályokra jelesebb növendékeket. Krizával valami sógorságban is volt már ekkor, vagy később, mert egy hozzá irt levelét 1834 jun. 25-en így czímezi: Nagyon tisztelt sógor uramnak. Aláírása pedig: tiszteletes sógor uramnak alázatos szolgája és kész tanítványa, megtisztelő öcsce.¹ Kriza öt évig maradt keze alatt. Érdekes, hogy Sebes Pál mennyire megismerte tanítványait s mennyi figyelemmel, szeretettel csüngött rajtok továbbra is. Barițiu Györgyhöz, az oláh irodalom egyik későbbi jeleséhez írja 1829 szept. 1-én: «Szokott dicsekvésem a világ előtt, hogy egy Barițiu-om, egy Krizám volt s most egy Berdém van.»² Majd figyelmezteti, hogy legyen Krizával jó barátságban, mert sokat teszen az ifjúnak a tökéletesedésre, ha a szívek és fejek, az érzések és gondolatok összesurlódnak, pallérosodás czéljából.³

Toroczkó festői tájszépségei mélyen hatottak a gyermek lelkére. Ép így érdekes, szeretetreméltó népe is. Toroczkó lakosságát, a mint azt egy 1291-iki oklevél bizonyítja, III. Endre király valamelyik elődje telepítette be a felsőausztriai Eisenwurzelnél a vasbányák művelésére. Valószínű, hogy a német telepések hamar megmagyarosodtak, mert a XIV. századtól kezdve nincs adatunk, mely azt bizonyítaná, hogy Toroczkó lakói németek lettek volna s a hospesek minden kiváltságaikkal nyelvöket is megőrizték volna, valamint arra sincs adatunk, hogy valaha nemzetiségi kérdés támadt volna köztök és a velök együtt élő vagy velök szomszédos magyarság közt. Megmagyarosodásukban nagy szerepe volt a többi erdélyi német telepektől való elszige-

¹ Deák Farkas: *Kriza János egy levele 1834-ből. Vasárnapi Ujság*, 1876. 2. sz.

² Berde Mózsas, az unit. egyház és kolozsvári unit. collegium későbbi nagynevű, bőkezű öröklagyója.

³ *Magyar Szó*, 1903. 14. sz.

teltségöknek s mint hogy közvetlen szomszédai, az aranyosszéki székelyek is magyarok voltak, valószínű, hogy a megmagyarosodás aztan nemcsak a helybeli magyar elem beolvadását, hanem az aranyosszéki magyarság beszívargását is megkönnyíthette.*

Ennek a tiszta magyar népnek nyelve, festői viselete, érdekes szokásai mély nyomot hagytak költőnk lelkében. Mindvégig szeretettel emlékezett rá.

Öt évet töltött itt. 1825-ben a székelykereszturi gymnasiumba ment, a hová a székelység egész területéről jártak az unitárius tanulók. Így lelkébe szűrődtek az összes székely dialectusok. 1829-ben ment a kolozsvári unitárius gymnasiumba, a kereszturi diákok rendes szokása szerint. Csak Gyergyóból, Csikból voltak kevesen Kereszturon is, Kolozsvártt is, mivel ezekben a székekben kevés, szórványosan lakó unitárius élt. Innen van, hogy Krizának a fülében voltak az összes székely dialectusok, csak a gyergyói és csiki kevésbé. Mint pap és tanár is mindvégig e székelység közt élt, tanítványai, tanártársai körében.

Az 1829/1830. iskolai év elején iratkozik be a kolozsvári unitárius főiskola tanulói közé, logicára s az 1833/4. iskolai év végén fejezi be tanulmányait. Osztályzata mindvégig minden tárgyból prima cum eminentia. Az iskolában megtanult latinul, magán szorgalomból németül, francziául, angolul. Az 1834/5. isk. évben köztanító lett, præceptor conjugisterum** s a tanári könyvtár segédfelügyelője. Egyidejüleg 1833/4 – 1834/5. a ref. collegiumban elvégzi a két évi jogi tanfolyamot.

Ez időben Kolozsvártt élénk közélet uralkodott. A szabadelvű politikai forrongás ékesszóló, népszerű apostolai, Wesselényi Miklós, Kendeffy Ádám, id. Bethlen János, Kemény Dénes, id. Szász Károly, Weer Farkas s társaik felrázták a nemzetet. A lelkes ifjúság, Kriza is, e hatalmas

* Jankó János: *Torda, Aranyosszék, Toroczkó magyar népe.* Budapest, 1893. 42. l.

** Dr. Gál Kelemen kolozsvári unit. főgymn. igazgató szives közlése.

áradat sodrába került. Különösen nagy hullámokat vert az 1834-iki kolozsvári országgyűlés, melynek üléseit az ifjúság érdeklődéssel látogatta. Kriza említett tanítójához fentebb idézett levelében tudósítást küld az országgyűlésről, a közéleti mozgalmakról, a reményekről s magyarországi híreket újságol. Tréfásan mondja, hogy mindenki politizál s így a csizma Sebes részére nem lesz készen csütörtökre, mint Czukor uram mondja, mert a diéta bajai nem engedik, hogy folyvást dolgozzék. Kriza különben a szászsebesi deputátusnak privát órákat ad a magyar nyelvből, a ki «keveset thud magyar nyelf».

Kezdett nekilendülni a sajtó, az irodalom is. Az unitárius tanulók olvasó- és önképző-kört alakítottak, a melynek célja a finomabb társaságbeli modor elsajátítása is volt s az adoma szerint az impulsust erre Krizának egy mondása adta: az olló nem koppantó. Vagyis: az iskolai törvényeket kiegészítik az illemszabályok.* Ez is Sebes Pálra vall, kinek az illendőségre mindig nagy gondja volt. Nyomtatásban is megjelent egy kis könyve: *Præcepta morum*. Kriza ennek a körnek buzgó, munkás tagja s könyvtárnoka is volt. Egész életében mindig nagy barátja volt az önképző-köröknek s melegen védelmezte azok szabadságát, ha újabb áramlatok ellene zúdultak. Kéziratot lapot szerkesztettek, előbb *Viola*, később *Remény* czímen. Utóbb az a terv merült fel, hogy ezekből a dolgozatokból, kiválogatva, sajtó alá bocsátanak egy kötetet. De aztán módosult a terv. Belevontak más erdélyi, sőt magyarországi fiatal és megletebb írókat s így jelent meg 1839—1841 a *Remény* című zsebkönyv három kötete, a melynek első évfolyamát Kriza, a másik kettőt Szentiváni Mihály szerkesztette.

1835-ben kolozsvári pappá választották. De az 1835/6. és 1836 7. éveket a berlini egyetemen töltötte, hol bölcséleti és theologiai tanulmányokkal foglalkozott. Az egyház költségén járt künn, a melyhez, úgy látszik, egyesek is hozzá járultak. Így pl. tudott dolog, hogy Bölöni Farkas

* Kővári László: *Kriza mint missionárius. Kriza-album.* (79. l.)

Sándor a külföldre induló Kriza Jánosnak tíz ezüst forintot adott az útjára.¹

Visszaterve hazájába, máj- és lépбай gyötörte, a miért egy évig nem foglalhatta el papi állását. Használta a híres borszéki fürdőt s így meggyógyulva, 1839-ben lépett hivatalba, de csak az 1840 iki bölöni zsinaton szenteltek fel.² Kezdetől fogva haláláig mindig tanára is volt a főiskolának. Sőt mindjárt 1839-ben az aug. 25-én kezdődött zsinaton pædagogarchává is választották.³

1842-ben megnősült. Nőül vette homoród-karácsonyfalvi Füzy János tanár és egyházi főjegyző s kissolymosi Gyergyai Krisztina leányát, Borbárát (szül. 1818 okt. 18-án, megh. 1895 decz. 2-án). Családjának, az irodalomnak, egyházának élt. Az 1848. 9-iki mozgalmakban élénkebb részt nem igen vett. De annál buzgóbban működött halkán, csendben az elnyomatás korszakában, dolgozva s buzdítva és vigasztalva másokat.

1854-ben kolozs-dobokai esperes lett s már 1852 óta helyettes közfőjegyző. Szinte egy évtizeden át el volt tiltva a püspökvalasztó zsinat. Végre megjött az engedelem s a zsinat napjául 1861 jul. 1-je tüzetett ki, Tordán. Székely Mózes közfőjegyző és püspökhelyettes volt a jelölt. De az ő jelöltségét sokan ellenszenvvel fogadták. Ugyanis 22 éves fia, a ki segédkantor volt, megdorgáltatván, katolikussá lett; a püspökhelyettes felesége is gyakran járt a katolikus templomba, a mit zokon vettek tőle. A püspökhelyettes politikai magatartásával is elégedetlenek voltak. Így az előértekezleten tekintetök Krizára esett. Püspökké választották. Azt írja Kovács Istvánnak (1861 jul. 6.), hogy a legkisebb vágy és előkészület nélkül ment a zsinatra. Az előkelőségek kérése, jóakaróinak biztatása fogadtatta el véle a méltóságot. «Elszántam magamat a rögös pályára, azon elhatározással, hogy ezentul csak azon szentírási elvet tartva szemeim előtt: egy a szükséges dolog! s lemondván min-

¹ Kiss Ernő: *Bölöni Farkas Sándor*. Kolozsvár, 1902.

² Szász Károly emlékbeszéde.

³ *Erdélyi Hiradó*, 1839. II. 20. sz.

den világi magánügyeiről, kedvencz szenvedélyeiről, megtagadván úgy szólva a szív minden bálványát, egyedül egyistenhívő egyházam szentséges ügyének szentelem magamat, a mint erre már esküt is tettem.»¹ Megválasztása után mondott beszédében így szólt: «Én nem vágytam, én nem kerestem e főpapi hivatalt, tanum az Isten».² Később királyi tanácsos lett. Püspökké választása után közölte a *Vasárnapi Ujság* (1862. 20. sz.) első ízben életrajzát, akkori arczképével, a mely fiatalabb korbéli, mint a ma közforgalomban levő.

Még sokat vártak tőle, mikor váratlanul elhunyt. 1875 márcziusában meghült, tüdőgyuladásba esett s 26-án reggel 6 1/2 órakor kiszendvedett, épen nagypénteken. Szülőházát emléktáblával jelölte meg, a kolozsvári unitárius collegium Ifjúsági Olvasó-Önképző-Egyesülete, bevonva a gyűjtésbe a székelykereszturi és tordai gymnasium ifjúságát is. A fekete márványtáblát Lorenz Ferencz szobrász készítette.³ Feliratát Nagy Lajos fogalmazta.

Itt született, itt pattant ki a szellemi szikra,
Mely a Kriza nevet fénynyel övedzi körül.
Mint költő gyűjté Székelyföld elmevirágit,
Népdal a nép ajkán, dalban a dalnok is él.

Az emléktáblát 1882 júl. 30-án leplezték le. Ugyanakkor Kriza emlékére a kolozsvári collegiumban Kriza-alapot létesítettek, melynek kamataiból az önképző-körben szépirodalmi pályadíjakat tüznek ki. Ép így a székelykereszturi gymnasiumban.

Meg kellene azonban jelölni azt a kolozsvári házat is, a melyben Kriza lakott és meghalt. Már mozgalom is indult meg, hogy szülőhelyén szobrot állítsanak neki.

Kriza János nem sokat írt. Igazában Szász Károly írta meg először életrajzát s jellemezte őt minden oldalról akadémiai emlékbeszédében. Azóta megállapított igazságként

¹ Jakab Elek: *Kriza János unitárius püspök életirata. Keresztény Magvető*, 1878. III. 2.

² *Kriza-album*. 12. l.

³ Gábor Albert. Az emlékünnepe keletkezésének története. (*Kriza-album*.)

közkeletű, hogy Krizát terjedelmesebb és mélyrehatóbb irodalmi munkásságában nagy elfoglaltsága, szűkös anyagi viszonyai akadályozták meg. Gyulai Pál is azt mondotta a Kisfaludy-Társaságban tartott emlékeszédében: * «Az élet gondjai elvonták a költészettől. A szerény jövedelmű egyház papjának tanárkodni is kelle és segédkezni a kolozsvári lapok szerkesztői mellett, hogy fenntarthassa népesedő családját.» Maga Kriza írja (1868 május 24) Buzogány Áronnak: «Életem örök elszóró, sokfelé forgácsoló foglalatosságának tulajdonítható, hogy működésem mindenütt csak kezdemény, csak gyöngye vázlat s legjobb esetben is töredék marad.» Más helyt pedig: «Annyira el volt foglalva egész életpályám papi, tanári s ujságírói foglalkozással, hogy egészen oda hagytam volt azt a tündérországot s most csak mint régi édes álom képeire emlékezem az azon bűbájos világban töltött óráimra.*»

Ez a felfogás azonban némileg túlzott s egy kevés helyreigazítás elkél. Külső körülményei nem voltak annyira gátlók, azokhoz inkább néhány benső vonás járult. Megvolt ugyan hivatalos elfoglaltsága, kenyérkereső munkája, de ez korántsem volt valami leroskasztó, terhes iga. Pap volt. Ám a templomi szolgálatban mindig osztozkodott a második pappal, csak ritkán esett meg, hogy takarékoságból ideiglenesen nem volt második pap, mint pl. 1845. A mellett a collegiumi tanárok nagyobb része akkor még felszentelt pap, a kik az istentisztelet végzésében, prædicálásban és úrvacsora-osztásban elég gyakran segédkeztek a rendes papoknak, bár megesisik, hogy pl. 1853-ban csak egy ilyen pap-tanár volt, Székely Mózes. Azonfelül ott voltak a diákok, a kik jóformán maguk végezték a hétköznapi istentiszteletet, sátoros ünnepeken pedig a legátusok. Ma a kolozsvári papok munkáját két dolog teszi felettébb terhessé. Egyik az iskolai hitoktatás a különböző, egymástól messze fekvő iskolákban. Akkor azonban az unitárius elemiben a tanítók, a gymnasiumban a köztanítók végezték a hitoktatást s a többi isko-

* Felolvasta a Kisfaludy-Társaság közgyűlésén, 1879 febr. 10-n.

** Szász Károly emlékeszéde.

lából is oda jártak be vallásoktatásra az unitárius növendékek. A másik nehézség a rengeteg módon felszaporodott irodai munka. Ez akkor még tizedrésznyi volt.

Püspök korában volt titkára. Jakab Elek, a ki jól ismeri az unitárius egyházi viszonyokat, azt írja: «A jog és felelősség nagy eloszlásában nem nagy a püspök osztályrészes az is inkább az ellenőrzésben áll. Kriza alatt annál kevesbébbé volt ez súlyos, mert elnöktársa, a főgondnok, káli Nagy Elek, egy fényes és gyakorlott kormányzó tehetség, ki, a mikor ő püspök lett, már tíz évig vitte az egyház legfőbb igazgatását, vitte erős kézzel, páratlan tapintatossággal és sikertől áldva, az egyház hajóját véstől megóva».*

A mi a tanárkodást illeti, a theológián kellett tanítania hetenként néhány órát. Tanít dogmatikát és morális theológiát, de leginkább a gyakorlati lelkipásztorkodás körébe eső disciplinákat: homiletikát, liturgikát, cura pastoralist.

Éppen így könnyebb volt a mainál az ujságírás akkori kényelmes, patriarchális módja. Fiatal korában egy évig volt segédszerkesztője a *Nemzeti Társalkodónak*, az *Erdélyi Híradó* heti mellékletének. Dolgoztatott az *Erdélyi Híradóba*, a Brassai *Vasárnapi Ujságába* s később a *Kolozsvári Közönybe*. Nagy Lajos és Jakab Elek 1861-ben megalapítván a ma is élő s mindig magas színvonalon álló *Keresztény Maqvétót*, Kriza nevére és népszerűségére szükségök volt. A tervezgetésben, alapításban és a két első évfolyam szerkesztésében részt vett, sőt nevet is ő adott a folyóiratnak, a nélkül, hogy fárasztóbb munkásságot kellett volna kifejtene.

Anyagi viszonyai sem voltak túlságosan nyomasztók. Tisztes szegénységben élt s nem küzdött nagy anyagi bajokkal. A papi fizetés csekély volt, az igaz, hanem hozzájárult a fél tanári fizetés. Csekély lehetett a stola is. De ne feledjük, hogy egész az 1894. XXXI. törvénycikk életbeléptéig a válóperekből igen tekintélyes jövedelem esett nemcsak a püspökre, papra, hanem az egyházi törvényszék-

* Jakab Elek, id. h.

nek legkisebb póttagjára is. E mellett voltak kosztos diákok. Kriza egyik tanítványa, a szintén költő-pap, Rédiger Géza, maga is nála kosztozott s nagy szeretettel és háládatossággal írja le az ő nemesítő körében töltött esztendeit.¹ Falusi papok leányaikat is ilyen házakba küldték. Rendszeres leánynevelő intézetek híján azok ilyen házaknál nyerték végső kiképzetésüket, egyszersmind a házi dolgokban nagy segítségére voltak az asszonynak. Szász Károly emlékbeszédében kedves példákat olvashatni e viszonyra nézve. Krizának még egy kis vagyonszája is akadt: a Lőrincz-utcai szép kert, a békási gyümölcsös, a kőmáli szőlő. A Békásban most is mutogatják azt az orgonabokroktól (mint Erdélyben mondják: borostyánbokroktól) körülvelt kőpadot, a költő kedves helyét, a hol olyan szívesen mélézött, merengett.² Mindez nem czáfolata, csupán némi enyhítése kíván lenni az idézett s széltében elterjedt panaszoknak.

Családi élete a legboldogabb volt, a milyen csak képzelhető. Feleségéről Ferencz József, Kriza utóda a püspöki székből, azt írja költőnk nekrológiájában: «A test és lélek kitűnő előnyeivel mély erkölcsi és vallásos érzést, a szív és kedély érzelemgazdagságaival ritka életűgyességet s finom tapintatot egyesítő művelt hölgy. A kolozsvári unitárius egyháznak olyan papja, papnéja és papi háztartása volt, hová mindenki vonzódott. A papnét a tanuló ifjúság az evangéliumi szent asszonyok kegyességéhez hasonló ezer jótéteményéért anyjának nevezte.»³

Négy gyermekök született: Gyula, Kálmán, Irma, Lenke. Irma tíz hónapos korában elhalt. Így három gyermeket neveltek fel. Mind a három példás jó gyermek volt. Fiait elküldte Beszterczére, német szóra, de különben ott-honn nevelhette, taníttathatta. Családi életében csak egy nagy csapás érte. Kálmán fia már 27 éves (sz. 1846 nov. 14.) s kir. törvényszéki jegyző volt. Egy mulatság alkalmá-

¹ Emlékezés Kriza Jánosról. A kolozsvári unitárius collegium írásban és képekben. Szerk. dr. Boros György. Kolozsvár, 1901.

² Török Kálmán ezredes neje, Kovács Lenke (a költő unokája) szíves közlése.

³ *Keresztény Magvető*, 1875. X.

val a Redout emeleti folyosójának alacsony, rozoga rácsán keresztül esett s összezúzta magát. (1873 decz. 15.) A gyász-eset rendkívül lesújtotta Krizát. De erre is adott vigasztalást a sors. Leányát Lenkét (sz. 1856 jul. 9., megh. 1890 jul. 25.) 1874 végén, épen János napján jegyezte el Kovács János tanár. 1875 január 13-án keltezett levelében azt írja Jakab Eleknek: «Adott az Isten, a könyörület atyja, egy más fiút elvesztett fiunk helyébe s ez által némileg újjá született jövő iránti reményem is, melynek csillaga oly vigasztalan sötétbe hanyatlott volt le».* E pár esküvőjét azonban (1875 aug. 21.) már nem érte meg.

Írói munkásságát kezdettől fogva mindenütt elismeréssel fogadták. Első zsongéit már az *Athenaeum* közölte.** A *Remény* című zsebkönyv 1839-ki évfolyamában tömegestül jelennek meg versei. A kötetet Schedel (Toldy) Ferencz ismerteti a *Figyelmező*-ben (17. sz.) s azt mondja: «Kitünik minden társai felett Kriza János, seregével különmemű, igen szerencsés dolgozatoknak, leginkább a népdal- és lyrai epigrammában.» A *fiú* című költeményről így szól: «Mily idylli festése a gyermeki kornak! kedélyes hang, takaros beszéd. Egyike kétségekívül *legszebb* dalainknak». (Ő huzza alá a *legszebbet*!) Az *Erdővidék az én hazám* és *Erzsi, hozzám begyes vagy* kezdetű népdalokról így szól: «Amabban az a havasvilági egyszerű, neki búsul elhatározottság, itt a szegény fiú sértett büszkesége s a felébredt dacz dőlczeg kinyomása, egyformán költői és való». Közli, epigrammáin kívül, a Hugo Victorból fordított *A fiú* című költeményt, (Török vonul át...) s azt mondja: «Mutatja, mennyire van e költőnknek hatalmában nyelvünk s egy ily tömött költeményt mennyi könnyűséggel és szépséggel tud újra alkotni.»

A *Remény* 1840-iki, második évfolyamának bírálatában már jobban takarékoskodik ugyan a dicséretekkel s azt mondja, hogy epigrammaiban a többnyire nehézkes és dara-

* Jakab Elek, id. h.

** *Benkő sirjánál Közéapjant.* 1838. II. *Édes anya.* 1839. I. *A honn kesergő leány, Két szerető.* 1840. I.

bos előadás mellett kevesebb szellemet és élt találunk. De hozzá teszi: «Szép a *Székelykő* alatt című éneke, a helyzet költői felfogásával s érzelemmélységével; a *Hálaérzelem* himnusi emelkedésével; két népdala is az ismeretes modorban».¹

Alig indult el útján, Toldy és Vörösmarty ajánlatára az Akadémia 1841 szept. 5-én tartott ülésében I. tagjává választotta, ugyanakkor, mikor Hunfalvy Pált, Henszlmant, Trefortot is.² A mint a *Vadrózsák* 1863-ban megjelentek, a munkásságát nemrég újra megkezdett Kisfaludy-Társaság szintén tagjai sorába iktatja, mint dalköltőt és dalgyűjtőt, Egressy Gáborral egyidejűleg.³ Az Akadémia a Sámuel-díjjal jutalmazta a *Vadrózsák*-ban megjelent *Néhány szó a székely nyelvújításokról* című nyelvészeti értekezését. S már gondolkoznak a *Vadrózsák* második kötetének kiadásáról és 1865-ben remény van, hogy az Akadémia a vállalkozást segíze. A nyelvtudományi bizottság ajánlatára megvesz a *Vadrózsák*-ból 60 példányt, hogy azokat részint külföldi népköltészeti tárgyakkal foglalkozó tudósoknak, részint belföldi gyűjtőknek ajándékozhasssa. Folytonosan elismerő, biztató, hívó hangok, társulatoknál, sajtóban a nagyközönség körében.

Pályáján is tanulmányai bevégezése után rögtön állást kap, még pedig a legjobb állást, a kolozsvári papságot s a legmagasabbra emelkedik, a mi itt elérhető, a püspöki méltóságra.

Gazdagabb munkásságban leginkább betegeskedése akadályozta. Járogatott fürdőkre; volt pl. Előpatakon, Kovásznán, Korondon. De ez sem volt végzetes, állandó, nyüggöző baj.

Ennyi biztatás és elismerés mellett is kevésbé eleven írói munkásságának más, bensőbb okai voltak. T. i. kényelmes természete az írásra s hogy inkább szerette élvezni,

¹ *Figyelmező*, 1840. 21. sz.

² *Magyar Akadémiai Értesítő*. 1841. V. sz.

³ Greguss Ágost titkári jelentése a XIII. közlőlésen. A *Kisfaludy-Társaság Évtapjai*. Új folyam, I. k.

mint megdalolni a költői hangulatokat. Kellett volna mellette egy eleven temperamentum, merészebb, biztató szellem, a milyen volt ifjúsága idején Szentiváni Mihály, ez a jeles dalköltő, a kinek pl. *Marosszéki piros páris*, illetőleg *Bekecs alatt Nyírúdttere* kezdetű dala ma is közkedvelt-ségű, általánosan ismeretes, a ki figyelemreméltó novellaírónak és elsőrendű publicistának indult.* Krizának benső, igaz barátja volt. Halála után Kriza Kemény Zsigmonddal ki is akarta adni Szentiváni összes műveit, de reszvétlenség miatt csak az elbeszéléseket tartalmazó első kötet jelent meg.** A míg ő élt, Kriza ugyancsak szorgalmasan dolgozott. A *Remény* I. kötetében, Toldy szerint, a versek egész seregével jelent meg. Pedig jóval többet írt a kötetbe, mint a mennyit Toldy láthatott, mert épen azért, hogy ne szurjon szemet ez a nagy bőség, még kilencz álnevet és jegyet használ s névtelenül is ír. Ezek: Ajtavári (*Ivánul, A csillagokhoz, Bálványosvár, A bokréta*), K. J. (*A policzáj*), T. (*Panasz, Könnyek*), T. J. (*A rózsa és a sír*), Taraczki (*Juhászfi, A mióta szeretek, Dentumoger, Kakukdal, Kis leány*), Taraczk Iván (*Álmodás, A remete, Muzsa, Dél, A románczíró*), Tünde fi (*Vajki büszke ez a legény, Éji napok, Beh vigan jár a kaszám, Az én sírom*), Vadormi (*Csipkebokor, galagonya, Az ó- és újhon, Ész és kincs, Ég az avar a tetőn*), ... Z. (*Lerontott várfal, Ifjú Napoleon, Pórfü*). Névtelenül jelenik meg tőle ottan: *A magyar vitéz, Egy rózsatőhöz. Emma, Kikötés, A sóhaj*. Tehát ebben a kötetben Krizának saját neve alatt 79 apró dolgozata, névtelenül s álneven 34, összesen 113 lát napvilágot. Szentiváni 1842 decz. 10-én meghalt. Kriza összegyűjtött költeményei közt 188 vers van. Ebből Szentiváni haláláig megjelent 149. S a többiből is csak két eredeti költemény s a Milton-töredékek vannak 1849 utáni időből jelölve az összes költeményekben. Úgy, hogy azután már alig dolgozott

* Versényi György: *Szentiváni Mihály élete*. Régi Okiratok és Levelek tára. Debreczen, 1906. 2—4. sz. Szerk. Kardos Samu.

** *Szentiváni Mihály munkái*. Kiadják Kemény Zsigmond és Kriza János. Első kötet. Kolozsvár, 1843.

valamit, azt is jobbára külső kényszerből. Még az *Erdélyi Hízi Segéd* című naptarba is (1840. 1841.) a *Remény* II. és III. kötetéből vannak átvéve közlemények Krizától. Később a *Kolozsvári Album*-ban (1862), a melyet br. Bánffy Dezső, Deák Farkas és Réthi Lajos szerkesztettek, Taraczi aláírással két költeménye jelent meg: *Haj te szép virágfüzér* és *A távozóhoz*. A szerkesztők csillag alatt megjegyzik: Régibb időben jól ismert és nagyon kedves költő. Ezek is 1849 előttről valók. (Lehetnek 1843 előttről is!)

Némileg újra munkára pezsdült Gáspár János hatására, a ki nevelőül Kolozsvárra került a Zeyk-családhoz. Gáspár szintén azok közé az erdélyi írók közé tartozik, a kiket nem ismernek, nem méltattak még kellőleg. A gyermek- és tankönyvirodalmi téren jelentős érdemei vannak. *Csemegék* című könyve 1848-ban jelent meg, még csak 71 lapon. De már a II. kiadás 1854-ben 212 oldalos, a III. 1864-ben 314. Ugyancsak 1848-ban jelent meg népiskolai olvasókönyvének első kiadása, melyet Kovácsi Antal unitárius collegiumi tanárral közösen szerkesztett. Az volt vezérgondolata, hogy a gyermekek könyveibe be kell vinni a néphagyományokból mindent, a mi oda illő: versikéket, mondókákat, játékokat, szóhabarlatot, találósmesét, közmondást, tréfát, mesét stb. Aztán a magyar írók meglévő s ide vágó dolgozatait kell felhasználni, de egyszersmind buzdítani az élöket, hogy írjanak a gyermekek számára. S mivel, kivált kezdetben, nem mellőzhetjük a külföldet, jeles, elismert külföldi íróknak gyermekek számára készült műveit fordítsák a mi jeles, hivatott költőink. Főként a Nagy Lajos gyűjteményét használta fel, de a Krizáét is. Különösen pedig Krizára esett, hogy fordítson Rückertből. Így készült el: *A nyughatatlan gyermek*, *Rege a kis fáról*, *Az elsétált fácska*, a melyeket gyermekkorunkban könyv nélkül tudunk s tán tudunk ma is.

Jöttek aztán az izgalmas napok, majd az elnyomatás, elcsüggedés szomorú korszaka. Képzeltetni, miként hatottak ezek az állapotok Krizára, a ki már 1845-ben, mikor még az egész világ tele volt reménnyel, csüggedten szól. Medgyes Lajosnak *Búcsú a költészettől* című versére, mely-

ben ez eleven, izzó lelkű embernél csak pillanatnyi elkeseredés jelenik meg, Kriza azt írja (1845 jul. 31.): «Bár személyesen mondhatnám önnek, mily meglepetve érzettem hatását ama költeményének. A búcsumondásnak lehetőségét hittem, mert lám, magam is, legalább hallgatólag, megtettem azon búcsút». Máskor (1845 aug. 25.) nyüglődéseit panaszolva, mondja: «Így élek és tengek már sok idő óta s ha a hideg való nem fagyalta le még tollaim mindenikét, de már röpülni képtelen vagyok. Ideálim elvesztették minden varázsukat s a közéletnek, a háznak, a társaságnak egy baj *terhelt szelid állata* lettem. Képzelteti, mennyire távol már eszemagától is az irodalmi sürgölődés».¹

Azonban épen az ötvenes évek végén két mozgékony szellemű író hatása alá kerül. Jakab Elek és rövid kolozsvári tanársága idején Gyulai Pál, erősen sarkallják, hogy adja ki a *Vadrózsák*-at. Ugyanis Kriza, Gyulai szerint még 1843 elején, Sebestyén Gyula szerint már 1842-ben, előfizetési felhívást (aláírási ívet) bocsátott ki a *Vadrózsák*-ra.² Az *Erdélyi Híradó*-ban pedig 1844-ben jelenti (jan. 30.), hogy a *Vadrózsák*-at 7—8 ívnyi terjedelemben közelebről sajtó alá adja s kéri egyszersmind a közönséget további gyűjtésre. De abban maradt. Ám mikor Gyulai az ujonnan alakult Erdélyi Múzeum-Egyesület első ülésén (1860) felolvasta *Adalék népköltészetünkhöz* című tanulmányát, a melyben épen népballadákban való szegénységünkről panaszkodik,³ Kriza lelke új lángra gyúlt. Barátait munkára szólítja, gyűjteményét bővíti, kiegészíti s főleg Jakab Elek és Gyulai közbenjárására a kiadás költségeire Mikó Imre gróf is felajánlván ötszáz forintot, 1863-ban a *Vadrózsák* megjelentek.

Azonban mind a mellett, hogy Kriza maga nem volt nagy munkásságú író, igen tudott másokat nemcsak irányítani, hanem lelkesíteni, munkára ösztökélni is. Hálás dol-

¹ Versényi György: *Medgyes Lajos élete*. (M. L. költeményei. Brassó, 1904.)

² Sebestyén Gyula: *Emlékezés Kriza Jánosra*. *Ethnographia*, 1911. XVII. 2.

³ *Budapesti Szemle*, 1860. I.

got művelne, a ki munkásságának ezt az irányát meg-
rajzolná.

Különben nem az a főkérdés, mennyit írt Kriza s mit
írhatott volna még nagyobb energiával. Munkássága így, a
mint van, értékes, becses.

Költeményeit, halála után a Kisfaludy-Társaság gyűj-
tette össze s adta ki, 1893-ban. Szász Károly szerint még
a költő életében elhatározta a Társaság e versek kiadását.
S Toldy és mások sürgetésére Kriza el is szánta rá magát.*
Krizsa veje, Kovács János gyűjtötte össze. Bírálatra Gyulai-
nak és Szász Károlynak adták ki. Gyulai 1893 május 30-án
kelt jelentésében, melyhez Szász Károly mindenben hozzá-
járult, melegen ajánlja. Egyszersmind ajánlkozik a rendezés
s hogy átengedi a kötet bevezetéseül Krizáról mon-
dott emlékbeszédét. Nem tudom, a versek összegyűjtőjével
szemben miben állott e rendezés; a könyv erről nem ad
számot. Így a versek eredeti kiadásbeli szövegén helylyel-
közzel stylaris módosítások vannak; nem tudhatni, ezek a
költő vagy a kiadók részéről történtek-e? A költemények
három csoportba vannak osztva, így: 1835—1839, 1840—
1849, 1849—1874. Ez utóbbiban két eredeti költemény s
fordítási töredékek Milton műveiből. A II. csoportnak majd-
nem minden darabja az 1840—1842. időből való. Alig ért-
hető, mért kellett a határt 1849-ig kitolni s nem inkább
azt a pár verset a III. csoportba sorozni. Mindezeket egy
esetleges második kiadás segíthet. De lesz még Krizának
kiadatlan, vagy ide fel nem vett költeménye is.** Kovács
János gyakran emlegette, hogy Kriza kedvvel s rendesen
olvasta az angol revue-ket. Ha nagyon megtetszett neki
valami, azon melegiben le is fordította. Néha nem értett
meg egy-egy kifejezést. Kovács megmagyarázta s mindjárt
csodálatos nyelvérzéssel megtalálta rá a legjellemzőbb ma-
gyar szót. Alighanem maradt fenn ezekből valami.

Krizsa költői érdeme, költői munkásságának értéke, azt
hiszem, meg van már állapítva, a min keveset módosíthat

* *Kisfaludy-Társaság Evtapjai*. Uj folyam. XXVIII.

** Ilyenek: *Veszedelemes leány, A románczíró, Ő a miénk*.

a jövőd. Szász Károly, Gyulai jelezték, hogy ő mintegy két kornak mesgyéjén áll. Egyfelől a régibb költészet hatása alatt ír, másfelől úttörője a valódi népies nemzeti iránynak. Korábbi költeményei közt van sonett (*A száműzött*), sapphói vers (*Az árva*), sőt leoninus epigramma is (*Országos magvetés*), a mi nem csoda. Hisz Kriza évekig tanult Toroczkón, a melynek szomszédságában lakott az újtordai Gyöngyössi János, kinek leoninusait Erdélyszerte ismerték. Egy kapufelirata annyira elterjedt, hogy a Kisfaludy-Társaság népköltési gyűjteményébe is már mint népi termék került belé.* Jakab Elek említi, hogy Kriza korán kezdett verselni, Székelykeresztúron a poetica-osztályban már javában s közli egy e korbéli latin, meg egy magyar leoninusát. Ő írta a végzett tanulók nevében a szokásos búcsúéneket is.**

Főként Bajzának s még inkább Garaynak hatása alatt állott. Nem olyan sentimentális, derüesebb, játszibb Bajzánál. Van bár egy-egy afféle érzelgős, ábrándos dala, pl. *A sóhaj*, *A könnyek*, *A távozóhoz*. Dalait bizonyos melegség és főleg ötletesség jellemzi. Sőt ezekben is meg-megcsillan epigrammás gúnyja, élceze. A nyelvújítás híve szól belőle, mikor azokkal gúnyolódik, a kik ellene vannak a szórövidítéseknek. (*Ó- és Újhon*.) Máskor az unió mellett tör lándsát. (*Az árva*.) Vagy mosolyog a szép fogadkozásokon, a melyeket meg nem tartanak. (*Kakukdal*.) *A Hálaérzelem* helyzet-dal, a melyben a pórfiú hazaszeretete nyilatkozik; bár ő maga törvényen kívül álló, hontalan, de bizik erős hittel, hogy eljő a szabadság napja. A jobbágyság felszabadításának érdekét szolgálja az egész, melegséggel megírt kis költemény. *A honn kesergő leány*-ban is bánkódik a leány, mert csatában a kedvese, a ki bár jobb szerétné vasával a földet szántani, de kész harcra kelni is a honért. Más helyütt virágfüzérrel várja a leány kedvesét a csatából, hogy ezzel ékesítse, vagy, ha nem tér meg, a maga sirjára tűzzék. (*Hej te szép virágfüzér*.) Különben hol epedő, mélabús,

* III. 232. l.

** Id. h.

hol játszi szerelmi dalok ezek. (*Kárlérítés, A csillagokhoz, Vágy, Álmodás, Egy rózsatőhöz, Boldog, Ha ez meg amaz volnék.*) Talán legszebb a már Toldy megdicsérte idyllikus kép: *A fiú*.

Krizsa költői lelkéhez jól illenek az epigrammák. Jakab Elek feljegyezte, hogy már Toroczkón kezébe kerültek s kedves olvasmányai voltak: a biblia, a *Hármas história* s Gessner idylljei, Kazinczy fordításában. Sokszor mondta, hogy rá Kazinczy gyakorolta a legnagyobb hatást.* Kazinczy különösen az epigrammában volt mestere. Gyulai azt mondja: «Epigrammaköltészete gazdag ötlet — és érzelemben; gúnyával találóan ostromozza a jelen ferdeségeit s lelkesedve borong a múlt nagy emlékein, de nem közelíti meg sem Kazinczy szellemességét és csinját, sem Vörösmarty mély felindulását és formatökélyét».

Vannak köztök szerelmet zengő lyrai epigrammák. (*Éjnapok, A kegyes, A legszebb, Kikötés, Csillagim, Ajándék, Áldozat, A mély bú, Szép könnyek, Ohajtás*). Máskor életbölcseességi maximákat fejez ki szellemesen. Hogy pl. az ifjú mindent szépnek lát, az öreg mindent sivárnak. (*Két szélső*.) Tünni, ha Isten ostromoz, erény; ha embertől jön, szégyen. (*Erény*.)

Vagy dicsőíti a költészetet (*Poéta*), meghatározza az epigrammát (*Az epigramma*).

Gúnyol általános bajokat, félszégeket. Hogy ki ne szurjátok, mennyben hagyá szemét az igazság. (*Igazság szobra*.)

Van amolyan rendeletre készült epigramma-cyklusa is, mint a milyen: *A 12 égi jegy mértékletességet prédikál*. T. i. Nagy Ferencz tanár a múlt század negyvenes éveiben nagyban buzgólkodott mértékletességi egyletek alapításán. *Mentor* czímen évkönyvet is adott ki. Ennek 1842-iki kötetébe írta Kriza, Nagy Ferencz kértére, ez epigrammákat, mind a 12 hónaphoz mértékletességet hirdető verseket zengvén.

Legtöbb epigrammájának írására azonban vagy a közélet, irodalom valamely jeles bajnoka, vagy valamely kor-

* Id. h.

kérdés ihleti. Egy pár idegen alak is, pl. Napoleon, Canning, Milton. De főleg a hazaiak lelkesítik. A tudós Benkő József (*Benkő sírjánál Közéapjánt, Benkő sírja Közéapjánt*), Jósika Miklós, a ki varázsvesszejével a regék üde, dús forrását fakasztotta szikláinkból (*B. Jósika Mikloshoz*); Kazinczy (*Kazinczy sírjánál*); Kölcsey, a nemzeti bánat költője, a nemzeti jogok védelmezője (*Kölcsey, a népszónok*). Cserhalom láttára az ősi dicsőséggel egyetemben Vörösmarty dicsőségét zengi (*Cserhalom*). Egész hévvel üdvözli Lendvayné művészetét (*Lendvaynéhoz*). Megemlékszik az idegen földben porló, de mindig haza sirt Rákóczi-ról (*Rákóczi sírja*). Főként Széchenyi az eszménye. Az erdélyieknél, a kik történelmi fejlődésöknél, helyzetöknél fogva óvatosabbak, mérsékeltebbek, conservativebbek, általában Széchenyi tett legnagyobb hatást. Kriza Széchenyi, majd Deák Ferencz eszméinek volt tántoríthatatlan híve. Epigrammájában Széchenyit mint látnokot, mint politikai vezért ünnepli (*Széchenyi*). Wesselényiben az árvizi hajóst látja. (*Az evező*.)

Gúnyolja ferde szokásainkat. Ha nem vagyunk is hősök, egyre hősök nevére kereszteltetjük gyermekeinket. (*A mai hős nevek*). S bár nagyságaink nem igen vannak, van helyébe teméntelen nagyságosunk (*Honi nagyság*). Izgat a jobbágság felszabadítása érdekében (*Zsellér sírfáján, Pórfiú, Úrbér*). Az unióért lelkesedik (*Egyesülés, Egység*). Ünnepli a dunai hajózást (*Zrinyi*) s gondol az erdélyi folyók hajózhatóvá tételére is. (*Erdély*.)

Erősen hitt a hún-székely származásban s természetesen a hún-magyar testvériségben. A *Vadrózsák*-ban is gondosan feljegyezgetett minden apróságot, a mi erre vonatkozólag kezeügyébe került; hogy székely szülte a magyart, hogy a dal szerint: Attila volt az én apám. Majd közli a Rékára, Budvár-ra vonatkozó hagyományt. Ehhez a felfogáshoz szenvedélyesen ragaszkodott. Erről szól *Székelynép* című epigrammája.

Attila népe vagy-e: nem akarták hinni; peccétes
Hű levelet ha mutatsz, mondanak, hinni fogunk.
Hallgattál, székely! de vitézlő fegyvered írta
Véres krónikaként: Attila népe vagyok.

A költő unokaöccse, Kriza Sándor, a ki egészen addig, a míg a tanítóképzőbe ment, püspök bátyjánál nevelkedett, mondja, hogy költőnk ezt a versét gyakran idézte. Mindnyájan könyv nélkül tudták. Ezzel lelkesítette őket.

Azok a költeményei, a melyek legbensőbb egyéni érzelmeit festik, már a népiesség hatására készültek s melegségükkel, egyszerű közvetlenségükkel hatnak. Gyermekkora szép emlékei közt járva újólá, festi a természet szépségeit, a szabad, mélyen vallásos, hű, jámbor, vendégszerető népet a maga nyájas, tiszta családi körében s fájón gondol reá, hogy újra itt kell hagynia e kedves vidéket (*Székelykő alatt*). *A vén körtefa* című szép költeményben szülőföldre tér a férfiú, hol gyermeksege boldog emlékei lengik körül. Tört reményekkel, csüggedten áll ma itt. Végzete tova űzi. Holott bölcsője ringott, sírja ott nem lehet.

Legértékesebbeknek tartják azonban kezdettől fogva Kriza népdalait, a melyeknek nemcsak alakjuk, hangjuk, nyelvök népies, hanem a költő jól ismerte s kifejezte a nép eszejárását, gondolkozása módját, egész kedélyvilágát. Maga a költő felvette a *Vadrózsákba* az *Ivásnál* címűt is, bár ez kevésbé népdal, inkább Garay modorában készült áldomás. De bájosak szerelmi dalai. A mint a legény kötődik, hogy nincs szép leány a faluban; gyerünk tovább, hátha amott akadunk ilyenre. (*Csipkebokor, galagonya.*) Bezzeg egy másik dicséri a falubeli kék szemeket, a melyekben elvész a lelke (*Az én sírom.*) Vagy a hol a leány hánytorgatja, hogy szép, de rátartó, büszke ez a legény, csak zsindelyes házba járó, csak viganós szeretőt tart. Hát rajta! Kell is neki! Az ő Gyurkája nem szeret mást, csak ilyen magaformájú rokolyást (*Vajki büszke ez a legény.*) A féltékeny szerelmes a kapuzábét vallatja: Ki jár itten ki s be? (*Valld meg nekem.*) Mikor a faluból távozó szegény árva búcsúzik kedvesétől, megható, hangulatos kép. (*Árva vagyok*). S bájos dolog, mikor a szerelmes fiú kedvese szépségét dicséri (*Az én szélem Háromszék.*) Főleg pedig szép az általánosan ismert *Az én vágyam* című, a melynek első versszakát rendszeren elhagyják, csak a második

versszaknál kezdik dalolni: A kis leány kertjébe... Így görgette ki a nép a maga számára.

Gyulai szépen és igazán mondja: «Naiv érzelmesség és szelíd humor bájosan váltakoznak e dalokban, hanem a heves szenvedély sehol sem hallatja hangját. Mintha a költő kerülné, vagy nem volna ereje hozzá. Azonban e helyett, mintegy kárpótlásul, a kedves érzelmességnek néha meglepő szépségeit vesszük.»

Van Krizának egy dala, a melyben a leány epekedését rajzolja katona kedvese után (*Ki jó amott.*). De legszebb három voltaképeni katona-dala. Gyulai így ír róluk: «A költői mozzanatokban gazdag határőrségi élet néhány szép dalra lelkesítette Krizát s valóban e dalok a határőr-ség egyetlen emlékei költészetünkben. Egyik dalban a székely határőrök búcsúját rajzolja, midőn Ferencz császár a francziák ellen indítja őket. Mély felindulás ömlik el e dalon.»¹ Egy másik dalában földjét szántva, éneklí a határőr:

Nyilj mélyebben, te barázda,
Patakként foly könnyem árja,
Apámat háború,
Anyámat sok gond, bú,
Szegényt elragadta.

Holnap indul a legénység
Komandóba, nincsen mentség!
Zöld erdő zúgását,
Vadgalamb szólását
Majd meghallom esmég.²

Egy harmadik dal, a mely talán legkitünőbb, vagdalt székely katona álmadozása, a mint idegen földön, egy fa árnyékában hazájára gondol.³

Van még Krizának két népies hangú és felfogású költeménye. Az egyik: *Lovát keresi, rajta ül.* Kedélyes bölcselkedéssel telt satyra, mely egy népies naptárban jelent

¹ *Erdővidék az én hazám.*

² *Szegény székely nótája.*

³ *A hazatért katona.*

meg először.¹ A másik: *Ének az elvetett magról*, az elvetett, csirázó magról, zsendülő vetésről, sarló alá kerülő érett kalászról, melyet vidám énekszóval, elégedetten, hálás szívvel arat le a magyar nép.

A Kriza-emléktábla leleplezése alkalmával Gyulai Pál a Kisfaludy-Társaság nevében üdvözetét küldvén, ott is azt mondja, hogy Kriza, mint költő új hűrt pendített meg a magyar költészetben, a székely nép örömei és fájdalmai húrját.²

Mikor Kriza versei a Kisfaludy-Társaság kiadásában megjelentek, a *Budapesti Szemle* l. a. jegyü ismertetője is azt írta: «A Kisfaludy-Társaság e kötettel nagyon érdekes olvasmányt adott azok kezébe, kik nemcsak a legújabb, a legdivatosabb ízlést keresik, hanem igazán érzékük van a költészet iránt. Mintha egy csendes hegyi táj napsugarába menekülnénk, mikor a kötet egyes szebb darabjait olvasuk. E költeményeknél ma már az irodalomtörténeti érték mindenestre nagyobb, mint a költői. De Kriza adott olyant is, a mit mástól nem tanult; értjük székely dalait. Ilyent más költőknél nem találunk. A mily egyszerűek, igénytelenek, oly becsesek. Székelyország levegője él bennök s a népiesnek igénytelen bája úgy ömlik el rajtok, mint hullámzó kalászon a napsugár. Van így e kötetben 10—15 dal, a mely mindig becsesebb lesz, minél régibbé válik s elmondhatjuk, hogy csonka az a magyar anthologia, melyben helyet nem foglalnak.»³

Szász Károly is (—á—r), mindjárt a költő halála után azt írja a *Vasárnapi Ujság*ban közölt (arczképes) életrajzában, hogy azon a kevésen, a mit írt, egy nemes lélek, a mily szeretetreméltó, épp oly határozott költői egyéniség, a mély és igaz érzés s a nagy példányokon finomult nemes ízlés félreismerhetetlen bélyege van.⁴

Mikor pedig a költemények megjelentek, ugyanez az

¹ *Mezei Naptár*, 1856. Szerk. Jakab Elek.

² *Kriza-album*. 14. l.

³ *Budapesti Szemle*, 1894. LXXVIII. kötet.

⁴ *Vasárnapi Ujság*, 1875. 14. sz.

ujtság irodalmi rovatában azt mondja, hogy költeményei közt van elég olyan, mely örökké szép marad s néhány szerelmi dala s azok az erős melancholiával telt dalok, melyekben a székely szabadságot siratja, szívünket ma is megkapják.¹

Az *Egyetértés* pedig az emléktábla leleplezése alkalmával, kivonatolván Szász Károly akadémiai emlékbeszédét, Krizát mint a *Vadrózsák* gyűjtőjét méltányolja. Verseit jóindulatú szárnypróbálgatásoknak nevezi, de a végén mégis azt mondja, hogy Kriza, mint eredeti költő is, nem jelentéktelen helyet érdemelt ki irodalmunkban.²

Az *Élet* is egy pár sorban ismertetvén a megjelent költeménykötetet, kicsinylőleg mondja, hogy Kriza eredeti költeményei közepesek. De hozzáteszi: «Néhány katonadal és egy pár bájos szerelmi költemény kivételével, melyek népies termékeink legjavához sorolhatók».³

S érdekes, hogy Kriza, ez üde, népies költeményeket Petőfi előtt írta. Nemesak ő, egész csoport fiatal erdélyi író volt ez idétt, kik a nép körében élve, a népet ismerve, népdalokat írtak. Akadtak köztük tehetségesek is, mint pl. a már említett Szentivánin kívül Gálfi Sándor, Tiboldi István. Névről sem ismeri őket az irodalom, a minthogy az erdélyi magyarság irodalmi munkásságának, irodalmi törekvéseinek, sikereinek ismerete mind maig felettébb hiányos. Pedig ennek a sajátságos, különleges földrajzi, ethnographiai és jogi, politikai viszonyok közt élt, fejlődött földterületnek mégis csak megvolt és megvan a maga jellegzetes története. Igaza van Ferenczi Zoltánnak, mikor azt mondja: «Erdély fontossága sem a történelemben, sem a magyar művelődés terjesztésében nincs eléggé méltányolva. Erdély nagy kezdeményezésekkel örökitette meg hatásait a magyar nép fejlődésében; sőt egyetemes emberi eszmék is megérttek benne, a minő pl. a vallásszabadság eszméje. Itt van kezdete a magyar és nemzeti keresztyén művelő-

¹ *Vasárnapi Ujság*, 1894. 6. sz.

² *Egyetértés*, 1882. 208. sz. Kriza János emléke.

³ *Élet*, 1894. 556. l.

désnek. Itt vannak az első nyomdák, protestáns tanintézetek, irodalmi központok. Idevaló az első magyar nyelven író philosophus, ki nemzeti művelődésért rajong és áldoz; az első epos-író, ki lánggra gyújtja Vörösmarty lelkét; az első nyelvművelő társaság; az első regényíró, ki e műfajt a nemzeti irodalomba és életbe beoltja. Sőt a nemzeties-népies költészet lelke is legelőször igazi tisztaságában erdélyi székely költők lelkét ihlette meg».*

Krizsa fordított a németek közül Schillerből, Rückertből, Heineből s névtelenektől. A francziák közül fordított Lamartineből, Hugo Victortól. Úgy látszik, egy időben német fordításokból komolyan olvasgatta az orosz költőket, népdalokat. Ismerem két novellafordítását is: *A cserkeszleány* (orosz novella) és *Horodenszki Konstantin* (kozákregé).** Az angolok közül: Burns, Wordsworth, Milton után.

Gyulai azt mondja: «Mint műfordító, éppen nem taposott nyomokon jár, sőt mintegy tiltakozni látszik Kazinczy műfordítási elmélete és gyakorlata ellen. Nem azoknak fordít, a kik inkább csak összehasonlítás végett olvassák a fordítást, hogy vajon visszatükrözi-e az eredeti mindenemű sajátosságait, hanem azoknak, a kik az eredetivel nem gondolva, élvezni akarják a művet. Nem igyekeznek idegen szólásmódokat, fordulatokat ültetni át nyelvünkbe, megelégszik azzal, ha egészen magyarul, sőt magyarosan tolmácsolhatja az eredetit. A mit Hugo Victor, Lamartine, Heine, Rückert műveiből fordított, mind igen jeles; de legszebben fordította Wordsworth és Burns egy-egy dalát. Az *Arató leány* egyik legkitünőbb lyrai fordításunk. Mintha a skót és székely költő szellemi rokonságban volnának egymással, mintha e két hegyi nép élete és költészete csak egymást másolná. Valóban alig volt valaki inkább arra hivatva, hogy Wordsworth és Burns költeményeit nyelvünkre fordítsa, mint Krizsa.»

Az *Élet* bírálója is azt mondja: «Egy pár csinos for-

* Krizsa János, mint erdélyi költő. (Krizsa-album.)

** *Nemzeti Társalkodó*, 1841. I. 11—13. sz. II. 4—8. sz.

dítás is van a kötetben. Ezek között leggyöngébb a Milton-töredékek fordítása, világos bizonyoságaul annak, hogy Krizának csak a népieshez volt érzéke és hajlama.»*

E töredék-fordításokból bajos ilyesféle következtetést levonni. Aligha gondolt Kriza komolyan az egész *Elveszett paradicsom* lefordítására. Valószínűleg mások igyekeztek rábeszélni, hogy mint protestáns főpap is, legalkalmasabb volna e munka elvégzésére. A mit fordított, csak úgy hevenyészhetette. A költészethez is, mint minden művészethez, folytonos gyakorlat kell. Ha valaki egy századnegyedig pihenteti a lantját, bizony gémberedett ujjakkal már nem pengetheti művészien. Ezt bizonyítja két kései eredeti verse is. Az *Emlékül* című alkalmi versike, a kolozsvári unitárius leányiskola javára rendezett ének- és zeneünnepély alkalma. A *Hymnus* az erdélyi unitárius egyház háromszázados évfordulójára (1868, május 31.) készült. Mindkettőn látszik, hogy költő írta, de a technikája bizonytalan, elmaradt. 1868-ban már nem így írtak.

Mindezek mellett, a közfelfogás szerint is, Krizának legnagyobb érdeme, legértékesebb munkája a *Vadrózsák* összegyűjtése és kiadása.** Egyik főerőssége, hogy pontos, hű kiejtéssel közöl mindent s híven minden ízében, a mint a nép mondja. Maga írja: «Nagy gonddal voltam arra, hogy fül nem hallotta szót ne közöljek s a mit közlök, lehetőleg szabatos értelmezéssel és saját vidéke hangkiejtése szerint adjam.» Így a nyelvészet számára megbízható adatokat nyújt. Mikor a *Magyar Nyelvőr* megindult, a szerkesztő felszólításában, hogyan gyűjtsük a néphagyományokat, követendő például ajánlja Kriza *Vadrózsáit*.

Gyűjtése nagy területre terjed ki. Közöl *Udvarhelyszékről*, a hol is a Keresztur-fiszéki területről gyűlt össze az anyag legnagyobb része s innen is főleg a Fehér-Nyikó mellékéről. A kisebb rész a Havasalja, Sóvidék és Homoród mellékéről való, mely utóbbi helyen a keresztur-fiszéki

* Id. h.

** *Vadrózsák*. Székely népköltési gyűjtemény. Szerkesztette Kriza János. Első kötet. Kolozsvár, 1863.

hangkiejtés már a háromszékivel érintkezik. A háromszéki gyűjtés tulajdonképen csak Sepsiszékre és Erdővidéknek a Sepsishez közelebb eső egy pár helységére terjed. Marosszékről képviselve van a Nyárádmunte, az Udvarhelyszékkel szomszédos Sóvidék. Felveszen a szomszédos Mezőségről is két dalt, inkább csak mutatóba, az ottani tájszólás kedvéért. A *néptől* czímen egy csoportba foglalja azokat a feljegyzéseket, a melyeket Erdély különböző vidékeiről kapott.

De felveszen *Ismeretlen szerzőktől* czímen félnépi eredetű költeményeket is, a melyeken már érezhető az iskolás ember eszejárása. Szombatos énekeket is a szombatosok régi énekeskönyvéből. Végre ismert költők népies dalaiból.

Másfelől figyelme kiterjed a néphagyományoknak majdnem egész körére. Közöl dalokat, balladákat, gúnyverseket, házasító-dalokat a fonóból, párnástáncz-dalt, regős éneket, gyermekjátékokat és mondókákat, öntöző versikét, tánczszókat, találós meséket, szólásmódokat, közmondásokat, népies időszámítást; állatok hangutánzását, családneveket, állatok neveit. Végül népmeséket is közöl s egy becses tájszótárt.

S mindezekhez értékes jegyzetek járulnak. A kénosi regölésről Jakab Sándor ír tájékoztatót. Ezt az érdekes népszokást először Plander Ferencz ismerteti még 1838-ban Göcsejből. (*Tudományos Gyűjtemény*, VI. kötet.) Majd 1860-ban, Plander közleményéről mit sem tudva, Torkos Sándor Zalaegerszeg vidékéről (*Magyar Nyelvészet.*). Hunfalvy Pál becses megjegyzéseket fűz hozzá, összehasonlítva a kétféle szöveget. A harmadik közlő Kriza. Ezekből az apróságokból sarjadzott ki később Sebestyén Gyula nagybecsű terjedelmes munkája.*

A tánczszóknál Tiboldi István ír érdekes ismertetést a székely tánczról és a csujogatásokról.

A népmeséknél maga Kriza beszél a folyvást élő népmese-költőkről s megjelöl egy pár friss keletű mesét, me-

* Dr. Sebestyén Gyula: *A regősök*. Budapest, 1902. A *Magyar Népköltési Gyűjtemény* IV. és V. kötete. Kiadja a Kisfaludy-Társaság.

lyeknek szerzőit névleg is közli. Így, hogy *Csihán király-úrfi* költője Róka Tamás, *Megöő Istéfán-é* Puczok Geci bá s Fa Miska. Ez aztán Arany Lászlónak alkalmat adott értékes megjegyzésre, helyreigazításra. Kimutatja, hogy a *Megöő Istéfán* meséje megvan Merényinél is (*Dunamelléki népmesék*, II. 7. sz.). Sőt Tárkányi az *Életképekben* már 1847-ben feldolgozta. Alapeszméje pedig az ind mesékben is feltalálható. Fejtegeti, hogy mily kevésbé lehet bízni az ilyen népmesekészítők eredetiségében s általában érdekesen szól a mesevándorlásról.*

A jelentéstani tekintetben nagybecsű *Tájszótárban* felhasználja Lőrincz Károly háromszéki s Imecs Jakab csiki, már megjelent közléseit s a mennyire lehetett, az Erdővidékről származott Baróti Szabó Dávid *Kisded szótárát* s az Akadémiának 1838-ban kiadott *Tájszótárát*. Nagy segítségére volt két székely tanártársa: Pap Mózes és Marosi Gergely.

Nemcsak meg voltak munkatársai, mindenféle gyűjtő a diákok köréből is, de pl. Gálfi Sándor, Kiss Mihály, Nagy Lajos egész értékes gyűjteményüket átadták neki. Vannak, a kik azt mondják, hogy Kriza nem annyira gyűjtője, csak szerkesztője volt a *Vadrózsáknak*. Ez igazságtalan következtetésekre vezethet. Kriza gyűjtött. A gyűjtésben, feldolgozásban érdemes férfiak hathatósan segítettek. Hálásan meg is emlékezik róluk névről-névre. Sőt egyikről-másikról külön is feljegyzi, hogy pl. *Kádár Kata* (II.) Gálfi Sándor gyűjtése; *Bátori Boldizsár* és *Bodrogi Ferenczné* a moldvai utazásáról ismert Ürmösi Sándoré. De ő volt az irányító szellem, övé a munkában az oroszlanrész; keze, lelke ott van minden soron. A *Vadrózsák* az ő nagy, elévülhetlen érdeme. Annál inkább, mert Kriza úttörő volt e téren s ha idejében hozzá nem fog a munkához, sok becses adat elkallódott, örökre elveszett volna.

A gyűjteménynek nagy hatása volt. Erdélyi gyűjteményében éppen a székely népköltészet felette szegényesen

* *Magyar népmeséinkről. Kisfaludy-Társaság Évlapjai. Új folyam, III. k.*

jelent meg, a mi arra a következtetésre vezetett, hogy Erdély s a székelység kevésbé költői hajlamú. Krizában már Erdélyi előtt megfogant a gondolat, hogy gyűjtse a néphagyományokat. Kész gyűjteménye volt, a melyről az irodalom is tudomást vett már, mikor Erdélyi felhívása megjelent. Ő hát, a ki ragaszkodott gyűjteménye önálló megjelenéséhez, nem küldte be a magáét. A többi erdélyi gyűjtő szintén Krizához csatlakozott. Így aztán nagy meglepetést okozott, mikor e meddőnek vélt világból egyszerre ilyen dús és értékes gyűjtemény jelent meg.

Különösen nagy feltűnést keltett a magyar népköltészetben egy, mondhatni új műfaj, a ballada felbuzgása. *Barcsait* már előbb közölte felfedezője, Nagy Lajos, a *Kolozsvári Közlönyben* (1858. 81. sz.) s Erdélyi nyomban egész fejtegetést írt róla a *Szépirodalmi Közlönyben*, egész elméletet alapítva rá.¹ Arany János a *Szépirodalmi Figyelőben* (1862.) szintén előre közöl szólásmondásokat és népdalokat. Gyulai Pál pedig ugyanott a *Bátori Boldizsár és Julia szép leány* című balladákat méltatja. A gyűjtemény megjelenése után Greguss Ágost bőven felhasználja e balladákat balladaelméletében.² Csengery Antal a *Pesti Naplóban* ismerteti.

Pör is keletkezett nyomán. Az oláhok el akarták vitatni *Kőműves Kelemenné*, majd *Molnár Anna* eredetiségét.³

E gyűjteménnyel, mint Jakab Elek helyesen megjegyzi, állandóan a székelyekre terelődik a figyelem.⁴ Mikor népies irányú költészetünk az epigonoknál annyira elsekélyesedett, akkor nyílik meg im ez üdítő, tiszta forrás. Azóta állandóan gazdag kincsesbánya, melyből folytonosan merítnek nyelvészek, ethnographusok, műbölcselők.

A nyelvészek mindjárt kezdetben örömmel kaptak rajta. Fogarasi János a *Vadrózsák* alapján is bizonyítja kedvelt

¹ *Egy székely ballada. Erdélyi J. kisebb prózái.* Debreczen, 1865. I. 168. l.

² Greguss Ágost: *A balladáról.* Pest, 1865.

³ Lásd a pert összefoglalva: Alexics György: *Vadrózsá-pör.* *Ethnographia*, VIII.

⁴ *Emlékbeszéd.* (Krizsa-album.)

elméletét, a hún-székely származást. De aztán feldolgozza az anyagot, jellemezni igyekeztén a székely nyelvjárást. Hivatkozik Kriza tanulmányára is, felhasználván azt, csak a szenvedő igékre vonatkozólag tér el némileg Krizától, valamint állást foglal az ellen az állítás ellen, mely a *fog* segédigének, mint jövőről szólónak a székely népnyelvben létezését tagadja.*

Kriza berlini tartózkodása hatással volt arra, hogy a néphagyományokkal foglalkozzék, de inkább csak megerősíthette törekvéseiben s irányította. Megismerkedett a gyűjtés tudományos módszerével. Ez a gondolat már gyermekkorában leszűrődhetett lelkében. Maga mondja a *Vadrózsák* jegyzeteiben, hogy gyermekkori derék tanítója, Sebes Pál, *Szívet gyönyörködtető világi énekek* czímen minden tanítványával szokott egybefűzetni papíriveket, betanítva dallamaikat. Ezt a cantualist felhasználja a *Vadrózsákban* is.

Örvendetes, hogy e becses gyűjteményt a Kisfaludy-Társaság újra kiadja, Kriza arcképével, önéletrajzával, Gyulai Pálhoz írt leveleivel kibővítve s kritikai jegyzetekkel is ellátva. Sebestyén Gyula így ad számot e kiadásról: «A sok tekintetben hibás, de nagy és értékes irodalmi multtal bíró első kiadás teljes egészét érinthetetlen kánonszövegnek tekintettük. Kegyeletes gondnal megőriztük a székely nyelv hangtani lejegyzését. Tudtuk, hogy az ilyen mértékű tájnyelviség már nagyon megnehezíti a népköltés egyszerű bájának érvényesülését. Ámde tisztában voltunk azzal is, hogy a székelység e tökéletes nyelvemlékeit ma már nemcsak a nyelvtörténet, hanem a magyar nemzet kialakulásának és elhelyezkedésének legrégibb történelme is nélkülözhetetlen kútfejének tekinti. A székelyek eredetének kérdésében ugyanis éppen azoknak a finom tájnyelvi árnyalatoknak van döntő szerepük, a melyeket Kriza még a keveredési folyamat kezdődése előtt megfigyelt.**

Vikár Béla összegyűjtötte a *Vadrózsák* dallamait. Ezt

* *Nyelvtudományi Közlemények.* III. 1864. IV. 1865.

** *Emlékezés Kriza Jánosra. Ethnographia.* XXII. 2.

is közkinccsésé kellene tenni. Legkönnyebben tehetné ezt az EMKE, melynek daloskörei is vannak.

A *Vadrózsák* megjelenésekor a gyűjtemény első kötetnek volt jelölve. Olyan hírek terjedtek el, hogy a második kötet is kész, csak kiadóra vár. Meg is jelent lapokban egy-egy közlemény.¹ A *Fővárosi Lapok*ban (1866. 17. sz.) egy cím nélkül közzétett ballada (*Ihon nevededik egy fekete felhő*), meg ennek Erdélyinél előforduló variánsa külföldi rokonságait részletesen tárgyalja Abafi Lajos.² A *Magyar Népköltési Gyűjtemény* új folyama I. kötetébe is (1872.) felvett Gyulai a Kriza gyűjtéséből két balladát és két mesét.

A *Magyar Nyelvőr* megindultakor e folyóiratnak szorgalmas munkatársa lett Kriza, apróságokat közölve gyűjteményéből.³ Kriza halála után is maradtak még a *Nyelvőr*-nél apróságok, a melyeket aztán közölgetett.⁴

Egyik kolozsvári lap már 1873 elején ujságolja, hogy Kriza még abban az évben kiadja a *Vadrózsák* második kötetét.⁵ S a mint a költő meghal, Szász Károly (—á—r) a *Vasárnapi Ujság*ban irt nekrológiában, a *Vadrózsákról* szólva, azt mondja: «A hasonló terjedelmű második kötetre is össze van már hordva az anyag. A kötet rendezésében s nyelvtani feldolgozásában is előre haladt már annyira, hogy munkája ez utolsó, érett gyümölcsének elveszésétől, bekövetkezett halála miatt, alig tarthatunk.» Emlékbeszédében pedig ugyancsak Szász Károly azt mondja 1875 végén, hogy az Akadémia még Kriza életében elhatározta a *Vad-*

¹ Koszorú, 1863. (Betlen Anna.)

Részvétkönyve, 1863. (Fogarasi István.)

Fővárosi Lapok, 1864. (Az elhullott gyöngykoszorú, Székely népdalok.)

Figyelő, 1871. (Házasító nóták, I—IV.)

² *Két magyar népballadáról*. Kisfaludy-Társaság Évlapjai. Új folyam. XII.

³ *Nyelvőr*: I. 3., 4., 5., 6., 7., 8., 9., 10. II. 1., 2., 3., 4., 5., 7., 8., 9., 11. III. 3., 9. IV. 1., 2., 3., 4., 5., 6., 7., 8., 9., 10., 11., 12.

⁴ *Nyelvőr*: V. 1., 2., 3., 4., 10. IX. 1.

⁵ *Kelet*, 1873. 8. sz.

rózsák második kötetének kiadását. Valóban Kriza a kiadás eszközlése végett az Akadémiához fordult, a hol a nyelvtudományi bizottság rögtön a kiadás mellett foglalt állást, de a kötet kéziratát nem tudta megkapni. Ezért az I. osztály 1875 jan. 18-iki ülésén elhatározzák, hogy a *Vadrózsák* II. kötete vétessék fel az akadémiai kiadványok közé s költségeit pótlólag iktassák be a költségvetésbe, egyben Krizát felszólítják gyűjteménye benyújtására. Ebben halála megakadályozta.*

A néprajzzal és nyelvészettel foglalkozók nagy érdeklődéssel várták az új munkát. De az Akadémiához felérkezett kéziratok közt csak a *Vadrózsák* első kötetének sajtó alá rendezett eredeti példánya volt meg, azonkívül nagyobb részint feldolgozatlanul, azon nyersen, avatatlan kezektől naivul feljegyzett, sok tekintetben értéktelen néphagyományok. Ám ebből is ki lehetett választani egy csomót, melyet aztán, miután Benedek Elek irodalmi alakba öntötte, a Kisfaludy-Társaság *Népköltési Gyűjteményének* III. kötetébe vettek fel, Gyulai Pál és Arany László nagybecsű jegyzeteivel. Így is jeles gyűjtemény; különösen a balladák és dalok. Kriza azt mondja a *Vadrózsák* előszavában, hogy a mondák, babonák, álmok, népszokások, ünnepélyek stb. a második kötetre maradnak, valamint a népmesékből is csak egy maroknyit közölhet, mintegy mutatóba. Mindezekből azonban nem kapunk egyebet (a balladákon és dalokon kívül), mint négy mesét (*Szerencsénck szerencséje*, *A tejkút*, *A táltos királyleány*, *Mondjad hát: széna*) két helyi mondát, egy Krisztus-mondát.

Apróságok (családnevek, helynevek, tájszók) ezután is jelentek meg a *Nyelvőrben*, mint a szerkesztő megjegyzi (XXVIII. 3.), a *Nyelvőr* régi kiadatlan kézírataiból s hozzáteszi: Krizának ezen adatai jobbára Kiss Mihály erdővidéki gyűjtő feljegyzéseiből valók.**

A mi a nyelvészetet illeti, Kriza nem volt szakszerű

* Dr. Sebestyén Gyula: *Emlékezés Kriza Jánosra. Ethnographia*, XXII. 2.

** *Nyelvőr*: XXV. 8., 9. XXVI. 1., 7., 9. XXVIII. 2.

nyelvész, de érdemes és megbecsült munkássága van ezen a téren is. Az ő ereje abban állott, hogy jól ismerte a székely nyelvet, annak minden csínját-binját. Gyűjteménye megbízható forrás a nyelvtudós számára. De ott van függetlenül Kriza értekezése is: *Néhány szó a székely nyelvjárásokról*. Ebben a székely nyelvterület felosztását illetőleg, Budenzzel szemben, a ki az *cs*-es keleti (Háromszék, Csik, Gyergyó) és az *is*-es nyugoti (Marosszék, Udvarhelyszék) székely nyelvjárást különbözteti meg, az *é*-ző háromszéki és az *ő*-ző keresztur-fiszéki nyelvjárást veszi fel. A többi vidék beszéde hol egyik, hol másik nyelvjárás jellegét hordja magán; vagy a két nyelvjárásnak nagyon is feltűnő egybetalálkozását mutatja.

A legújabb nyelvtudomány is elismerőleg nyilatkozik róla. Horger Antal azt mondja, hogy udvarhelymegyei nyelvsajátságok közlésében igen gazdag Kriza tanulmánya s bár több elemi tévedése akad, de mihelyt nyelvtényekről, megfigyelésekről vagy ezek alapján való hozzávetésekről van szó, ma is megállja helyét.¹

Másfelől fontosak semasiológiai adatai. A *Vaivórsák*-hoz egész székely tájszótárt mellékel, hol az egyes szavak jelentésének megállapításában nagy körültekintéssel és biztossággal jár el. Később észrevételeket közöl az Akadémia kiadásában még 1838-ban megjelent *Magyar Tájszótár* több székely szavára.² Ilyen szelleműek *Nyelvőr*beli apróbb közleményei is. Ha felmerül valami kérdés, hozzászól, mondván: *nálunk* így van. Például: *szép Isten hírével*. E szólás helyességét Steiner Zsigmond kétségbe vonja. Kriza szerint alkalmasint az *Isten híré*t egy szónak veszik; lehet különben, hogy nem általános használatú.³ Adaléku Szarvas Gábornak *Az íkes ragozás kérdése* című cikkéhez hozzáfűzi, hogy a keresel-, olvasol-, nézel-féle alakot a székely nép nem használja, hanem így: keressz, olvassz, nézsz.⁴

¹ *Udvarhely vármegye székely nyelvjárásának hangtani sajátosságai*. Budapest, 1909. Külön lenyomat a *Nyelvtudományi Közlemények* XXXIX. kötetéből.

² *Nyelvtudományi Közlemények*. 1872. X. 325—338. 1.

³ *Nyelvőr*. V. 220. 1.

⁴ U. o. 29. 1.

Toldy Ferencz az Akadémia nyelv- és széptudományi osztályának 1853 április 11-én tartott ülésén egy 1532-ben írt, eddig ismeretlen, magyar codex-et mutatott be. Leírta röviden, hogy 12-rét alakú hártycodex, a hiányzó 9-ik levelen kívül egész és ép, 49 levélből áll, közép nagyságú, nagyrészen kapcsolt, újjót szép írást mutat. Imádságok vannak benne. Leírója Garay Pál dömés barát, 1532-ben; mint a colophon megjegyzi. Első lapja, melyre festett kezdet volt szánva, üresen maradt. Innen az első sorok hija. A mi rajta látható, későbbi. Kriza János közölte vele használatul s az ő közbenjárására jutott az akadémiai könyvtár birtokába. Kéri az Akadémiát, hogy Kriza-codexnek nevezék.¹ Így jelent meg a *Nyelvlemléktárban*, Volf György rövid ismertetésével.²

Jelentős Kriza mint egyházi szónok s az egyházi irodalom művelője is. Beszédeiben szabadelvű, rationalis irányban halad, nemcsak maga, hanem így vezeti papjait is. Beszédeinek világos szerkezetével, egyszerű, jellemzetes nyelvvel, gondolataival s a kirezgő igaz érzéssel mély hatást bírt kelteni. A *Keresztény Magvetőben* több beszéde jelent meg.³ Önállóan is, valamint a *Könyörgések és egyházi szent beszédek* című gyűjteményben (Kolozsvár, 1895.).⁴

¹ *Új Magyar Múzeum*, 1853. III.

² *Nyelvlemléktár*, II. 1874. Zolnai Gyula is leírja: *Nyelvlemlékeink a könyvnyomtatás koráig*. Budapest, 1894.

³ *A vándorlás tanuságos képe, Keresztelési agenda, Az unitáriusok háromszázados ünnepére írt bevezető beszéd, himnusz és ima, Az igazság* (francziából), *Mit hisznek az unitáriusok* (angolból), *Legyetek próféták*. (Papszentelésen mondott beszéd.)

⁴ *Erőhatóság a keresztény vallástanító főtulajdonsága*, Kolozsvár, 1841.

Ima homoródszentmártoni Gedő József koporsója mellett. Kolozsvár, 1855.

Zsinati beszéd. (A szentgericezi unitárius zsinat emléke, Kolozsvár, 1866.)

Egyházi beszéd és ima az abrudbányai templom felavatásakor. Kolozsvár, 1865.

Egyházi beszéd a verespataki templom felavatásakor. Kolozsvár, 1865.

Zsinati beszéd Tordán, 1868.

Szétszórtan megjelent s a még kiadatlan egyházi be-
szédeit érdemes volna összegyűjteni és sajtó alá rendezni.
Az unitárius és református papok érdeklődése biztosítná a
munka kelendőségét.

Élénken érdekelte Krizát az énekeskönyv ügye is.
A *Halotti énekeskönyvet* újra dolgozta, a mai korhoz alkal-
mazva s egy pár ihletett eredetivel megtoldva. Szeretettel
foglalkozott a szombatosok régi énekeivel. Az Akadémia
1851 szept. 22-én tartott «öszves kis ülésén» a titkár fel-
olvasta Krizának Lugossy Józsefhez írt levelét, a melyben
ismerteti a kolozsvári unitárius collegium könyvtárában
levő s 1617-ből való codexet, a mely főleg szombatos éne-
keket tartalmaz.¹ A szombatosok nagy alakját, Pécsi Simont
is kedvelte. Cikkelye jelent meg: *A szent atyákból ki-
szedegetett tanulságok Pécsi Simontól.*²

Népiskolák számára megírta *A keresztény vallás elemei
kérdésekben és feleletekben* című kis kátéját. *Nagy cathe-
cismusa* a serdültebb ifjúság számára készült. Mind a ket-
tővel a hit- és erkölcsstan tanításának fontos szolgálatot tett.

Mint tanár, egyszerű, világos előadásával főként arra
törekedett, hogy tanítványait nagyjelentőségű papi pályá-
jokra gyakorlatilag is előkészítse, irányítsa, az élet mun-
kásságára, küzdelmeire felfegyverezze. Egyik legderékabb
tanítványa, Rédiger Géza, érdekes feljegyzéseket vetett
papirra Kriza tanári eljárásáról.³ Előadásai, az ú. n. *cur-
susok*, kézirati füzetekben maradtak fenn. Szakemberek fel-
adata volna ezeket megvizsgálni, értéküket megállapítani,
esetleg közzétenni.

Néhány unitárius tanár öt kötetnyit fordított le az
Egyesült-Államok nagyhírű egyházi szónokának és bölcselő-
jének, Channingnek műveiből.⁴ Ehhez Kriza írta a beveze-

¹ *Magyar Akadémiai Értesítő*, 1851. XI. 5. sz.

² *Keresztény Magvető*, 1875. X. k.

³ *Emlékezés Kriza Jánosról. (A kolozsvári unitárius collegium
írásban és képekben.* Szerk. Boros György. Kolozsvár, 1901.)

⁴ *Channing Ellery Vilmos válogatott művei.* Angolból fordították és kiadták az unitárius tanárok. I—V. kötet. Kolozsvár,
1870—1874.

tést, a melyben tömötten, de jellemzetesen és érdekesen ismerteti Channing életét és munkásságát, jellemét és hatását. Ő fordítja egyszersmind a gyűjtemény végén álló beszédet: *Tuckermann József hittudor élete és jelleme felett*, a ki főleg a szegények számára felállítandó lelkipásztorságok érdekében fejtett ki áldásos működést. Ezek a kötetek a szabadelvű theologiai eszmék terjesztésében jelentős szerepet játszottak s Kriza kezdettől fogva érdeklődéssel kísérte fordításukat s igyekezett a vállalat sikerét biztosítani.

Érdeklődött a régibb papok iránt is s a *Fővárosi Lapok* 1873 febr. 9-iki számában közli Géza József egykori híres kolozsvári pap hátrahagyott irataiból *Egy népdal* című versét a XVIII. század közepéről. Géza Józsefnek sok halotti éneke és szent beszéde jelent meg nyomtatásban.

Kétségkívül mélyreható munkásságot fejtett ki Kriza a maga papi, püspöki működése körében is. A mi az angol és amerikai unitáriusokkal való közvetlenebb összeköttetés s bensőbb viszony létesítését illeti, a mely az egyházra annyi anyagi és erkölcsi haszonnal járt, valamint az ifjú theologusoknak angol egyetemekre való járhatását illetőleg, Kriza mind e mozgalmakat örömmel nézte, állásánál fogva is részt vett azokban, igyekezett előmozdítani. Írt is egy pár ismertetést: *Hitrokonsági viszonyaink a külfölddel*, (*Keresztény Magvető*, 1870.), *A brit és külföldi unitárius társulat évi nagygyűlése*. (U. o. 1871.) De a mit Jakab Elek mond, hogy ezek létesítésében a hazai unitáriusok közül Krizának volt legnagyobb része s legtöbb érdeme, túlzás.* Már Bölöni Farkas Sándor megkezdte a munkát amerikai útjában s azután sok nagy munkaerejű férfiú fáradozott ezen. Ám azért a külföldi unitáriusok ismerték és méltányolták Kriza érdemeit.**

Ép így a budapesti unitárius egyház (előbb fiók-, aztán

* Emlékirat a budapesti unitárius templom felszentelése ünnepe. Budapest, 1890.

** Boros György: *Külföldiek véleménye Krizáról*. (Krizalbum.)

rendes anya-egyház) megalapításában szívből s állásánál fogva is részt vett Kriza, de mások vetették fel az eszmét s mások kitartó, fárasztó munkásságára öltött az testet.

Kriza sokkal nagyobb, értékesebb ember, hogysen nagyítani kellene érdemeit. Szép, áldásos munkásságot fejtett ki Erdélyben, nemcsak az egyházi pénzalap megnövelése tekintetében, hanem fejlesztette az iskolaügyet, az egyházi élet bensőségét, pártolta az iskolák államosítását, igyekezett emelni a papok értelmi, erkölcsi színvonalát. Nem tekintélyével, hanem példájával s meleg szívével hatott rájuk, úgy, hogy azok legbensőbb családi ügyeikben is hozzá fordultak tanácsért, segítségért.

Kivette részét a társadalmi és kulturális mozgalmakból is. Megjelent az *Erdélyi Múzeum* érdekében tartott előértekezleteken. Könyvtárnoka volt a Casinónak.

Mint ember, egyszerű, puritán jellemű volt. Élete módjában, szokásaiban, egész megjelenésében annyira egyszerű, hogy ellenségei éppen ezért mondták a püspökségre kevésbé alkalmasnak. Vele egy időben volt püspöke a reformátusoknak Bodola Sámuel. Nagy pap, de szintoly egyszerű, puritán jellemű, mint Kriza. Igen jó barátságban éltek.

Szűk körben eleven társalgó volt. Itt és leveleiben csillogott az ő aranyos humora, röpködtek kedves élczei.

Levelei élénk világosságot vetnek Kriza papi és püspöki munkásságára, irodalmi igyekezeteire s egyszersmind becses kortörténeti adatokban bővelkednek. Érdemes volna azokat összegyűjteni.

Csak hasznunkra válhatik s egyszersmind azzal ünnepeljük legméltóbban születésének századik évfordulóját, ha föl idézzük életét és munkásságát, keresve, mit tehetünk még érte és magunkért. Azokra az eszmékre, a melyek Kriza szívét melengették, ma is nagy szükségünk van. Idealismusa, haza- és ember-szeretete, vallásossága, önzetlen jelleme, egyszerű, becsületos, puritán lelke fölemelően hat. Azon kell lennünk, hogy ezekhez az értékekhez mentül könnyebben hozzá lehessen férnünk.

EMMA.

Első közlemény.

I.

A völgyben, az ákácok közt meghúzódó kis falu házait szelíd, puha fénynyel öntötte el az októberi nap. Az égboltozat halványkék üvegharangja mozdulatlan némaságban borította le a házakat, a vörösfödélü templomot és a fakuló ákácok százait. Nem szikrázott, nem reszketett a napfény, csak ömlött nesztelenül, halkán. Az utcza pora nedves volt még az éjszakai nagy harmattól, melynek gyöngyei elevenen csillogtak a gyeper fűszálain. Itt-ott az árnyékos zúgokban gyanus fehérség villogott: a dér.

Nyolcz óra lehetett délelőtt.

Nem messze a templomtól vastag fehéroszlopos úri ház állott véggel az utcza felé. Zöld zsalui még fönn voltak ablakain. Udvarát számtalan gyümölcsfa lombja árnyékolta be. Hatalmas kertje szintén egész erdőnek látszott a rengeteg alma, körte, szilvafától.

Ebben a kertben a legnagyobb almafa alatt egy nő állott mozdulatlanul. Fején fehér gyapjú-shawl, vállain fekete, rojtos nagykendő.

Bármilyen szeliden hullottak is az öregedő nap sugarai a fák lombjaira: halálát okozták ezeknek. A dérmarta szegény levelek a napsütéstől leváltak ágaikról s peregve, forogva, himbálózva szállinkóztak egyenként, vagy kettesével, hármasával a földre, halott társaikhoz. Hirtelen éles szellő suhan át a kerten — és ime! egész levélzapor indul meg a fákról; egymást üzve, hajtva, megelőzve sietnek az elfakult, sárga levelek meghalni.

Ezt a szomorú tüneményt nézte a fekete kendőbe burkolt

nő. Bizonyára sokszor látta már, de talán ma ragadta meg lelkét legnagyobb erővel az őszi elmulás gondolata. Mélyen elmerülve állt a földre lehullott levelek között; csend és bánat folyta körül lelkét.

Egyszerre a ház oszlopos tornáczáról éles, parancsoló hang kiáltott:

— Emma, Emma! hol vagy?

A merengő nő felrettent és a legnagyobb sietséggel iparkodott befelé. Átment a tágas udvaron és apró, siető léptekkel igyekezett minél előbb a tornáczra jutni.

A folyosót homályba takarták a vadszőlő-lombok, a melyek nehézkesen, egész nagy csomókba fonódva lógtak a vastag fehér oszlopok közt. Sötétzöld gombolyagjaikat azonban sok helyen piros levelek tarkították: ezek hervadni, lehullni készültek.

— Itt vagyok, Karolin! Parancsolsz valamit? — kérdezte félénk hangon, lihegve a sietéstől az, a kit a másik Emmának szólított.

— Menj ki a Farkasdűlőre, nézd meg, dolgoznak-e? Tudod, milyen gyalázatos a munkás, mindjárt leül, ha senki sincs ott.

— Azonnal megyek, csak veszek magamra valamit, — mondá Emma félénken, csöndes hangon és engedelmesen indult befelé.

— Tizenegy órára, legföljebb féltizenkettőre itthon légy, — kezdte megint amaz.

— Igen Karolin! — szólt vissza Emma már az ajtóból.

Néhány percz mulva jött is kifelé. Fehérpettyes fekete-kendőt kötött a fejére s egy sárga, vastag posztókabátot húzott föl. Lábai szürke posztócipők, elég nagyok, kényelmesek. Szóval úgy öltözött Emma, mintha már hatvanéves lenne. Pedig a ki jól megnézte, kellemesen csalódott. Igaz, hogy halvány, hervadt arcot körített a babos kendő, de ez az arc még most is szép volt. Szomorú, barna szemek, hosszúkás orr és szép kis száj. Mintha nem öreg lett volna Emma, hanem beteg; mint a kit erőszakkal tesznek öregebbé a valóságnál.

— Aztán rászólj a heverő munkásra, ne kiméld a dolgo-

talant, Emma! De te olyan gyáva vagy, hogy az szörnyűség. Különösen azt a zsivány Détári Jónást ügyeld, az sohase dolgozik becsületesen. De te nem mersz neki szólni! — mondá pattogó hangon Karolin.

— Szólok, néném, figyelmeztetem Détarit. Tizenegyre itthonn leszek. Isten veled!

Ezzel megcsókolta nényjét és elég magas alakja eltűnt a zöld kapu félig nyílt szárnya mögött.

Kis idő múlva látni lehetett, a mint serényen lépdelt a fölfelé emelkedő úton az őszi napsütésben.

Bizonyára gondolkodott, mélézött, mert napernyőjét maga után húzta a porban.

Jó félórai gyaloglás után kiért a munkásokhoz. Láta, hogy szorgalmasan dolgoznak. Az öreg Magyar Józsefnek fehér lepedő volt a nyakába kerítve, jobb kezével bele-bele-nyúlt a lepedő hajlásába és minden lépésnél egyet kanyarított a karjával. Arczán ünnepélyes komolyság honolt. Vetett. Aczélos, barna búzát hintett a nedves föld porló, fekete rögeibe. Nyomában vesszőboronát húzott egy szürke ló; a lovat Détári Jónás hajtotta.

A föld végén két zsák fehérlett, meg egy vörös cserépkorsó húzódott meg az árnyékban. Az egyik zsák tetején tarisznya.

A nap csöndesen, fáradtan lépett följebb, följebb. Talán látszott is rajta, hogy nem sokáig bírja. Halványszürke köd szállongott a falu fölött és a meszsze kanyargó patak kopaszodó fűzfái közt. Madárhang sehol, csak a malom zörgése hallatszott a távolból.

Emma odaért a két emberhez. Magyar József megállott egy pillanatra.

— Isten hozta, kisasszonykánk, — mondta megemeltve kalapját, — egészségére váljék az éjszakai nyugalom.

— Maguknak is hasonlóképen, — — köszönt Emma jó szívvvel, — jó munkát, erőt, egészséget hozzá.

— Köszönjük, jó munkánk van, hála Istennek; ugye Jónás? Olyan ez a föld, akár a tézsta. Van tiz esztendeje, hogy ilyen szép idő nem járt a vetésre.

— Nagyon szép idő van. Meglesz ma ez a darab?

— Meg, kisasszonykám.

— No csak siessenek, hogy a néném ne haragudjék. Tudják, hogy én nem haragszom.

— Tudjuk, az Isten áldja meg a mi jó kisasszonykánkat, — szólt az öreg és újra elkomolyodott és újra hintette a magot; arcza megint ünnepélyessé vált.

Emma csendesen a zsákok felé sétált és inkább fásultan, mint fáradtan ült le az egyik zsákra. Barna szemének szomorú tekintete lassan siklott végig a szántóföldön. A föld röge feketés, majd sötétlila színeket mutatott; néhol finom fehér szálak kötötték össze a barna hantokat, s e vékony fonalakon apró harmatszemek szikráztak. A levegőt sajátságos földszag töltötte be. Magyar Józsi, meg a kocsis mind messzebb és messzebb jártak s az öreg csendesen hintette a szemeket.

Emma lelke előtt lassú képekben elvonult eddigi élete. Haj! örömtelen élet volt ez! Hosszú, bánatos évek! De mégis, hogy elteltek! Már harmincznégy éves lesz ma-holnap!

Könnyek lopóztak az öregedő leány szemeibe, s azok fátolyán át nézte a messze kéklő hegyeket.

Ezalatt a vető ember a hosszú föld másik végére ért, oda, hol a falu határa bevégeződött. Kis falu volt az Emma szülőházája, kicsi volt a határa is.

Alig ért az öreg Magyar a föld végére, mikor a határsáncz mögül egy vadászruhás úriember bukkant elő. Emma látta, hogy az úr szóbaállt az öreggel s néhány perczig beszélgettek. A leány érdeklődve nyújtotta előre halvány arcját, mintha ilyen távolságról meghallhatná, miről folyik a szó. (Falun bizony olyan kevés történik, hogy azt a keveset nagyon meg kell becsülni.) Persze nem hallott semmit. Azonban az esemény fölzigatta. Ki lehet az a vadászkabátos, mit kérdezhetett? Ilyenforma embert nem ismer a környéken. Talán valami idegen!? Emma nyugtalankodni kezdett.

— Bárcsak ideérne már az öreg Magyar, — gondolta.

Először föl akart ugorni, hogy elébe megy, de aztán elpirulva leült. Pedig Magyar bátya lassan lépegetett. Hiszen

beletelik abba egy fél óra, mire ideér, vagy még több is! Mindegy, be kell várni.

Igy ült nyugtalanul, babrálva zsebkendőjével, mikor egyszerre rémülve látja, hogy vele szemben, a határsáncz akáczbokrai közül a vadászkabátos úr bukkan elő.

— Szent Isten, csak nem ide jön? — kérdezte félig hangosan önmagától az ijedt leány és fölugrott. — Milyen vagyok, micsoda kabát ez! — szólt újból és dermedten pillantott végig a sárga, szélein feketére kopott ruhadarabon.

Hasztalan minden, az az úr csakugyan erre tart. Széles vállú, erőteljes alak; zöldszegélyű vadász-zeke van rajta. Körüle örült iramban egy barnaszőrű, hosszú fülű vizsla vágdat. A vadász megáll, puskájából kihúzza a töltényeket, s aztán visszateszi vállára. A cső nagyot villan a napfényben s a vakító sugár a leány szemébe nyilal.

Emma legjobban szeretne vagy elszaladni, vagy elsülyedni. Hirtelen leül, de csakhamar újra fölugrik. Mit csináljon?

— Kezét csókolom, Emma nagysám! Kegyed bizonyára nem ismer engem? — szólal meg az idegen.

— Nincs szerencsém . . . — rebegé a leány kétségbeesésében összekulcsolva vékony ujjait.

Az idegen most már közel ért.

— Persze nem ismerhet; húsz évvel ezelőtt laktam itt, de csak egy esztendeig. Akkor kegyed a városban volt intézetben.

— Igen . . . úgy . . . — tördelte szegény Emma, mialatt kezeit védőleg takarta mellére, abban a reményben, hogy így elrejti a rettenetes kabátot.

— Szabó Gyula földbirtokos vagyok, — mutatkozott be az idegen odatartva kezét.

Emma félszegen, szemét egy világért föl nem emelve nyújtotta ujjait.

Szabó Gyula megfogta ezt a kis hideg kezét, férfias, meleg tenyerébe szorította, s kissé meg is rázta.

— Csak kedves nénjére emlékszem én is, — mondá a földbirtokos, — akkor még nőtelen voltam.

Emma lelkén keresztülvillant: Tehát már felesége van!

Az idős leányt a férfi kedves, mély hangja, meleg, erős, mégis puha keze, barátságos és egyszersmind komoly tekintete megbabonázta. Ugyan ki vehetné tőle rossz néven, hogy a lelke legmélyén, annak elrejtett zugában, olyan illetlen gondolat született meg? S Emma mégis elpirult. ...

— Itt laknak Gyarmaton még mindig?

— Igen — s Emma birt már többet is szólni, — a templom mellett.

— Olyan oszlopos ház, ugy-e?

— Oszlopos, vadszőlős.

— Voltam egyszer ott. Atyját ismertem és kedves nénjét, Karolin kisasszonyt is. Hallottam az öreg napszámmostól, hogy Vágó úr meghalt.

— Meg, szegény apa, már tizennégy éve — s a leány nagyon elkomolyodott.

A vizsla még mindig örülten nyargalt körbe-körbe, mialatt vörös nyelve arasznyira kilógott. Gazdája sajtáságosan füttyentett. A kutya bámulatos engedelmességgel hozzá futott, lábai elé feküdt mozdulatlanul, bár két oldala majd kiszakadt a lihegéstől.

— Én ezentúl itt lakom a szomszéd faluban, Kálozdon. Örökségben jutott rám a birtok, meg a ház. Talán szerencsésebb leszek itt, mint a Duna mellett. Ott halt meg szegény áldott feleségem.

— Meghalt? — kérde alig hallhatóan az öreg leány.

— Annak is van tíz éve, — mondá Szabó s a leány arczába nézett. — Különben ez itt a földem, szomszédok vagyunk.

Ebben a pillanatban Emma is föltekintett és szemeik találkoztak.

— Istenem, — szólt Emma zavartan, — nékem haza kell mennem. A néném vár; azt mondta, hogy tizenegy órára otthonn legyek. Isten önnel!

Hirtelen odanyujtotta kezét és aztán vissza sem tekintve gyorsan hazafelé indult. Szabó Gyula bámulva nézett utána.

Furcsa nő — gondolta, — milyen ruha van rajta, pedig nem csunya.

S ő is megindult visszafelé.

Emma lihegve sietett egy darabig, de mikor jól elment onnan, visszanézett. Láta, hogy már amaz nincs ott. Egyszerre meglátszott lépteit. Olyan fáradság lepte el tagjait, hogy alig bírta emelni a lábát.

A meleg érezhetővé lett. Emma haraggal rántotta le magáról a sárga zubbonyt s ha nénjétől nem félt volna, ott hagyta volna az útszélén.

Letért a rendes útról s a réteken keresztül szándékozott hazamenni. Messzebb van ugyan erre, de sokkal szebb.

A nap most már melegen sütött. Az út két szélén, a száradó kőrök bugáin eleven czinkék, piros-fejű stigliczek ugráltak, s viaszszinü csőrükkel villámgyorsan huzogatták ki a magvakat a szúrós tövisek közül.

Emma lelkét édes izgalom lepte meg. Szakadatlanul érezte kezén a meleg szorítást; folyton hallotta a kedves, mély férfihangot, látta a szép barna szemeket. Szívét, lelkét egészen átadta az álmódzásnak. — Oh Isten, hiszen élete egyetlen öröme mindig csak az álmódzás volt!

Csaknem sirt, ha nagy szürke cipőire nézett, vagy erre a sárga bőrtőnre, a minek kabát a neve.

A galamb-epe is fölforr. Sovány karját előrenyujtva kitartotta maga elé az otromba ruhadarabot s fogai közt sziszegte:

— De hát miért is kell nekem ilyet viselni?

Majd lecsillapult és újra álmódzni kezdett. Időnkint megállott s a malomhídon sokáig nézte a patak hullámain, a melyek sárga leveleket vittek tova. Ötszáz levelet számolt meg, a mikor a toronyban elütötte a tizenkettőt.

Mintha egeret látott volna, úgy megrettent szegény Emma. Szinte ész nélkül sietett hazafelé. De hiába! már elkésett.

— Hol jártál ennyi ideig? Miért nem jössz haza rendszeren? Hisz' az óra-ütés jól kihallatszik egész a földekig, — pattogott Karolin haragosan. — Véniségedre kezdesz ilyen rendetlen lenni?

— Nem hallottam az órát, — rebegette félénken a leány.

— Hát a napernyőd hol van? — kérdezte komoran Karolin.

— Istenem! — kapkodott Emma, — nem tudom; bizonyosan a földeken . . ., a zsákon . . ., majd haza hozza Détári.

— Látod, látod. Mindig ilyen voltál. Ha én nem volnék, semmi sem lett volna belőled. Nincs az az anya, a ki jobban gondodat viselje. Minek vetted le azt a jó meleg kabátot, még meghülsz. Mihelyt nem vagyok melletted, azonnal bajt csinálsz.

— Nagyon ócska már, csúnya — mondta félenken a szidott lány.

— Ócska, csúnya? Hát minek neked más? Tán Détári Jónásnak akarsz tetszeni? Menjünk enni.

Karolin katonásan indult be a hűs szobába s utána Emma. Sötét volt a szoba, alig láttak benne. De hát az idősebbik leány így szerette, hiába könyörgött egy kis világoosságért a fiatalabbik.

Az asztalnál mindig Karolin osztott ételt a hugának s ez ott nem merte volna hagyni, a mit nénje a tányérjára tett.

— Dolgoznak-e rendesen? — kérdezte Karolin szigorúan.

— Dolgoznak. Azt mondta Magyar, hogy estére meg is lesz az az egy darab.

— Akkor jó. Holnap újra kimégy. Mindaddig meg kell őket nézni mindennap, míg csak be nem vetik. Csak az idő így maradjon.

Emma most sehogysem bírta megenni a neki szánt porczyót. Könyörögve nézett szigorú nénjére.

— Nem birom.

— Hát miért nem? Enni muszáj. Hiszen ha én nem kínálnálak, éhen vesznél.

Emma nem szólt egy szót sem. El nem árulta volna egy világért, hogy mi történt a mezőn. Ösztöne titoktartást sugott neki. Sőt mikor estefelé a kocsis, meg az öreg Magyar hazajöttek, Emma módját ejtette, hogy a kapuban így szóljon nekik:

— Nem muszáj ám arról az úrról beszélni, Magyar bácsi.

— Már miért is szólnánk, kedves kisasszonykám! —

felelt készséggel az öreg, — hátha Karolin kisasszony még azért is haragudni találna.

Emmát minden cseléd, minden napszámos szerette. Bármit szívesen megtettek volna neki. Biztos lehetett abban, hogy el nem árulják.

Mindig korán kellett feküdni a háznál. Emma ugyan szeretett volna esténként egy kicsit olvasni, de Karolin nem engedte.

— Semmi szükség arra a sok ostoba regényre. Köss, vagy horgolj.

Persze azért Emma csak olvasott, ha szerét ejthette. Különösen a tanító hordta neki a könyveket.

Ezen az estén nagyon sokáig nem birt elaludni szegény Emma. Hiába volt hűvös a szoba, a leánynak szörnyű melege lett. Éjfélig forgolódott keskeny ágyában a zsuppszalmán, míg végre elnyomta az álom.

Karolin igen korán kelt, hűgát azonban aludni hagyta. Lábujjhegyen járt ki-be s szegény Emma még olyankor sem mert felkelni, mikor nem aludt.

— Csak aludj, — mondta nénje, — nékem az anyát kell nálad pótolnom. Majd én elvégzek mindent, csak aludj!

Hét óra után ébredt föl Emma. Már sütött a nap s a könnyű ködnek csak finom foszlányai fátyolozták el fényét. Érezni lehetett, hogy szép, meleg nap lesz.

Emma kilesett a zsaluk között az udvarra. Nénje tyúkokat etetett, nem volt mitől tartania. Odaült az ovális tükör elé, szépen megfésülködött; a szekrényből elővette sötétszürke szoknyáját és ódivatú fekete kabátját, a melyet tíz- vagy tizenkét évvel azelőtt csináltatott. Ezeket a ruhákat szépen kisimitgatta s a székek karjára teregette. Felöltözött; kiment, — de nem a nénjéhez, mint máskor, hanem a kertbe. Őszi rózsát keresett, lopva bevitte, beletűzte fekete hajába, s úgy kötötte be a fejét. Aztán ment a nénjéhez.

— Viszek ma kötést is a földekre. Unja ott magát az ember. Bele teszem a kosaramba.

— Hogy könyvet is dughass oda, ugy-e?

— Nem viszek én könyvet, — mondta Emma s nagyon elpirult.

— Egy jó óra mulva indulhatsz — s ezzel Karolin az istállóba ment.

A reggelit csöndben költötték el. Általában keveset beszéltek, mert akármit mondott a fiatalabbik nővér, nénje mindig ellenezte. Benne volt a természetében — úgy látszik — az ellenkezés.

— Öltözhetsz.

— Igen, Karolin.

Pár percz mulva kilépett Emma az ajtón. Karolin összecsapta a kezét.

— Hát te mit akarsz? Nem veted le mindjárt azt a kabátot!

A sápadt arcú, hallgatag Emmának lobbot vetett szemében az indulat. Évek óta nem történt, hogy ellene mondjon nővére szavának, de most ellene mondott:

— Nem teszem le, Karolin. Az a sárga valami nem úrinőnek való.

— Meg a szoknya! Minek az a szürke szoknya?

— Mert a másik épen olyan rút, mint a kabát.

— Mi ez, hát te nem hallgatsz rám?

— Rád hallgatok, de maskarát mégsem csinálhatok magamból. Annyi jogom talán csak van, hogy tisztességesen öltözködjem.

Emma belepirult a vakmerőségbe. Maga sem értette, honnan vett ennyi bátorságot? Szinte csodálkozva hallgatta saját hangját. Nénje ámult-bámult, talán bosszankodott is, de lenyelte haragját s indulatát csak ezekkel a szavakkal jelezte:

— Nagyszerű, nagyszerű! Mi lesz a világból, ha már mi is puczcot kezdünk!? — és mérgesen dobta a kis kefe-seprűt egy fekete tyúk felé, mely arczátlan szemtelenséggel a folyosódeszkán sétálgatott.

Az ember némelykor észre vesz olyat is, a mit talán éveken keresztül nem méltatott figyelmére. Így a fiatalabbik nővér most jól megnézte nénjét. Nem azzal a közönyös, mit se látó pillantással, a melyet a velünk egy szobában lakókra vetünk, hanem észrevevő, megértő tekintettel, — a hogyan egy figyelmes idegen nézte volna. Villámgyorsan futottak át lelkén ilyen gondolatok:

— Világosan látom, bosszantja őt, hogy csinosabban felöltöztem; pedig ő maga mindig jobb és újabb ruhákban jár, mint én. Nem akarja, hogy fiatalabbnak látszassam nála. Irigy.

És átható tekintettel vizsgálta Karolint.

Az idősebb nővéren apró fehérvirágos, feketeruha volt. Nyakán, kézcsuklóin fodros gallér. Haja gondosan megfésülve s egy nagy, sárgagombos fésűvel feltűzve. Lábain everlasting czipők, kis csattal.

Karolin hasonlított hugához, de nemcsak, hogy idősebb volt, hanem csúnyább is. Szemei szúrósak, nyugtalanok; arczsontjai kiállók, szája nagy, bőre fakó. Különben soh'sem volt szép, míg Emmát fiatal korában csinosnak tartották.

— Mit nézel rajtam? — kérdezte meglehetősen ingerülten az idősebb.

— Semmit, — mondá zavartan a leány és elkapta tekintetét. — Isten veled Karolin.

— Aztán késs' el megint, — kiáltott az.

De huga rá sem hallgatott, egészen máson járt az esze.

— Vajjon ott lesz-e ma Szabó Gyula? — kérdezte önmagát aggódó szívvel. — Oh, bárcsak eljönne!

Nyugtalan lépésekkel mérte az utat, úgy, hogy hamarosan ki is melegedett. A nap különben erősen sütött, mintha példázni akarná a későn ébredő szerelmet: utoljára, még egyszer ragyogni, melegíteni akart.

Egy darabig partok közt vitt az út. Mikor innen kiért az ember, látni lehetett már a földet, a hol csendesen lépkedett a szürke ló.

Emma szíve olyat dobbant, hogy meg kellett állnia. Szabó Gyula ott sétált a sáncz tetején. S ekkor mi történt? — Az idős leány hirtelen leült a partos útszélre, kapkodva, ideges gyorsasággal fölpattantotta kosárcája födelét és a kosár fenekéről, a papír alól kivett egy pár kis everlasting-félczipőt. Félénken körülnézett, de a part eltakarta. Lerúgta hát a két szürke csónakot s helyettük fölhúzta a fekete, helyes czipőket. Aztán megelégedve nézegette formás lábait. Majd felugrott, levetette kabátkáját, hát íme! alatta szürke, testhezálló, fehér-csontgombos derék volt.

Leoldotta kendőjét is. Azzal remegő térdekkel indult ismét útnak.

Szabó Gyula már messziről meglátta s jött elébe. Jó kedvvel kiáltotta:

— Emma nagysám, ez nagyszerű! Mit csinált maga? Becsületesre, tíz esztendővel megfiatalodott.

A leánynak kimondhatatlanul jól esett ez az őszinte hangú dicséret. Érezte, hogy a férfi nem csupán üres bókot akart mondani.

A földbirtokost valóban meglepte ez az átalakulás. Emmára alig lehetett ráismerni. Ebben a testhezálló derékban érvényesült karcsúsága. A fehér fodrok kiemelték keze finomságát. A sebes járástól, naptól, izgalomtól arcza kipirult; szemei szokatlan fényben tündököltek. Kissé hervadt alakján kisleányos szemérmesség, elfogódás látszott, a mi bár egy hajszálnyira komikus volt is, mégsem állott neki rosszul. A napfény sötét aczélszínben ragyogtatta szép fekete haját.

Szabó érdeklődve nézte.

— Ugye nem tartja tolakodásnak, hogy kijöttem?

— Oh, kérem . . .

— Az öreg Magyartól hallottam, hogy pár napig itt kint lesz. Ha megengedi, kisétálok én is. Jobban telik az ideje.

— Kérem, Szabó úr, minek fárad!?. . . — rebegette zavarral Emma.

— Nem fáradtság. Higyje el, a mi falunk talán még unalmasabb, mint a kegyeteké. Sőt én egyedül lakom, a házamnál cselédeken kívül senki sincs. Valósággal félek a téltől.

A leány egy piczikét nekibátorodott.

— Bizony a tél nekünk is elég unalmas. Különben, — tette hozzá s még a kezével is legyintett, — mindegy nálunk akár tél, akár tavasz.

— Ugyan, ugyan, hisz kegyetek ketten vannak! . . .

— Karolin mindig rosszkedvű.

— És kegyed?

— Én? Engem kérdez? Oh, én nem számítok. Néném

mindent maga csinál. Nem enged hozzányúlni semmihez. Haragszik, ha segíteni akarok néki.

— Kíméli, — mondá meggyőződés nélkül a földbirtokos, a ki már most is kezdte látni ennek a szegény leánynak a helyzetét.

— Kímél, igen, kímél. Még a nevetéstől is kímél. Bántja, ha mosolygok, bántja, ha valaminek örülök. Mindig azt mondja, három halottunk van, nem elég arra két élet, hogy ezt illően meggyászoljuk.

— Ki a harmadik halottjuk?

— Szegény Károly öcsém. Tizenhat esztendő korában halt meg. Nálam két évvel volt fiatalabb. — Emma sóhajtott s így folytatta: — Higyje meg, Szabó úr, a mi egész életünk gyászból telt ki. Legelőször anyámért, aztán Károlyért, végül apám miatt. Karolin mindegyiket négy esztendeig gyászoltatta velem. Tudja-e, hogy ez tizenkét év?

— Különös, — mondá Szabó, mert mit is szólhatott volna mást? Egyszersmind őszinte részvét támadt lelkében Emma iránt.

A leány megmagyarázhatatlan bizalmat érzett új ismerőse iránt. Megsejtette, hogy ez az egyszerű, becsületes, okos ember megérti őt. Félénk lelke megnyílt, mintha tudta volna, hogy panasza rokonszenvre lel.

— Lássá, — szólott lassú hangon, szégyenkezve, — néném azért is haragudott, hogy tisztességes ruhát vettem magamra. Hiszen láthatta, mi volt rajtam tegnap. De nem merek tőle semmi jobbat fölvenni, mert mindjárt nem tetszik neki.

A gyakorlati észjárású gazda hirtelen azt kérdezte a leánytól:

— Hagyott édes atyjok végrendeletet?

— Igen.

— Elosztotta a birtokot?

— Nem, de benne van a végrendeletben, hogy bármikor, bármelyikünk akarja, föl kell osztani.

— Hiszen akkor kegyed független.

— Oh, én mindig gyámoltalan, ostoba voltam. Nem ismeri ön az én nénémet. Irtózatásokat tud mondani. Rab-

szolgája voltam teljes életemben. Láta tegnap a kabátomat, a czipőmet? Évek óta ilyesmit hordok.

— Hát miért nem tesz valamit?

— Már késő! Most kezd kinyilni a szemem, de már késő.

— Jöjjön, Emma nagysám, sétáljunk a kocsim felé. Nézzük meg lovaimat. Most vettem.

A leány örömmel ment. Tartózkodása megszűnt.

Könnyű kis kocsi volt. Előtte két sárga ló, toporzékolt.

— Szép lovak, — dicsérte Emma, miközben lelke mélyén olyan gondolat merült föl, a miért nénje kiátkoztatolna, sőt ő maga is rettenetesen szégyenkezett: — Oh, ha ezen a kocsin valamikor engem is elvinne magával! — s lopva ránézett a vállas, nyílt arcú, jó erőben lévő férfitra.

— Kedves szomszédom, — mondá derűs mosolylyal Szabó, — tudja mit? hazaviszem a kocsimon.

Emma szívébe öröm és fájdalom, de még inkább rémület vágott bele.

Oh, köszönöm, — tördelte a szót, — de Karolin . . . Nem, nem, ne is mondjon ilyet! Mit szólna hozzá a néném? Meg a falu?

S oly őszinte rémület tükröződött arcán, hangja olyan ijedelmet árult el, hogy Szabó nem erőltette tovább.

— Hát majd máskor. Majd a nénjét is elhívjuk. Van jó szánkóm, a télen egyszer-másszor szánkázhatunk.

Emma csak egy hálás pillantással felelt. Szomorú, fekete szemeit megindultan, melegen emelte Szabóra. Ebben a pillanatban boldog volt, ez a pillanat sok keserű esztendejéért kárpótolta. Nagyon bohó az emberi szív: egy kis édesség, egy kis boldogság! — és a fájdalomnak, megaláztatásoknak egész tengerét nem látja tőle. Mit is várhatott Emma már az élettől? Az ő szerény lelke sokallotta ezt is. Biztosan ítélő női ösztöne megsúgta neki, hogy Szabó rokonszenvezik övele — s ez elég volt neki. Szomjas lelke, sóvárgó szive csak úgy itta a barátságos szót, hangot, pillantást, mozdulatot. Azt hitte, hogy álmodik.

A langyos levegő kékjén gyenge hangok ringatóztak a falu felől. Tizenegyet ütött a toronyóra. Menni kellett

Emmának, ha nem akart megint elkésni. Vékony, finom kezét búcsúzásra nyujtotta.

— Isten önnel, Szabó úr!

— Kezét csókolom, Emma nagysám! — mondá vidáman a férfi, — holnap én is vettettek itt s így teljes joggal jelenhetek meg. Elbeszélgetjük az időt. Legalább jobban megismerjük egymást.

— Oh, kérem! . . . — szolt halkan Emma s hirtelen elfordult és gyors léptekkel indult hazafelé.

Fölséges idő volt. Mintha megbánta volna a természet, hogy letarolta, a mit márczius óta növelt. Ha nincsenek sárguló lombok, azt hihetné az ember, hogy újra tavasz van. Csak a madárdal hiányzott a berkekből s a pacsirtaszó a kékellő menybolt alól. A nap sugarai bőven hullottak a földre, hol még üde pázsitot láthatott a szem. Langyos szellő lendült a síkság felől s a patak vize ezüstös fényben csillogott.

Visszajön talán a tavasz? Vagy csak Emma érezte így? — Szívének kiapadt ereiben újra pezsegni kezdett a vér, szeme új ragyogást kapott, lábai ruganyosokká váltak. Kellemes hangján csendesesen dúdolni kezdett:

— Cserebogár, sárga cserebogár! . . .

Ez volt mindig a kedves nótája.

Már újra a malomhídnál járt, mikor eszébe jutott a czipő. Egy perczig arra gondolt, hogy nem fogja levetni, de aztán maga is nagyon megijedt vakmerősége miatt. Bizony csak leült a hid karfájára és föl húzta szürke csónakjait.

Emma tulajdonképen rettentőn gyáva volt. Minden lépéssel fogyott a bátorsága, minden talpalattnyi térrel közelebb jutott haza és a nénje hatalmi körébe. Mire a vadszőlőtől árnyékos folyosóra ért: ismét a régi, alázatos Emma lett. Jó hangulata azonban megmaradt.

Karolin fürkészve nézegette hűgát.

— De jó kedved van, — mondá hidegen.

— Nagyon jót tett ez a szép idő, — felelte biztos hangon a fiatalabbik leány.

Titka volt s e titok megőrzéséhez már is megadta neki a nők jótékony nemtője a kellő tettetést.

— Most már levetkőzhetel, — mondta Karolin, azzal kiment a szobából.

Ebédnél keveset beszéltek. Az idősebb nővérnek sehogyszem tetszett a húga. Valami szokatlant vett észre rajta. Persze sejtelve sem volt a dolgokról, mindössze annyit érzett, hogy a húga nem olyan, mint máskor; mintha öntudatosabb lenne.

Délután így szólt Karolin:

— Menjünk a kertbe. Dolgunk lesz.

— Jó, — mondta egyszerűen Emma.

— Ebben a ruhában akarsz kijönni?

— Oh, nem, — felelt könnyedén a másik.

Karolin erélyesen csukta be az ajtót, míg Emma vetközni kezdett.

Mikor újra magán látta sárga kabátját, vastag, nehéz szoknyáját, elszorult a szíve. Belenézett a tükörbe és szomoruan suttozta:

— Vén leány vagyok, mindennek vége.

Kinn hűvös szél kerekedett, felhők gyülekeztek az égen, s a táj komor színt öltött. Emma szomorú lett, kedvetlen és engedelmes. Megadással, némán szedegette a virágmagvakat, mialatt nénje figyelmesen vizsgálta őt. Most meg volt elégedve a húgával: ez újra a régi Emma.

Estére beborult egészen. Csúnya szél sivitott a félig kopasz ágak között, hogy lehordja még azt a pár fakó levelet, a melyet a dér meghagyott. Az ablakokon kívül ott állt fenyegetően a barátságtalan sötétség.

Emma félősen, fázósan bujt ágyába. Reszketett a hideg takaró alatt. Oh, hogy fázott a lelke! Szívéből elszálltak a színes képek. Ujra teljes súlyával keblére nehezedett elrontott élete. Boldogtalannak érezte magát. Imádkozott:

— Én édes jó Istenem, adj szép időt! Oh, hát az én örömöm csak egy napig tartott?

Didergett, könnyezett, szenvedett, míg végül a jótékony álom megszánta. És csodálatos, igen édesen, mélyen aludt.

Reggel hét óra lehetett már, a mikor szemeit riadtan nyitotta föl. Öröm nyilalt szívébe. A zsalukáter nyílásai közt barátságos, eleven napsugár lopózott be. Fényében villogó, sürgő-forgó porszemek örvénylettek.

Kiugrott az ágyból, gyorsan felöltözött. Lelke megint vidámsággal telt meg, — bár amellet szörnyen aggódott, hogy nénye a ruha miatt nem fogja kibocsátani, pedig a sárga kabátban nem megy, inkább meghal, de abban nem megy. Rettegve várta Karolin intézkedéseit. Hátha ő maga fogja megnézni a vetést? Akkor találkozik Szabóval és — mindennek vége.

— Ma meg holnap délelőtt kimégy te, majd én csak délután nézem meg, mire mentetek. Most itthon kell maradnom; várom Abeleszt, jön a búzáért.

— Oh, kedves Abelesz, — gondolta Emma. Hangosan pedig ennyit mondott: — A mint akarod, Karolin.

És karján a kosárral, melynek fenekére ünneplő czipőit rejtette, dobogó szívvel indult neki az útnak.

Sietve ment a nedves fűben. Az éjjel esett és szürke czipői feketére váltak a csillogó esőcseppektől.

Szegény Emma, alig bírta csitítani szíve dobogását. Keserű nyugalmát, a melyben eddig élt, fölverte a szerelem, s ő aggódó léptekkel sietett felé: már nem veszthet, ha nyer néhány derűs napot, azt is meg fogja köszönni a sorsnak.

És Szabó már ott várta a föld végénél.

JÓKAY LAJOS.

ELEVEN OLVASMÁNYOK.

Ártatlan, hamvas gyermekarczokon
Tekintetemet végighordozom.
Előbb csak úgy suhanva, mint a fecske,
Mikor szárnyával vitzükörhöz ér,
Majd visszatérve, biztos czélt keresve,
Valami tiltott bús élvezetér'.
Az élvezetnek fájdalom az ára,
Szenvedve érek bús titkok nyomára.

E tudománynak iskolája van,
Én azt kijártam titkon s jajtalan.
Fájdalmamat szétbontám elemekre,
Az elemeknek megjegyzém jegyét,
S a hol most rátalálok ily jegyekre,
Ott nézek, nézek elmélyedve szét.
Ott ások, ások, míg a mélyben végre
Ráakadok a fájdalom kövére.

Igy én minden titokra rálelek,
Útjokra visznek vezető jelek.
Minden jelnek tudom családvonását,
Magamba oltom, végigszenvedem,
S elemeiből az eredeti mását
Megszerkesztem élethüségesen.
Nem is tudom, hogy áldás-e vagy átok:
Az embereken már keresztüllátok.

Már néha félek s nézni sem merek.
Vannak azok a «látó» emberek,

Kik ismeretlen sirokon megállnak,
 Megmondják, hogy ki mint fekszik alant,
 S birodalmában a hideg halálnak
 Mi bántja most is a boldogtalant.
 Oh bizony nem jó ilyen messze menni,
 Mindent csak tudni és semmit se — hinni.

Valamikor a könyv volt mindenem.
 Meguntam. Ujjat kelle kezdenem.
 Üres lapok: egy-egy parányi lényeg,
 És tengerannyi szókereskedés,
 Önkényesen szőtt hosszú költemények,
 Sok hazugság és valóság kevés.
 Új ábéczém most visz az új irányon,
 S az ember az eleven olvasmányom.

Már nem is izgató könyv a jelen.
 Már vakmerőn a jövőt kémlelem.
 Ez a tudomány felső iskolája,
 Jövőbe látásért az ősi harc,
 S nehéz anyagul tartozik alája
 A gyermeklélek és a gyermekarc.
 Ártatlan édes lányvonalú rajzok,
 A betűző szem elrévedez rajtok.

Mi aquarell-lehellte szem ez itt?
 Nézem szelid szemöldökíveit,
 Ajkszögletét, homlokredője árnyát:
 Megannyi gyermekálmú sorsbetű,
 Egy rezdülés csak, szemmel meg se látnád,
 S egyszerre minden más tekintetű.
 Az én látásom lehajol a mélyig,
 Hol a jövő tragédiája érik.

E csöppnyi kék szem: lesz tengernyi mély.
 Vihart ver rá villámló szenvedély.
 E lány vonal: bűnös szögletbe torzul,
 Ez édes pilla: sós könnyekbe fül.

E hónyakon: kigyó fonódik orvul,
Ezt a kacajjt majd jaj sikoltja túl.
Jövendő vállak, istenrakta keblek,
Bonczasztalomon mind izekre szedlek.

Oh fussatok előlem, kedvesek,
S arczom tükrébe ne tekintsetek.
Ott most komor felvételek borongnak,
Melyekből képet fürdet az idő,
Nem akarom, hogy róluk homlokomnak
Árnyán jelt adjon áruló redő.
Fogjatok lepkét, tépjetek virágot
És kaczagjátok tele a világot!

Titokvilág homályos küszöbén
Olvasmányomba mélyedek el én.
Lapozgatok testetlen kötetekben,
Árnyak szinképét szedegetve szét,
S fejtegetem a sors megérthetetlen,
Százismeretlenü egyenletét.
Érzem, érzem, hogy nyitját megtalálom,
Ha előbb nem, a nagy végállomáson.

SZÁVAY GYULA.

SZEMLE.

A harmadik egyetem kérdéséről.

A Felső-oktatásügyi Egyesület f. é. május hó 15-én megtartott együttes ülésében elmondott beszéd.*

Tisztelt értekezlet! Az egyetemek szaporításának kérdésében álláspontom meglehetősen közismert, miután 17 évvel ezelőtt foglaltam már irodalmi téren állást e kérdéssel szemben s a rövid ministerségem alatt beterjesztett egyetlen költségvetés kapcsán képviselőházi beszédemben is kifejtettem azt. Álláspontom azóta nem változott és sajnos, tulajdonképen a helyzet sem változott lényegesen. Az igen t. elnök úr engedelmével élve, nem fogok az egyes kérdőpontokhoz külön hozzászólni, hanem egész összességükben, a mi talán nem zárja ki azt, hogy szükség esetén egyik vagy másik kérdésre visszatérhessek.

Jeleztem, hogy a helyzet nem sokat változott azóta, hogy én e kérdéseket a nyilvánosság előtt tárgyaltam; egyben azonban mégis némi haladást kell constataálnunk és ez az, a mire az igen t. elnök úr is helyesen rámutatott. Ma már az új egyetem, illetőleg új egyetemek létesítésének szükségessége felett vitatkozni alig kell. Alig van már valaki, a kit még capacitálni kellene arra nézve, hogy új egyetemek felállítására egyáltalán szükség van. A kérdés tehát tagadhatatlanul érettebb ma a megoldásra, mint egy-két évtized előtt volt, bár még ma is sok idegen elem vegyül belé. Ennek a kérdésnek balvégzete, hogy mindig ferde nézőpontok alá helyezik; még ma is bizonyos ferde nézőpontok ellen kell küzdenünk, de remélem, hogy ez az enquete lényegesen hozzá fog járulni a nézőpontok tisztázásához.

Ma itt mind egyetértünk arra nézve, hogy új egyetem fel-

* Mutatvány a felsőbb-oktatásügyi egyesület által a Franklin-Társulat kiadásában legközelebb közrebocsátandó, a május 15—19-iki enquete naplóját tartalmazó füzetből.

állítására szükség van, szükség van nem azon okoknál fogva, melyek a multban legelső sorban szerepeltek, például azért, mert egyik egyetemen túlnépességet véltek constatálni, vagy mert kevés orvost képeznek, vagy mert túlsok a jogász, vagy mert ennek vagy annak a városnak a kifejlődése s felvirágzása szempontjából szükséges ott nagyobb szabású főiskolát alapítani; ezek sem épen lényegtelen, de mindenesetre másodrendű momentumok. Szükség van legalább egy új egyetemre szellemi kulturánk emelése érdekében; azért, hogy ne legyen hazánk egyetemekben legszegényebb, mondhatni legkoldusabb ország; hogy szaporítsuk nagy szellemi központjainkat, melyek ellátva a tudományművelés, a kutatás, a tanítás minden eszközével, alkalmat, tért, módot, indítást nyujtsanak azoknak is, a kik magukat is a legfelsőbb tudományos fokon kiképezni kívánják s azoknak is, kik a tudományt magát művelni, előbbre vinni hivatottak; hogy több helyről áradjon szét ebben az országban a világosság és áthassa úgy az oktatásnak összes fokozatait, mint áthassa a nemzeti szellem munkájának minden ágát; hogy növekedjék száma azoknak az egyéneknek, a kik a tudománynak élnek, annak szentelik tevékenységüket, hogy ezáltal egész nemzetünk a tudomány előbbrevitelében, a nemzetek családjában hozzá méltó helyet foglalhasson el.

Ez a fő szempont, melynek mindent alá kell rendelni, ennek alá kell rendelni az új egyetemek létesítésénél a szervezet és elhelyezés kérdését is.

A kérdés historicumának fejtegetésébe bocsátkozni nem akarok, mert nagyon messzire vinne. Körülbelül 35 év óta van ez a kérdés Magyarországon napirenden, hol előtérbe lépett, hol háttérbe szorult; néha közelebb látszott a megoldáshoz, néha távolabb, legközelebb talán akkor volt a megvalósuláshoz, a mikor Trefort Ágoston 1885 ben törvényjavaslatot dolgozott ki a Pozsonyban létesítendő orvostudományi kar fölállítására tárgyában. Ez a kísérlete a miniszternek meghiusult; daczára ennek, az eszme megindítását neki köszönhetjük. Ő ekkor már beteges volt és öreg, nem bírt többé azzal az erélyvel, lendülettel, mint előbb, hogy az útjába tornyosuló nagy nehézségeket és akadályokat legyőzze. Hosszú időre lekerült azután e kérdés a napirendről, amennyiben döntő helyen úgy vélekedtek, hogy új egyetem fölállítására korai mindaddig, míg a létező egyetemeken még sok a pótolni való. Én soha titkot nem csináltam abból, hogy e nézetben nem osztottam és tévesnek tartottam, azért,

mert egy egyetem — nézetem szerint — sohasem kész, sohasem teljes. Nincs a világnak az a leggazdagabban felszerelt, legtekéletesebb egyeteme, a melyen még nagyon sok pótolni való ne volna. Ha a magyar törvényhozás a kolozsvári egyetem felállításánál 1872-ben arra várt volna, míg a budapesti kész és teljes lesz, akkor a kolozsvári egyetemet még ma sem állították volna fel. A budapesti egyetem akkor kezdetlegesebb állapotban volt, mint a kolozsvári húsz évvel ez előtt.

Az utóbbi években azután nagy fordulat állott be. Egyik extremumból a másikba csaptunk át. Előbb az volt a jelszó, hogy korai a harmadik egyetem kérdése, az utóbbi években azonban kiadták a jelszót, hogy nem egy, hanem öt, hat új egyetemet kell létesíteni, sőt erre nézve tudtommal már különböző elaboratumok is készültek. Ez a jelszó igen kedvező volt arra nézve, hogy öt, vagy még több városban örvendetes várakozásokat és reményeket keltsen, a megoldáshoz azonban a dolgot egyáltalán nem vitte közelebb. Ha itt szemügyre vesszük, hogy tulajdonképen miről van szó, mit jelent egy új egyetem létesítése, akkor arra a meggyőződésre kell jutnunk, hogy Magyarország szellemi erőinek roppant túlbecsülése rejlik abban, ha mi 5—6 új egyetemet akarunk létesíteni, ha csak nem gondolunk az egyetem fogalmának devalválására.

Az egyszer kimondott jelszón aztán változtatni nehéz volt, ezért a jelenlegi minister úr is kénytelen volt ily alapon tárgyalást indítani, a mely jelenleg is folyamatban van, megoldásra azonban csak akkor fog kerülni a dolog, a mikor az igen tisztelt minister úr képes lesz magát, gondosan megtett tanulmányok után és a benne bizonyára nem hiányzó lelki bátorsággal, elhatározni, hogy a helyi kérdésben döntsön. Bármilyen lesz a döntése, mindenesetre sok kellemetlen csalódás ódiúmat lesz kénytelen elviselni.

Azonban minden rossz dolognak megvan a maga jó oldala. Én ugyan elhibázottnak tartottam a kimondott jelszót, de annyi haszon mégis volt belőle, hogy a tág körben felkeltett érdeklődés tág körben szerzett híveket az új egyetemek eszméjének. A kik például szükségesnek és jónak találják, hogy új egyetem jöjjön létre Pozsonyban, Debreczenben, vagy Kassán, csak nem ellenezhetik, hogy egyáltalán új egyetemet alkossunk. Minél nagyobb volt a várakozás, annál több híve támadt az új egyetemek eszméjének és így most már majdnem általánosan elfogadott tétel és a közvéleményben meggyökerezett felfogás, hogy az egyetemek szaporítása határozottan szükséges.

Hogy kívánatos volna több mint egy vagy két egyetem létesítése is, senki tagadásba nem vonhatja, itt a kérdés csak az, hogy mit akarunk létesíteni és hogy mennyi telik tőlünk. Reálpolitikus csak azzal foglalkozhatik, hogy a tényleg meglevő erőikkel és eszközökkel mennyit valósíthat meg, a többit rábízza a a jövő nemzedékre és óvakodik minden olyan intézkedéstől, mely megronthatná azt az alapot, melyen a jövő nemzedék tovább építhet.

Nem tartom magamat szigorúan a kérdőpontok sorrendjéhez, hanem mindenekelőtt azt akarom vizsgálni: milyen egyetemeket szervezzünk?

Hogy az egyetemi vagy szakiskolai rendszert fogadjuk-e el, alig tekinthető kérdésesnek. Hiszen maga Franciaország, a hol a szakiskolai rendszer leginkább volt kifejlődve, legtovább tartotta fenn magát, újabb időben egészen rátért az egyetemek rendszerére s ma már alig van ország, melyre mint a szakiskolai rendszer honára mutathatnánk rá. Utóvégre nem a facultások hagyományos számában és elnevezésében rejlik az arcanum, hanem abban az elvben, hogy a legfelsőbb fokú oktatás és képesítés lehetőleg csak ott nyujtassék, a hol a tudomány művelésének lehetőleg összes ágai egyesítve vannak, vagyis a hol nagy tudományos központ, tudományos fórum létezik. Ez az egyetemi rendszer tulajdonképeni lényege. A modern tudományosság jellege, hogy a mily mértékben specializálódik a részletekben, ép oly mértékben lazítja az egyes tudományszakok között a régi rendszertől vont merev határokat. A magasabb civilisatio egyik legnemesebb vívmánya, hogy a tudomány gyakorlati lesz, azaz megszűnik meddő, elvont elme-gymnastika lenni, s viszont a gyakorlat tudományossá válik, vagyis a közönséges mesterség lélekölő gépiességén fölülemelkedve, öntudatosan ad számot magának arról, hogy mit tesz és miért teszi azt, a mit tesz. E mellett a mai modern civilisatióknak majdnem túlhajtott munkafelosztása teszi szükségessé, hogy ifjainkat megóvjuk attól a veszélytől, hogy magukat csak egy-egy géprésznek érezzék a társadalom nagy mechanismusában. Ezért meg kell nyitnunk látkörüket több irányban, ébren kell bennök tartanunk az érdeklődést, az érzéket hivatási szakukon kívül álló ismeretek és eszmék iránt is, a mi csupán az egyetemi rendszer mellett valósítható meg.

Ha azt vizsgáljuk, hogy az egyetemek szervezetre és terjedelemre nézve milyenek legyenek, vitásnak tekinthetjük mindenekelőtt

a theológiai kart. Én kívánatosnak tartom, hogy minden felekezet papjainak módot nyujtsunk arra, hogy állami egyetemen nyerhessék el egyházi képesítésüket; annál kívánatosabbnak tartom ezt, mert csak ezen az úton vélem a felekezeti egyetemek létesítését elkerülhetni, a mit hazánkban egyáltalában kívánatosnak nem tartok.

Talán némileg függő kérdés volna az orvosi kar kérdése, annyiban, a mennyiben az orvosi kar mindenesetre nagy apparatussal jár és léteznek egyetemek, melyeknek nincs orvosi karuk.

De nézetem szerint legalább egy orvostudományi új karra feltétlenül szükség van.

Az orvosi karnak szükségességét némileg indokolja az orvosoknak rendkívül csekély száma, a melynek főoka egészségügyi szervezetünk kedvezőtlen viszonyaiban rejlik. Mert mégis megdöbbentő tény, hogy míg 17 év óta a jogászok száma 3246-ról 6804-re emelkedett, ugyanezen idő alatt az orvostanhallgatók száma 1878-ról csak 2190-re emelkedett.

Feltétlenül szükséges, hogy a létesítendő új egyetem jogi kara mellett teljes bölcsészeti kar, esetleg kettéosztva (sciences, lettres), mint a kolozsvári egyetemen, létesüljön. De az a körülmény is mutatja az orvosi karnak és a gyógyszerészeti tanfolyamnak kívánatos voltát, hogy ha teljes matematika-természettudományi és teljes bölcsészet-történettudományi kart állítunk fel, a legnagyobb költséggel járó természettudományi intézetek a tanítás szempontjából nagyon kevésbé lesznek értékesíthetők, mert azokat legfőlegb egy-két tanárjelölt fogja látogatni.

Ha ilyenféleképen contempláljuk a létesítendő új egyetemet: esetleg theologiai facultás, ha csak egyről van szó, mindenesetre orvosi facultás is, továbbá jogi facultás, természettudományi, bölcsészeti facultás, akkor kell, hogy ezeknek anyagi és szellemi kellékeivel számoljunk. Megjegyzem, hogy ezen kellékek számbavételénél a mai igények lebegnek előttem; nekünk ugyanis mindenesetre a mai igényekkel kell számolnunk, a mai árakat, a mai fizetéseket kell alapul vennünk s nem lehet például a kolozsvári egyetem létesítésének szerény igényeire visszamennünk.

Legreálisabb alap lesz, ha az új egyetem létesítésénél alapul a kolozsvári egyetem mai állapotát vesszük.

A kolozsvári egyetem személyzete áll: 53 rendes, 2 rendkívüli tanár, 45 tanársegéd, 30 gyakornokból, a könyvtári személy-

zet 8, a kórházi 34, az irodai és kezelő személyzet 44 emberből áll, a szolgák száma 40. Tehát összesen 260 egyén az egyetem személyzete. A kolozsvári egyetem ezidei költségvetése a következő: személyi kiadások 1.195,836 korona; dologi kiadások 1.376,766 korona; átmeneti kiadások 78,000 korona; beruházások 284,000 korona; tehát az összes évi kiadás 2.934,000 korona, vagyis kerek számban 3 millió korona.

Igaz, hogy az egyetem fokonként lesz felállítandó, így tervezte Trefort is a pozsonyi egyetemet; ez a fokozatos felállítás szükséges és indokolt már azért is, mert az építkezés, felszerelés időt vesz igénybe, szükséges esetleg bizonyos tanerőknek teljesebb kiképzése céljából azoknak külföldre küldése; idő kell arra is, hogy az egyetem valamennyi évfolyamát benépesítsük. De az apparátus nagy részének mindjárt kezdetben működésbe kell jönnie: így pl. a jogi karnak, amennyiben helyben már volt jogakadémia, a könyvtárnak, az adminisztrációnak stb., mindezeknek már az első perctől functionálniuk kell, a többi majd kifejlődik 4, legfeljebb 5 év alatt. Így tehát minden esetre számolni kell azzal, hogy 4—5 év alatt 3 millió koronás budgetje lesz az új egyetemnek.

Áttérek már most a beruházásokra. A kolozsvári egyetemen eszközölt állami beruházások összegét teljes pontossággal nem sikerült összeállítanom, de azt hiszem, nem sokat tévedek számításomban, mely legfőlegbe alatta marad valamivel a valóságnak.

Számításom szerint az állam a kolozsvári egyetembe eddig 11.123,000 K-t fektetett be. Tehát legalább ezzel az összeggel kell számolnunk, ha arról van szó, hogy a beruházások összes költségeit fedezzük; azért is «legalább» ezzel, mert az első beruházások óta az építési árak roppant mértékben növekedtek. A mi már most a városok hozzájárulását illeti, a gyakorlatban az elvállalt kötelezettségek érvényesítése sem fog könnyen menni, erre nézve a cultusz-ministeriumnak már tapasztalatai vannak. Az pedig egészen bizonyos, hogy a mint egyszer a hely kérdése eldőlt, az illető város áldozatkészségének forrásai kiapadnak, azontúl semmit sem lehet várni tőle, azontúl minden az államot és csak az államot fogja terhelni. Mi nem élünk Franciaországban, a hol a kisebb városok is segíteni igyekeznek az államnak az egyetem fejlesztésében áldozatkészséggel és köztevékenységgel, a hol e célból «Sociétés des amis de l'université» letesültek. Nem élünk Párisban, a hol az új Sorbonne és az orvosi facultás építésének költségét csak felerészben viselte az állam, felerészben

Páris városa. A mi állapotainkat legjobban illusztrálja az, hogy midőn budapesti egyetemünk klinikáinak beteg-anyaggal való jobb ellátása forgott szóban s e czélból a közoktatásügyi kormány bizonyos kapcsolatba igyekezett hozni a klinikákat a fővárosi kórházakkal, a főváros részéről — noha évenként ezer embert vonz ide az egyetem — még e tekintetben is a legmerevebb és legridegebb elzárkózással találkozott.

Így állna tehát körülbelül az anyagi eszközök kérdése; hátra vannak még a szellemi erők. Hogy egy új egyetem minden szakára kész, az egyetemi katedra igényeinek megfelelő embert találjunk, az nem könnyű dolog és időt is igényel. Ezért, még ha nagyon gazdag állam volnánk is és szórhatnók a pénzt, e miatt nem lehetne oly könnyen 5—6 egyetemet egyszerre felállítanunk. Szükséges lesz fölkeresni külföldre szakadt honfitársainkat, azokat visszahozni és értékesíteni egyetemünkön. A feladat tehát nagyon nehéz, mert az új egyetemen nagyon meg kell válogatni a tanerőket, vigyázni kell arra, hogy az egyetem mindjárt kezdetben a kellő vonzerőt gyakorolja és olyan tanerők álljanak szolgálatában, a kiknek saját kitünőségek legyen képes odavonzani a hallgatóságot, s ne kelljen nekik a concurrentiának hozzájuk nem illő fegyvereihez folyamodniok. Ezért van nekünk szükségünk kiváló tanerőkre.

Ezekkel a kérdésekkel kell nekünk számolnunk akkor, a mikor új egyetemet akarunk létesíteni. Mikor mindezen nehézségekre rámutatok, szándékom korántsem az, hogy elriaszszam az illetékes köröket, inkább bátorítani óhajtanám a kormányt a cselekvésre; de mikor nálunk csak úgy könnyyedén beszélnek «nem egy, hanem öt-hat új egyetem» fölállításáról, szükségesnek vélem rámutatni a reális szükségletekre és tényezőkre, melyekkel számolnunk kell és megállapítani, hogy tudunk egy, vagy legfőlebb — nagy megerőltetéssel — két új egyetemet létesíteni, de többnek fölállításáról egyelőre nálunk komolyan szó sem lehet. Ennek megvilágítását tartottam felszólalásom főczéljának.

A mi az új egyetem helyét illeti, közvéleményünkre nézve jellemző, hogy a közönség és a sajtó mást nem is lát, mint a helynek ezt a kérdését. Ha a harmadik egyetemről beszélnek, senki sem törődik azzal, milyen legyen a szervezete, kérdés előttük csak az, hogy melyik város kapja az egyetemet? Hie Pozsony! hie Debreczen! hie Szeged! a csatakiáltás; melyik a bírósabb, melyik lesz a győztes? a közhit szerint ez a fontos, minden egyéb mellékes. Nem akarom a helyi kérdés fontosságát de-

valválni, de az mégis másodrendű azon egy szempont határán belül, hogy az egyetemet általán csak oly helyen szabad felállítani, a hol természetes fejlődésének alapfeltételei nem hiányoznak; mert különben rosszabbat teszünk, ha létesítjük, mintha egyáltalában nem létesítettük volna. A hely kérdése fontos azért is, mert olyannak kell lennie, hogy kiváló szellemi erők szivesen menjenek oda; nem könnyű dolog ám például olyan embereket levinni, a kik a fővárosban működtek. Mi nem vagyunk abban a helyzetben, hogy egy helynek kellemetlenségeit vagy hátrányait egyéb előnyökkel vagy bőkezűséggel pótolhassuk. A strassburgi egyetem alapításakor, miután a német tanárok ott úgyszólván ellenséges talajra léptek, Bismarck azt írta az egyetem szervezésével megbízott császári biztosnak: «Berufen Sie die besten Professoren und decken Sie sie mit Gold zu, an Geld soll es nicht fehlen!» És ennek ellenére, mikor több, mint tíz évvel azután ott voltam, az egyik tanár előttem őszintén így nyilatkozott: «Wir sind alle auf dem Sprung.»

Az alatt a harmincz év alatt, a mióta a harmadik egyetem kérdése felmerült, igényt tartottak rá: Pozsony, Győr, Szeged, Kassa, Debreczen, Nagyszombat, Nagyvárad, Pécs, Veszprém, Gyulafehérvár, Sárospatak és Temesvár; legkomolyabban jöhetnek szóba Pozsony, Szeged, Kassa és Debreczen. Az én véleményem a hely kérdésre nézve 17 év óta nem változott. Én részemről szívesebben bele tudnék nyugodni, hogy ezen négy hely bármelyikén jöjjön létre az új egyetem, mintsem hogy a meg nem egyezhetés miatt a kérdés még sokáig megoldatlan maradjon. Igyekszem egyébiránt egész objective rámutatni azokra az előnyökre és hátrányokra, melyek e négy város mellett vagy ellen szólnak.

Pozsony mellett nagy előnyök szólnak: régi culturája, tradíciója, az, hogy nagyon művelt város és a budapesti után tudtommal legnagyobb és jól rendezett kórháza van. Van bábaképzője és jogakadémiája, a mely mint egyetemi kar beleilleszkehdhetnék az új egyetembe. Én Pozsony előnyének tartom Bécs közelségét is, bár egyesek félnek e közelségtől. Megint utalhatok Strassburg mintájára. A németek első teendőjüknek tartották, Elsass meghódítása után a francia határon egyetemet állítani, mert abban a felfogásban voltak, hogy az egyetem szellemi védőbástyája a nemzeti culturának a szomszéd culturával szemben.

Szeged mellett szól azon körülmény, hogy Budapest után az ország legnagyobb városa. Dél Magyarország központja; azonban nincs jogakadémiája és ha ott állítanók fel az új egyetemet,

abba a helyzetbe jutnánk, hogy az eddigi jogi karok mellé új jogi kart kellene létesíteni. Tudtommal Szegeden a kórházügy sincs még olyan állapotban, hogy ott nagyobb beruházások nélkül orvosi kar felállítható lenne.

Kassa mellett szintén régi traditio és az a régi áramlat szól, mely az ifjúságot a felvidékre vitte kiképzés czéljából; előnye továbbá, hogy van állami jogakadémiája, a mely egyszerűen mint egyetemi kar beilleszthető volna az egyetembe. Kórháza azonban — úgy tudom — számba nem vehető és Kassa, mint város, a szóbanforgók között legkisebb, tehát legjelentéktelenebb.

Debreczen szintén régi iskolai központ. Néhányan félnek ugyan egyoldalú felekezeti jellegétől. Debreczen gazdag város, sokat áldozhat az egyetem érdekében, jogakadémiája leglátogatottabb. Fekvése annyiban nem előnyös, mert úgyszólván a Budapest és Kolozsvár közti geographiai vonal központjában van s így akkor az ország közepén három egyetem volna, míg a peripheriák egyetem nélkül maradnának. Kórházi viszonyai — úgy hallom — modernnek és felhasználhatók volnának.

Arra a kérdőpontra nézve: mi legyen az állam szerepe az új egyetem felállításánál? — röviden azt felelhetem, hogy nekünk a mi felekezeti és nemzetiségi viszonyaink mellett csak állami egyetem felállítása állhat érdekünkben. Nézetem szerint felekezeti egyetem felállítása nem áll érdekünkben s azonfölül a felekezetek egyetemállítási joga gyakorlatilag mindaddig alig érvényesülhet, míg nincs olyan törvényünk, mely precísen megszabja, mi az egyetem és mily feltételek mellett lehet egyetemet felállítani, mik legyenek a jogai és kötelességei, mi az állam befolyása és jogköre az egyetemre? Mert mindezeket a felekezetekkel szemben eldönteni csak a törvényhozás illetékes.

Végül szólnom kell a jogakadémiákról. Kívánatos mindenestre, hogy az új egyetemek létrejötte együtt járjon a jogakadémiák kevesbítésével; ezért kívánatos, hogy az új egyetem ott jöjjön létre, a hol már van jogakadémia. Ezzel is halad a szakiskolai rendszer az egyetemi rendszer teljessége felé. Kívánatos továbbá, hogy az erők megfelelő koncentrálásával, az intézmények összevonásával apasztassék a jogakadémiák száma. Már a multban megszűnt a győri, nagyszombati, pápai református jogakadémia. Talán ezen az úton továb is lehetne haladni. Azzal én is tisztában vagyok, hogy a jogakadémiák tömeges eltörlése nem lehetséges. Culturintézményeket nem szabad egyszerűen agyoncsapni, mindegyikben rejtőzik bizonyos szellemi és erkölcsi

érték, melyet a föld színéről eltörölni nem szabad. A megmaradó és életképes jogakadémiákat be kell illeszteni a felső oktatás szervezetébe, hogy hasznos munkát végezzenek; meg kell szabni feladatukat s azok teljesítésének föltételeit, hogy a feladatuknak megfelelni nem tudó jogakadémiák megszűnjenek.

Ezen gondolat alapul vételével már gróf Csáky Albin miniszter kidolgozott és előterjesztett egy javaslatot, a mely a jogi tanulmány- és vizsga-rendszer reformjának keretében a jogakadémiák helyét is kijelölte. Ezen törvényjavaslatot az ő közvetlen utóda, báró Eötvös Lóránt, visszavonta. Wlassics Gyula igen beható tanulmányok után újabb törvényjavaslatot szerkesztett ugyanezen tárgyra nézve, mely lényegileg a Csáky javaslatának alapgondolatával megegyezett, de azt hathatósabb garantiákkal vette körül. Én rövid ministerségem alatt Wlassics tervezetét újra átdolgoztam és a törvényjavaslatot a törvényhozás által tárgyalható alakba öntöttem; szerencsém volt tisztelt barátom, Plósz Sándor, akkori igazságügyminiszter hozzájárulását is megnyerni és a kész törvényjavaslatot hátrahagytam utódom számára. Legutóbb a cultus-miniszter úr összehívására enquête tartatott a jogi tanulmány- és vizsga-rendszer tárgyában, sajnos, hogy ott e hátrahagyott törvényjavaslatom még csak szóba sem került. Még inkább sajnálom, hogy az az eszmém, melyet annak a javaslatnak alapjává tettem, hogy t. i. az új reformhoz való alkalmazkodás tétessék feltételévé a jogakadémiák részére contemplált jogosítványoknak s az esetleges állami támogatásnak is, teljesen meghiusult azért, mert az elmúlt években a jogakadémiák az államtól minden törvényes feltétel nélkül megkapták mindazt, a mit kívántak. Ha tehát e reform most már létre is jön, a jogakadémiák színvonalának emelésére semmi esetre sem lesz többé felhasználható.

Végül még egy kérdőpont marad hátra: hogy az új egyetemek felállításával kapcsolatban más felső oktatási intézmények is létesítenek-e? Erre nézve kívánatosnak tartanám a műszaki oktatás mai fejlettségére való tekintettel egy második műegyetem felállítását, úgyszintén egy mezőgazdasági főiskola létesítését, esetleg az egyik egyetemmel vagy műegyetemmel kapcsolatban. De ezeket a feladatokat én egyáltalán nem tartom oly sürgőseknek, mint az új egyetem létesítését, s ha ehhez a legsürgősebb feladathoz, az új egyetem létesítéséhez, ez az egyesület most megindult enquêtejével csak egy építő téglával is hozzájárul, jobban, méltóbban és szebben valóban nem inaugurálhatná működését.

Berzeviczy Albert.

Bessenyei György emlékezete.*

(Halálának százéves fordulójára.)

A múlt század első évtizedében, egy félreeső bihari falucskában, a világtól elvonulva, rideg magányban élt egy öreg, hallgató ember. Egyetlen, kínos szórakozása az irogatás volt. A mint maga mondja: «Valamennyi csupa ember még e földön irással okoskodott, mind küszködésében cselekedte... Irok én is nyugalomban, kinomban, nem tudván, mi vonsz, csak érzek a bennem élő természetben oly ellene állhatatlan ösztönt, mely magát társaival közölni kívánja.» S annál fájdalmasabb munka volt neki az írás, mert tudta, hogy kortársai sohasem fogják írásait olvashatni. Ferencz király rémlátó kormánya félt ennek az agg embernek bátor gondolataitól, s a censor egy munkájára sem írta rá az «imprimatur»-t. És ő mégis írt, abban a szilárd reményben, hogy a késő századok fölkeresik kezének eltiltott vonásait, s egy jobb kor gyermekei tanulnak az ő szellemének terméseiből.

Ezzel a hittel szállott sírba száz esztendővel ezelőtt, 1811-ben, Bessenyei György, a bihari remete. Csalódott. A mit ő nagy betűvel, sietős írásával papírosra vetett, az már elavult akkor, midőn kikerült tolla alól. Kéziratait ugyan összegyűjtötte az utókor kegyelete, de ma is, száz évvel halála után, jóformán illetetlenül állanak. A lelke azonban, gondolatainak gazdag termőhelye, a mint megjósolta, széttörte koporsójának bilincseit, kilepett a sírból, s itt él közöttünk, meg sem kell idéznünk.

Mi fejtí meg ezt az ellentmondást? Ki volt, mit tett ez a némaságra kárhoztatott író, mit jelent a XX. század emberének ez a név: Bessenyei?

Nem volt lángész, még csak nagy író sem, de a mi többet ért, öntudatos író volt, talán Zrinyi Miklós óta az első irodalmunkban. Tudta, hogy az írás nem pusztán szórakozás, költői játék vagy műkedvelő tanítgatás, hanem egész életet betöltő hivatás: komoly munka a nemzet szolgálatában.

Nem született erre a hivatásra. Ha van író, a ki a maga erejéből, a viszonyok támogatása nélkül, sőt azok ellenére lett íróvá, akkor Bessenyei az. Származása és nevelése csak úgy nem kedvezett írói fejlődésének, mint lelki szervezete. Phantasiája

* Fölvásta szerző a M. T. Akadémia 1911 máj. 29-iki összesülésén.

alig volt, kifejező ereje fogyatékos, nyelvkészsége gyöngé. Irodalmunk vezéralakjai között egy sem volt, a ki fölül nem multa volna tehetségben, pedig minden művészi erőnek alapja végelemzésben a művészszel együtt született tehetség. A mit a szerelemről szokás mondani, még fokozottabb mértékben illik a tehetségre: nem pótolhatja semmi.

Viszont voltak olyan lelki adományai, melyek írói munkásságát, bármilyen messze állott is a művésztől, áldásossá tették: nyílt, mélyreható tekintet, sokoldalú érdeklődés és fogékonyság, törhetetlen akaraterő és kötelességtudás. Lelkének e szunnyadó tulajdonságai keserű életiskolában edződtek jellemvonásokká. Ifjúságának minden állomása a korabeli lelki életnek egy-egy sivár oldalát tárta föl. A sárospataki iskola ősi falai között a tudományokat a züllés legmélyebb fokán találta; a szabolcsi duhaj társas életben parlagiság és fogyatékos erkölcsi fölfogás vert tanyát; a fényes Bécs, mint valami modern Babilon, a könnyelmű szórakozás, a léha mulatozás csábító képeit varázsolta a tapasztalatlan gyermekifjú elé. Mennyi alkalom, hogy kishitűen hozzá-simuljon a környezetnek! Az erős egyéniségek azonban nemcsak megállják a csábítást, hanem sajátos módon reagálnak az ingerekre: erejük épen abban áll, hogy a könnyelmű élet mélyén rejtőző veszedelmet fölismerik, s minden tapasztalat egy-egy újabb motivum, izgató ösztön az ellenállásra, a győzedelmeskedésre. Ilyen volt Bessenyei is. Sárospatakon nem tanult semmit, még a latint sem sajátította el, de a főiskola szigorú erkölcsi fölfogása mélyen bevésődött lelkébe, és erős vallásossága eltörhetetlen nyomot hagyott rajta. Szabolcsi társasága nem rontotta meg, nem Bécs, melynek léhaságait megízlelte, de elfordult tőlük. S épen itt, a könnyűvérű testőrök palotájában, eszmélt magára. Lelkébe pillantott s meglátta benne a műveletlenségnek, tudatlanságnak feneketlen örvényét.

Ezzel a belátással, melyet megközelítő pontossággal Bessenyei 20. életévére, 1767-re, tehetünk, kezdődik életének második szakasza. Lelke kibontakozik, eddig tétlen erői működni kezdenek. Először szeme nyílt föl. Meglátja, a miben ő, a műveletlen magyar elmaradt a nyugati nemzetek művelt fiaitól, de fölismeri az utakat, az eszközöket is, a melyekkel két évtized mulasztását pótolhatja. Tanulnia, olvasnia kell. Megtanul németül és francziául, a korabeli társasélet és műveltség nyelvén. Már itt jelentkezik törhetetlen akaraterője. Műveltségéből a legegységibb ismeretek hiányoznak, a melyeket más szerencsésebb ifjú otthon s

a társaséletben észrevétlenül, szinte magától szerez meg. Neki ezeket keserves munkával kell sajátjává tennie. S az idegen városban nincs senkije, a ki vezesse, tanítsa. Útmutatást, támogatást sehol sem talál, magára hagyva minden lépést, a melylyel beljebb jut a cultura birodalmába, átvirrasztott éjek fáradalmaival fizet meg. De nem csügged. Öt évig, megszakítás nélkül, csak tanul, gyűjti magába az ismereteket — a nélkül, hogy számot adna valakinek haladásáról, a nélkül, hogy bátorító, biztató szót hallana. Milyen lelki erőre vall az is, hogy meg tudja állni, hogy ne közöljön ismereteiből semmit!

Az az ismeretanyag, a mit így öt év alatt fölhalmozott lelkében, nem rendszertelen, zagyva tömeg, hanem jól összeválogatott szellemi tőke. Minden iránt érdeklődött, fogékony volt az emberi ész és képzelet sokféle disciplinái és remekei iránt, csodálatos érzékkel tudta földolgozni a legváltozatosabb irányok, műfajok és írói egyéniségek hatását. Csak egy példát említek. Kinn Bécsben, a hol a magyar irodalomra semmi sem emlékeztette, fölkutatta és megszerezte a régi magyar irodalom jelentős alkotásait, s olyan magyar irodalmi és történeti műveltségre tett szert, mint előtte senki. Hogy ő, a ki műveltségénél fogva egészen modern szellem volt, gyönyörködni tudott nemcsak Gyöngyösi eposaiban és Haller prózájában, hanem Zrinyiben és Tinódiban is: a maga korában páratlan fogékonyság. Ismeri a német irodalom egy és más termését, főként a drámai irodalmat, melyet éppen az ő idejében kezdett Sonnenfels új irányba terelni, de mivel Bécs abban az időben egészen a francia szellemnek hódolt, legszívesebben a francia irodalommal foglalkozott. Szíve legmélyébe mégis *egy* francia író t zárt, a XVIII. század legtipikusabb íróját, Voltairt. Az ő szelleme uralkodott akkor Európában, s Bessenyei megérezte, hogy bármilyen ellentétek választják is el őt, az alapján vallásos és aristokratikus lelket, a hitetlen és demokratikus francziától: eszméi kifejtésére jobb vezetőt nem találhat. Gondolatvilága innen kezdve egészen Voltaire szellemében mozog, visszhangozza az ő eszméit, vagy pörbe száll velük, ha legszentebb érzelmeit sértik.

1769-ben a pármái herczegnő kíséretében lent járt Olaszországban, s bár abban az időben az utazás, különösen az olaszországi utazás, nem járt azzal a lelki gazdagodással, mint manap, Bessenyeire igen fontos volt, mert természetérzékét, mely már gyermekkorában, a tiszaparti, alföldi tájképek szemléletére fölébredt lelkében, Torino környéke tudatossá tette. A természet

nagyszerűsége, a mint Veneri királyi kertjében eléje tárult, a maga kicsinységének érzetét keltette föl, az olasz tájak pompája alföldi emlékképeinek szegényességét: lelke izgalomba került, s e lelki megindultság hatása alatt mint az első magyar költő vitte bele természetszemléletébe azt a sentimentalis elemet, mely a természet szeretetében a modern embert elválasztja az ókortól és középkortól.

A természet képein, a művészet és tudomány alkotásain kiművelve magát, Bessenyei 25 éves korában nemzetének legképzettebb, legtágabb látkörű ifjává emelkedett.

Ekkor, 1772-ben, miután ezen öt év alatt az ismeretek gazdag és kész tárává tette a lelkét, föllépett a nyilvánosság elé. Még ugyanabban az esztendőben rövid időközökben négy munkáját nyomatta ki. Irodalomtörténetünk olyan nagy fontosságot tulajdonít az *Agis tragédiájának* és társainak, hogy ezt az évet teszi a régi és az új magyar irodalom határkövének. Eredetiségük e szépirodalmi munkáknak, valamint Bessenyei egész költészetének kevés, æsthetikai értékük alig van. Nem is lehet másként. Azon tündérek sorából, a kik Bessenyei bölcsőjébe letették ajándékukat, több mással együtt a költői tehetség istenasszonya is hiányzott. Irodalomtörténeti értékük, különösen a drámáknak, nagyobb. Ezek az első modern drámák irodalmunkban, a XVIII. század latinból, olaszból és németből fordított iskolai drámái után az első félig-meddig eredeti s a művészi dráma módjára készített tragédiák és vígjátékok.

Általában Bessenyei irodalmi működésének legkiemelkedőbb vonása az újszerűség. Elég, ha utalok arra a páratlan műfaji és tartalmi gazdagodásra, mely az irodalom terén az ő föllépése nyomán észlelhető. A nemzetietlen kor ép olyan rossz gazda volt, mint az ősz, az előző korszaknak majd minden természet eltékozolta. Az egyetlen költői ág, a mely szép virágokat hajtott, a lyra volt, az érzelmi, gondolati és leíró költészet; az elbeszélő faj majdnem teljesen szünetelt: prózai epikánk egy-két fordított műre szorítkozott, a költői nyers és alaktalan vagy nyomdafestéket nem látott krónika; az igazi drámának még nyomai sincsenek. Tudományos irodalmunk latin, s a mi magyar munka közkézen forgott, az száraz adatközlés vagy pusztá visszaemlékezés. Ezzel szemben Bessenyei költészete és tudományos munkássága az irányok és műalkat meglepő változatosságát tünteti föl. Említettem drámáit s ezzel kapcsolatban a tiszta tragikumot és komikumot, a mely ő előtte irodalmunkban teljesen ismeretlen

volt. Az ő *Ágisa* az első magyar munka, a melyben valódi tragikai magból igazi tragikus küzdelem fejlődik. A *philosophus* az első, a melyben a comicum a személyek jelleméből fejlődik. S a mi még fontosabb, színre hozta Attilát, s ezzel felfedezi történeti költészetünknek legértékesebb anyagát, a mondát, s épen a legköltőibbet, a hun mondát, melyből száz évvel utána Arany a legnagyobbszerű modern eposunkat alakítja. *Hunyadijával* példát ad a történeti eposra, *Turimenesében* megírja az első eredeti magyar regényt, *Delfénjével* és az *Esterházi vigasságokkal* megnyitja a költői leírásoknak, tájképeivel a természetfestő költeményeknek sorát. Történeti és politikai, philosophiai és valóságos értekezései első nyomai a magyar essayeknek, a múlt és jelen magasabb szempontból való tárgyalásának, végül a magyar nyelv jogát hirdető, szépségét és fontosságát igazoló dolgozatai a magyar röpirodalom alapját vetik meg. Értéküket, a mi irodalomtörténeti jelentőségüket nézi, nem csökkentti művészietlen voltuk, költői alkotásaiban a színtelenség és szárazság, essayiben a rendszertelenség és nehézkesség. Egy egész korszak mulasztásait pótolta s jóformán minden utat megnyitott, a melyen utódai a magyar Parnassust meghódították.

Még mélyebb jelentőséget nyer Bessenyei irodalmi munkássága, ha nem a maga elszigeteltségében tekintjük, hanem beállítva abba a szellemi talajba, a melyből kisarjadt. Az irodalom Bessenyei szemében nem öncél. Hogy ez a fölfogása művészi szempontból helyes volt-e, nem kutatjuk. A l'art pour l'art elv hirdetőinek van-e igazuk, vagy azoknak, a kik a művészetet csak eszköznek tekintik a műveltség szolgálatában, minden fontossága ellenére pusztán elméleti kérdés; a gyakorlatban, korszakoként váltakozva, hol az egyik, hol a másik követelés jogosult. Bessenyei mélyenjáró elméjének, tiszta pillantásának egyik legfényesebb jele éppen az, hogy korának culturalis viszonyait fölismerve, az irodalmat nem magáért művelte, hanem azért, hogy vele culturát teremtsen. A nép szellemének kedves vadvirágai fejlődhetnek a culturától függetlenül is, de a műköltészet fejlődése mindig kapcsolatos az illető nemzet szellemi életének fejlettségével. Nem a véletlen műve, hogy az irodalom virágkorai a legtöbb nemzetnél egybeesnek politikai vagy culturalis virágkorszakaival. Íme nálunk is közvetlenül Bessenyei előtt, mikor a nemzetietlen kor elernyesztő békéje a magyar culturát a legmélyebbre süllyesztette, mikor a magyar szellemi élet ép úgy pangott, mint a magyar művészet és tudomány: a

magyar költészet is egy-két író kéziratba rejtett munkáiból állott. Ily körülmények között az az irodalmi munkásság, melyet Bessenyei 1772-ben megindított, egyszersmind, sőt első sorban culturalis törekvés, eszköz a magyar szellemi élet megteremtésére.

Itt kapcsolódik bele az irodalmi munkásság Bessenyei tulajdonképeni élethivatásába. A mint más alkalommal, ugyancsak az Akadémia színe előtt kifejtettem, Bessenyei Bécsben nemcsak műveletlenségének tudatára ébredt, hanem itt érezte meg először magyarságát is, azt, hogy az ő léte, boldogulása a nemzetéhez, a magyarsághoz van kötve. A hazafiúi érzésnek ereje, mely lelkében föltámadt, hatalmába ejtette; innen kezdve nemcsak szívének legföltettebb kincse, hanem minden gondolatának, minden tettének rugója lett. Az a jelige, melyet a legnagyobb magyar hajóstársaság oceánjáró gőzösei szétröpítenek a félvilágba, a *Hazának hasznádj*, először Bessenyei lelkében csendült meg, midőn élete feladatául azt tűzte ki, hogy minden erejét a haza javára szenteli.

Terve határozott és világos volt. Eudæmonistikus világnézetének megfelelően az egyes és a nemzet életében summum bonumnak a boldogságot, az anyagi és szellemi fölvirágzást hirdeti. Mindkettő a műveltségtől függ, azzal arányos. Műveltség pedig csak nemzeti alapon képzelhető, minden nemzet csak a maga anyanyelvén szerezheti meg a műveltség igazi föltételeit. Ez maga után vonja, mint alapkövetelményt, a nyelv kiművelését, a mit írott munkákkal, a magyar irodalom megteremtésével lehet elérni. A korabeli terminológiát használva, a finis ultimus, a végső cél, mely Bessenyei előtt lebeg: a nemzet boldogulása, a finis proximus, az eszköz: az irodalmi munkásság, pontosabban szólva az irodalmi élet.

Bessenyei jól tudta, hogy a könyvek a leghatékonyabb eszközlői a műveltségnek, de önmagukban nem elégségesek. A műveltség terjesztésének és meggyökereztetésének társadalmi föltételei is vannak, s közülök, mint legfontosabbakat, a társulást, az akadémiát, a tollharczokat és kritikát, végül a művelt emberek komoly célú érintkezését jelöli meg. Így kiszélesül a terve, képzeletében mind messzebb gyűrűznek hullámai. Sok volt tervei között a meg nem valósítható ábrándkép. Legkedvesebb gondolata, egy magyar tudós társaság föállítására. érdekében messzemenő tanulmányokat tett s rendszeres tervezetet készített, de a kormány jóindulatát nem tudván megnyerni, fájó szívvel le kel-

lett róla mondania; tollharczot nem kezdhetett, mert nem volt kivel, bírálatot keveset írt, mert nem volt miről. S közönségünk, mint a rákövetkező félszázad története, a deákosok és a nyelvészek harczi, Kazinczy és Kölcsey próbálkozásai, meg a nagy nyelvújítási küzdelem igazolja, nem is volt sem a tollharczra, sem a bírálatra megérve. Hogy terveinek nagy része csak papiroson maradt s nem ment át az életbe, az culturánk fejletlenségének bizonyítéka, de hogy e gondolatokat megpendítette, az jele egyszersmind Bessenyei átható értelmének, tiszta pillantásának is.

A mit azonban a maga kicsinyes viszonyai között, szegényes eszközeivel megtehetett, azt meg is valósította. Hazafiúi érzése, párosulva a lelke mélyén gyökeret vert kötelességtudással, bámulatos izgató tevékenység forrása lett. Nemcsak könyveket írt, egy évtized alatt huszonnégyet, hanem társakat toborzott s a lelkesedés szent tüzét, mely benne égett. átterjesztvén reájuk, részeseivé tette őket annak a nagy gondolatnak, mely őt elfoglalta. Maga köré gyűjtve a császárváros művelt magyarjait, testtársait, a kaszárnya rideg szobáit, majd később izléses legénylakását irodalmi körré avatta, a hol megvitatták a célt, megbeszélték vállalkozásuk útjait és módjait, kiosztották a munkát s működésüket kiterjesztve az anyaországra, újra megszólaltatták a tarnai bölcsőt, Orczyt, a ki már régen szegre akasztotta pókhálós lantját, s új tehetségeket nyertek meg az irodalomnak.

Nem volt nagy a kör, mely Bessenyeihez csatlakozva, elfogadta elveit, szellemét, műformáit; Kisfaludy Sándorig, a ki első irodalmi kísérleteire szintén Bessenyei példáján buzdult föl, vagy húszra tehetjük követőinek számát, de a hatása messze kihatott. Írói és műfordítói ambitio támadt az emberekben, s azokat is, a kik más nyomokon indultak, talán korábban, mint ő, magával ragadta a kezdeményezőik sikere. Azelőtt maguknak dolgoztak, most fölébredt önbizalmuk, írói tudatuk. Tetszeni akartak, hatni a közönségre; megértették vagy megéreztek, hogy az írói siker kulcsa a nyilvánosság, az egész nemzet vagy annak egy osztálya. Az irodalom azelőtt minden írónak magánügye volt. ezentúl közügygé, minden művelt magyar közbirtokává lesz.

S Bessenyei munkái, mindegyik egy-egy kiáltó szó, fölrázták tedpedtségéből a nemzetnek azt a mozdulatlan, renyhe réteget is, mely eddig a könyvtől, főként a magyar könyvtől idegenkedett. Eleinte csak kevesekben volt meg a fogékonyság a Bessenyei hirdette culturális és költői eszmék iránt. A mint azonban az

írók köre tágult s munkába állott az új nemzedék, mely a római classikusoktól, Gyöngyösitől, a népköltészettől vett ösztönt. az olvasók köre is mindjobban kiszélesedett. A francziás műveltségű előkelő urak és katonatisztek, a köznemesség és a honoratorok együttvéve hatalmas olvasó közönséggé alakultak. Ily módon egyszerre, látszólag minden előzmény nélkül, megindult újra a magyar szellemi élet, író és olvasó egymásra talált, minden társadalmi osztály megkapta a maga írógárdáját, mely őt műveltségének, ízlésének megfelelő szellemi termékkel ellátta.

Egy emberöltővel később, Bessenyei szellemi rokona, Kazinczy Ferencz, ezt az irodalmi életet mozgalmassá, virágzóvá tette, de a megindítása alapján véve Bessenyei érdeme, s ez az ő culturtörténeti jelentőségének egyik fele. De nemcsak megindította, hanem tartalommal és szellemmel töltötte ki. Tartalommal látta el, midőn könyveket adott meg adatott nemzete kezébe és megjelölte azokat az eszközöket, melyekkel pezsgő vért lehet szállítani az elpetyhüdt erekbe; szellemet vitt bele, mikor irodalmunkat a XVIII. század leghatalmasabb szellemi áramlatának, az angol-franczia fölvilágosodásnak kifejezőjévé tette. Nem lehet czélunk a fölvilágosodás áramlatát tudománytörténeti szempontból megbírálni. Tudjuk, hogy a fölvilágosodás a maga merev dogmatismusában erejét és értékét túlbecsülte s az emberi elme mindenhatóságában elfogódva, rationalismusával mindent meg akart fejteni és értetni. De épen ez az erős önbizalom, ez a szilárd hit tette képpé, hogy az emberi életnek minden problémáját, a tudomány minden ágát vizsgálódása körébe vonja s rajtuk a véges ész erejét kipróbálja. Bessenyei hatásának titka első sorban abban a kapcsolatban rejlik, a melyben ő a fölvilágosodással állott. Mint Voltaire tanítványa, maga is hitte, hogy csak akarni kell, s a siker nem marad el. Ez adott neki erőt, kitartást. Látva nemzetünk elmaradottságát, megértette, hogy a magunk erejéből nem tudunk kivergődni a fertőből, culturánknak hozzá kell simulni a nyugatéhoz, s a mi ott kiállotta a próbát, azt át kell vennünk, intézményeinket, tudományunkat, irodalmunkat nyugati mintára kell berendeznünk. Megragadta tehát a segítő kezet, melyet a franczia fölvilágosodás nyújtott feléje és ezzel megteremtette újra a kapcsolatot hazánk és a nyugat között, melyet a szatmári béke eltépett. Ez culturtörténeti jelentőségének másik fele. Abban a hitben, hogy ez a szellemi mozgalom, valamint franczia földön, nálunk is, átjárva az egész társadalmat, gyökeresen átalakítja műveltségünket: mű-

veivel és egész irányával a francia fölvilágosodás szellemét ültette át hazánkba. De nem volt lelketlen másoló. A mit mestereinél látott, azt nem azon nyersen vette át, hanem átídomítva a magyar fölfogáshoz, összhangba hozva a magyar nemzeti lélekkel. Ezért az ő vezérgondolata, a melylyel a magyar irodalmi életet megtermékenyíti, a mint Beöthy Zsolt fogalmazta: legyünk minél európaiabbak, hogy minél magyarabbak lehessünk. Hogy ez a gondolat nem szállott vele sírba, hanem túlélve őt, egy évszázad vallotta vezérszavának: az Bessenyei hivatottságának fényes bizonyítéka.

Vagy nyolcz évig, 1772-től 1780-ig, állott Bessenyei a magyar szellemi élet középpontjában. 1780-ban Mária Terézia halála egyszerre, váratlanul romlásba döntötte. Talán nem is sejtette, hogy mikor bőven ömlő könnyeivel öntözte nagylelkű pártfogója ravatalát, akkor a maga sorsát is siratta, jelenét és jövőjét, megghiúsult hivatását, szétfosló reményeit. Fölébredve a keserű valóra, hogy Bécsben részére nincs már hely, megtört lélekkel hazatért, s mint a ki meghalt az irodalom számára, eltemetkezett előbb szabolcsi, majd bihari remeteségébe. Később, midőn a lelkét elborító bánat oszladozni kezdett, újra tollat fogott, de a mit hűsz esztendő alatt, a XVIII. század utolsó és a XIX. század első évtizedében, a magyar szellemi élettől távol írt, ahhoz csak az irodalom történetének van köze, de nem az irodalomnak.

Nekünk azonban, a XX. század íróembereinek, Bessenyei egész működése kettős tanulság. Az egyiket maga Bessenyei írásba is foglalta számunkra: az igazi hazafiúi érzés olyan kötelesség, a mely alól semmi ok, idő, alkalom föl nem menthet. Akár magasra emel a szerencse, akár balsorsba vet, akár vezetői polczon ülünk, akár elnyomva, félretaszítva az ismeretlenség homályában tengődünk, dolgoznunk kell a magyar művelődés szolgálatában. A másik tanulságot egy évszázadon keresztül nem vonták le pályájából: nem volt rá szükség. Most azonban, száz évvel Bessenyei halála után, olyan alkalomszerű, hogy talán még az előbbinél is jelentősebb. Gondoljunk fiatal íróinknak arra a csoportjára, mely «megvetve e földnek hitvány porát a magasb körökbe keres utat», s mint Ádám a vágyait korlátozó földgolyót, eldobja magától nemzeti voltunknak ezeréves hagyományait, hogy szelleme, a hazafiúi érzés bilincseitől szabadon, a nyugat kulturájának szárnyain repülhessen, el az idegen világba, a melyben eszme, szellem, fölfogás egyaránt külföldi, s a kifejezés esz-

köze, a nyelv is csak látszik magyarnak. Vajha, mint Ádámot a Föld szellemének szava:

Te ismersz már, a földnek szellemét;
Csak én lélekzem benned, tudhatod.
Itt a sorompó, eddig tart hatalmam,
Térj vissza, élsz, hágd át, megsemmisülsz,
Mint ázalag féreg, mely csöpp vizében
Ficzkándozik. E csepp a föld neked...

a XX. század magyar rajongóit is visszadöbbszentené Bessenyei szózata: igen, nekünk magyaroknak szükségünk van a művelt nyugat eszméire, szellemére, fölfogására, de csak úgy, ha lelkünk kohójában megolvasztva magyarságunkkal összeforranak.

Császár Elemér.

ÉRTESÍTŐ.

A választójogról.

Kristóffy József: *Választójogi beszédek.* Az előszót és magyarázatokat írta Méray-Horváth Károly. Budapest, 1911. Athenæum kiadása.

Kristóffy József, a Fejérváry-kormány volt belügyministere, kötetbe foglalva kiadta az általános, egyenlő, titkos választójog mellett tartott kilencz beszédét s választójogi törvényjavaslatát. Sokkal közelebb áll még hozzánk emlékezetes közszereplése, sem-hogy kellő tárgyilagossággal elmondhatnók róla ítéletünket. Zavarja a tisztánlátást az a körülmény is, hogy a választójogi reform kérdése, melyet ő tett a magyar politikai élet «tengelyévé», máig sem nyert elintézését. A pártatlan történetírásnak lesz kötelessége megállapítani, minő okok, micsoda számítás vezették őt abban a tervében, hogy az általános választójoggal igyekezék kettévágni megoldatlan nemzeti problémáink gordiusi csomóját.

Végigolvasván beszédeit, csak az ügyes agitátort, nem a megfontolt államférfit látjuk benne. Mert bárha kétségtelen, hogy a politikai jogok fejlődésének végső eszménye az általános választójog, viszont maga a választójog nem célja, csak eszköze a haladásnak, a nemzeti élet minél tökéletesebb kifejlődésének. Minthogy pedig a nemzet nem pusztán physikai együttlét, hanem első sorban erkölcsi, szellemi közösség, az egységes fejlődéshez mindenekfölött arra van szükség, hogy az értelmi és erkölcsi erőknél a jogok és kötelességek összhangján felépülő harmonikus érvényesülése biztosíttassék.

Az állami lét kezdetleges szakában a fejedelem egymaga látja el azt a feladatot, t. i. a nemzeti élet irányítását, melyet később a rendi országgyűlésekkel, napjainkban a népképvisellett együtt végez; de az eredmény ugyanaz, mert a közös értelmi és erkölcsi alap biztosítja a nemzetszemélyiség akaratának és cselekvésének egységét. A hol azonban ez az alap hiányzik, ott a

legszélesebb választójog mellett sincs meg a nemzeti akarat egysége és így nincs meg az igazi szabadság sem, hanem csak a legnagyobb, vagyis a legalsóbb népréteg akaratának szabadsága, a mit más szóval tömegzsarnokságnak nevezhetni. A történelem tanúsága szerint az említett culturális és erkölcsi biztosítékok nélkül egyedül ez lehet az általános választójog eredménye. Valóban hiába küzdöttek volna a nemzetek a fejedelmi absolutismus ellen, ha most átugorva a fejlődés természetes törvényeit, ezer apró zsarnokot ültetnek nyakukra.

Az általános, egyenlő választójog csak ott nem jár veszéllyel, hol egyenlő alapműveltség, a nemzeti feladatok egyforma helyes felismerése és átlátása a legteljesebb erkölcsi és érzelmi egységbe olvasztotta a nemzet minden fiát. Ebből folyik az is, hogy nem az általános választójog idézi elő, valósítja meg a nemzeti állapotnak teljességét, vagyis a nemzet tökéletes erkölcsi és culturális összhangját, hanem fordítva, a nemzeti lét teljességének, lelki egységének végső következménye a politikai jogok általánossága és teljes egyenlősége. Mindaddig, míg e föltételek be nem következnek, a szó igazi értelmében vett általános, egyenlő választójog csak csillogó, hangzatos szólam.

Az említett értelmi és még inkább erkölcsi biztosítékok, a választójogban rejlő kötelesség, szóval a küzdő és szenvedő emberben élő legszentebb értékek azok, a melyeken a választójogi reformnak első sorban kell fölépülnie.

Sajnos azonban, épp ez ethikai elemet hiába keressük Kristóffy beszédeiben. Ő csak előnyeit, csodáit hirdeti az általános, egyenlő, titkos választójognak, a naiv fanatizmus végsőig vitt rajongásával. Szinte bámulatos, mi mindent vár az általános választójogtól.

Szerinte megszünteti az áldatlan közjogi harczokat, lehetlenné teszi az obstructiót (26. l.), «egyedüli csalhatatlan mód és eszköz a széles néprétegek feneketlen elégedetlenségének megszüntetésére, s a békés megelegedéssel járó társadalmi jólét megteremtésére» (27. l.). «Vége lesz egyszer a kiéhezetés politikájának. Minden factor meg fogja kapni a maga törvényes igényét. Nem fog többé éhezni az állam, nem éheznek többé a véderő, és nem éheznek többé a nép» (30. l.). «Megtisztítja a politikai erkölcsöket s a tiszta lelkiismeret s a fertőzetlen meggyőződés szabad nyilvánulását idézi elő. Vége lesz a csúnya lélekvásárnak» (38. l.).

Alljunk meg itt egy pillanatra. Kristóffy szerint tehát az

általános választójog megszünteti az obstructiót, a néprétegek elégedetlenségét és megtisztítja a politikai erkölcsöket. Vajon megszüntette-e az általános választójog az obstructiót Ausztriában, megakadályozta-e a vinczellérek lázadását Franciaországban és vajon kiirtotta-e a választási visszaéléseket akár az említett két államban, akár az amerikai Egyesült Államokban?

Sajnos, egyetlen nimmal felelhetünk a fölvetett kérdésekre. Mert obstructio és választási visszaélés csak ott nem lehet, a hol megvan a kellő műveltség és belátás, valamint a tiszta erkölcsi felfogás, hol a többséget és kisebbséget egymással szemben a mérséklet, a nemzettel szemben a legönzetlenebb odaadás, áldozatkészség vezetik. Itt megszűnik az elégtelenség is, mert a nemzet bármely tagját, akár egyént, akár foglalkozási ágat, akár egy vidéken lakók összességét éri az anyagi kár, az egész nemzet áll mögötte teljes gazdasági erejével.

De nézzük most az általános választójogot Kristóffy által festett másik oldaláról is. «Meg fogja nyugtatni a nemzetiségeket, — úgymond — hogy a magyarsággal ők is egyenlő jogú fiai a hazának» (200. l.). És ugyanakkor Magyarországon «le fognak omlani a rideg faji választófalak a nemzetiségek között, s a közös verseny közös gazdasági területén egy nagy politikai egész alakul ki, egy új, egységes politikai nemzet, a melyben a vezető szerep föltétlenül a gazdaságilag és kulturailag legerősebb fajnak, a magyar fajnak lesz biztosítva» (201. l.).

Ez állításokkal szemben ismét csak azt a tételünket kell hangsúlyoznunk, hogy egyedül a közös kulturális és erkölcsi alap az, a mi a választójoggal felruházott egyént, kinek szavazatában a nemzet akarátának egy-egy részecskéje jut kifejezésre, képessé teszi arra, hogy választójogát a nemzeti céloknak és eszményeknek megfelelőleg gyakorolja. E nélkül a jog inkább szétválaszt, individualisál, semmint összetart.

Ezt mutatja a francia syndicalisták példája, nem is szólva arról, hogy a lengyeleket sem olvasztotta be az általános választójog a nagy német nemzetbe, sőt Ausztriában még jobban kiélezte a nemzetiségi ellentéteket.

A főttebb közölt idézetek annyiban is jellemzők, mert ezek körül forog Kristóffynak egész gondolatvilága, ezekből áll érveinek fegyvertára. Éppen azért még csak orosházi beszédéről emlékezünk meg, melyben mintegy összefoglalni látszik minden politikai bölcsességét. Elpanaszolja benne hazánknak összes nyomorúságait, hogy nem fejlődik a nagyiparunk, súlyosak a népre

nehezedő terhek, sok a kötött birtok, nagy a kivándorlás, botránnyosak a közoktatásügyi állapotok, kevés az orvos, sok helyütt nincs egészséges ivóvíz, szóval rosszak a közegészségügyi viszonyok. Ugyan mi segít mindezekben? Természetesen egyedül az általános választójog. Majd így folytatja:

«Szükséges végül az általános választójog a népnek még azért is, mert csakis a népparlament teheti olcsóbbá a megélhetést. A mostani nagy drágaságnak és szegénységnek ugyanis az az oka, hogy a parlamentben csupa termelők ülnek, azaz olyan képviselők, a kiknek az az érdekük, hogy a kenyér, a hús, az élelmiszerek minél drágábban keljenek el, mert hiszen ebből csak nekik van hasznuk. Mindez azonnal megváltozik, ha az általános választójog parlamentje fogja intézni az ország sorsát; akkor nemcsak a termelők, hanem a fogyasztók érdekei szerint is fog igazodni az ország politikája, s mivel a fogyasztók érdeke az, hogy a kenyér, a hús, az élelmiszerek és a lakás minél olcsóbbak legyenek, nyilvánvaló, hogy akkor a megélhetés is könnyebb lesz» (263. l.).

Igazán kíváncsiak vagyunk, hogyan orvosolná az általános, titkos választójog a drágaságot, főleg, ha figyelembe vesszük, hogy a drágaság nemcsak hazánkra szorítókozó jelenség, hanem világszerte súlyosan érezteti hatását. Hiába nyitjuk meg tehát határainkat a Balkán-államok, vagy akár Argentina állattenyésztése előtt, bizonyos mértéken túl megszűnik bárminő radicalis intézkedésnek árcsökkenő hatása; mert a húsarakat nem az általános választójog parlamentje szabja meg, hanem a világconjunctionok, a mint azt bizonyára Kristóffy is nagyon jól tudja.

Ezen azonban annál kevésbé akad fenn, mert hiszen az általános választójog nemcsak «az olcsó hús politikája», hanem valami csodálatos intézmény, mely «mint megújódása a keresztységnek», egyuttal a lelket is táplálja. Vagy hogy az ő szavaival éljünk: «A jog az a krisztusi kenyér, melyből bármennyit is adunk, soha nem fogy el; kielégít mindenkit s apostollá teszi az egyszerű halászt is» (272. l.).

De nem folytatjuk tovább. Ez idézetek fölöslegessé tesznek minden további megvitatást. Az a szónok, a ki leszáll a politikai erkölcs talapzatáról és a szenvedélyekre való appellálással keresi az olcsó dicsőséget, lehet ügyes népvezér, vagy akár tragikai hős, de nem államférfi. Ez Kristóffy József könyvének végső tanulsága.

Nagy Miklós.

Petőfi Zoltán.

Déri Gyula: *Petőfi Zoltán*. (Petőfi könyvtár XV. k. 159 l.)

Nagy emberek fiainak sorsa mindig bizonyos érdeklődésre tarthat számot. Az ismerősök és kortársak érdeklődése atyjok szellemi vonásait keresi bennök, örökölt hajlam és kegyelet sokszor atyjok útjára hajtja őket. A tehetség azonban vajmi ritkán öröklődik át, ép oly ritkán mutatnak elegendő lelkierőt és józan ítéletet, hogy a maguk szerényebb útjára térjenek.

Petőfi Zoltán előtt is akarva-akaratlan mindig apja példája lebegett s szinte utánozni törekedett, a miben tudta, külsőségekben a tulságig.

Élete szerencsétlen élet, melynek megrontásához önhibáin felül külső körülmények is hozzájárultak. A Petőfi-cultus épen akkoriban érte el tetőpontját, az egész ország visszhangzott apja nevéből. Látnia kellett, hogy közéletünk és irodalmunk legkiválóbbjai bizonyos kegyelettel tekintenek rá, vonásaiban apja vonásait keresik, gyermeki élnétségében apja lángszellemét s ezzel ellentétben épen nem felhőtlen családi élet vette körül s épen nem nyugodt viszonyok.

Ezt a szomorú életpályát rajzolja Déri Gyula új könyve részletesen, szeretettel és megértéssel. A lélek rejtelseibe ugyan nem igen világít be, de a mit eddig Petőfi Zoltánról írtak, azt könyve messze felülmulja. Igazán hasznos munkát végzett; sok új adatot kutatott fel. Van azonban művének egy nagy hibája: a kellő pontosság hiánya. Pedig annyit dolgozott a könyvön, hogy ehhez képest kevés áldozattal járt volna ez a pontosság.

A tíz fejezetre osztott életrajz két első fejezete, mely a munkának jó negyed részét (37 l.) teszi, ilyen terjedelemben fölösleges. Ezekben Petőfi és Julia 1848-iki életét s az öreg Szendrey debreczeni ház- és birtok-vásárlását tárgyalja. Az előbbi érdekesen van összeállítva, az utóbbi is több figyelmet érdemel, mint a mennyit a Petőfi-monographusok eddig rá fordítottak, de ez életrajzban kevés a keresni valójuk. Az előbbi pontot szerző azzal próbálja indokolni: «A tapasztalat ember-emlékezet óta hirdeti, hogy a magzatélet korabeli viszontagságok, melyeket az anya átélt, eltörülhetetlen nyomokat hagynak a gyermek lelkében.» (26. l.) Másutt kiszámítja, hogy Zoltán születése napja (decz. 15) épen kilencz hónapra esik márczius idusa után. (14. l.) E megállapításokat érték és ízlés nélkül valónak tartjuk.

Petőfi Zoltán tanulói és színészi életének chronológiáját a könyv egészen tisztázza. Életének folyása e szerint a következő: 1858—1864 a pesti piaristáknál tanul, 1864—5 magántanuló Csákón; 1865—6. szarvasi tanuló, Nagy-Kőrösre szökik, hol a tanévet befejezi. 1866—7 a szegedi piaristáknál, az első félév vége előtt tanári tanácsra átlép a IV. ker. pesti állami gymnásiumba, de az évet nem végzi el. 1867 ápr. 20-tól 1868 júliusig vándorszínész, 1868 tavaszát és nyarát Csákón tölti, 1868—9 telét Pesten tétlenül. 1869 tavaszán Kecskeméten színészkedik. 1869 nyarán Rožnauban üdül. 1869 okt. 23—1870 jun. 21 Meránban él; kétszer megfordul Bécsben, azután Pesten van, majd hat hétig Szabadszálláson, végül Pestre megy meghalni. (1870 nov. 5.)

Az eddigi adatokkal szemben Déri nem tud Petőfi Zoltán gleichenbergi tartózkodásáról 1870 nyarán. De ez adatot Déri nem czáfolja meg, csak hallgatással. Megemlítem itt, hogy 1909 nyarán Gleichenbergben tartózkodván, meg akartam nevét keresni a Kurliste 1870-i folyamában s az üdülőhely törzskönyveiben, de ezeket csak 1874 óta őrzik meg. Minthogy ez úton lehetlenné vált minden kutatás, annál nagyobb szükség lett volna arra, hogy Déri a gleichenbergi tartózkodás kérdését tisztázza.

E mulasztással szemben ő állítja elénk először hősenek nagykőrösi, szegedi és második pesti tanulókorát. Új itt második gyámjának, Toldy Józsefnek — az első Petőfi István volt — szerepe is. Meráni és bécsi tartózkodását is több új adalékkal világítja meg. Egészen új a szabadszállási hat hét története, melyet főleg Szabadszállás mostani főjegyzője, Paal István közlése nyomán ismertet. Megtaláljuk Petőfi Zoltán szerelmeinek történetét is, a Geiszt Ilonához fűződő gyermekálmotól Baranyay Krisztináig, kiben az ifjú már élettársat keres. Meghatóan rajzolja haldoklását, a mint karosszékeben üldögélt az udvaron, az ősz bátyadt napfényén. Képzelődesében jövendő nagyságról, alkotásokról, örök dicsőségről álmodozott...

A sok érdekes adat mellett is súlyos kifogások tehetők az életrajz ellen. Sok ismerős adalékot hiába keresünk itten. Petőfi Zoltán szarvasi diákkorából, debreczeni színész-életéből és 1868-iki pesti tartózkodása idejéből több jellemző esetről hallgat, melyekkel pedig élénken színezhette volna munkáját. A szarvasi és második bécsi tartózkodásra azóta is érdekes új adatokat nyújtott Kricska Emil a *Pesti Hírlap* 1910. évi husvétii számában, sokat helyreigazítva Déri tévedéseiből. A «csirkekör» Don Juanjáról nem hallunk semmit, arról sem, a mi romlását főleg előidézte,

hogy a cigányzenének valóságos bolondja volt s hogy a cigányok iránt valami beteges, Puskin-szerű rajongó vonzalmat érzett. Nem emeli ki, hogy milyen becsvágygyal lépett a színészi pályára és ezzel kapcsolatban mellőzi Szana Tamás kedves adomáját is, hogyan bizta ez időben hősünk pénzét apja szobrának őrizetére.

A könyv beszél Petőfi Zoltán írói törekvéseiről, de sem nyomtatott munkáiról, sem kéziratairól sehol be nem számol. Pedig akad Petőfi Zoltánnak néhány verse és dolgozata, mely Szinnyeinél nincs felsorolva. A kéziratokról beszél (57, 70, 121, 129, 145 l.), de hogy merre találhatók, arra nézve semmi fölvilágosítást sem nyújt. Azonban úgy tünteti föl a dolgot, mintha a réges-régen ismeretes u. n., vörös jegyzőkönyvet' ő «találta» volna meg a Nemzeti Múzeum kéziratárában s említi, hogy a Petőfi Házban is vannak Zoltánnak kéziratai, «a melyek átkutatásáram nézve akadályokba ütközött» mondja. (129. l.) Így nem igen lehet valakiről életrajzot írni. E sorok írója két ízben is hozzájutott ezekhez az iratokhoz, minden nagyobb utánjárás nélkül s így igazán nem tudja eltalálni, mik az oly legyőzhetlen akadályok. Déri munkáján az sem látszik meg, hogy a Nemzeti Múzeumban őrzött kéziratokat használta, — a mit pedig e sorok írója biztos forrásból tud. A Nemzeti Múzeumba Petőfi Zoltán kézirateinak nagy része Abafi hagyatékával került. Déri azt állítja, hogy Abafi a birtokában lévő kéziratokat «különböző folyóiratokban» (145 l.) közzétette, de nem mondja meg, hol és merre; pedig erről Szinnyei sem tud, e sorok írója sem. Egyébiránt a Déri által emlegetett kéziratok a Nemzeti Múzeumban vannak, öt drámafordítás kivételével, melyek hollétéről Déri (121 l.) egy árva szót sem szól. Az utóbbiak közül kettőnek a Petőfi-Házban is van kézírata.

Az életrajz függelékeként (149—159 l.) és a szöveg közé nyomtatva (57, 83—84 l.) Petőfi Zoltánnak 19 versét adja ki, melyek közül tudtunkkal 10 jelenik meg most először. A kiadás elég hű, bár közlési elvei kissé gyanusak. (148 l.) Ezzel a 19 verssel nem vagyunk hajlandók beérni. Jól tudjuk, hogy Petőfi Zoltán versei, novellái és más iratai nem állhatnak meg az æsthetika ítélőszéke előtt, de irodalomtörténeti szempontból óhajtható, hogy Petőfi Sándor fiának műveihez hozzá lehessen jutnunk.

Petőfi Zoltánnak a Nemzeti Múzeumban és a Petőfi-Házban mintegy 10 novellája és 100 verse van, egyéb munkáiról nem beszélve. A novellák nagy része befejezetlen s a versek közt is

sok a töredék. Írásukon is meglátszik, mennyire türelmetlenül és idegesen dolgozott írójuk. Az elejük többnyire igen rendes szép írással van írva, azután mind kapkodóbbá lesz az írás, hanyagabbá a fogalmazás és végül gyakran befejezetlenül maradnak. Ő és néhány fiatal barátja azt hitték, hogy apja dicsőségét fogja megújítani. Dolgozatai alapján világos, hogy erről szó sem lehetett volna, viszont azonban épen nem jogosult az a gúnyos kicsinylés, melylyel próbálkozásairól általában beszélni szokás. Az írói hivatottság nyomai mindenütt föllelhetők nála. Legkorábbi, 13 esztendőskorában (1861) írt műveiben is feltűnő a kifejezés készsége. Történeti novelláit ugyan csupa rég ismert alakok népesítik, de a hol saját köréből veszi a cselekvényt, néha meglep reális rajzaival, eleven, jól megfigyelt képeivel. Űgyes pl. a vasárnap délutáni fővárosi kávéház rajza a *Fővárosi képek* című novellájában. Van érzéke a comicum iránt és *Márcz. 12* című tárczája tanusítja, hogy tömegjeleneteket elég jól tud előállítani. Verselni is tud, minden pongyolasága mellett is. Akadnak költői hangulatai, sikerül egy-egy versszaka, de egységes egészet nem bir alkotni. Hiányzik belőle ehhez egyrészt a kidolgozás türelme, másrészt a mélyebb átérzés. Egyénibb színezést, eredetibb képzeletet nem találunk verseiben. Űgyessége inkább fordított verseiben nyilvánul. Petőfi Zoltánból kiváló lyrikus vagy mélyebben szántó novellista aligha lett volna, de valószínűleg jó műfordító és szellemes tárczaíró.

Egy meráni tavaszi délután elmerengett élete során az akkor már a halál csiráit magában hordó Petőfi Zoltán. Azután beleírta jegyzőkönyvébe a következő pongyolán odavetett sorokat, melyeknél szomorúbb igazságot sem maga, sem más nem írt róla sohasem:

Huszonegy, és már is annyit éltél,
 Ötven évre is sok lenne tán,
 S boldogságot még sem élvezél,
 Annyit se, mint egy szolgáló
 Egy vasárnap délután.

Szücsi József.

Új magyar könyvek.

Acsay Ferencz. A nemzeti elem az Árpádok művelődésében és iskolázásában. Budapest, 1910. Kis T. (8-r. VII, 200 l.) 5 K.

Ady Endre. Így is történhetik. Novellák. Budapest, 1910. Nyugat. (8-r. 143 l.) 3 K.

Balázs Béla. A vándor énekel. Költemények. Budapest, 1911. Nyugat. (8-r. 87 l.) 2 K.

Budapest székesfőváros iskolai hatóságai és intézetei az 1909—10. iskolai évben. Budapest, 1910. Nagel O. (8-r. 347 l.) 2 K.

Bölsche Vilmos: A baczellustól a majomemberig. Fordította Pogány József dr. (Természettudományi Könyvtár. III. köt.) Budapest, 1910. Athenæum. (8-r. 256 l.) 7 K 50 f.

— — Szerelem az élők világában. A szerelem fejlődéstörténete és földi vándorútja. Fordították Wildner Ödön dr., Merényi József, Sidó Zoltán dr., Kremmer Dezső. 3 kötet. Budapest, 1910. Politzer Zs, (8-r. XII, 369, 368, 374 l.) 18 K.

Kövesi Antal. Grafosztatika és a vasszerkezetek. Tankönyv a főiskolai tanulók számára. Selmezbánya, 1910. Joerges. (8-r. XII, 367 l.) 10 K.

Köveskúti Jenő. Túl a Dunán. Elbeszélések. Budapest, 1910. Benkő Gy. (8-r. 113 l.) 2 K.

Kozári Gyula. Emberi okmányok a tegnapi, ma és holnap irodalmából. Metaphysica-psychologiai tanulmány. Budapest, 1910. Szt. István-t. (8-r. 477 l.) 10 K.

Krausz Jakab: Bevezetés a filozófiába. III. rész. B) A néplélektan útjai, czéljai és problémái. Budapest, 1910. Kókai L. (8-r. 64 l.) 2 K.

Lőrinczy György. A verdibáli nász. Elbeszélések. Budapest, 1911. Singer és Wolfner. (8-r. 204 l.) 3 K 50 f.

Lovik Károly. Egy barátságos ház története. Regény. Budapest, 1911. Singer és Wolfner. (8-r. 219 l.) 3 K 50 f.

Lukács József dr. A Galilei kérdés. Budapest, 1910. Szt. István-t. (8-r. 103 l.) 1 K.

Lyka Károly. Az érem- és plakettművészet stilusa. Budapest, 1910. Kilián Fr. utóda. (8-r. 64 l.) 1 K 20 f.

Makay Béla. Hegyen-völgyön. Természeti és vadászképek. Budapest, 1911. Franklin-T. (8-r. 220 l.) 6 K.

Malonyay Dezső. Az öreg méltósága. Egy pesti gavallér története. Budapest, 1911. Singer és Wolfner. (8-r. 221 l.) 3 K 50 f.

Szóllósi Zsigmond. A férfi szerelme. Elbeszélések. Budapest, 1911. Franklin-T. (8-r. 268 l.) 4 K.

Taxus. Hamvasztás. 1907—1910. Költemények. Budapest, 1911. Lampel R. (8-r. 64 l.) 1 K 50 f.

TELEKI LÁSZLÓ EMLÉKEZETE.

Születésének századik, halálának ötvenedik évfordulóján.

«Sem a halállal, sem a nappal nem lehet szembenézni» — mondja La Rochefoucauld. Az a férfiú, kinek emlékét halálának félszázados évfordulója alkalmából felújítani törekszem, egy végzetes pillanatban azzal az iszonyú sötétséggel nézett szembe, melyet halálnak nevezünk. Mikor enkezével kioltotta drága életét, mintha csak Dante *Poklának* hetedik körébe szállt volna le e borzasztó pillanatban lelke és ott a kiontott könnyekből és a szivekből hulló vérből eredett Phlegethonnak hullámai mellett átváltozott volna egyikévé azon cserjéknek, melyekben sir, zokog, zizeg és panaszkodik láthatatlanul a szenvedő, a gyötrődő lélek. Mint a hogy a költő mondja:

Minden felől jajt hallék és visongást;
De nem látszék, kitől jön, senki sem.
S megálltam ott zavartan, várva folyvást.

Midőn Dantét mestere figyelmezteti, hogy törjön le csak egy ágat és meg fogja hallani annak a léleknek történetét, ki e levéltelen fává változott, a költő reszkető kézzel tör le egy galyat s a kibugygyanó vérrel egyszerre hangzik a kérdés:

Mért szaggatsz le,
Hát mit se szánsz te, hogy' vagy oly részvétlen?

E mélységes symbolum rámutat arra, hogy csak az öngyilkos maga oldhatná meg a problémát, melyet halálával maga vetett föl. De Dante a költői szív finom érzékenységevel megérzi és érezteti azt is, hogy a *dolores inferni* emlékét földidézni kegyetlenség.

De ha valakit nem az egyéni nagyravágyás, a megszegyenített hiúság, egy eltékozolt élet, a szörnyű büntudat vagy az élet értékének könnyelmű számba nem vétele, a szenvedély vak örvénye sodortak a végzetes lépésre, hanem a tőle nem függő körülmények csodálatosan kúszált szövés-vénye ejtette rabúl a szabadságra termett független férfijellemet; ha váratlanul oly problema elé állítottatott, melynek egyetlen megoldását csak élete árán eszközölhette, oly felelősség terhe szakadt rá, melyet el nem viselhetett és a mi legfontosabb, egy becsületes lélek oly kötelességet vállalt magára, melynek meg nem felelhetett, sőt az a kétségbejítő szükségesség állott előtte, legalább ennek szörnyű nyomását érezte meg érzékeny szívvel, az igazi erény eszményi felfogásával, mely egy életnek a feláldozásával szemben egy nemzetet fenyegető csapást vélt elhárítani: akkor az öngyilkosság ténye a hősiesség fényében tündököl és az összetört akarat tragikumának fenségével megdöbbsent és felemel.

És ez volt a Teleki László esete.

A politikai bilincsekből fölszabadult nemzet diadalútján, melynek triumphator vezére ő lett volna, a nemzeti önérzet féktelen mánora közepett — kétségbeesett. Lukács Móricz egy mesterileg alkotott mondatban föltárja az ő élete tragikumának egész mélységét: «Véres hulláját dobván az út közepére, melyen pártfelei őt követték és éppen a csata előestéjén, ez néma intésül szolgálhatott, szolgált is nekik, hogy tévúton járnak, mely örvényhez vezet, hová magukkal ránthatják a hazát és nemzetet. A párt megértette az intést, szavazás alkalmával a többségben lévő határozati párt néhány tagja elhagyta a termet s így többségre hagyta jutni a felirati pártot.» E néma holttesten át nem volt kedve a diadalmas pártnak átgázolni, hogy hatalomra jusson, mert ez a Tullia esetéhez hasonlított volna, ki legyilkolt atyjának holttestén át hajtott a királyi palotához. Vicus sceleratus nem terheli a határozati pártban megnyilatkozott nemzeti lelket, de a szent áldozat, melyet Teleki hozott, a Déva vár építéséről szóló rege mély symbolumát valósítá meg, az ő drága vérére volt szükség, hogy az alkotmány falai felépüljenek.

Ma, 50 év múlva, tisztán látunk. A nemzetével kibékült király első kézadása az volt, melyet Telekinek nyújtott, mikor mint politikai foglyot szabadon bocsátotta. Teleki lelkének egyetlen hivatott tolmácsa legjobb barátja, Lukács Móricz volt, ki szentül végrehaitá barátjának még korábban rábizott végakarátát, hogy legyen becsületének öre. Már maga a tény, hogy Teleki szükségét érzi annak, hogy a lelke mélyén megfogant tervének végrehajtása esetére előrelátott gyanú és rágalom, a kis lelkek vádja ellen megvédje azt, mit férfilelke többre becsült az életnél: becsületét, mondhatni teljes világosságba helyezi a Teleki utolsó perceiben vívott lelkítésének a döntő indítékát. Mikor Teleki politikai pályájának szédítő magaslatán állott, hiszen hol van szédítőbb magaslat, mint a nemzeti lelkesedés örvénylő mélységei fölött állani, ki ne vesztené el eszét? . . . a 30 évvel korábban kiadott egyetlen tragédiájának tragikumát élte át. Az ujjongó kedv, a lelkes ünnepeltetés közben elhagyottnak, egymagára hagyottnak érezte magát.

Jellemző, a mit 1861 márczius 9-én Heves vármegye üdvözlétére ír: «Egy félbeszakadt hivatás minden hű kebelre nézve nem egyéb egy kettészakadt életnél.» És csakugyan életét ő maga szakítá ketté. Azokkal a nézetekkel szemben, melyek Teleki tettének lélektani rugóját kívánják megvilágítani, melyekhez legújabban Kalmár Antal érdekes tanulmánya még egy újabb magyarázatot fűz, a Lukács Móricz magyarázata, melyet emlékbeszédében s megható emlékirattöredékében nyújt, ma is megállja helyét, mert Telekiben a becsület és lelkiismeretes honszeretet áldozatát látja. A politikai hitvalláshoz való hűség ütközött össze a politikai pártvezért és a becsületes hazafit kötelező lelkiismerettel, hozzáfűződött egy bizonytalan időre adott szó kötelező ereje feletti önemésztő lelkítusa.

Mily mélyre szállítja alá e hősi lélek nagyságát az a magyarázat, hogy Teleki azzal akarta megczáfolni az ellene elhintett vádat, mintha a drezdai elfogatás kicsinált dolog lett volna, hogy a határozati párt, tehát az élesebb felfogás élére állott, mert azt hitte, hogy a *felirat* és a *határozat* közti különbség csak formális és csak a dolgok fejlődése

közben győződött meg arról, hogy életbevágó különbségről van szó és így rájött arra, hogy hamis politikát folytat. Ezen időtől fogva ingerültsége folyton fokozódott, első felszólalását elhalasztotta, magával meghasonlásba jött, minek következtében beszédét, melyen dolgozott, nem volt képes befejezni. Teleki tette volna ezt, ki férfi jellemét lángoló betűkkel írta le eme nyilatkozatban: «Van egy, mi nélkül nem élhetnék: az az *öntudatom*, hogy sem a hazában, sem fogságom alatt, sem azóta nem tértem el politikai hitvallásomtól, soha azon zászlótól, melyet enyémnek vallottam, hogy soha senkinek sem tettel, sem szóval, sem bár egy intéssel is nem adtam arra jogot, hogy föl is tegye rólam, mi szerint elveim, rokonszenveim, óhajtásaim bármelyikéről valaha le tudnék mondani. Megvan, hála az égnek, ez az *öntudatom*.» Ép így szilárdul kijelenti, hogy szabadonbocsátása nem volt amnestia, nem volt kegyelem, csupán szabadlábba bocsátás.

De nem ad kielégítőbb magyarázatot ama legújabb felfogás sem, mely szerint a 61-iki országgyűlésen kifejezésre jutott 48-as politikája került ellentétbe a belső lelkivilágában háborgó, de kifejezésre nem juthatott 49-es politikai érzelmeivel; minthogy pedig ezt az érzelmeinek megfelelő 49-es politikáját a császárnak tett ígérettel összeütközésbe látta kerülni: a nemzet által reá erőszakolt vezérése miatt meg kellett halnia. E felfogással szembeállítható az a beszéd-töredék, tehát az el nem mondott és így még nem is módosított beszéd, mely a *Pesti Napló* 1861 május 15. és 16-i számában jelent meg. Át- meg átolvastam e beszédet, ennek hangja nyugodt, meggondolt. Széles európai látókört tár elénk, az európai diplomácia szövevényének egyes szálait fejt ki, a magyar alkotmány teljes helyreállítását európai szükségnek bizonyítja be, az 1851-iki drezdai congressuson fölvetett azon tervek, hogy a bekebelezett Magyarország lépjen be a német szövetségbe, lehetetlenségét és súlyos politikai következményeit és magára Németországra való felforgató hatását ecseteli, Magyarország tekintélyének növekedését a *veszteség* után az európai közvélemény fordulatának tünteti föl. Ezzel szemben Ausztria erkölcsi vereségét,

a birodalom desolált, elszigetelt állapotát, pénzügyi összeroskadását oly képből festi, mely ugyan Széchenyi *Blick*-je izzó gúnyjának öserejét távolról sem éri el, de érvelése oly logikus, oly erős, hogy mintegy kiegészíti Deák Ferencz beszédét. De sem a hang, sem az eszmemenet sodra nem forradalmi. A 48-as törvények lelke lengi át. E beszédet pedig íróasztalán hagyta, azon mód került nyilvánosságra. Mindez az értelmi világ körében mozog. Hol a végletes szenvedély, a szélsőségbe csapó izzó hangulat? Csakis, egyedül csakis az az indíték adta kezébe a pisztolyt, melyet Lukács Móríczt jelölt meg, kit kifejezetten e szavakkal avatott föl becsületének őréül: «Életemnek okvetetlenül véget fogok vetni és ha emlékemet rágalmakkal bepiszokolnák, légy védőm szóval és tettel.» És ezt a jó barát be is váltotta. Még akkor is, mikor nejét elvesztvén, életét már «tetszelet»-nek nevezte, mikor a megvakulás bizonyossága előtt állva, revolvert tartva asztalán öngyilkosságról gondolkozott, az öngyilkosság kérdését fejtegetve, annak jogos voltát a Teleki esetével védelmezi: tehát az őszinte és igaz vallomások szent órájában is ugyanabban keresi és találja meg Teleki tettének indító okát, melyet emlékbeszédében adott elő, mely magyarázatot Jókai Mór is a Telekiről a csapás közvetlen hatása alatt írott nekrológiájában is szóról-szóra idéz. Én a Lukács Móríczt magyarázatához csatlakozva a posthumus beszéd hangján még nem érezhető azon végzetes, pillanatnyi felindulásban találok az okot, hogy tudta, miszerint a Deák Ferencz feliratára is visszautasító válasz készül és mint pártvezér érezte, hogy a többség, mely az országgyűlésen retorikai harczát vívta, az ország közhangulatában, fatális helyzetében nem találta meg a kellő támogatást. És ép itt magasztosúl föl én előttem Teleki férjijelleme, ép itt nyilvánul meg előttem az ő politikai pályájának tragikuma, mely a nemzet szeretetének mélységében sodorta alá abba a sötét örvénybe, melyben 13 hóval azelőtt Széchenyi is elmerült. Nem kell elfeledni egy tragikus költőnél a helyzet tragikumának érzetét sem, mely egy óriási terv összeomlását kétségbeejtő világossággal látta.

És ha Teleki fennebb idézett nyilatkozatában a felbe-

szakadt hivatást kettészakadt életnek jellemezte, a Kisfaludy Társaság e ponton lép Teleki emlékével közvetlen kapcsolatba.

A *Kegyencz* 1841-ben jelent meg. Ebben egy nagy tragikus költő első kísérlete «a költői hivatás» megnyilatkozását mutatta be. És ez a hivatás is megszakadt. A politikai élet homoksivatagján tűnt el az a gazdag forrás, mely felbugygyant. Eszembe jut Petőfi megragadó panasza, melyet Adorján Boldizsárhoz írott levelében kifejez, ki gyönyörűen zengő lantját elnémítá. Az a kis virág, melynek levelén

Mint a gyémánt a vérző seb felett
Csak egy fagyott nagy harmat reszketett —
egy örökké való könny —

a Teleki költészetét is jelképezi.

Megdicsőült szellem! vajjon merjük-e tőled kérdeni:

Miért tiprád el ezt a szép virágot?
Mért hallgatott el ily kezekben a lant?
Nem fáj, nem fáj midőn a földhöz vágta,
S mintegy zokogva húrja kettépattant?

Nem lant némult el, hanem a drámai szenvedélyek csodás világa tűnt el. Az emberi szív mély ismerete alapján a világtörténet nagy drámájának eleven képét sötét, de erős vonásokkal megelevenítő erő tört össze. Ime, a Teleki életének másik tragikumája. Ime: «a kettészakadt élet» újabb képe.

És most ötven év után végigtekintve a *Kegyencz* sorsának történetét, a népszerűtlenség, a fagyos közöny megnyilatkozásait, a legjelesebb kritikai elmék majdnem egyetértve elítélő nyilatkozatait — lehetetlenség fájdalmat nem éreznünk, lehetetlen a sors gúnyját ki nem éreznünk, mely Teleki életében szive e rejtett tüntérvilágának is elhervasztá virágait.

Ki a *Kegyencz*-et megalkotá: a tervek és gondolatok gazdag világát hordozható keblében. Lukács Móricz említi is, hogy ifjú korában írt egy *Kupa* című darabot és emigráns-életében is dolgoztatott. A censura kegyetlensége is üldözi, mint azt a *Kegyencz*-cel szemben is tapasztaltuk.

Salamon Ferencz boszankodással jellemzi e censura korlátolt és rövidlátó eljárását a *Kegyencz* első előadása alkalmából éles látással és egészséges kritikai fölfogással írott bírálatában. De mélyebb oka is lehetett az elhallgatásnak. Azt hiszem, hogy a férfi lélek szemérme tartá vissza attól, hogy a közönség tetszését keresse, melyet nem kapott meg még abban a mértékben sem, mint darabja megérdemelte. Tehát itt is a félreértés üldözte. Félreértették jellemét: férfias halálával czáfolta meg; félreértették művét: elhallgatással felelt.

Pedig mintha érezte volna, hogy félre fogják érteni. A Gibbon-tól drámai elevenséggel megírt történeti eseménynek alapzatán építé föl a lélektani épületet, bekapcsolta a Millot világtörténetében talált adatot Aëtius megöletéséről s még azt a találó itéletet is, hogy midőn Valentinián meggyilkoltatta Aëtium, bal kezével vágta le a jobb kezét, Teleki szóról-szóra átveszi darabjába. De itt van a félreértés forrása legtöbb kritikusanál és részben a történeti hűséghez való túlvitt ragaszkodásból eredő tévedésben a költőnél. Egy praegnans példával bizonyítok. Teleki az 1841-iki kiadás előszavában előre védekezik a netán beálló félreértés ellen. Szóról-szóra így nyilatkozik: «ha a jelen festvény sem a virágzó, sem a hanyatló római világ felőli fogalmakkal meg nem egyez, arra kérem olvasóimat, legyenek tekintettel arra, hogy a történet, melyet munkámnak alapjául vettem föl, oly korszakbeli, melyben keresztyénség, római és barbár szokások egybevegyültéből, egészen külön társasági rendszer s jellem születik, melyet sem egészen rómainak, sem egészen keresztyénnak nem mondhatni.» A legújabb munka — egy egész kötet — mely 1893-ban jelent meg a *Kegyencz*-ről, Mérei Kálmán egyébként nagy gondnal, az összes anyag és pedig a kritikák és jellemzések kimerítő felhasználásával írott műve, lesújtó itéletet mond a *Kegyencz* főhősének, Maximus Petroniusnak jelleméről. Széles alapon igyekszik kimutatni, mily nagy lélektani képzelenség volt nevének Juliának átadása és a császárnő Eudoxiának elcsábítása s nyomról-nyomra tovább kutatva a következő, több helyütt is kifejezett gondolatban csúcs-

sítja ki fölfogását: «A szenvedély is, mely Maxim bosszúját létrehozta, alig mondható már emberi érzelm rendkívüli nyilvánulásának. Azonosult az állat vadságával. Nyugalma, mely a sérelemtől megbomlott lelkében csak látszólagos volt előbb, mikor felordított kínjában, abban a pillanatban emberi formájából kifordult. A kereszténység felpattant máza alól előtűnt a pogány barom.» Ime a félreértés a kritikusnál. A keresztyénséget és az antik világot így szembeállítani teljesen a történelmi fölfogásba ütközik. Hát Shakespeare-nél Othello nem töri-e össze az ő drágagyöngyét, Desdemonát, kiről azt mondja, hogy eldobta, mint az indus a gyöngyöt, «mi többet ér, mint népe birodalma»? A római lélek megteremté az erények oly magasztos formáját, mely a keresztyén világ tiszteletét is kivívta. De tévedésbe esett a költő is, midőn a történelmi dráma alapfeltételeiül a korhúséget és a hagyományt oly aprólékos pontossággal tárta elénk. És ugyancsak egy oly elsőrangú kritikus, oly finom elme, milyen a Péterfi Jenőé, oly ellenkező végletbe csap át, hogy épen a történelmi alap követelményeinek tanulmányozása alapján a történelmi drámaírás terére lépett Telekit a korában divatozó romantikus dráma utánzásával vádolja és pedig oly erős szavakkal, melyek bennem, ki e darab lelkébe igyekeztem az utolsó izzig behatolni, csodálkozást keltett. Szórolszóra így nyilatkozik: «A baj csak az, hogy a tragikus szükségesség csak az író romanticismusában tükröződik, nem pedig a hős cselekedetében. Innen van, hogy nem borzadó részvétet, hanem idegenkedést, utálatot érzünk iránta.» Sőt tovább megy Péterfi, még ezt is mondja: «a Tribulet-k rokona egy intrigue rémdráma hőse lehetne (Maxim), dúskálkodik az alakoskodásban, a szörnyűségekben; nem a bosszú tragikusa, hanem színpadi romantikusok kanona szerint — a bosszú véres komédiása.»

Minő messze van e tragédia komoly szellemétől a komédiázás! A történelem komoly lelke él ebben a tragédiában és az eredeti compositio alap gondolata: a kockán elveszett boldogságért egy nagy birodalomnak és a szédítő hatalomnak elnyerésével visszanyerni mindent, az V. század milieu-jében gyökeredzik. Maxim a nagy leleplezés jelene-

tében szemébe vágja Valentiniánnak: «Makacs játékosként, végelszámolással tevém ki ezt (a gyűlöletet) a fejedelem s egész biralma ellen s ama kicsiny közbésből óriási játék kerekedett, hol a szerencsének halál s viláгурalom közt kelle végezni.» Mi romantika van ebben? Hol a romantika pathosa? Hol a romantika nagy szenvedélyeinek rhetorikai elmejátéka? Van romantika, de a Hugo Victor *Hernanijához* írott nevezetes előszavában jellemzett romantika, mely a szép helyett az igazságot teszi a költészet tárgyává és az igazság révén a rút birodalmát hódítja meg a szép birodalma számára. A 40-es években a magyar romantikának volt egy vonása, mely sajátos magyar, mely a romantika ihletének mondható: a történelmi milieu megérzése, annak oly irányú megértése, minőre már elébb Katona adott példát a *Bánk-bánban*. Igazán büszkék lehetünk arra, hogy a történelem szellemét a magyar lélek úgy fel bírja fogni és oly híven vissza tudja adni, mint Katona a *Bánk-bánban*, Teleki a *Kegyencz*-ben, Kemény Zsigmond a *Zord időkben*, Herczeg a *Byzánczban*. És mintegy párhuzamba állitható a görög költészet fejlődésében a tragédia kibontakozása az epikából és a magyar dráma kifejlődése a magyar epika történelmi hangulatából. Soha a történelmi érzék úgy nem uralkodott, mint a történelmi mult hagyományaiért folyt küzdelem hatása alatt. Nem bámuljuk-e Madách *Ember tragédiájának* színeiben az emberiség történelmi milieu-inek mesteri rajzát?

De ha idáig jutottam fejtegetéseim során: mivé válik azon tanácsok értéke, melyeket a bonyolult mese javítása, a jellemrajz egysége, a szerkezet tisztább felépítése érdekében azok adtak, kik talán legrészletesebben foglalkoztak a *Kegyencz* elemzésével. Hoffmann Frigyes az *Egyetemes Philologiai Közlöny* 1879-i évfolyamában megjelent alapos és forrástanulmány tekintetében felette becses értekezésében az *Aët* alakjának a cselekvénybe vitelében a cselekvény egységének megzavarását látja. De mily üressé válik a történelmi Róma képe annak a hősnek alakja nélkül, ki a catalauni csatában Róma erejét, nagyságát még egyszer, utóljára éreztette? És mi mélységet ad a cselekvénynek,

hogy a császári hatalom birtokáért Maxim feláldozza fia boldogságát, Aët pedig a régi haza hőseiből az V. század trónkövetelő hadvezéréve sülyed! Mérei pedig már idézett művében Eudoxia elcsábításában és Julia átadásában látja Maxim jellemének eltorzulását, embertelen barbárrá válását, ki sem részvétet nem érdemel, sem félelmetes nem bír lenni, holott Julia ép ez átadás után válik a közgyűlölet tárgyává, kegyencznővé, kit a fellázadt nép meg akar ölni, kiben Pallad anyját fődözi föl és ki fiát mégis annyi irgalomra indítja, hogy a biztos mérget rejtő talizmánt átadja neki. És mivé válnék a kor képe a régi római asszony, az V. század Lucretiája nélkül? De mindez együtt alkot egy összképet: az V. század elaljasult udvarában, az erkölcsi sülyedés közepett ily nemes alakok, mint Pallad és Julia, létezhetnek. Egy Júlia, ki eltagadja, hogy őt Maxim adta martalékul a léha Valentinián kéjvágyának, csak-hogy a fiúi kegyeletet az atya iránt le ne rombolja. És ha még ugyane korkép egy vonását a költő következetesebben és a cselekvény fejlesztésére nagyobb hatással kifejtette volna: a Sidon astrolog csalását, melylyel Valentiniánt megfélemlítette, hogy ő a hitvány kéjencz tisztelje a zsákmányúl ejtett Julia szenteségét és csak szerelmét kísértse meg megnyerni, mert végzetes babona kötö meg bűnös szándékát, mert óvták a csodás jelenetben megjelent láthatatlan hatalmak attól, hogy erőszakolja a kéjt attól, ki önként nem adta meg magát. A kor képe e jelenet nélkül ép úgy nem volna teljes, mint a Macbeth korának képe a boszorkány-jelenet nélkül. Hiszen egy száz évvel elébb is a mágia rabja volt Julián apostata, a felvilágosodott császár, ki a keresztységben tudatlan, babonás hitet látott. A *Kegyencznek* színpadi sorsát ép a történelmi hűség e végtelen finom apróságokba átvitt teljessége pecsételte meg.

Milyen más a romantika drámájának történelmi fel fogása! A rendkívülit, a borzalmast, a hihetetlen kereste föl, hogy a classikai élet eszeveszett képtördelőjévé váljék. A történelmi igazságot meghamisította, a szenvedélyek retorikáját, nem az egyének élő valóságát adta. És ha Corneille és Racine hamisított classicismusa, retorikai finom

sallangjai ellenében a nyers, a népies, a durva, az erőszakos nyelvet tekinté a romantika igaznak: ő is beleesett egy újabb, talán még veszélyesebb retorikába, mely Vörösmarty ragyogó nyelvén olyan szépen szaval, Hugó Victor-nál oly fényes, oly káprázatos színekben tündököl, mely az újabb romantikában, így Rostandnál, oly szellemes, oly édes, oly elbűvölő... mindezt igaznak gondolták, holott még az igaznak színes mása sem. Teleki phraseológiája merőben ellentéte mindennek. Az ő erős, velőthasogató gúnyja az egyetlen igaz kifejezése egy az erkölcsi undortól felháborított léleknek. Ép az a fenkölt Teleki felfogásában, hogy ő úgy bánik el Róma hanyatlásának e mélységesen megromlott korával, mint Dante a *Pokolban* korának bűneivel. Lángostor van a kezében. És Maxim, kinek menyországába poklok tüzeiben égett el, lángostorral áll boszút, midőn Valentinián szeme előtt alázza meg Eudoxiát, miután III. Richárd módjára megejté. És abban a Rómában, hol a kéjenczek és léhák, orgyilkosok és méregkeverők között egy elzárt paradicsomot, ő egy tiszta boldog családi életet rejtegetett s midőn ettől megfosztatott, a rettentő bosszú végletebe csapott át, kivette a bosszút Isten kezéből és mint Julia megjósolta: a bosszúállót is lesújtá a bosszuló kéz. Lehet-e szebb, magasztosabb conceptiót még csak gondolni is, mint a régi római nagyság, erkölcsi tisztaság egy kis oázisát mutatni föl az erkölcsi sülyedés e miazmás mocsarában? Pallád és Placidia tiszta, salaktalan szerelme, Julia mocsoktalan lelke, Petronius Maxim elolthatatlan gyűlölete, mely ép e kirablott kincsek vesztesége fejében veszít el egy császárt ép azon módon, mint a hogy kirabolták őt: együttvéve a végromlásba sülyedő Róma régi ereklyéinek örök értékét mutatja föl.

Thukydides, midőn az athéni pestist leírja, azt az észrevételt teszi, hogy minden betegség ebben a korban, ha más természetű lett volna is, ezzé a betegséggé fajult. Az V. század erkölcsi betegsége volt a határtalan önzés, mikor az embereket megragadta a «per libidinem cuncta perdenđi cupiditas». Tehát a zegoismus végletes szenvedélyébe csapott át minden pszichikai kórjelenség. Ez magya-

rázza meg azt a módszert, melyet Teleki a *Kegyencz*ben a bűnre való csábítás szemléletessé tételére követ. Csupa suggestio. Ezért mondhatta Beöthy még a főhősről is, hogy: «Jágóban felolvadt Othello». A bosszú remekmívét, melyet az értelmi fölény gyönyörével alkot, csupa suggestióval hajtja végre. Herakles suggerálja a császárnak a Julia iránti vágyat. Sidon suggerálja a Maxim megmérgezését, rajta vesztvén, Maxim suggerálja az Aët láb alól eltételét, míg maga a játék felett áll. Őszinte csak Julia és Pallád és mégis, midőn Pallád fölismeri a Cæsar kegyencznőjében Juliát, a súlyos vád, az erkölcsi borzadály oly mértékét suggerálja, hogy Julia elkéri tőle a mérget rejtő capsulát. És midőn a suggestio finom, következetes műve be van fejezve, az egész épület összeomlik és legelőbb a legnemesebbet, a legjobbbat, az ősrómai erény szeplőtelen leventéjét, Palládót temeti el. És Petrón vakmerő játéka abban áll, hogy Valentiniánnak suggerálja, csak azért, hogy Aëtius fiának, Gaudentnek Placidiával való házasságára irányult nagyravágyó tervét meghiúsítsa, hogy Placidiát a barbár vend fejedelemnek ajánlja fel, mi által saját fiának boldogságát rombolja le. Szembetűnő e módszerben Teleki bámulatos lélektani ismerete. A cselekvény szövése emlékeztet a romantikára, de távolról sem romantika és e ponton hivatkozhatom Salamon Ferencz mélyreható észrevételére, melyet Teleki László halála alkalmával a *Szépirodalmi Figyelő*ben írott cikkében tesz: «A főszemély ezen számító cselszövénye mellett nem kell hinni, hogy a mű szerzője azon francia regény- és drámaírók nyomán jár, kik egyesek kezébe adják a polgári és halandók kezébe az isteni büntetőjogot. Ezen montechristói tan Teleki magasb röptű lelkében, ki az emberi szív és világtörténet örök igazságait jobban ismeré, nem bírhatott érvénynyel, annyira nem, hogy drámája épen az ellenkező erkölcsi igazságot mutatja ki.»

Igen; nem egy kigondolt mese erkölcsi igazságáról, nem a dramaturgia szabályaival megállapított rokonszeny és félelem fölkeltesére alkalmas meséről van szó, a *Kegyencz* egy darab világtörténet a benne megnyilatkozó ama fenséges igazságszolgáltatás feltüntetésére, melyet Schiller

örökszép gondolata így fejez ki: «Die Weltgeschichte ist das Weltgericht.» Helyesen mutat rá Salamon a darab alapgondolatára, midőn cikke végén Maxim eme szavait idézi: «Valóban, mit szemlélünk, nem csak egy ember megbukása, hanem egész nagy birodalmunk közelgő semmivételének előjele.» A világitélet ideje bekövetkezett. Beöthy Zsolt a *Kegyencz*nek 1880 szeptember 19-én történt színrehozatala alkalmából írt cikkében a katastropha hatalmas erejét emelvén ki, a többek közt így nyilatkozik: «Tragikai erőre nézve semmi sem fogható irodalmunkban e felvonáshoz (V. felvonás), nem, még a *Bánk-bán* katastrophája sem, melynek egyik főtényezőjében, Melinda halálában, Bánknak semmi része. A megdöbbenő, megfélemlítő hatást fokozza a bukás hirtelensége». Igen, mert a világitélet szelét érezzük. Beöthynek bántja æsthetikus lelkét, hogy a *Kegyencz* cselekvényében a megnyugvásnak nyoma sincs. «A *Kegyencz* költőjének nem elég, hogy elpusztítja Valentinian és Petron Maxim Rómáját; a temetőt természetlenné is teszi. Nem hallunk valamely tiszt, vigasztaló szózatot, hivatkozást a jobb emberre, a hitet ebben; nem támad senki, a ki új világot hirdessen az elpusztultnak helyén. A rothadt Dániába beköszön a norvég Fortinbras, III. Richard holtteste fölött Richmond bontja ki zászlaját, Macbeth rémuralmát elfeledtetni Malcolm érkezik, a filippii sikon Antonius biztat, hogy korának és népének megfelelőbb viszonyokat teremtsen.» Beöthynek e nyilatkozata a tragikum felfogásának tisztán lélektani mozzanatát világítja meg. A tragikai hatás, az Aristoteles szellemében felfogott hatás kérdése lép előtérbe. De hát a történelem tragikumáról nem lehet szó? Teleki művének ebben áll csodás eredetisége. A világtörténetnek lehet optimistikus felfogása, mint Volney gróf *Ruines* című művében; az emberiség rombolva alkot mindig újat és folyton előrehalad. De hátha nincs vigasz a valóságban? És ugyancsak Beöthynél találunk egy gondolatot, mely nézetem szerint a lényegét fejezi ki annak, hova magam eljutottam a *Kegyencz*nek újból meg újból átolvása után. «A lesújtó, a vigasztalás nélkül rémitő, az enyhület nélkül rút bizonyára oly elemek, me-

lyeknek visszataszító hatását érzi az is, kinek nincsen elég műveltsége a jellemrajzban nyilatkozó finomságnak, a korfestés találó voltának felismerésére, vagy csak megérzésére is.» A *Zord idők* dermesztő levegőjét érezzük, igaz. Enyhületet Pallad és Placidia szerelmi jelenete, Eudoxia fiatalkori ábrándja, Pallad fiúi hűsége, ki mostohájában is a részvét útján anyát érző szívvel kel a lázadó tömeggel tusára és esik el, mint Elemér a budai utcai harcban, mégis csak nyújt, csak a pessimistikus világfelfogás korlátai közt. A történelem folyama föltartóztathatatlan, szétrombol útján mindent, elsodor fát, virágot és elmos szirtet is, de mély rokonszenvet kelt az emberiség összehalmozott szenvedése és midőn Maxim, a diadalmas hős, az ujjongó nép riadalmát hallva, keserűen élete tragikumát összefoglalja e mondással: «Ne gúnyolj Róma!» — ebben mégis csak Maxim: az ember, a benső, az igaz, az örök ember sóhaját halljuk és megrezzen szívünk minden idegszála és ha ezt a költő elérte: a tragédia lelkét önté át lelkünkbe. A világitélet fensége megdöbbsent, örök igazság revelálódik: erkölcsi alap nélkül nincs igaz emberi társadalom. Az alap, a talpkő kimozdul előttünk, látjuk, a mint:

Róma ledől s rabigába görnyed.»

A historia magistra vitae híres mondását a történetírók komolyan veszik. De hát nyújt-e igaz okulást a történelem? Az erkölcsi világban minden kor nem harcolja-e végig ugyanazon tusákat? Apad-e a bűn? Diadalmasan törtet-e előre az erény? Az emberi természet aljasabb ösztönei nem öltenek-e a századok szellemében más-más formát? Az önzés nem leghatalmasabb mozgatója-e a világnak? Az eszmények ichor-vére folydogál-e ereinkben? Igen, a retorika áradozó beszédében; igen, a humán műveltség fenséges tanaiban; igen, a hitvilág csodás elbeszéléseiben, de a valóságban a vér és szenvedély sodró hatalma, a gyűlölséget suggeráló szeretet és a szeretet álarczát viselő gyűlölet, az altruismus köpenyében járó önzés kiirthatatlanul él a földi életben. És ha egy korszakban összegyülemlik a bűn, dögletes fertővé válik a közélet: ki ennek képét megrázó erő-

vel ép a történelmi hűség által egész borzalmas voltában elénk tárja: Isten kegyelméből hivatott költő marad minden időben. Ne bánjuk azt a sok sötét képet, járjuk végig Dante poklának kanyargó útjait, hogy kivergődhessünk a purgatórium szabad levegőjére és eljuthassunk a Lethe árhajhoz és feledést ihassunk annak italából.

Fölkelti e sötét út a vágyat a fényre. A sok hazugság, csalás, orvgyilkolás és lelki megmérgezés, vád és rágalom, az önzés tobzódása és diadala, a nemes szívek szenvedése, a jók bukása fölkelti az undort, hogy elforduljunk e világtól és ez elfordulásban már egy nemesebb világ utáni sóvárgás van kifejezve. Megengedem, hogy a *Kegyencz* tragikumában hiányzik a felemelő mozzanat, a hőse az erkölcsi süllyedés lépcsőjén igen alászállott, mintsem bukása a nagyság megrázó összeomlásával döbbsentene meg, igen messzement a cselszövésbe, mintsem már majdnem az aljas kislelkű emberek utálatát föl ne költené; de nemcsak Maxim, hanem egy kor bukását látjuk és ezt a költő a történelmi hűség igazságával varázsolja elénk. És ha Maxim erkölcsi jelleme eltorzul, megmarad értelmi fölénye és midőn kiszámított cselszövénye diadalmas végén a tőle nem függő, ki nem számítható váratlan fordulat mindent összerombol: e magas értelmi fölény tragikuma a történelmi háttér távlatában rámutat a történelem kérlelhetetlen logikájára. Egy erő, egy akarat, egy ész nem fordíthatja meg az idő forgó kerekét. Maxim szeretne lenni az az erő, az az akarat, az az ész és a helyzet kényszeríti, hogy alattomos, fondor, alakoskodó, cselszövő legyen, hogy igaz emberi méltóságán esett sérelmét megtorolja. Kénytelen Aëtben, az erő, az akarat képviselőjében terveinek gátját látni. Az ős Róma hagyománya, melyet családjá örökölt, csak fiában Palládban él, kire utal a haldokló Julia, hogy él Pallad, mintha mondta volna: jön Fortinbras . . . és Pallad ép akkor esik el. És csodálatos! A *Kegyencz* színrehozatalánál Paulay ép azokat a jeleneteket törölte, csakhogy a tényleg küszált cselekvényt egyszerűbbé és így közvetlenebb hatásúvá tegye, melyek a legköltőibbek, melyekben Pallad, Placidia, Eudoxia a szív hangján szólalnak meg, mit észre is vett és

libáztatott Beöthy Zsolt az előadásról szóló második cikkében. Tudjuk, hogy a darabnak nem lett sikere. Kérdés, lehetne-e, ha szerencsés kézzel törölve, rövidebbé, könnyebben áttekinthetővé tennék a mesterien megszerkesztett cselekvényt. Szigligeti reményét fejezte ki, hogy: «a mi nem sikerült eddig, hihetőleg sikerülni fog a jövőben; a mi drámai belbecsessel bír, nem veszhet el.» És igaza van. De csak akkor, ha ennek is eljön ideje. Mert hitem és meggyőződésem, hogy eljő.

A mai társadalom a legújabb eszmeáramlatoktól megtámadva, forrongásban van. A reflexióra nem jut ideje. Újat, vadonatújat keres, izgalommal, szenvedélylyel. A drámaírók már-már nem bírják az új benyomások után sóvárgó éhséget kielégíteni. Elmélyedés a múltba volna az alaphangulat, mely közelebb hozna a *Kegyencz* légköréhez. Az elnyomatás idején a történelmi dráma meghatott és felfemelt, mert a közhangulat a dicső múlt képeihez vonzódott. Lesz idő, hogy a közönség eltelik a saját kora erkölcsi romlottságának látásával; egy ily pillanatban egy nagy világuralom bukásának erkölcsi okait feltáró darab a történelmi hangulatot felébreszti és ha e hangulat megvan: Teleki *Kegyencze* mély és igaz hatást fog tenni. Mert hiába! Igaz történelmi tragédiát történelmi levegő nélkül elképzelni és a történelmi drámát történelmi hangulat nélkül felfogni nem lehet. De ha érzi a nézőközönség azt a süllyedést, mely Róma bukását idézte elő, a történelem ítéletét hallja az erkölcsi léhaságról és a végítélet e szózata megrázza és fölemeli. És akkor Teleki költői pályája, mely oly korán kettészakadt, újra támad és a kettészakadt élet nemcsak a kegyeletes megemlékezés alakjában, hanem közvetlenül is élni és hatni fog.

HEGEDÜS ISTVÁN.

ROSTAND ÉLETE ÉS LYRAI KÖLTEMÉNYEI.

Edmond Rostand, a világhírű francia színiköltő, a *Cyano*, *Sasfók* és *Chantecler* ünnepeelt szerzője, ki az idén töltötte be negyvenharmadik évét, 1868 április 1 én Marseilleben született.

Egy költőtársa és elfogult bírálója azt mondta róla, hogy olyan francia nyelven ír, mely spanyol baszk, a mi mégis túlzás Rostandtól, mert hiszen ő... csak marseillei! Hogy minő sebző gúny rejlik e szavakban, ennek megértésére tudnunk kell, mennyi megvetés árnyalata fűződik a párisi ember elméjében a marseillei ember fogalmához, valamint tudnunk kell azt is, hogy Rostand családjában tényleg van valami spanyol elem.

A gúny azonban czélt tévesztett, mert költőnk, mint hallani fogjuk, maga is tetszélgéssel, sőt büszkélkedve utal verseiben spanyol vércseppjeire. A mi viszont marseillei származását illeti, azért legkevésbé lehet oka a legesekélyebbet is restelkednie.

Abban a tekintélyes kereskedő- és bankár-családban, melyből ő eredt, hagyományos volt az irodalom és a művészet cultusa, főleg a zene és a költészet művelése.

Atyai nagybátyja, Alexis Rostand, marseillei bankigazgató, ki operát is írt, főleg mint oratorium-szerző és mint zongoraművek szerzője ismeretes; utóbbi időkben tetszéssel adták elő Párisban némely darabjait. Ezen kívül vannak zeneelméleti dolgozatai is, így egy kötet «zenekritikai és zeneirodalmi tanulmányt».

Költőnknel tehát családi örökségnek tekinthetjük ama melomán hajlamokat, melyek fiatalkori verseitől egészen *Chantecler*-ig állandóan megnyilvánulnak.

E legutóbbi művében midőn felemlíti Lafontaine ismeretes meséjét a kocsiról és az ezt vonó lovak körül — mondjuk — Dummer August módjára szorgoskodó légyről, ő a légynek fogja pártját Lafountainenel szemben, mert szerinte a lovak fülébe üdítő, serkentő dallamot muzsikáló légy tényleg hasznos munkát végzett:

Non, non! elle a plus fait que le gros fouet claqueur,
La petite musique où bourdonnait un cœur!

E két sorban a zene szellemes és lelkes apologiája foglaltatik...* Valahol azt olvastam, hogy a Rostandék háza volt az első hely Franciaországban, hol először játsztak francia földön Beethoven-quartetteket. E Beethoven-cultus visszhangja a *Sasfók* szerzőjénél az a rajongás a «nagy mesterért», kiről oly hódolattal beszélteti a reichstadti herceget, és kiről *Chantecler* prelúdejében is emlékezik...

Még jobban érdekelhet bennünket az, hogy Edmond atyja szintén költő. Eugène Rostand, ki marseillei lapszerkesztő volt és monarchista programmal hasztalan próbálkozott ismételen a képviselőházba bejutni, ma az Institut és pedig az Académie des sciences morales et politiques tagja, mint kiváló nemzetgazdasági szakíró, kinek e minőségében jól ismerik nevét a *Temps* tárczáinak olvasói. Ugyanő egyebek közt a marseillei munkáslakások építtetésének ügye körül is kiváló érdemeket szerzett, mielőtt Párisban gondoltak volna efféle ügyre, mely ma már világraszóló fontosságú. És a mi ránk nézve különösen érdekes, ezen fölül 1866-tól 1877-ig több kötet verset tett közzé, nem közönséges tehetségre vallókat: e költői munkásság sorozatát 1880-ban Catullus jeles fordításával zárta le. — Nem tudom, minő fokú rokona a családnak az a Victorine Rostand, kitől Eugène Rostand születése évében, 1844-ben jelentek meg *Violettes* címmel költemények: Lamartine modorában vannak írva és e költőnő leánykori albumába maga Lamartine is írt egy szép verset, a *Madarakról*.

* V. ö. u. ott a *prélude* e sorát:

Rien ne crée aussi bien l'atmosphère qu'un son.

Eugène Rostand, ki huszonegyedik évében lett atyává, *Sentiers unis* (1876, Páris, Hachette) című, negyedik és utolsó verskötetének több szép darabjában éneklí meg gyermekét, Victor Hugo-ra emlékeztetve, de kevésbé feszült pathosszal és több közvetlenséggel. Rokonszenves áhítattal magasztalja a bölcsőt, melyben egy álmában mosolygó szőke angyal fekszik és melyhez csak tiszta szívvel szabad közelíteni. Kedves genreképpen mutatja be aztán az immár íróasztala körül játszadozó kis Eddy-t, a mint olykor elgondolkozva némán méléz, majd még többször magában fecseg-csacsog, mint egy madárka. Bámulja gyermeknyelvének (une petite langue exquise, un vrai jargon du paradis) leleményességét a fordulatokban és a szóalkotásban (d'inimitables tours de phrase, des mots qu'il façonne à sa guise, des diminutifs inédits): melyik atya nem tette ezt? Azonban a szülői elragadtatásnak súlyt ad az a tény, hogy ez a gyermek egykor, és pedig részben a most érintett sajátágoknak köszönhetőn, a költői nyelv bámulatos művészetének fog bizonyulni...

Majd a serdülni indult ifjú lelkébe iparkodik felebaráti könyörületet csepegtetni a szerencsétlen gyermekek iránt, kikhez a sors mostoha volt, míg ő hozzá kegyes. Szeretett gyermekem. szól fiának, ha egykor férfivá felnőttél és olvasod e verseket, jusson eszedbe, hogy a te életednek rózsás volt reggele és gondoldj azokra, kiknek a bölcsőtől fogva kinos, szomorú és komor volt végzetök; ne feledd, hogy ők testvéreid.

Mon fils, mon bien-aimé, lorsque tu seras homme,
Quand tu liras ces vers où, tremblant, je te nomme,
Souviens-toi que ta vie eut un rose matin,
Une aube claire; et pense à ceux dont le destin

Est, depuis le berceau, pénible, triste et sombre,
Qui n'ont pas eu d'aurore et n'ont connu que l'ombre.
Souviens-toi que ce sont tes frères. Va vers eux,
Pauvres déshérités, innocents...

Ennek a «rózsás reggelnek» fénye, elejétől fogva állandóan beragyogta Edmond Rostand útjait. Hiszen mindjárt azzal a nagy szerencsével kezdődött élete, hogy ilyen atyá-

val ajándékozta meg őt a sors kegye. (Anyjáról mit sem tudok. Feltűnő, hogy költőnk hallgat róla.) Nem atyjának anyagi jó módjára czélzok, még kevésbbé arra, hogy a költői tehetségen kívül atyjától fennkölt lelkületet, aristokratikusan előkelő, de jóságos modort és külső megjelenést örökölt, így karesú magas termetét, tán szőkeségét (költőnk egyébiránt korán megkopaszodott és csak bajuszt visel) és déliesen élénk taglejtéseit. (Teljesség kedvéért említsük meg, hogy Edmond is rövidlátó, monoclet visel.) De arra czélzok főleg, hogy ez atyában gyöngéd és értelmes gyámolítóra talált gyermek- és ifjúkora. Midőn majd a Francia Akadémiában székfoglalóját tartja és fiú meg apa először jelennek meg az Institut kupolája alatt együtt, mint kartársak, Edmond szintén drámairó elődjéről felemlíti, mint intette emezt a maga atyja, még pedig versben, hogy hagyjon fel költői terveivel és szentelje jogi tanulmányoknak idejét, mert így hamarább boldogulhat. És ez alkalmat arra ragadja meg, hogy nemes, meleg szavakban rója le háláját saját atyja iránt az Akadémia, az ország, az egész művelt világ előtt: «Mosolyogni akartam itt és nem tudok. Bocsássanak meg önök, ha megindultság fogott el hirtelen, visszaemlékezvén bizonyos más fiúk szerencséjére, kik nem támasztottak hasonló kételyeket atyjukban és azt tapasztalhatták, hogy atyjuk, a helyett, hogy el akarná terelni őket az Instituthez vezető úttól, maga igyekszik megmutatni nekik ez utat...»

Edmond Rostand költői tehetségének fejlesztésére a most érintett családi viszonyok mellett nem csekély hatással lehetett búbajos szépségei révén a délfrancia tengerpart is, a melynek hajnali pirja aranyozta meg bölcséjét és a hol ő gyermekkorát töltötte. És midőn ezt érintem, hadd állok meg egy perczre annál a körülménynél, hogy költőnk a Cyrano állítólagos szülőföldjéről, délről való, tehát nemcsak nem párisi, de még nem is szoros értelemben vett francia, a mennyiben ez a szó az északfrancia faj, nyelv és irodalom számára van lefoglalva.

Franciaország tudvalevőn két főrésze oszlik nagyjában véve, faj és nyelv szempontjából, vagy szabatosabban mondva :

a vidékek és a tájszólások sorozata két, földrajzilag annyira-mennyire határolt csoportra válik el, Dél- és Észak-Franciaországra. A délf francia nyelv (azaz helyesen: nyelvcsoport) éppen annyira különbözik az északfranciától (értve e szó alatt az északi tájszólások összességét és értve főleg az irodalmi nyelvvé emelkedett iledefrancei dialectust, ezt a par excellence ú. n. francia nyelvet), mint a politikai értelemben vett, egész Franciaországgal határos bármely más román nyelv, teszem a spanyol vagy az olasz nyelv, kivált e nyelveknek Franciaországhoz közelebb eső tájszólásai. Úgy, hogy tehát a provençal irodalom nem tartozik a francia irodalom keretébe: emennek specialista történetíróját még a híres középkori troubadour-költészet is csak mint idegen hatás tényezője érdeklí tulajdonképpen. A mi pedig a délf francia és az északfrancia fajt illeti, ezek viszonyában korántsem érvényesül feltétlenül az államnak különben kétségtelen politikai egysége. Mondják, hogy a porosz-francia háború idején akadtak délf francia költők, kik szilaj harag kitöréseit hallatták az ő népüket elnyomó Észak ellen és elszakadást emlegettek az anyaországtól.* Komolyabb jelentőség ennél az irodalmi különválásra való törekvés, mely már a XIX. század közepén megindult és a déli származású írókat egy táborba iparkodott gyűjteni, élükön egy valóban nagy költővel, a *Mirèio* szerzőjével, valamilyes provençal nyelvű irodalmat teremtve, melynek az volt célja, mint a korán elhunyt magyar provençal-tudós, Hernádi írta, hogy újból kidomborítsa a délf francia vonásokat és a dicső multon lelkesülve nyilvánvalóvá tegye, «mennyi életerő és mennyi sajátosság rejlik még e fajban».

Noha el kell ismernünk Hernádival, hogy ez az ú. n. feliber-szövetség «azóta nagygyá nőtt s az irodalom gazdag művelésén kívül még nagyszámú politikai és tudományos folyóiratokkal is dicsekedhetik», mégis, bárminő arányokat öltött Mistralnak és társainak szűkebb értelemben vett, úgyszólván helyi érdekű hazafiasságtól ihletett mozgalma,

* Minap olvashattuk azt a hírt, hogy a forrongó szőlősgazdák porosz zászlót tűztek ki a község házára.

még sem tudta elvonni az északfrancia, vagyis a szorosan vett francia irodalom művelésétől a legkiválóbb tehetségeket, kik szorosabb értelemben vett szülőföldjük minden szeretete mellett is szívesebben írtak oly nyelven, melyet az egész ország, az egész világ ért, semhogy Mistral példáját kövessék, kinek műveit maguk a francziák is csak úgy fordításban kénytelenek élvezni, akár a külföld.* Hogy csak pár ismertebb nevet idézzek futtában, francia tudósoknak maradtak meg Gaston Boissier és Ferdinand Brunetière, a francia regényirodalmat gazdagította Alphonse Daudet, francia színműíró minőségében lett a Francia Akadémiában Rostand elődje Henri de Bornier és ily minőségben arat ma babért Porto-Riche stb. Családjával együtt a francia irodalom művelője Edmond Rostand is, a francia szinköltészetnek lett világszerte ismert és kedvelt dicsősége, a nélkül, hogy azért meg kellett volna tagadnia fájának sajátságait. Ellenkezőleg, éppen ezeknek a sajátságainak köszönheti, legalább részben, kiválóságát. Mert ha északi mesterek hatása alatt fejlett ki pompásan drámai, szinpadí érzéke, viszont minden valószínűség szerint a délfrancia éghajlat tette képzeletét annyira üdévé, ez tette művészetét ragyogón festőivé és ellenállhatatlan hangulatokban gazdaggá, valamint a versrögtönzők e hirhedt termőföldjének lesz hagyománya nála a verselésbeli hihetetlen virtuositás...

Nem tudom, mi rész tulajdonítandó költőnknel cadixi nagyanyja hagyományának, a mire ő — mint érintettem — büszke. «Az én lyrámon, úgymond egyik versében, néhány oly guitare-húr van» és spanyol származásának tudja be, ha «izzóbb színű festőiségre» (un pittoresque plus ardent) szeret törekedni. Már nem is éri be azzal, hogy a hajdani Massilia görög tengerészei közt keresse őseit, hanem arab atavismust érez magában, mely őt arra készíti, hogy «hősies alapot

* Álljon itt ez a humoros pár sor mint jellemző Rostand akadémiai székfoglalójából: «... la pêche à la lune... c'est un genre de pêche qui se pratique à Lunel, du moins à ce que je me suis laissé chanter, en provençal. La chanson dit: Lou gens de Lunel... Mais, au fait, non, Mistral n'est pas là: je ne peux parler que français...»

keressen a legidyllybb képnél is».* Mindazonáltal minden afrikaiságot a francia szellem temperál benne, és az a spanyol csepp olyan az ő vérében, mint «ezer pacsirta közt titkon meghúzódó kis fülemile». Bármint álljon is a dolog, az kétségtelen, hogy a délfrancia vagy épen spanyol racepsychologiai momentumok feltétlenül északfrancia irodalmi hatásoktól kereszteződnek költőnknel már a középiskolai évektől fogva.

Verseiben többször czéloz első gyermekkorára. Említi, hogy Catullust fordító atyjával és Mozartot játszó nővérével a Pyrénék közt szoktak nyaralni, melyeket soha sem szünt meg imádni, és hogy Luchonban fürdöztek, hol ő első drámai kísérletét is írta. Iskolába szülővárosában kezdett járni. Úgy látszik, az elemi osztályokat sem végezte otthon mint magántanuló, mert Victor Hugoról mintha némi irigykedéssel hangoztatná azt egyik költeményében, hogy ennek kis gyermek korában nem kellett nyilvános tanintézetet látogatnia és így tovább megőrizhette ártatlan lelkének himporát. A középiskolában a legjelesebb tanulók közé tartozott: írói tehetsége már ekkor jelentkezett, kivált formaérzékével; korán elkezdett titokban verselgetni. A francia lyceumok szokása szerint itt, e marseilleiben is volt a tanulóknak egy ú. n. pionjuk: afféle præfectus meg correpetitor; mint rendesen, ez is szegény ördög és a gyermekek gúnyjának czéltáblája. Egy idősebb, züllött alak, kopott ruhában, vörös orral, kopasz fejjel, kancsal szemmel, ki helyzetének nyomora ellen az ivásban keresett vigaszt és... a költészetben. Véletlenül rájött, hogy Edmond verseket ír és ettől fogva mentora lett; titokban bevallá neki, hogy ő is áldoz a múzsának. A szünetek alatt, az iskola udvarán, míg a gyermekesereg lármázva szórakozott, ők ketten félre vonultak a gesztenyefák alá, ott sétálgattak, miközben a pion lelkesedéssel tárta fel az antik (és bizonyára nem egyszer a modern) classikusok szépségeit kedvencz növen-

*

Je comprends de quel atavisme
M'est venu ce besoin moral
De sentir un fond d'héroïsme
Au tableau le plus pastoral.

déke előtt, ki olyan fogékonyságot tanusított, hogy öreg barátja szép jövőt jósolt neki, mint művésznek, és arra vete-medett, hogy becsempészte hozzá a hálóterembe «nem egy nagy költő tiltott műveit», így főleg a Mussetéit. Ez a tragicomikus pædagogiai lény volt tehát az, a ki — mint Rostand megindultan éneklí később róla — «először éleszté fel benne az enthusiasmust» és «szép ábrándokat kelte lelkében», míg oda bent, az osztályban, a tanári kathedrán egy nyegle uracs képébe öltözött száraz pedans untatta őket a tanóra alatt, kit Edmond örömet boszantott írásbeli dolgozataiban stylusának «szörnyű vakmerőségeivel», melyektől ez a tanár úr csak úgy sáppadozott rémültében, azt hívén, hogy mingyárt rájuk szakad a fal.

1885-ben, tizenhetedik éve körül, az ifjú Párisba költözött az utolsó két középiskolai osztály elvégzésére. Megvált a szülői háztól, hol gyermekszobájának falán állítólag két arckép függött egymás mellett, mint jövődó dicsőségének jelképei, Cyrano és a reichstadi herczeg képe. A Collège Stanislas bentlakó növendéke lett, honnan családjának barátjai ki-kivitték magukkal a szünnapokon. A legtöbben a múzeumokba hurczolták őt vagy a műemlékekhez, vagy éppen ismeretterjesztő előadások egyhangú darálását hallgattatták vele. Az ilyen felettébb oktató multságokból hazatérve, az ifjú úgy érezte, hogy tudni ugyan nem sokkal tud többet, mint azelőtt, de rettenetesen fáradt. Akadt azonban e jó barátok közt valaki, a ki jobb pædagogusnak bizonyult: egy középkorú, kékszemű, torzonborz bajuszú úr, ki csupa elevenség volt és nagy sebbel-lobbal szokta magával vinni, ragadni az ifjút szép vidékekre, melyeket okszerűen választott ki, útközben hősi és szerelmi történetekről regélve neki. Bár szavain olykor keserű élettapasztalat árnya rezgett, «egész nap szellemességtől sziporkázott, a nélkül, hogy erőltette volna; majd mély tudott lenni, mintegy elvétve». «Elragadtatva és felüdítve jöttem vissza vele, vallja majd a Francia Akadémia tagja, nem minden büszkélkedés nélkül ez előkelő családi ismeretséggel.* Sok

* Rostandék nemzedékről-nemzedékre öröklődő arisztokratia-cultusára jellemző Edmond fiának, Mauricenak is némely költeménye.

mindenre megtanított, bár semmire sem látszott akarva tanítani: még most is hallom kedves szavát.» Ez a kitünő ember, kinek egyénisége Péterfy Jenő kedves alakját idézi fel emlékemben, Villebois-Mareuil volt, a porosz-francia háború egykori vitéz katonája, ki nejét elvesztvén, ezredesi ranggal nyugalomba lépett és aztán a búrok mellett küzdve hősi halált halt...

A Collège Stanislas-ban, mely később büszkén és szeretettel fogja ünnepelni a *Cyrano* szerzőjét, többek közt Doumic is tanára volt költőnknek, a ma már nagy tekintélyű bíráló, ki Rostand első színpadi kísérletét, a *Romanesques*-et, a Théâtre Françaisban előadatásakor elismerésével tünteti ki a *Revue des deux Mondes*-ban: a tanítvány elég hálátlan lesz hamarabb jutni be az Institut kupolája alá, mint egykori tanára és irodalmi hírnevének jóakaró előmozdítója. A collegium százados évfordulójára írt költeményében (*Ballade de l'ancien élève*) Rostand kedves humorral említi azt az időt, midőn a retorikai osztályban Doumic «elegans gereblyével fésülte a szógyepet». Főleg azonban német tanárához vonzódott és ennek ajánlta rokonszenve jeléül egy ekkor írt novelláját, melynek címe «Az én Labruyère-em». Érdekes volna tudnunk, minő hatással volt a XVII. század merész és genialis moralistájának tanulmányozása Rostandra. Ugyancsak ez idő tájt írt egy másik dolgozatot D'Urférol, melylyel tizennyolcz éves korában elnyerte a marseillei akadémián az ékesszólásra kitűzött pályadíjat. Rostandra nézve jellemző méltatása ez a híres pásztorregény-írónak, ki az egész XVII. századnak mestere lett finomkodón érzelmes szerelmi világával, melynek színhelye éppen Dél-Franciaország, a Lignon bájos vidéke. Költőnk Cyranoja ugyan, noha némi humorral Céladonhoz hasonlítja* magát elegantiára, lenézéssel fog beszélni «a Lignon izetlen vizéről», melyet aranygyűszüből csep-penként szürsölnék Mlle de Scudéry kortársai; de az ifjú Rostand teljesen hatása alatt áll még az *Astrée* ósdi, naiv

* Roxane meg a szőke Christiant hasonlítja D'Urfé hőséhez: Il a les cheveux d'un héros de d'Urfé.

varázsának és a D'Urfé által inaugurált érzelmi és idealista regényt az új naturalista regény irányával szembeállítva, az előbbi mellett tör lándzsát, mint ez másképpen nem is várható attól, ki a színiköltészetben annyira realista-ellenes irányúnak fog bizonyulni.

A középiskola elvégeztével Rostand a jogra iratkozott be a párisi egyetemen. Ugyanez idő tájt valamelyik bankba hivatalnoknak lépett be, de — mint mondják — az arany csengésénél jobban kedvelte a rimek csengését. Fiatalkori verseiben ez a tehetős ifjú szerény mansarde-szobájáról énekel, a mint ott gyarló lámpa mellett olvas és versel éjjel; a Bourgogne-utczából visszagondol a marseillei virágpiacra, honnan költői ambíciói miatt száműzte magát, pedig hátha ő is csalódnai fog, mint csalódtak annyian és csak Daniel Eyssette-nek marad ő, «Alphonse Daudet nélkül».* A középiskolában kezdődött költői hajlamokkal nem szakított tehát. Azonban legelőször prózában lép fel az irodalom terén, és pedig a színpadon. Húsz éves korában, 1888-ban előadatja a párisi Cluny-színházban egy barátjával közösen írt bohózatát, a *Vörös keztyűt*, melylyel kudarczot vall. Szerencsére e kudarcz végleg elveszi kedvét a további bohózat-írástól, miként a próza-formától is elfordul. Két év mulva, 1890-ben leteszi a jogi licentiatust, kiad egy kötet lyrai költeményt, sőt még jóval nagyobb dolgot is művel: megvalósítja a maga számára azt, a mit akadémiai elődjéről szólóban így fog minősíteni: «A legnehezebb dolog ezen a világon, a szerelmi házasság». A nő, kivel ily házasságra lépett, és kinek 1894-ben sokatmondó szűkszavúsággal ajánlja a *Romanesques*-et («Rosemondenak»), ez a nálánál három évvel fiatalabb, tizennyolcz éves leányka, Gérard grófnak volt gyermeke, unokája a nagy Napoleon tábornagy-nagyanak, annak a hősnek, ki részt vett a világrengető harczokban, a Rostand által majd újra felidézendő wagrami sikon, majd Moszkvánál és végre Waterloonál. Az új pár e nagy-atyja tiszteletére Maurice névre fogja kereszteltetni első gyermekét, és ennek a két Mauricenak ajánlja a költő az *Aiglon*-t.

* Czélszás a *Kis Izé (Le Petit Chose)* című ismert regényre.

Rosemonde Gérard, akárcsak a *Romanesques* kis hősnője, kire nem egy vonással emlékeztet, nem sokkal azelőtt került ki a zárdából. Szellemes, gyöngéd egyéniség, Watteau ecsetére méltó szépség volt: karcsú termet, finom metszésű ovális, rózsás arcz, ábrándos kék szemek, aranyhaj. A szinköltészet műzsája hozta össze vagy hozta legalább is egymáshoz közelebb szíveiket, mert együtt játsztak szindarabokat magánkörben. Rose Féraudytól, a Théâtre Français kitünő művésztől vett leczkéket a dictio művészetéből oly eredménnyel, hogy a *Cyrano* utolsóelőtti főpróbáján a Roxane hirtelen megbetegedett személyesítőjét elég tehetsége volt rögtönözve és sikerrel helyettesíteni, könyv nélkül tudván az egész szerepet.

A jegyespár egymással versenyezve, egész verssorozatban énekelte meg szerelmét. Adjuk itt Rosemondenak, mint nőnek az elsőséget: szóljunk először az ő verseiről, melyek kevéssel férjhezmenetele után *Pipeaux* (*Pásztorsípok*. 1891.) címmel láttak napvilágot és a Francia Akadémiánál koszorút nyertek.

Még a kötet megjelenése, tehát még férjhezmenetele előtt, 1889-ben abban a kitüntetésben részesült Rosemonde, hogy Leconte de Lisle kis salonjában, a kiváló művészekből és költőkből álló meghitt kör előtt elszavalhatta egy este néhány versét.

Ez emlékezetes jelenetet így beszéli el Gaston Deschamps: «Egy este így szólt hozzánk a jó mester:

— Majd mindjárt látni és hallani fogtok valakit, a kit aztán nem fogtok elfeledhetni. Egy fiatal leánykát, a ki szép verseket ír és remekül szavalja...

«Leconte de Lisle általában nem kedvelte a versíró leányokat... Ha ezúttal kivételt tett, nagyon erős okai lehettek rá. Vélekedésében azonnal osztoztunk, mihelyt abban az örömben részesültünk, hogy lássuk és halljuk Rosemonde Gérard-t. Egészen fiatal leányka volt, nagyon karcsú, nagyon szőke, finom és bájos. Még most is előttem áll, a mint belép és fényt áraszt a kissé komor salonban», piros atlasz, egészen sima ruhájával. «Magakéretése nélkül néhány stance-t szavalt el. Ildomos kelleme nagyon szeretetre méltó

volt, híjával a naivság szenvelgésének, mint híjával a túlzó kaczérságnak. Tiszta, zengő hangon mondta verseit, spontán és mégis tudatos művészettel, a nélkül, hogy a kitünő módszer megnyilatkozása ártott volna az ösztönszerűség bájának. Költészete naiv volt és subtilis... Egy leányka álmai tárultak elénk e versek tisztaságában, úgyszólván törékeny és meghatározhatatlan», légiiesen finom és könnyed varázsában, míg viszont kész költőre vallott «a szavak megválasztása és a rythmus biztonsága. Ez igenis gyorsan tova tűnt látomány tündöklő nyoma tartósan megmaradt emlékünkből, ifjúság és üdeség hatását hagyva maga után...»

E kiváló technikai művészetre vallón játszott *Pásztor-sípok*nak szerelmi költészete teli van a képzelet frissességével és főleg lágy, de belső érzelmességgel vonz. Így, midőn szerelmük boldog színhelyének elhagyatottságát festi a költő, a kis nyári lakról énekelve gyöngéd elegiát, mely már elhagyatva áll: bezárt ablaktáblái megöl nem kandikál ki többé borzas fejecske az arra sétáló kedves után, a kertből kihalt a nevetés és a dal, a diófa ágait nem verdesik már, a fűz alatt nem hallszik már halk beszéd, az erdőben nem csattan több csók. Vagy midőn múltó gyöngéledéstől csüggedve jegyesének végrendelkezik, neki hagyva mindazt, a mit ez nála és rajta kedvelt, a mihez őt gyöngéd emlék köti: arczképét, medaillonját, homlokfürtjét, mousseline-ruháját és atlaszczipőit, kis karmantyúját és csuklyás köpenyét, melyben eléje kijött reggelenként a kertbe, rózsaszín napernyőjét, keztyűit, színes szép szalagjait és sirját, összes virággal: Et ma tombe, ami cher, avec toutes ses fleurs. E kecses apróságok mozaikjából érdekesen alakul itt egybe a leányka egyéniségének filigrán bája és megható pointe végaccordjával záródik le az egész kedves ötlet. De vannak a *Pipeaux*-ban hosszabb lélekzetű és magasabban szárnyaló alkotások is, így az *Örök dal* (*Chanson éternelle*), melyet ismerni ma az irodalmi műveltséghez tartozik Franciaországban.

Szerelme mélységének tudatában a mulandóságnak remél bizton ellentállhatni a boldog mátká, ki arról az időről énekel kedvesének, a mikor mindketten öregek lesznek

már: * oly thema, melyet Ronsardtól Bérangerig annyiszor ismételt a francia lyra, és mely itt új, eredeti alakban szólal meg. «Igaz, éneklí Rosemonde Gérard, nagyon öregek leszünk már akkor, elgyöngülten a kortól, de én napról-napra erősebben fogom szoritni kezed; mert lásd, napról-napra jobban szeretlek én: ma jobban, mint tegnap, és sokkal kevésbé, mint holnap.» Ís e drága szerelemből, mely álmoként tűn tova, mindent megőriztem én akkorra szívem mélyén:» e szép hit szózata refrainszerűen ismétlődik, mintegy újabb erőt merítve e fordulathól és kárpótolva a költemény áradozásáért, a mit elvégre miként is róni fel egy boldog női szívnek?

C'est vrai, nous serons vieux, très vieux, faiblis par l'âge,
Mais plus fort chaque jour je serrerais ta main,
Car, vois-tu, chaque jour je t'aime davantage,
Aujourd'hui plus qu' hier et bien moins que demain...

Ainsi de ce passé de bonheur qui s'achève...
Ma mémoire parfois me rendra la douceur,
Et de ce cher amour qui passe comme un rêve,
J'aurai tout conservé dans le fond de mon cœur.

A dicséreteivel kevésbé pazar Leconte de Lisle méltán mondhatta e *Pásztorújokról*, hogy dallamul: a Mozart varázsfuvolájának visszhangja. Claretie sem mondott üres bókot, mikor azt vallotta, hogy ha ő télvíz idején orgonavirágillatot óhajt élvezni, úgy ezt a kötetet nyitja fel.

... Nem sokára az említett szavató est után Leconte de Lisle azt felelhette a Rosemonde után kérdezősködőknek, hogy férjhez ment egy csinos, kedves fiúhoz, ki maga is sokat ígérő költő, *Musardises* című kötete után ítélve. Ez a kötet 1890-ben jelent meg Lemerrenél és ma a legnagyobb könyvészeti ritkaságok közé tartozik.** Claretie is csak 1900 folyamán tudott hozzájutni, és ugyanekkor, midőn jelentette, hogy pár nap óta keze közt van a kötet,

* Lorsque tu seras vieux et que je serai vieille...

** A múlt hetekben végre új kiadásban kapható lett, bővítve szerzőnek több, fiókban maradt ifjúkori versével, és — a mi a kötetben nincs megemlítve — a szerelmi költemények elhagyásával.

megemlítette, hogy azt hallotta, valaki, a kinek nevét nem tudták neki megmondani, midőn a *Revue Bleue*ben annak idején megbíráta a művet, így kiáltott fel: «Egy igazi költőt üdvözlök, tán egy jövődő nagy költőt». Meglepő feledékenység egy Claretie részéről. Mert a Théâtre Français jeles igazgatójáról és az irodalmi jelenségeknek a *Temps*-ben tekintélyes krónikairójáról lehetetlen feltételezni, hogy ne ismerte volna 1900-ban a kiváló tekintélyű Augustin Filonnak 1898-ban megjelent, *Dumastól Rostandig* című színiköltészettörténeti művét. Filon ebben így ír: «Én akkor (a *Musardises* megjelenésekor) a *Revue Bleue* bírálója voltam... Azt mertem róla írni, hogy ilyen fényesen még nem lépett fel költő azóta, a mióta, jó régen, Alfred de Musset kiadta a *Contes d'Espagne et d'Italie*-t. Akkor kinevettek ezért, ma (a *Cyrano* után) elégségesnek is alig tetszik e dicséret.» A szóban levő czikk volt az egyetlen, mely arra érdemesítette 1890-ben a *Musardises*-t, hogy vele habzóbban foglalkozzék. Tette pedig ezt a következő szavakkal: «Ez a kötet nem bimbó, nem is virág, hanem remek gyümölcs. Nem ígérete, de valósággal kitörése a költői tehetségnek; és e mellett új hang, oly spontán megnyilatkozás, oly merészség, oly odavetve rögtönző képesség, oly szívünket megkapni tudás, a minővel mintegy hetven éve «a Musset első versgyűjteménye» remegteté meg olvasóit. Bámulatos vakmerőségek és még bámulatosabb ügyességek. És e túláradás mögött egy egészen ép, jól fejlett szellem rejlik. Semmi idegbetegség, semmi decadentia. Vidám, izmos élni vágyás, attól a melancholiától árnyalva, mely pihenője a szenvedélyes lelkeknek, a nélkül, hogy elernyesztőjük volna.» Hogy e méltánylásban van némi túlzás, az kétségtelen, mert bár Rostand nincs rokonság nélkül Mussetvel, mint látni lehet, mégis a *Musardises* a legtávolabbról sem volt annyira forradalmi jellegű és új, mint a Musset első kötete: míg emez a botrány mellékizével is hatott, amaz jóformán észrevétlen maradt, és mint érintettük, Filon a maga szűkebb körében sem talált visszhangra dicséreteivel. Azonban Filon alapjában helyesen ítelt, mikor Rostand lyráját egészséges szervezetűnek és igazán francia szelleműnek állította:

valóban kicsinyben és hasonlíthatlanul kevésbé jelentékenyen olyan visszabátásnak tekinthető az az újabb francia lyrai áramlatokkal szemben, a milyent képvisel majd nagyban és dicsőségesen a divatos francia szinköltészeti irányok ellenében Cyrano.

Filon mintegy első elragadtatásának mentségeül hangsúlyozza nyolcz évvel később, hogy «sohasem» kapott addig kezéhez «még ennyire fiatal lelkületű, ennyire üde és élettel teljes művet». A hogyan ő jellemzi ugyanekkor vagyis másodízben, 1898-ban Rostand lyráját, annál ma sem igen mondhatni találóbbat és behatóbbat: «Ez a könyv, mely egyszerre pongyola és précieux, impertinens és behizelgő (câlin) volt, mindenekfelett az életnek és a szerelemnek gyönyörüségét fejezte ki; a dél lehe áradt belőle, a mitől megolvadt a pessimismus jege.»*

Az 1887—1893 terjedő kötet czímét a szellemeskedő előszó komoly és nem komoly etymologizálással magyarázza. Igazi jelentése: időtékozlás, itt természetesen a Múzsának udvarlással. (A musard szót használja Rostand «költő» jelentés-árnyalattal magáról e kötetben, majd a *Princesse Lointaine* hőseről és Bornierről is.) Az előszó szerint musardise annyi mint «rêvasserie douce, chère flânerie, parasseuse délectation à contempler un objet ou une idée». De Vogüé mikor a francia akadémia nevében hivatalosan üdvözlí a székfoglaló új kartársat, így összegezi a kötet minémüségét: «*Musardises... mignardises.*»** Valóban mindekenkefelett kecses elmejátékokat tartalmaz, sonnet, ballade stb. formájában. Technikai művészete a romantikára következett, a Leconte de Lisle mint mester körül csoportosult u. n. parnassusi költő-iskolának hagyományát folytatja, hová Heredia, Sully-Prudhomme és Coppée is tartoznak, de egyuttal e hagyományon túl Banvillehez tér vissza, en-

* Ernest-Charles is azóta jóformán Filon szavainak ismétlésével jellemezte a *Musardises* költőjét: «lyrique galant et précieux, impertinent et généreux, gracieux et câlin, mélancolique et mignard, enthousiaste et fier, joyeux d'aimer, de rêver et de vivre.» (Théâtre des poètes).

** E szó Ernest-Charlesnál szintén ismételve.

nek a költőnek szeszélyesen virtuoz játékaival kaczerkodik. A szellem azonban nem egyszer egy még régibb nemzedék szellemének újjá élesztése: a Parnassusiak által már lenézett Musset eszritjét szólaltatja meg ismét, egy kissé az ő dandyskedő fesztelenségével az iróniában, melynek előkelő szenvelgését ugyancsak à la Musset elméskedő szaloncsevegés váltja fel, többé-kevésbbé tetszelegve kecses érzelmeskedésben és a szellemeskedéssel kissé vissza is élve.

A kötet jókora részének alcíme: «Imádoztam könyve.» (*Livre de l'Aimée*). Tehát első sorban szerelmi költészet ez. Azonban Rostand, midőn mátkájával így versenyre szállva énekli meg szintén szívük regényét, nem érzéseinek mélységével, intensiv erejével hat, hanem csak művészetének választékosságával. Ő maga vallja, hogy «egyszerre précieux és naiv szerelem» az, a mit érez; hozzá tehetjük: jóval inkább az előbbi, mint az utóbbi. Jellemző, hogy a renaissance-kori raffinált sonnet-költőknél keres megfelelő kifejezést számára, olyant, mely ne legyen ugyan szenvelgő, de mégis: câlin, mièvre és une exquise et rare mignardise legyen.

Bár a pointe e kis költeményekben néhol érzelmesebben zengő hűrt üt meg, mindössze az elmének enyelgő játéka az egész. Ilyen játék kedvéért máskor is újból a XVI. századhoz megy vissza ötletért, midőn azt az anakreoni közhelyet ismétli, hogy gazdagság, hírnév mit sem ér e muló földi létben, csak a szerelem az, a minek igazán van becse. (Il n'est rien que de bien s'aimer), és ekkor arra buzdítja imádoztját, mintegy a Romanesques szerelmes ifjú párjának ábrándozását előlegezve már, hogy oly szerető szíveknek tanusítsák magukat, a kiket mintaképül emlegessen majd az utókor... Mennyivel mélyebb ennél, nem mondom az a szerelmi extasis, mely a Cyrano erkélyjelenetében fog kitörni sóvárgó hévvel a szív mélyéből, de bár az a fojtott hangon epedő romance, mely Percinet ajkairól száll el, midőn Sylvette fátylát énekli meg!

A *Musardises* költője szerelmi szenvedély helyett még rococo csecsebecsékre pazarolja magát. Megénekli a leánynakának kis atlas-czipőjét, melyet elcsent és asztalán tart

minden reggel friss rózsával díszítve, megénekli illatszeres üvegcséit, sőt meg azt a «pehelyből készült hólabdát» is, melyet imádoztja «nedves bőrén végig vonni» szokott.

Ennél a szerelmi költészetnél, mely nem egyszer a Coppée lyrájára emlékeztet «intimitásaival», de ép oly kevéssé tud igazán intim lenni, mint maga Coppée, beval-lom, jobban élvezem azt, melyet valamivel később és el-vétve szólaltatott meg Rostand, a félkiábrándultság skepsi-sét vegyítve már a visszaemlékezés merengésébe. Míg a drámairót a nemes hevületek par excellence az enthusias-mus költőjévé fogják mindenekfelett avatni, a lyrikusnak mintha inkább állna hatalmában a gúnynyal árnyalt ele-gikus hang, ez a sajátos változata a Musset-féle bangnem-nek, ennek az édesfájó sajjásnak, melybe itt némi fásult-sággal kaczerködés vegyül. «Homályos emlék vagy közbe-vetett megjegyzések» (Le souvenir vague ou les parenthèses) címet visel az a költeménye, melyre czélzok és mely az ábrándozás neki-neki lendülő szárnyalásait zárjelszerűen közbevetett, disharmonikus, lehűtő észrevételekkel szállítja alá. E költeményben éri el tetőpontját Rostand szerelmi költészete a hangulatosság művészetével.

A kertben este, a nő hintaszéke előtt ül a fűben a férfi, hallgatva a madárfütyöt és a távolból odahallszó zenét, mely egy messzi zenekar andantejának tetszett. (De csak banalis dallam czinczogása volt tán.)* Merő szintar-kaság volt már az ég, és messze egy tónak világos aranyá-ban (egy tónak, mely csak mocsár volt tán), fák kék refle-xeit láttuk alászállni reszketőn. És míg széttárta lelkemben szárnyait egy remény (remény, mely csak pusztá vágy volt

* D'un orchestre lointain arrivait un andante.
(Andante qui n'était peut-être qu'un flon-flon.)

V. ö. *Sasfők* I 13. a herczeg szavait:

Ecoutez! une valse! et banale on dirait!
Mais elle s'ennoblit en voyageant.

A távolból oda hallatszó zene többször ismétlődő motivum a *Musar-dises*-ben is. V. ö. főleg *Chanson dans le soir* e sorait: este, hold

tán), Te himbálózva csipkéiddel legyezgetél, miket röptükben el-el próbáltak fogni ujjaim. Infinitesimalis számításokba bocsátkozám kitudni gázfodraid redőinek számát, és bágyatagon, elszóródva váltánk egy-egy mondatot. (Mondatot, mely csak pusztá szó volt tán)»

Tout le ciel n'était plus qu'une large chamarre,
Et l'on voyait au loin dans l'or clair d'un étang
(D'un étang qui n'était peut-être qu'une mare)
Des reflets d'arbres bleus descendre en tremblotant.

Et tandis qu'un espoir ouvrait en moi des ailes
(Un espoir qui n'était peut-être qu'un désir)
Votre balancement m'éventait de dentelles
Que mes doigts au passage essayaient de saisir.

Sur le nombre des plis de vos volants de gazes
Je faisais des calculs infinitésimaux,
Et languissants, distraits, nous échangeions des phrases.
(Des phrases qui n'étaient peut-être que des mots.)

Mint fehér papirra tintafolt, bogár hull a nő ruhájára, kit a férfi karjába hajt a rémület (rémület, mely csak ürügy volt tán); a már halvány égről egy száraz ág intő ujj gyanánt emelkedik ki. Beáll az est. A nő összefog keblén egy shawlt. (Shawlt, mely csak fátyol volt tán.) «És a homályban egyre vészesebb meghittség hálója körül. Kitágult szemedben, mely gyöngédebbé és szilajabbá vált, egy lelket véltem

keltetkor künt a nagy természet ölen, a mint a költő a hegy oldalán mereng a sikot nézve, soudain un chant monta

Et cetair où le soir mêla
Son murmure de vaste conque,
Cetair divinement vola...
C'était d'ailleurs un lon lon la
Quelconque.

Mais dans le lointain de pastel,
Ce chant naïf, lent comme un psalme,
Était irrésistible, et tel
Que cet instant fut immortel
De calme...

megpillantani mély árnyalataival. (Lelket, mely csak pusztá tekintet volt tán.)»

L'ombre nous fit glisser aux pires confidences,
Et dans votre grand œil, plus tendre et plus hagar,
J'apercevais une âme aux profondes nuances.
(Une âme qui n'était peut-être qu'un regard.)

Az a természetérzék, mely e költeménynek annyi varázst kölcsönöz, a *Musardises*ben több helyt észlelhető.

A kötet ama darabja, mely a *Revue Bleue* kritikusat különösen elragadta (*La Forêt*), az erdő «bübáját, illatát, csendjét» óhajtja leírni. A költő itt erejének gyöngeségét hangoztatja ennyi és ilyen mérvű szépségekkel szemben és e közben valósággal elkészeríti őt rajongása tárgyának közömbössége az ő erőfeszítéseiről. Ez elkészeredést különben nem kell felette komolyan vennünk, mint maga a költő sem veszi úgy. Ha maga figyelmeztet rá, hogy kötetében «szomorút és vígat elegyesen játszik», ezúttal a két hangot elegyítve, inkább humoros, mint pathetikus bosszankodással kiált fel: Ha én ma valamelyik ágodra felkötném magam, Te azért továbbra is csak oly szép és érzéketlen maradnál! Mintha De Vignynek a természet impassibilitása miatti haragját hallanók,* De Vigny pathosa nélkül és egy természetimádó festőművésznek csüggedezésévé módosítottan, ki saját erejének elégtelensége, s tárgyának utólérhetetlen nagyszerűsége miatt tör ki mérgesen egyik türelmetlenebb percében.

Ez a csüggedezés mily kevéssé okadatolt, tanusíthatja maga az *Erdő* is. Mindazonáltal Rostand leíró művészete nem itt culminál, hanem az *Egy bájos óra* című hosszabb lélekzetű költeményben, mely, Victor Hugo híres költeményének (a Catulle Mendès által balletté átdolgozott) *Fête*

* Határozottan De Vignyre czéloznak e sorok :

La Nature est toujours la grande indifférente ;
De tous les maux humains elle reste ignorante.
Souvent les malheureux l'ont maudite, en voyant
Qu'elle les regardait en ne s'apitoyant
Jamais . . .

chez Thérèsenek pendantja gyanánt, egy estélyt ír le a parkban a kivilágított fák, az öltözékek és a terített asztalok színpompájával, a mélyen érzelmes udvarlások, az előkelően kaczer vagy finoman pervers flirtölések zajos hullámzásai-
val. Noha Victor Hugót nem éri utól a lelki hangulatok rajzában, máskülönben csudás virtuositás, a szín- és hangfoltokkal remeklő impressionista festésnek netovábbja ez a bűvös kaleidoskop, melyet a schönbrunni park estélyjele-
nete sem múl fölül az *Aiglonban* . . . A *Musardises* egyál-
talan nem egyszer meglepő módon utánozza természetfes-
téseiben az úgynevezett parnassusi költőiskola ama raffinált
virtuosításait, melyekkel mint drámaíró is tündökölni fog, akár
egy alkonyati vidék enyhe színeit vagy csendjének hangu-
latosságát tolmácsolja, a XVII. századbeli Saint-Amant idé-
zésével, kinél e kifejezés ragadta meg: «Le bruit des ailes
du silence», vagy nappal az erdőben a favágóról szólva,
így írjon: La hache bleue avait des promptitudes blanches.
Mondhatni: teljesen elsajátította már Heredia színekben tün-
döklő festőiségét, erős relieffel kidomborodó plastikaiságát,
átható zeneiségét és hatásos drámaisággal tud pointe-ezni:
nem hiába rokonítják őt Herediával a spanyol vércsep-
pek. Így abban a sonnetben, mely a tündérmese alvó szé-
pét írja le. Aranyhajának szétbomlott selymével fehéren
fekszik ott a királyleány fehér vánkосok közt, fejét kissé
félrehajtva, száz évre lecsukódott örökzöld szemével, ajkán
bizonytalan mosoly álma közben. Lábánál kis apródja alszik.
A megnyitott ablakon át belátszik «a park diszlete», hol
néma mozdulatlanságra bűvölve a madár is. Mert még nem
jött el az ifjú, ki életre keltse az alvó szépet. . . Mint látni,
Rostand a befejezéssel áthajlik itt a Sully-Prudhomme
symbolista irányú költészetéhez, úgy hogy ennek a hidegebb
stylű költőnek jelkép-cultusát Heredia tropikus lehű styl-
jével társítja. . . Ugyanily módon éneкли meg, költői mun-
kásságát ábrázolva bennük, a vízi rózsákat. a mint a hevítő
napsugaraktól az alvó tó felszínére feltörnek és az illatos
légen teljes pompával tárulnak szét, mások közvetlen a fel-
szín alatt félig nyíltan várnak sorra, mások most alakuló
bimbókként alszanak a mélyben, a víz súlyától nyomva.

Rostand ismételten hangoztatja magáról, hogy a szív érzelmessége nála gúnyos szellemességgel társul. A szellemeskedés néhol a rimekben is nyilvánul, vagy olykor immár valósággal cyranói szóáradatban zúdul, így például midőn a holdról énekelve, a hasonlatoknak hihetetlen halmazát ontja. Ez a túlzott szellemesség jelentkezik leírásaiban is, mikor teszem a rózsaszínű malaczokról vagy a csecsemő berizsporoztatásáról énekel és így eléggé realistikus mozzanatokot iparkodik költészetként fogadtatni el. Az élet prózai részleteinek megverselése oly állandó modor nála, mely Coppéének hatására vall, kiről Rostandnak, mint drámáirónak mesterei közt is kell még említést tennünk. Coppéától továbbá arra nyert különösebben ösztönt, hogy — a mire serdülő korában atyja versei is serkenték őt, a szerencsés viszonyoknak örvendőt — a sors elnyomottai iránt érezzen szánalmat. Ez a szánalomérzet a *Musardises*ben távol marad attól a hatáskereső érzelgősségtől, mire a parnassusi mesternek igenis gyakori példája csábíthatta volna az ifjú költőt: igazságában egyszerűbb, humorával erőteljesebb. Mélyen megható emléket állít így a marseillei *Öreg pion*nak, «e meg nem értett nagy költőnek, e lángelméjű iszákosnak», meleg köszönettel adózva neki diákkora szellemi gyámolításáért, őszinte megindultsággal kívánva neki nyugodt alvást a sírban, hol nem kell többé éhségtől és hidegtől szenvednie. Bár aránylag már kevesebb lesz a realis élmény valósága, mint a költői képzelet, ama költeményében, mely De Vogüé szerint az egész kötetben tulajdonképen képviseli a magasröptű költészetet e kis versében szintén megragadón terjeszti ki részvétét a boldog élet ez fjú osztályrészesé a sír elfeledt lakóira, így egy halott fiatal férjre, ennek gyötrelmeit festve a temetőben, a mint hantjához fiatal özvegye mind ritkábban jár ki virágaival és aztán — oh gyarlóság, asszony a neved! — végleg elmarad. De főleg az életnek élő nyomorultjai érdeklik, még pedig az irodalom nyomorékjai, az öreg pionhoz hasonló züllött, félbenmaradt tehetségek, az úgynevezett raté-k. Elannyira, hogy a *Musardisest* egyenesen nekik ajánlja egy hosszabb versezetben. Ha *Cyranó*ban egy vitéz kardja

és fényes írói tehetsége mellett is érvényesülni nem bírót fog rajzolni, (miként a sasfiók is részben a viszonyok mostohasága miatt érvényesülni nem bírót trónkövetelő ratévá alakul ki képzeletében), ezúttal daczos hódolat-tal tüntetve adózik ama grotesque, Don Quijote-szerű alakoknak, kiknek kudarczain csak gúnyolódni tud a gyáva tömeg, de kiket ő ideal-cultusukért lelkesülten magasztal, mely cultus — szerinte — oly mérveket ölt, hogy épen absolut tökéletességre törekvésük az, a mi megbénítja alkotó erejüket. Fennen hirdeti ő, a gazdag és előkelő polgárfiú, mennyire többre becsüli e szerencsétlenek sorsát, mint a nyárspolgárokét és a philisterekét, «melyet boldogabbnak mondanak», — többre becsüli, bár emezek gazdag lakomákból, ők ellenben csak ábrándjaikból tölthetnek. Kész büszkén helyet foglalni közöttük, kész osztozni velük megvetettségükben és nyomorukban . . .

Nos, nem került erre a sor, nem ily sors várt rája. A most idézett szavakat akár az ifjúi nagyravágyás türelmetlensége és ezzel kapcsolatban némi szenvelgés mondatta vele, akár pedig a felebaráti könyörület elragadtatása, tény az, hogy neki nem kellett felette sokáig vári a dicsőségre, midőn áttért a lyrától, bár nem szakított vele végleg, arra a térre, melyen oly dús babérok vártak reája.

Igaz egyébiránt, hogy több esztendőnek kellett lefolynia, míg végre rámosolygott a siker, hogy aztán mind jobban elárassza kegyeivel. Mellőzöm itt legelső színpadi kísérletét és első, egyetlen bukását, a társaságban írt *Vörös keztyűt*, melyet Rostand ma — mint különben is csak bűntárs — egyáltalán ignorálni hajlandó, mintha sohasem létezett volna. Halljuk magától Rostandtól, milyen tövises utat kellett neki is, a sors kikiáltott kegyenczének megjárnia, míg végre üthetett az első siker órája.

«Húsz éves voltam. Senkit sem ismertem Párisban, sem egy író, sem egy művészt. Kizárólag polgárcsaládi környezetben éltem. Azonban időtöltésből verseket írogattam, különben a legkevésbé sem gondolva olyasmire,

hogy valaha költő lehetne még belőlem.* Ezenkívül azzal, ki majdan nőmmé volt leendő, néha színdarabokat játsztam. Egyik nap, mikor kifogytunk a darabokból, az ötlött eszembe, hogy magam írok egy rövidke verses párbeszédet. Nőm, ki akkor Féraudytól leczkéket vett a szavalásból, megmutatta ezt a dialogot tanárának. Féraudy elolvasta, fellelkesült s elvitte Claretiehez, a ki magához kéretett és így szólt: «Nagyon csinos, elő fogjuk adni a *Français*ben.» Majd hozzátette: «Azonban Ön eljön s felolvassa a bíráló bizottság előtt formasierüségből»... El voltam ragadtatva! A Molière házában tölem egy dramolett! Ezt mondtam nőmnek: Mikor majd öregek leszünk, kedves emlékünkhöz lesz, ha arról beszélhetnünk gyermekeinknek, hogy a Comédie Françaiseben előadták egy dramolettünket!»...

Ez volt a *Két Pierrot*, melyet a bizottság előtt aztán Féraudy olvasott fel a szerző jelenlétében, ki szívszorongva ült ott, lesve a jurytagok arcját. Az ítélet lesújtó volt: visszautasították.** Épen akkor hozták hírül, hogy meghalt Banville, kitől nem egy Pierrot került újabban is a *Français* deszkáira, úgy hogy már színészek és közönség megelégteltek ezt a specialitást. A nagy komikus színész, Got, ki mint doyen elsőnek szólalt fel, nyersen tiltakozott az új darab ellen: Elég már a Pierrot-kból, mondá, ott van a *Csók*, a *Pierrot ebédje* stb., maholnap ettől a sok fehér costumeös polichinelletől olyan lesz a Molière háza, mint valami pékműhely. Got nézetéhez csatlakozott a többség. Claretie röstelkedve adta ezt tudtára a szerzőnek, kérve, hozzon másik darabot. Rostand beszéli, maga se tudja, mi fogta el, de ő, ki soha ilyesminek írására addig nem mert volna gondolni, valami ellenállhatatlan ösztönzés kényszerre alatt ezt felelte Claretienek, «olyan hideg önbizalommal, melytől maga is megrémült a következő perczen»:

* Más alkalommal meg így nyilatkozik: «Húsz éves koromban még eszem ágában sem volt, hogy írói révre gondoljak. Csak mentem magam elé, mert az ihlet vitt». Verseiben másképp beszél.

** Szintoly kevéssé volt szerencsés Rostand ez időtájt azzal a scenarioval, melyet Claretie ajánlatára az ismert nevű regényíró, Broda csináltatott vele egyik kedvelt regényéből.

«Nem egy-, de háromfelvonásos darabot hozok majd ide!»
 «Hát legyen háromfelvonásos, viszonzá Claretie; igérem önnek, hogy fel fogjuk olvasni.»

«Egy hónappal később elvittem Claretienek a *Romanesqueset*. Ő megtartotta szavát és felolvashattam darabomat a bizottság előtt. Öt negyed óráig tartott. A siker kétes volt. Azonban elfogadták átdolgozás feltétele alatt. (Közbevetőleg mondva, az ily feltétel a legtöbb esetben annyi, mint leplezett visszautasítás.) Én nem nyugodtam bele ebbe a kétértelmű és hypokrita formulába és arra kértem Claretiet, birja rá a bizottságot határozott nyilatkozatra: igen vagy nem? Azzal jött vissza, hogy igen, de a darabnak nem szabad egy óránál tovább tartania. Hazaérve, odatettem órámat íróasztalomra és iparkodtam gyorsabb olvasásba gyakorolni bele magam; kihagytam a színi utasítások olvasását, két czeruzával jelöltem meg bizonyos passusokat, melyeken keresztülugorhatom, ha az idő rövidege úgy kívánná, de mitsem változtattam darabomon. És visszavittem felolvasni az aréopag elé, mely — jól láttam — csak félfüllel figyelt oda és csak arra volt gondja, hogy egy óra lefolyása alatt végezzen vele. Mounet-Sully (a nagy tragikus színművész, kit vajmi kevéssé érdekelhetett e vigjáték) le nem vette szemét órájáról. Épen pontosan egy órára fejeztem be. És így a *Romanesques* el volt fogadva. A próbák alatt aztán nemcsak visszatehettem egyes esetleges kis törléseimet, de még sok újat is tehettem bele. (Valóban sokat változtathatott azon a szövegen, melyet a *Két Pierrot* után egy hónap múlva adott be, mert mai alakjában a két művet mintha esztendők választanak el.) Most aztán elkezdtem járni a türelem iskoláját! Két álló esztendeig mi hírt sem hallottam darabomról. Nem kell mondanom, hogy huszonhárom éves koromban sürgősen óhajtottam, hogy előadatni lássam művemet. Mégsem néztem el a Comédie Française tájékára egyetlen egyszer sem. Claretie színemet se látta, se felőlem nem hallott. Egy szép napon azonban, mikor Luchonban nyaraltam (a *Két Pierrot-t* is ott írta 1890-ben), rövid értesítést kaptam a színház igazgatójától, melyben Párisba hív, hogy a szereplő művészek előtt tart-

sak felolvasást. Oda utazom, lemásoltatom a szerepeket; de időközben Cureltől érkezik be egy darab, tehát a *Romanesqueset* megint félreteszik és az *Amour brode* kerül színre» ...

«Az alatt az idő alatt, mely a felolvasástól a premiéreig eltelt, nem szüntek meg a Français tagjai folyton tanácsolni, vegyem vissza kéziratomat és hozzak valami egyebet. Pedig Claretie nem lankadt bele támogatásomba. Szilárdan kitarított környezete ellenzése daczára, daczára a baljóslatoknak, melyeket folyton fülebe zúgtak. Egy idő múlva aztán, végre valahára, megtörtént a felolvasás a szereplő művészek előtt. Nagyszerű sikerrel. Percinet szerepe Bouchernak volt kiosztva. A felolvasás után Le Bargy hajlandónak mutatkozott rá, hogy ő alakítsa. Neki adtam. Megkezdődtek a próbák. Ekkor aztán egy új jelenség merült fel: a szerint, a mint a próbákkal előbbre haladtunk, csökkent az előadó művészek buzgalma és lelkesülése,* kivéve Mlle Reichenberg-t, kinek női intuitiója már kezdettől fogva biztos volt a siker felől. Mikor elérkezett a premiére napja, majdnem mindnyájan biztosra vették a csúfos bukást. (Vajjon Féraudy maga is, ki az egyik főszerepben aztán nagy sikert aratott?) Én magam is, e környezet hatása alatt, el voltam már szánva a szörnyű katasztróphára. A mint a függöny felgördül, kitörő taps fogadja a glyciniával és clematisszal befutott öreg fal díszletét. Percinet és Sylvette megszólalnak. Alig mondanak el vagy tizenöt verset, újra taps hangzik fel, nem tudom, mily alkalomból, egy oly versnél, a milyen száz számra akadt a darabban. Így szóltam magamban: Most már megvan! Megértettem, hogy versemnek bizonyos színpadi ereje van, és csak e perczen, midőn előadatni hallottam művemet, ismertem fel magamban a színköltőt.»

* Erre céloz majd Rostand a szereplőkhöz intézett köszönő sonnet-k sorozatában, midőn Le Bargyhoz így ír:

Vous avez donc joué malgré vos manigances,
Vos hésitations sans nombre et vos refus!

Le Bargyra már a *Két Pierrot*ban is foglaltatik érdekes czézlás, játékának természetességéről.

Tegyük hozzá Rostand visszaemlékezéséhez, hogy a kritika is kedvezően fogadta e műnek 1894 májusában történt előadását, a francia akadémia pedig a 4000 francos Toirac-díjjal tüntette ki.

Egy év múlva, 1895 áprilisában, a Renaissance-színház ad elő költőnktől egy új darabot (*Princesse Lointaine*), mely már nagyobb szabású és nagyobb igényű, komoly hangnemű, majdnem tragédia, még pedig Sarah Bernhardtral a főszerepben. A kritika, élén Sarceyval, igazságtalanul ítélte el e művet, de a közönségnek nagyon tetszett, míg e kedvezőtlen bírálatok le nem lohasztották érdeklődését. Minthogy a première sikerét némelyek a jóbarátok claquejának voltak hajlandók tulajdonítani, Rostand ez alkalmából egész ekkori párisi életéről érdekesen tájékoztató nyilatkozatot tett Sarceyhez intézett szellemes levelében, melyen a tavasznak, mikor e sorok íródtak, és egy pályája biztató kezdetén álló tehetség tavaszának derüje árad el. Önérzetes szerénységgel hivatkozik arra, hogy neki legfőlebb tiz barátja ha van egész Párisban, oly kevésbé keresi ő a nyilvánosság zaját. «Én annyira medvééletet élek, írja e levélben, hogy a mikor szerzői tiszteletjegyeket kapok, zavarban vagyok, hogy mit csináljak azokkal.»

Mit sem változtatott ez élete módján a *Samaritaine* színrehozatala sem, melyet 1897 áprilisban szintén Sarah Bernhardt ad és pedig, mint vallásos darabot, a nagy héten. Kritika és közönség elég kedvezően fogadta szerzőnek e legkevésbé sikerült művét. A művésznőnek azonban Bruxellesbe kellett utaznia tourneéra és így a darab lekerült a műsorról. «De ama nyolcz nap alatt, úgymond Rostand, kasszadarabnak bizonyult és először ébresztett annak tudatára, hogy a nagy tömegre is tudnék vonzerőt gyakorolni.»

Ez elszigeteltségből aztán kiragadja őt még a *Samaritaine* évének végén, 1897 karácsonya után a *Cyrano* óriási, páratlan diadala, minőt szindarab *Hernani* óta nem ért, sőt tán még *Hernani* sem. A címszerepet Constant Coquelin adja a Porte-Saint-Martinben. (A premiéren Rostand maga is megjelent incognito az 1. felvonás tömegjelenetében minstatista, nagy meglepetésére ismerőseinek, mikor ezek fel-

fedezték.) Hónapok, sőt évek mulva is boldog volt, ki jegyet kaphatott e darabhoz, melynek Faguet és Sarcey hymnusokat zengtek. Az egykori iskolatársak, sőt hivatalból maga az iskola részéről, hová egykor járt, kedves kitüntetés érte. Pár hóval ugyanis a première után e darabot a Collège Stanislas igazgatósága zártkörű délutáni előadásban, meghívottaknak fenntartott matinéen eljátszatta Coquelinnel, ki ugyanaz nap este a walesi herczeg jelenlétében rendes előadásban is bámulatos erővel még egyszer eljátszta. Előadás végén egyik diák az egyik tanár által írt verssel köszöntötte fel az iskola volt növendékét, immár nagy dicsőségét, egyszersmind művészi bronz-émléket adtak át Rostandnak, ki szintén versben felelt. Az öreg Sarcey, ki természetesen a meghívottak közt volt, nem tud hová lenni az elragadtatástól, midőn Rostand e szerepléséről referál. Nem győzi magasztalni, milyen előkelő, fesztelen volt megjelenése, minden dölyfös álszerénység és szellemesség fitogtatása nélkül, egyáltalán milyen szeretetreméltóan distingvált egyéniség, és főleg milyen kitünő színész tehetség és milyen pompás dictio! «A tökéletesség netovábbja volt ez, írja Sarcey. Igazán azt hittem, hogy én már csak jó diseur vagyok, de — fékom adta! — ez mindnyájunknak mestere lehetne!» Coquelin is mindig azt hangoztatta, hogy Rostand mint színművész is jelentős sikereket érhetne el. Mondják, hogy Marseilleben a *Romanesques*ben egyszer tényleg fellépett és annyira tetszett (nem tudom a *Percinet* vagy a *Straforel* szerepében-e, mert mindkettő illenék neki), hogy egy angol impresario esténkint kétszáz, majd — mikor megtudta, kivel beszél — négyszáz franc fellépti díjért akarta szerződtetni Londonba... Ide jegyzem még azt is, hogy ugyancsak a *Samaritaine* előtt egy hónappal nagy hatással szerepelt Párisban a színpadon, a görög-török háború görög áldozatainak javára rendezett előadáson, melyen *Görögorszá- gért* című, Victor Hugora valló lendületű ódáját szavalta el.*)

* Szintén ódai költemények *Poème à S. M. l'Impératrice de Russie*, melyet Mme Bartet, a Théâtre Français nagy művésznője szavalt el 1901 szeptemberben a compiègnei kastély színpadján a czári

1900 januárban ismét Sarah Bernhardtral a főszerepben került színre az *Aiglon*, szintén igen nagy sikerrel, noha az irodalmi közvélemény erősen megoszlott e darab megítélésénél, sőt a *Cyrano* legrajongóbb magasztalója, Faguet határozottan csalódásának adott kifejezést. Külföldön, nálunk is, Rostandnak ez a darabja van még ma is, a *Cyrano* mellett, állandóan műsoron. Az 1900 iki világkiállítás egyik főérdekesége volt. Szerző megírása előtt járt Ausztriában ihletet meríteni, így Schönbrunnban, a bécsi kapuczinus sirboltban és alkalmasint a wagrami síkon is. Kevéssel a première után Rostand meghült és súlyosan megbetegedett. Orvosai tanácsára elköltözött diadalai színhelyéről, vissza délre, a hol ma is él, miként ott él a napjainkbeli francia szépirodalomnak egy másik, szintén világszerte kedvelt, divatosságra Rostanddal versenyző kitünősége, a különben bretagnei születésű Pierre Loti.

Vidékre költöztek tehát Rostandék, megvalósítva azt, a miről egykor Rosemonde Gérard ábrándozott a *Pásztorsípok*-ban: ha nem is olyan szerény lakocskába és bár Rosemondének ott a betegápolói tiszt jutott egyelőre osztályrészüln, mit ő egy hűn szerető és okos hitves odaadásával és tapintatával teljesített. A spanyol határszélhez közel laknak, Camboban, Bayonne mellett. Lakásuk a Villa Arnaga, melyet a kis Arnaga-folyó torkolatának partján, művészi ízlésüktől és anyagi viszonyaiktól várhatóan alkottak meg, tündéri parkjával együtt. (Ha Rostand családja révén is gazdag volt, műveinek jövedelme már éppen dúsgazdaggá tette.) A kik látták, csudákat beszélnek; a képes lapok közléseiből ítelve valóban káprázatosan tündéri ott minden: a villa építészete, a napos lakrészek beosztása és frescói, a park rajza, fái s ösvényei, szobrai (Victor Hugo és Vergilius, Shakespeare és Cervantes bustejei), virágai, a környező erdők s hegyek. (Hol a hajnal s a reggel szépségét kevésbé élvezzi a villatulajdonos, mert ő, ki *Chantecler*ben oly remekül festi a

látogatás alkalmakor. (Szerzőnek egyik legkevesebbé sikerült műve.) És *Un soir à Hernani* 1902. Ezenkívül napi s heti lapokban, folyóiratokban számos kisebb-nagyobb lyrai költeményt tett és tesz közzé.

természet ébredését és a nap keltét, nagyon későn szokott kelni, minthogy éjjel dolgozik, mint dolgozott Balzac és Musset.) És ebben a leggenialisabb szinpadi díszlettel versennyő környezetben, a mővészet és természet e bős pom-pájának közepett egy oly család él, melynek egymás kölcsönös szeretetén és becsülésén alapuló boldogsága versenyez azzal a boldogsággal, a mit bármely egyszerű polgári háznak ismeretlenségben élő, igénytelen, szürke lakóinál találhatni. Két fiuk van, kiket anyjuk többször, végtelen kedvességgel énekelt meg: így mikor kis korukban nagy hőstettekről ábrándozva, Cid és Roland akarnak lenni, aztán a vitézkedéstől kifáradva a mama ölében alszanak el; vagy midőn az immár gimnásista fiúnak nagy tudományában büszkélkedik a méla humorral szineződő anyai szerénység. A nagyobbik fiú, Maurice, tizennégy éves korában már megjelenni láthatta egyik költeményét; csak az imént, tehát még huszadik évének elérése előtt, jelent meg tőle egy egész kötet vers, melylyel atyja, vagy egyelőre mondjuk: legalább is nagyatyja nyomdokain igérkezik járni. A kisebbik, Jean, kinek ajánlva *Chantecler*, mint mondják, a természetrajzi tudományok iránt érez magában szenvedélyes hivatást...

Rostandék azóta két ízben tértek vissza Párisba, hosszabb-rövidebb tartózkodásra.

Költönket ugyanis, ki mindjárt a *Cyrano* premièrje után a becsületrend lovagja, az *Aiglon* után pedig tisztje lett, tagjául választotta a francia akadémia 1902-ben, tehát 34-ik évében, olyan fiatal korban, a mi ritkán fordul elő. 1903-ban* foglalta el székét és szokás szerint, előde, Henri de Bornier, a *Roland* leányának szerzője felett tartott emlékbeszédet. A legszellemesebb causerie ez, eleje, telve finom elemzésekkel, vonzó vallomásszerű részekkel, elmés ötletekkel, pompás humorral és megragadó fenséges szárnyalásokkal. A Rostand nagyszerű előadásában mindez

* Ugyanez évről Thieme *Guide Bibliographique*ja (Paris 1907. p. 354) ilyen című munkát tulajdonít költönknek: *Les conséquences économiques des mesures légales contre les congrégations*. (Levé kiadásában.) Ez azonban az apa, Eugène Rostand műve lesz.

elemi erővel hatott, a jelenlevőket magukon kívül ragadta a gyönyörtől. Ép így el voltak aztán ragadtatva a beszéd olvasói is, noha a csapongó eszrit szeszélyes humora némely bírálónak kevésbé tetszett és majd túlságos magasztalást, majd kicsinylést éreztek ki belőle. Rajongva üdvözölte egész Páris, az egész művelt Franciaország a nagy költőt, kit valósággal nemzeti dicsőségnak szoktak tekinteni és kinek azóta elveszthetése miatt kellett aggódniok...

1909 októberben történt újabb visszatérésük és ezt már kevésbé zavartalan örömök kísérték. A Rostand hibája nélkül 7—8 évig roppant hűhóval kürtölt és nemcsak országos, de világfontosságú eseménynyé felfűjt *Chantecler* előadásának gondjai szólitották költönket Párisba. E darabban, noha megírását érzékeny családi gyász is hátráltatá betegeskedései mellett, már 1905 tájt elkészült jóformán; de jelen akart lenni betanításánál és előbb, meg-megújuló gyöngékedései miatt, nem lehetett, pedig Constant Coquelin, ki a főszerepet játszandó volt, folyton sürgette jöttét, mintha csak balsejtelem ösztönözte volna. Alig telepedett meg Rostand, Coquelin hirtelen elhunyt; benne kedves barátját vesztette el és elvesztette azt a művészt, ki azonkívül, hogy számára az első óriási diadalt megszerezte, tulajdonképen szintén biztosíthatott volna diadalt újabb, minden eddiginél merészebb alkotásának. Most már más értelemben, kinos melancholiával szívében ismételhette el ama szavakat, melyeket egykor Sarah Bernhard magasztalására írt és az ő tiszteletére rendezett estélyen maga szavalt el:

En ce temps sans beauté seule encor tu nous restes...

Reine de l'Attitude et Princesse des Gestes...

Ez öntudatlanul jóslatszerűen mondott szavak most már beválni látszottak; valóban mintha nem maradt volna számára más e művésznőn kívül Coquelin elhunytával... De mégsem volt ok a csüggedésre. A fő az, hogy Rostand tehetsége nem hanyatlott azon tíz év alatt, mely a *Chantecler* és az *Aiglon* közé esik, sőt bizonyos tekintetben izmosult. Bizonyára meg fogja ő találni a nagy tehetségekben oly gazdag francia színművész-gárdában ezutáni alko-

tásainak méltó tolmácsolóit, ha balul ütött is ki első választása a két főszereplővel a *Chanteclernél*, melynek egyébiránt kudarczáról beszélni túlzás; elvégre bárhogyan is, 300-nál többször adták Párisban, összes bevétele a darabnak eddig 17½ millió franc volt. Legújabbban New-Yorkban is színre került, a czímszerepben egy gyöngé physikumú jeles színésznővel, a kinek felette súlyos volt a feladat. (Az angol fordítás gyarló volt, a közönség egyáltalán nem értette a darabot, mindazonáltal nagyon lelkesedett.)

A *Chanteclernek* más életrajzi érdekessége is van. Subjectiv vallomás foglaltatik benne a költő lelki tépelődéseiről, sőt gyötrődéseiről. Alkotó tehetségének fel-felmerült, zaklató kétségeivel végez benne, Goethera emlékeztető módon iparkodván így megszabadulni attól, a mi lelkét emésztette. Hogy a szerencse kényeztetett gyermeke mennyire nem ment a belső küzdelmektől írói foglalkozása közben, saját maga vallja, midőn ama feltevés ellen tiltakozik, hogy benne igazán boldog embert lássanak*...

«Oh ezt nem kell rólam hinni! Ki volna valaha igazán boldog? Én nyugtalan lélek vagyok. Nyugtalanúságom oka boldogtalanságomnak. Mikor szünetelek a munkával, mindenben kételkedem. Bizalmatlanság fog el a sorssal, a dolgokkal, az emberekkel szemben. És ez megrontja minden örömeimet. Aztán vágyódom arra, a mi hiányzik. Szeretném, ha meg tudtam volna alkotni végtelen sok dolgot, a mi agyamba ötlött és ámulattal töltött el. Irigylem az izmos és termékeny egyéniségeket; irigylem az oly hatalmas munkabírást, a mi lehetővé tenné számomra, hogy életet adjak mindazoknak a lényeknek, melyek úgy kísértének engem és

* Boldogságát, úgy látszik, erős érzékenység is zavarja. Azt mondta egy helyt magáról, hogy őt a bírálatok közömbösen hagyják. Szó sincs róla. Már a *Cyrano* diadala reggelén panaszkodik irigyeiről, a Collége Stanislas növendékeihez intézett versében így szól: Ha Ti, új nemzedék, szerettek engem, úgy e szeretet tudatától lelkesen az irigyek szavai hirtelen hóként elolvadnak. Akadémiai székfoglalójában is megszólal a szenvedett sebek sajtósága. Érdekes, hogy Larroumet Rostand irigyeiről szükségesnek vélte hosszabban megemlékezni egyik színi tárczájában.

melyek közül bizonyára sok én bennem fog meghalni, miután nem rendelkezem azzal a fizikai erővel, a mi arra képesít, hogy a dolgozásban nagyszerű, mámorító szertelenségre ragadtassuk magunkat . . . »

Rostand tehát maga is érzi, hogy termékenységre nézve nem mérkőzhetik kartársaival. Eddig, huszonegyedik évtől negyvenkét éves koráig, másfél évtized alatt a fiatal kor üdeségének és a férfikor tetteje javának idejéből, mindössze hat számottevő művet mutat fel: * de minthogy az *Aiglontól* oly hosszú időköz választja el a *Chanteclert*, elhihetjük, hogy azóta már több műve van készülöben. Maga vallotta be az interviewolóknak, hogy őt a *Chantecler* előadása idején más művek foglalkoztatták és már írta e művét. Különben elvégre nem a mennyiség dönt. Ez a féltuczat darab, egészében vagy legrosszabb esetben részeiben olyan, hogy azokkal az irodalomtörténet mindig számolni fog.

HARASZTI GYULA.

* Állítólag írt vagy ír egy *Polichinelle* és egy *Don Quichotte* című darabot. Ez évben adják elő *Faustját*, melyben Sarah Bernhardt Mephistophelest játszaná, a címszerepet pedig tán Le Bargy.

Mint látni, nem riad vissza oly nagy themák újrafeldolgozásától, melyek némelyikét eddig érinthetetlen tárgyakként tartották; de ő már akadémiai székfoglalójában megmondta a maga véleményét. «Volnának felette szép tárgyak? Volnának felette nagyszerű tárgyak? Ki állított ilyesmit? Bizonyára nem költő tette . . . Bármilyen legyen s a mi szerény emberi munkánk, ne higyük, hogy nem remélhetünk tőle mindent, ha minden erőnket neki szenteljük.»

A NEMZETI NEVELÉS ESZMÉJÉNEK KIALAKULÁSA 1848-IG.

Második közlemény.*

III.

A mostoha történelmi föltételek legyőzését és megszüntetését a nemzeti élet céljainak csak új, a jövő fejlődés lehetőségei felé irányult felfogása érhetette el; majd aztán a fenkölt szabad szellem magamagának teremthet megfelelő testesülést népszerű intézményekben. Ezt a szükséges átalakítást előkészíteni és végül érvényre juttatni, midőn állam, egyház és iskola e célzt nem szolgálták, — e feladat az írókra várt oly korban, melyben joggal mondhatták: «csupán az írói mesterségből nálunk egyetlen egy ember sem él» (Schwandtner, Statistik des Kgr. Ungarn, Ofen, 1811. II. 461). Vajjon kortünet-e, vagy csupán személyes sajátosságok eredménye, hogy ép ez időben legjobbjaink, szakítva az iskolai fegyelemmel, sőt sokszor a szülői házzal is, kényszerítve voltak egyéni módon szolgálatába állni írói hivatásuknak és megalkotni az irodalmi életnek megfelelő formáit? És szabad-e abban is a gondviselés munkáját tisztelnünk, vagy csak mint ténybeli véletlent kell-e megszívlelnünk, hogy az a három férfiú, kiknek műveiben kiválólag megnyilvánul a költői művészet haladása s a kiknek munkássága végül az egyes törekvések egyesítésére vezetett, külön-külön három nagy felekezethez tartozott, melyeknek eleddig jobbadán egymástól elütő művelődési törekvéseiről kellett megemlékeznünk? A debreczeni refor-

* Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1911. évi 415. számában.

mátus collegiumnak relegált togatusa: Csokonai Vitéz Mihály (1773—1805) másfélesztendős kóborlását éppen az említett csurgói gymnasiumban pihente ki s így juthatott költői és népies egyénisége teljes kifejlődéséhez. Utána következik a legnagyobb magyar ódairó, Berzsenyi Dániel (1776—1836); őt a soproni evangélikus collegium, mint csökönyös diákot, 19 éves korában nagy örömmel bocsátotta ki kapuján, csakhogy megszabaduljanak tőle, be is írva bizonyítványába: «mores non probavit»; de azután önalkotta nemes otthonának magánosságában alkalmat találhatott, hogy saját hazafias érzését és nemzetének aggodalmait és reményeit elragadó szavakba önthette; ő volt az, ki elé a keszthelyi gróf hajadon fővel sietett az első heliconi ünnepen, hogy mint költőfejedelmet üdvözölje. S végül a harmadik, Kisfaludy Károly (1788—1830), a benzések szilaj diákja, ki az ütést visszaadja, ha tanárától jön is, az iskolából ezért távozik, hadi szolgálatba lép, majd mint vándor-festő próbálkozik meg s végül családjától is elhagyatva nehéz küzdelmet vív megélhetéseért, míg megtalálja érvényesülésének igaz útját: tudatossá válik benne költői hivatása s nemcsak meg tudja nyerni a nagy közönséget mint drámairó, hanem egy költői almanach kiadása által (1822 óta) központot teremt az irodalmi élet számára. Első irodalmi társaságunkat, mely mélyebben és igen előnyösen hatott æsthetikai művelődésünk fejlődésére, Kisfaludy halála után barátai alapítják s a társaság az ő nevét viseli.

S nem kell-e az összes nemzeti törekvések méltatásában, és következetesen minden gyakorlati művelődési munkában az igazság tiszteletét mindenkéül fölé helyezni és számba venni, hogy a következő nemzedékben is, nemzeti költészetünk virágzásának korában három kétségtelenül és mindenki által annak vallott classikus költőnk hasonlóképen az említett három felekezethez tartozik, csak most megfordult sorrendben; s hogy ők éppen azért lettek a néplélek nevelői és képzői, mert függetlenül minden felekezeti egyoldalúságtól, fejlődő egymásutánban a nemzeti sajátosság összes elemeit mind egységesebb kapcsolatban, mind növekvő tökéletességgel, művésziobb formában tudták kifejezésre jut-

tatni? Elég nevöket említeni; mindenki elismeri, hogy nemzeti költészetünknek a világirodalomban a katolikus Vörösmarty Mihály (1800—1855), a lutheránus Petöfi Sándor (1823—1849) s a kálvinista Arany János (1817—1882) a képviselői. Mint hazafiak és pädagogusok egyaránt büszkélkedhetünk e lángelmék barátságában és egymás megbecsülésében. A magyar iskola hármuknak köszöni legértékesebb nevelő eszközeit és működésük teljes elismerése a jövőre nézve is nemzeti életünk egységének legfőbb biztosítékát jelenti.

Szinte magától kínálkozott a költészet e hármasságához egy másikat felemlíteni találó analogonul: ama három politikusnak egymáshoz való viszonyát, a kiket nemzetünk legnagyobb társadalmi és állami átalakulásának idején lelkesen és talán végzetszerűen vezéreül ismert el s ekként tisztel. A parallela jogosultsága azon a körülményen alapul, hogy e korban még népszerű államférfiaink munkássága is csak nemzetnevelő törekvésekben nyilvánulhatott. E nagy lelkek egyikének sem sikerült elérni, hogy eszméiket az államgépezet élén maguk intézményes formában megtestesíthessék; tanításukat a történelem folyamán tettekben megvalósítani tanítványuknak maradt gondja és kötelessége: magának a nemzetnek. E fejlődésben is világosan látszik aztán, hogy a nemzet vezéreinek hatása alatt tartalomban és formában mennyire fejlődött és jutott mind jobban, prægiansabban kifejezésre a nemzeti felfogás és érzés.

Széchenyi István gróf, a legnagyobb magyar, tulajdonképen csak a nagy ébresztő, ki a fejlődés célját határozottan megfogalmazta. Szerinte a feladat: «az emberiségnek egy nemzetet megtartani, sajátságait mint ereklyét megőrizni, s szeplőtelen mineműségében kifejtteni, nemesíteni eröit, erényeit, s így egészen új, eddig nem ismert alakokban kifejezve, végcéljához, az emberiség feldicsőítéséhez vezetni».

S míg e nagy kilátásokkal szemben éppen az eszmék hirdetőjét és egyes kortársait igen gyakran kétségek és aggodalmak gyötörték, vajon megvan-e a lehetőség az adott viszonyok között, a kész eszközökkel e feladatot megoldani, Kossuth

Lajos az önérzetnek erős bátorságát oltotta be népébe, úgy hogy midőn az elmaradhatatlan válság beállott, összes életerejének érvényesítésével, a szabadságért és függetlenségért vívott harcban a halványuló «magyar» név megint dicsőséghez jutott. (V. ö. Poems by Matthew Arnold, «To the Hungarian Nation»: Hungarian! Save the world! Renew the stories — Of men who against hope repell'd the chain — And make the world's dead spirit leap again!)

Maga Széchenyi a magyar néplélek és népjellem pszichologiai elemzésében (*Kelet Népe*, 1840) az ellentétet, mely Kossuthtól elválasztá, az értelem és az érzelem, a fő és a szív antagonismusára vezette vissza; ennek megfelelőleg joggal állíthatjuk, hogy viszont Deák Ferencz, első föllépésétől, midőn a nemzeti ellenzék vezére lett (1833), egész addig, midőn a nemzetet és államát a legsúlyosabb leigázás állapotából — a melyhez hasonlót alig találunk nemzetünk történelmének lapjain — életre keltette (1861), mindig, ingadozás nélkül szinte a nemzet élő lelkiismeretének képviselője. E három férfiúnak publicistikai iratai és beszédei az iskolai czelokra nagyon jól alkalmazható segédeszközöknek olyan tömegét szolgáltatták, a milyen aligha áll még valamely nemzet közoktatásának rendelkezésére, mint története egy jelentékeny korának örökértékű emlékei; s ezekhez járulnak kiegészítésképen Eötvös József bárónak, e férfiak méltó harcostársának iratai, főleg legnevezetesebb műve: *A XIX. sz. uralkodó eszméinek befolyásáról az álladalomra* (1851), mely nemzeti és állami életünk problémáit egy ethikai történet-philosophia magaslátáról világítja meg. Ha végig tekintünk e prózai, nevelő célú tanítási anyagunk készletén, bizvást állíthatjuk, hogy a gymnasiumokban szelvében olvasott római classikus olvasmányok mellett nincs miért szégyenkezniök.*

* Széchenyi munkáiból pædagogiai fejtegetéseknek is egy teljes rendszerét lehetne szószерinti kivonatokban összeállítani. Első művei a *Hitel* és ennek kifejtése a *Világ* valóban, actualis céljaikat nem tekintve, igazi essay-k, a szónak Montaigne-i értelmében, az egyéni és a társadalmi erkölcs legfőbb problémáiról, egy mélységes nemzeti érzéstől megneemesült utilitarismus szellemében.

De fájdalom, ámbár újjáébredésünk ez áldott korában a tehetségek és nagy jellemek úgy születtek seregestől, a hogy «tavasszal csapatosan jönnek a vándormadarak», még sem lehetett az egyenletes, biztosított haladás örök kárára feloldani az átkot, mely megakadályozta, hogy a törvényhozás a közoktatást, vagy legalább széles megalapozását, a népiskolát az egységes nemzeti művelődés szolgálatába állíthassa. A törvényeknek abban a nagy complexumában, a mely a század második negyedében (1825—47.) keletkezett, midőn tizenhárom esztendő kormányzás után a rendek újból hozzáláttak törvényalkotó munkásságukhoz és ezt törvényszerűen, három esztendő periodusok szerint folytatták, a sok törvény között, melyekben intézkedés van a nemzeti élet számos viszonyaira, egy szerény czikkecske sincs a közoktatásról, bár erre egyesek elég gonddal és fáradsággal igyekeztek. Joggal állíthatni, hogy mai közoktatásunk chronikus bajai onnan erednek, mert akkoriban acut állapotukban nem orvosoltattak. Az egyetlen, a mit hosszas, kemény küzdelmek árán egy idegen kormánytól és az elidegenedett clerustól s főnemeségtől, mely támogatta, ki lehetett csikarni: a magyar nyelv törvénykezési és hivatalos jogainak megállapítása volt; azonfelül még két közművelődési intézményt iktattak törvénybe, de ezek, mint régebben a Nemzeti Múzeum, magánosok bőkezűségének köszönhatték létüket és a kormány csak kénytelen volt, mint a magyar nyelv ápolására szánt nemzeti alkotásokat elismerni; a Magyar Tudós Társaság volt ez és a Nemzeti Színház.

A törvény szerint (1827: XI. és XII. t.-cz.) a Tudós Társaság (ma Magyar Tudományos Akadémia) felállítással a rendek előtt az a cél lebegett, hogy a hazai nyelvet nemcsak terjeszteni kell, hanem egyúttal a tudományok és művészetek minden ágazatában kiművelni; s hasonlóképen a nemes lelkeket, kiknek áldozatkészsége annak alapítását lehetővé tette, a haza és a nyelve iránti különös szeretet vezette, az a cél, hogy nemzeti nyelvünket művelni és terjeszteni kell. E célok kellő méltatásánál nem lehet figyelmen kívül hagyni közoktatásunk állapotát, az idegen

politikai befolyásoktól való függését, az összes főiskolákban a latin nyelv uralmát, valamint a honi társadalomnak rendi és felekezeti széttagolódását sem; mindez oknál fogva a mi Akadémiánknak, eltérően külföldi társaitól, nem az lett első sorban feladata, hogy a tudományt és irodalmat elméleti, elvont úton ápolja, mint inkább az, hogy megadja a múlhatatlan, nélkülözhetetlen segítséget az egységes nemzeti műveltség kifejtése nagy munkájának. Az Akadémia — ez volt a terv — mindenekelőtt nemzeti közművelődési intézmény legyen, melyben a nemzet legnemesebb elméi rendi és felekezeti különbség nélkül egyesüljenek, minden tudományt és művészetet a nemzeti nevelés egyetemes szolgálatába állítva. Kialakulásában a tudománynak olyatén pragmatikus felfogásából kellett kiindulni, mely az államférfiak közt mindig nagy elterjedésnek örvendett, de e korban legidealisabb felfogású nagyjaink előtt is magától érthetőnek látszott. «Gazdaság és statustudomány,» — mondja többek közt egyikök, Kölesey Ferencz (*Minden munkái*, V. k., 265. l.) — «philosophia és költészet és szónokság és csillagászat és chemia s minden más egyéb csak úgy bír belső becset, ha a való, meleg étellel viszonyba tétetik; ha sem egyes emberi elme játékos foglalatossága gyanánt nem üzetik, sem pusztán emlékező tehetséget ragyogtató bútornak nem tekintetik; hanem az emberi társaság kifejtési és haladási nagy körében él és mozog; s vagy egyenesen tetté változik, vagy jövődő tettek kifejtésére s előhozására számoltatik ki.»

E nézet volt irányadó az Akadémia szervezésénél is; az ügyek vezetése egy igazgatóságra volt bízva, melyet részben e czélra kiszemelt államférfiak, részben a Társaság rendes tagjai alkottak, arra törekedve, hogy az irodalmi világ minden hasznavehető erejét munkába fogják, hogy mihamar rendelkezésre álljanak nemzetünknek az általános műveltség segédeszközei, még pedig nemcsak a nyelviek tekintetéből (tudományos nyelvtanok, szótárak, terminológiák stb.), hanem minden egyéb feladatokra nézve, nevezetesen, hogy a közélet minden fölvetődő kérdését, különösen a népművelés és a társadalmi törvényhozás kérdéseit tudo-

mányosan megvilágítani törekedjenek, sőt arról is gondoskodni, hogy a nemzeti színpadon a legjobb darabokat adhassák s a művelt világ számára a világirodalom classikus művei rendelkezésre álljanak. A Tudós Társaság munkásságának első szakában, midőn még szakosztályokra sem oszlott fel, hanem közös tanácskozásokon végezte munkáját (1831—1846), heroikus munkássággal igyekezett ebbeli feladatainak megfelelni és minden culturszükségletet kielégíteni: a kisdedóvóktól és elemi iskoláktól kezdve az egyetem philosophiai és szaktudományi studiumáig. Pályadíjkitűzéseinek listája, valamint a legjobb művek sora, melyeket megkoszorúzott, egyben a nemzeti élet követelményeiről és nemzeti irodalmunk fejlődéséről is számot adnak. Jelen alkalomból elég csak arra utalnunk, hogy a népoktatás kérdései általában, sőt még a népoktatás módszerei is sehol oly behatóan nem foglalkoztatták a tudós köröket, mint ez időtájt a mi Tudós Társaságunkat. Így lőn Akadémiánk, midőn gondoskodása a kicsinyekre és a társadalom alsóbb rétegeire is kiterjedt, mintegy a nemzeti egységnek is mintaképe, mely felé népünk maga törekedett; a nemzetet és legfőbb tudományos intézetét ekként közös sors is fűzte egymáshoz és később, szomorú, sötét időkben Akadémiánk a nemzeti gondolkodásnak és érzésnek útjelző mécsese lett. Pompás palotáját, melyben most, nevének kis megváltoztatásával és feladatainak némi módosításával a tiszta tudomány és irodalom magyar nyelven való ápolására törekszik, míg előbb a tudományokat és művészeteket magyar nyelven ápolni és terjeszteni s egyben a honi nyelvet a legnagyobb gonddal fejleszteni és gazdagítani volt hivatva, jobb idők beálltával tiszteletteljes hálaérzettel a nemzet összes rétegeinek nagylelkű áldozatkészsége emelte.

A nemzeti játékszínről szóló törvény (1836: XLI., 1840: XLIV.), a melynek különben az Akadémia legelső pályakérdéseinek egyike is szólott (1834), hasonló célzattal a rendek ama meggyőződésére hivatkozik, hogy egy helyesen tervezett színház mily jótékony hatással lehet a nemzeti fejlődésre, a nyelv haladó finomodására s így az erkölcsök nemesebb kialakulására. Schillernek fejtegetése: *Über*

die Schaubühne als eine moralische Anstalt betrachtet ez időben nálunk nagy tekintélyű segítséget nyújtott. Valósággal azonban a Nemzeti Színház nemcsak a tisztább erkölcsök hűséges ápolója volt, hanem midőn legelső íróink alkotásaik legjavával álltak szolgálatába, multunk nagy alakjainak eleven megjelenítése, valamint korszerű törekvéseknek elemző megvilágítása által a nemzeti öntudat nevelőintézete lett, egy jobb jövőnek záloga. A fölvirágzása iránti érdeklődés és üdvös munkásságának elismerése csak napjainkban nyilvánul igazán, midőn a színi-ügyeket a belügyministerium kiválóan rendőri hatásköréből kiemelték és a vallás- és közoktatásügyi ministerium vezetésére utalták.

Sokkal hosszabb harcz folyt és erősebb küzdelem a magyar nyelv jogaiért a közéletben, törvényhozásban és közigazgatásban, következésképen a nemzeti nevelés munkásságában. A három törvényhez, melyek a XIX. század fordulója táján, mint említők, e legfontosabb nemzeti ügynek szabályozását kilátásba helyezték, ugyancsak a század második negyedében még négy törvénynek kellett csatlakozni (1830: VIII., 1836: III., 1840: VI., 1844: II.), hogy lépésről-lépésre érvényre juthasson nemzetünk természetes joga, melynél fogva a maga szerezte államának tárgyalásaiban saját nyelvét használhassa, egy történeti ferdeség folytán rajta ragadt iskolai holt nyelv, a latin helyett. Már ez a körülmény is bizonyítja, hogy nem volt szó valamely idegen vagy honos nyelvek időelőtti, korai elnyomásáról, hiszen az új rendnek legkonokabb ellenségei, a horvátok a magyar és a szászok az erdélyi országgyűlésen, korántsem azon nem vitatott jogukért harcoltak, hogy saját hatóságaik körén belül saját nyelvüket alkalmazhassák, hanem egyes-egyedül azért, hogy az egységes állam életében, melyhez ők tartoztak, tovább is a latint alkalmazzák. De nemzeti fejlődésünk lelki sanyarúságát még jobban bizonyítja az a tény, hogy amaz ígéretek, melyek az utóbbi törvénycikk 8. és 9. pontjaiban már az iskolákra is vonatkozva érvényre jutottak, melyek szerint «Ő Felsege már kegyesen elrendelte, hogy a magyar nyelv a kapcsolt ország-

részek fő- és középiskolaiban (akadémiákon és gymnasiumokban) mint rendes tanulmány tanítottassék, valamint hogy az ország határai közt mindennemű iskolában a nyilvános oktatás nyelve a magyar legyen» nemcsak akkoriban, midőn elhangzottak, hiú ámitások voltak, hanem még manapság sem teljesültek. Azonban nemzetünk számára a magyar nyelv kérdését minden tekintetből, használata terjedelmének és föltételeinek, valamint jogosultsága határainak szempontjából megvilágították tökéletesen és megoldották szellemi vezéreink már az első harcok idején, melyeket egyrésztől hevesvérű túlzók követelései, másrésztől oly pártos agitátorok gyanusításai ellen kellett küzdeni, kik elég merészek voltak nyelvünk és nemzetünk elnevezésében a «hungarus», «Ungar» és a «magyar» névnek azonosságát tagadni, erőszakos különbséget téve az ország népe és a magyarság között. Elég, ha ezúttal Széchenyi beszédére utalunk, a melylyel Akadémiánk IX. közgyűlését (1842 nov. 27-én) megnyitotta, valamint Wesselényi Miklós báró ugyanez időben megjelent iratára: *Szózat a magyar és szláv nemzetiség tárgyában*. Lipcse, 1843. Az első komolyan és keményen azt az igazságot hangoztatja, hogy egy nyelvnek terjedése kizárólag culturértékétől függ s mesterséges eszközökkel vagy külső erőnek alkalmazásával sohasem erőltethető. A másik pedig világosan és határozottan bizonyítja, hogy mily szoros a kapcsolat a politikai szabadság és az állami függetlenség között egyrésztől, másrésztől a nemzeti élet és sajátos nyelvű műveltség között, s megvilágítja a nehézségeket, melyek az osztrák örökös-tartományok nemzetiségi viszonyai miatt nálunk is a nemzetiségi kérdés megfelelő, államiságunk szempontjából kívánatos megoldásának útját állják. Próféta ihlethől áthatott böles nyilatkozatai e két férfiúnak, kiknek személyes sorsában nemzeti küzdelmeink egész tragicuma híven tükröződött, útmutatásul szolgálhatott ezentúl mindig nyelvi és nemzetiségi törvényeink megalkotásánál.

IV.

Hátra van még, hogy e jelentős kor hagyományainak egész tartalmát megismerjük, azon kísérletekről szólnunk, a melyek részint a rendi országgyűlések tanácskozásain, részint nagyobb társadalmi körökben a közművelődés egészének, avagy csak egyes ágazatainak szabályozása ügyében történtek. Alig volt meg e kísérletek közül egyiknek is a kívánt sikere; de e miatt értékük nem csökkent, mert az eredménytelenség főoka abban rejlett, hogy a rendi államforma ez utolsó időszakában is hiányzott oly jóakarató államkormány igazgatása, mely kötelességének ismerte volna mindazon gazdasági és szellemi ügyeket, melyek kinőttek a kicsinyes helyi érdekek köréből és az egész népre vonatkoztak, gondosan ápolni, támogatni és irányítani, hogy ekként a nemzeti államalakulás útjait egyengesse. Sőt az uralkodó politika ilyen törekvésekkel szemben inkább gyanakodóan és gátlóan viselkedett, s az esetekben, midőn kelleetlen-kénytelen szükségét érezte, hogy közbelépjen, rendszerint olyan intézkedéseket fogantatosított, melyek a nemzeti fejlődés igazi céljait vagy meghamisítani vagy teljesen meghiusítani törekedtek. Azért e kornak, melyben a nemzeti öntudat mind határozottabban kialakul, még sikertelen törekvései is kettős szempontból tanulságosak: első sorban a nemzeti fölfogásnak mutatják legsajátosabb vonásait, mert nem pusztán idegen állapotok utánzásának vágyából eredtek, hanem a hazai közjó szükségleteinek világos meglátásából és a népi sajátosság bensőséges érzetéből; tehát másodsorban kellő mértékül szolgálnak minden későbbi, valamint a jelenlegi állapotok és intézkedések megítélésénél, vajjon megfelelnek-é és mennyiben ezek ama hagyományunknak és idegenszerű befolyásoktól óvó tanulságainak.

Az első munka, mely figyelembe jöhet, ismét a nemzeti nevelésre, az általános iskolai szervezetre s tanulmányi rendre vonatkozik; a hazai közoktatás éppen fél századdal előbb megalkotott szervezetének immár harmadik feldolgozása ez: a véleményadás, melyet az 1825 7. országgyűlés-

től (VIII. t.-cz.) kiküldött új tanulmányi bizottság a régebbi (1791. '93.) bizottságnak rendszeres elaboratumáról a szükséges törvényes intézkedések végleges előkészítésére készített és kiadott. (*Opinio... Motivis Suffulta... circa objecta Rei Literariæ*, Pestini 1831.) Már az a körülmény, hogy a Mária-Terézia-féle Ratio két nemzedék bíráló vizsgálatában megállta helyét, az eredeti *conceptio* kitünő volta mellett bizonyít, de a későbbi feldolgozók gyakorlati belátása mellett is, kik mindannyiszor a megváltozott viszonyokhoz pusztán megfelelő időszerű változtatásokkal akarták alkalmazni e jeles alaptervezetet. A tanulmányi albizottság, mely a véleményezést megfogalmazta, 29 ülést szentelt feladatának (1828 január 29-től 1829 jan. 10-ig) olyatén eljárással, hogy a korábbi elaboratum egyes részei az érvényben lévő iskolai szervezetnek, az ú. n. új Ratióknak ugyanazon ügyekre vonatkozó fejezeteivel együtt egyes tagoknak, mint szakértő referenseknek, átadattak előzetes átvizsgálás és megrostálás czéljából, míg a végérvényes határozatokat az egyes referátumok alapján a közös tanácskozásokon jobbadán egyhangúlag hozták. A bizottság elnöke gróf Cziráky Antal volt, az ország főbírája (*Judex Curiae Regiæ*), egyszersmind a magyar közjog legjobb ismerője és tudós feldolgozója, egy conservatív államférfiú és a római egyháznak hű fia; tagjai közt mindkét nagy protestáns felekezetnek hivatott képviselői is helyet foglaltak: a református gróf Teleki József, ki később Akadémiánk első elnöke lett és az evangélikus Prónay János; mindkettőjüknek gondjuk volt, hogy illető felekezetük iskolaügyének érdekeit szorgosan óvják. Éppen ezeknek jutott a feladat, hogy az alapvető törvényjavaslatról, mely a nemzeti nevelés általános elveinek rendszerét megállapítja, jelentést tegyenek, valamint arról a kérdésről, miként lehet a protestánsok iskoláit törvényesen az általános közoktatás szervezetéhez «accomodálni». Igen jellemző körülménynek tekinthetjük, hogy az idők múlása a francia forradalom, a napoleoni háborúk, a *reactionarius restauratio* tapasztalatai mellett is mily kevésbé változtatta meg a nemzeti felfogást; az új bizottság a réginek tervezetét szószerint átvehette és a cse-

kély módosítások is, melyek a fejlődés haladó követeléseinek szóltak, az egységes népnevelés kiszabott irányzatát szigorúan megóvták. Az első változtatás az iskolázás általános ingyenességére vonatkozott; az új fogalmazás ez ingyenességet már a rendelkezésre álló iskolai alapítványok elégtelensége miatt is csak az alsó, az általános népműveltséget közlő fokozatokra, a vernacularis és a latin iskolára szorítkozva tartja alkalmazhatónak; míg a felsőbb iskolákban, a humanistikus osztályoktól fogva némi didactrumot helyén valónak tart és jogosnak abból a szempontból is, hogy a csekélyebb tehetségű és egyúttal kevésbé tehetős ifjúságot a felsőbb iskolák látogatásának hiú és rontó hatású vágyából kigyógyítsa. Ezzel kapcsolatos az 5. pontba foglalt függelék, mely szerint, ha tehetségtelen és nem is tehetős tanulóknak nem engedhetők meg a magasabb tanulmányok, másrésről a tanuló ifjúság ez osztályainak mentől több alkalom nyújtandó arra, hogy a jövő hivatásukhoz szükséges és nélkülözhetetlen minden tanulmányukban a lehető legalaposabb készülségre tegyenek szert; tehát részint gazdasági, részint polytechnikumi iskolákat kell fölállítani, sőt a nagyobb városokban az anyanyelvű iskolákkal kapcsolatban úgynevezett ipariskolákat is, a melyekben a különböző hivatásoknál alkalmazható technikus ügyességet és készséget elsajátíthatják. Nem kevésbé jelentős egy másik függelék (a 3. ponthoz), mely szerint ama községeknek, a melyek kötelessége «elemi» iskolák fentartása — a bizottság ezen kifejezést tudatosan használja az addig járatos «trivialis» iskola helyett — az esetben, ha a földesúr segélye sem fedezné a fenntartás költségeit, a régi törvények értelmében (1548: VI. és 1548: XII.) a közalapokból kell állami támogatást nyújtani. Ugyancsak fontos az a rendelkezés (szintén az 5. pont függeléke), melynek értelmében, mivelhogy a honi nyelvet a fennálló törvények követelménye szerint minden tanintézetben rendesen ápolni kell, a magasabb tanulmányok összes osztályaiban (beleértve a humanistikusokat) legalább egy tárgyat magyar nyelven kell előadni és senkit sem szabad magasabb osztályba bocsátani, ki a magyar nyelv tanulmányában kellő haladást nem

mutatott. Politikai megfontolás eredménye végül a 12. pont pótléka, mely szerint Ő Felsőége legkegyelmesebben azt biztosítja, hogy bármely iskolai ügyet, de az egyetemes közoktatást soha többé nem fogja valamely idegen személyekből alkotott testületre bízni vagy ilyennek alárendelni.

Az evangélikus iskoláknak alkalmazkodását a közoktatás rendjéhez a következő rendelkezések szabályozzák: 1. a törvény szabályai a nemzeti nevelés általános elveit illetően teljes terjedelmükben érvényesek az evangélikusok tanítására és iskolai szervezetére nézve; 2. hasonlóképen közöseknek kell lenni az iskolai törvényeknek, a melyek az ifjúság jó erkölcsére és nemes életmódjára vonatkoznak, a mennyiben azok az evangélikusok külön szabályaival megegyeztethetők; 3. éppen így a rendeknek a közoktatás coordinációjára vonatkozó előterjesztése következtében mindenki számára szükségesnek, tehát kötelezőnek jelenti ki a tantárgyakat, melyek tehát az evangélikusok iskoláiban is tanítandók. És mivelhogy az oktatás egységessége sokban hozzájárul az ifjúság helyes tudományos fejlődéséhez, a kötelező tanulmányok, a mennyire csak lehetséges, azon egy általánosan megállapított rend szerint tárgyalandók, különösen alsóbbfokú iskolákban. 4. Az evangélikus intézeteket látogató ifjak iskolai bizonyítványait úgy kell megszövegezni, hogy belőlük világosan megállapítható legyen, milyen tanulmányokat végeztek, különösen a kötelezőkből, s így meg lehessen határozni, a felsőbb iskolák milyen osztályaiba bocsáthatók. 5. S végül, a hogyan mindkét felekezet bármelyikéhez tartozó minden evangélikus férfinak, ha hazánkban doctori vagy magisteri czimet óhajt elnyerni, e czélból a tudományok királyi magyar egyetemén kell jelentkezni, hogy az előirt szigorlati vizsgálatot megállja, azonképen mindazok is, kik evangélikus iskolákban tanári vagy előadói hivatalra pályáznak, kötelesek, mielőtt állásukat elfoglalják, rátermettségüket nyilvánosan bizonyítani, vizsgálat alá vetvén magukat külön e célra felekezetük köréből különös gonddal kiválasztott és felsőbb helyen bejelentett examinatorok előtt. Ezen pontokra szorítkozván a bizottság, megfelelni kívánt a protestánsok törvényben biztosított

autonomiájának, egyébként az lévén szilárd meggyőződése, hogy «minden jól rendezett államban a közoktatás és a közművelődés coordinatiójának az alkotmány szellemének megfelelőleg és az alaptörvények értelmében mintegy biztos alapon kell megépítve lennie, tehát mindannyinak is, kik ugyanazt a polgári jogot élvezik és azonagy hazának örvendenek, ha némely tekintetben dogmatikus különbség van is köztük, tanintézeteiket és nevelési rendszerüket az ország alkotmányának egyetemes alapelveihez kell alkalmazni s ekként kétségtelenül a különféle felekezetek iskolái között semmiféle eltérésnek sem szabad fennállnia».

Feladatának e magas szempontú felfogásával s azzal a czélzattal, hogy mindenképen előmozdítsa a nemzeti élet egységességét, a bizottság hozzáfogott a korábbi szervezetek bíráló egybevetésével a közoktatás szervezetének és a tanulmányi rendnek új codificálásához s ebben — úgy látszik — különösen amaz eredeti határozatok helyreállítását tartották szemük előtt, melyeknek igazi intentióit a hivatalos csonka szerkezet (1806-ban) meghamisította volt; egyúttal pedig a közoktatás ez új codexe az anyagnak pontosabb formulázása és szakszerűbb csoportosítása által áttekinthetőbb alakot nyert. Többé nem áll külön részekből és mindenike ismét több szakaszból, hanem nyolcz rövidre szabott szakaszban letárgyalja az összes egybetartozó kérdéseket egyetemben a tanintézetek tanulmányi menetének világos sorrendje szerint. A bevezető I. szakasz vonatkozik az összes tanintézetek alapítványaira, a közoktatás egész ökonomiájára. A II. szakasz együtt nyújtja a vernacularis iskolák tanrendjét és szervezeti szabályzatát, az összes ide tartozó iskolai tisztségekre szóló utasításokkal. A III. szakasz csupán a grammatikai iskolák tanrendjét adja; a IV. azonban a gymnasiumok tanulmányi rendjéhez hozzáfűzi mindkét oly benső kapcsolatban álló intézetnek politikai szervezetét is minden szükséges utasítással együtt. Éppen így közli előbb az V. szakasz az akadémiák, philosophiai és jogi tanfolyamok, valamint az egyházi lyceumok rendjét, a VI. viszont az egyetemnek és négy facultásának tanulmányi rendjét, hogy aztán a VII. szakasz «De Guber-

natione Rei Literariæ» czímen együtt tartalmazza a felsőbb iskolák szervezetét, az összes utasításokat a főbb politikai iskolaügyi tisztségekre és a tanárok számára s végül a tanuló ifjúság fegyelmi szabályzatát; ehhez van mintegy függelékül csatolva egy utolsó fejezet a nőnevelésről (De Institutis Puellaribus). Az utolsó VIII. szakasz a közoktatás segéd-intézményeit tárgyalja, minők a könyvtárak, a tudományos múzeumok, csillagvizsgálók, a természettudományi és orvosi tanulmányok egyéb segédeszközei és az egyetemi nyomda; végül a Művészetek Akadémiájának tárgyalásával fejeződik be az egész, tekintettel az æsthetikai érzék fejlesztésére is, művészeti múzeumok és kiállítások rendezése által. Nyilvánvaló, hogy ezen új szerkesztésben jobban tükröződik a közoktatás különféle iskolafajainak, mint egy alsó, középső és felső tanintézetekből álló háromtagú rendszernek viszonya a nemzeti közösség három természetes, adott hivatásuk szerint elkülönült osztályaihoz, s mutatja, miként vezetett e viszonyoknak mennél szorosabbá tételére irányult törekvés az egyes iskolafajok határozott, önálló kialakulására, úgy hogy mindegyike mind akadálytalanabban szolgálhassa művelődési céljait. Ezért esett el a két alsó iskolafajnál, a népiskolánál és a gymnasiumnál minden melléktárgy és különösen a következő fokra előkészítő tanítás egészen, míg a kiegészítő, egy bizonyos hivatásra irányzott oktatás mint külön tanfolyam csatlakozik az általános nevelő tanítás befejezéséhez. Nyilván csak pénzügyi tekinteteből alakulhatott a népiskolában a kiegészítés e munkája akként, hogy az utolsó osztály két szakaszra oszljék, melyek közül az egyiknek feladata az általános tanítás befejezése, a másiké pedig a külön hivatásos szakképzés; e kettéosztással a következő hátrányokon akartak segíteni: első sorban, hogy a tanulók ne mehessenek kelletténél gyorsabban, éretlenül már a második osztály elvégzése után a latin iskolába; azután pedig, hogy mindazok, a kik az elemi iskolából közvetlen az életbe kénytelenek lépni, ne panaszkodhassanak azon, hogy három évig jártak iskolába és semmi olyat sem tanultak, minek a gyakorlati életben valamelyes hasznát vennék. A közép-

fokú tanítás céljaira viszont mindazok számára, kik kényserítő körülmények miatt vagy hivatásbeli tekintetből tovább nem tanulhatnak, külön tanfolyam (peculiaris palaestra) volna berendezendő, a mely a már megszerzett hasznos ismeretekhez mindazt hozzácsatolná, mire jövendő, nem tudományos hivatásukban szükségök lenne, hogy az életet nemcsak könnyebben, hanem kellemesebben is elviselhessék.» E tanfolyamon részint gyakorlati, geometriai, természettudományi és technikai, részint meg a jogi és állampolgári, a szociális életben értékesíthető ismereteknek helyes érzékkel és belátással összeállított készletét nyújtották.

Messzire vezetne, ha részletesen meg akarnók jelölni a változtatásokat, melyeket a különböző fokozatok tanulmányi rendjén eszközöltek; általában nem iskolamesteri, módszerbeli mesterkedés, hanem egészséges, az élet összes feladatai s a nemzeti művelődés igényei iránt, a tapasztalatok által kifejlődött helyes érzék vezette a tanulmányi rend megállapítását. Minden tanulmánynál, szükség szerint, határozottan kizárólag ez a pragmatikus szempont jutott szóhoz és volt döntő; így abban is, midőn a tulajdonképeni történelmi tanítást a latin iskolából elhagyják s kizárólag a gymnasiumba utalják át, azzal az indokolással, hogy a korai gyermekkorok csak egyes tények iránt van érzéke és csupán ezek iránt érdeklődik, de történelmi szükségletek méltatására nincs meg a kellő értelmessége; elegendő tehát az alsó fokon részint a bibliai történetek példázatos tárgyalása, részint pedig a földrajzi tanítással kapcsolatban egyes helyekhez fűződő jelentékeny cselekedeteknek és emlékezetes eseményeknek eleven előadása. Épen úgy emlékeztetnek a görög nyelvnek a humanistikus tanfolyamba való kötelező bevezetésénél arra, hogy ennek ugyan minden igaz és alapos műveltségnél milyen nagy fontossága van s igen kívánatosnak tartják, hogy ez isteni nyelv műveltjeink között senki előtt ne maradjon ismeretlen; mégis azonban a tanításnak csupán olyan elemekre kell szorítkoznia, a melyek ismerete megkönnyitené az elegáns latin stylus némely nehézségeinek s a classikus római művek némely sajátosságainak megértését. Igen érdemesnek kell azt tartanunk a

következetes gondosságot, melylyel a magyar nyelv tanításának módjait az összes iskolai fokozatokon megállapítják, főleg, ha elgondoljuk, hogy e megállapítások a magyar Akadémia alapítását előkészítő munkálatok esztendejében történtek, s épen az Akadémiától várták csak a hazai nyelv helyes művelésére a megfelelő útmutatást. A rendelkezések, miként tanítandó a magyar nyelv más tannyelvű népiskolákban, az újabban (1907.) történt törvényes megállapodások mellett sem avultak el; a grammatikai s a humanistikus osztályokban pedig a latin s a magyar nyelv tanításának és művelésének egyenlő fontosságot tulajdonítottak, és a latin iskolában a hittanon kívül a földrajzot, a gymnasiumban még a hazai történelmet is magyarul kellett volna tanítani. A német nyelvet e fokozatokon csak olyan vidékeken kellett, mint szabadon választható tárgyat tanítani, hol a magyar nyelv honos s csak oly tanulóknak, kik tökéletesen tudnak magyarul. Az Akadémiák philosophiai cursusán végre a magyar nyelv művelése, az æsthetikai és philologiai elvek megvilágításával főleg gyakorlatilag szónoki és költői kísérletekre volt bízva, de a magyar irodalom történetét általában elő kellett volna adni.

A tanítás módszerére vonatkozólag amaz utasításnak kellett érvényre jutnia, melyet a bizottság jónak látott felvenni 4. pontjának pótlásaképen, az általános elvek törvényjavaslatába is: «A tanításban olyan módszer alkalmazandó, mely által nem csak az emlékezet, hanem egyuttal az értelem kellőkép gyakoroltatik s művelődik, s az ifjúság felfogásához alkalmazandó tanulmányoknak bensőbb és valódi ismerete a gyöngye elmékbe jó korán beoltható legyen.» Így azon ellenvetéssel szemben is, mely a gymnasiumi tanításban a tantárgynak és gyakorlatoknak nagy tömegére utal, az a felelet, hogy az iskolának feladata az életbe lépőt a gyakorlati életre, a magasabb tanulmányokra igyekvőt a tudomány művelésére előkészíteni. Ebből pedig az következik, hogy nemcsak az emlékező képességet kell erősíteni folytonos gyakorlással, hanem a magasabb lelki működéseket is föl kell ébreszteni, mert mind a két irányban, pusztán az emlékezet erősítésével haladás alig várható.

A tanárok tehát azon legyenek, hogy a tanulókat a megfigyelés, az egybevetés és a helyes ítélet-alkotás művészetébe bevezessék s okos értelmességök fejlesztése által egyeseket felvértezzenek az élet számára az ítélet hibáiból eredő tévedések ellen, másokat meg a további alaposabb tudományosság számára kellően előkészítve adhassanak át az akadémiáknak. Az intellectus ezen helyes értékelésének köszönhető továbbá az akadémiákban a tudományos tárgyak rendszeres bősége s módszeres elrendezése, melynek értelmében minden egyes tárgy előadását encyclopædikus és módszertani bevezetés előzze meg, valamint az egyetemi tanítás szabadságának kibővítése, mert «a nemzeti nevelés általános elvei minden egyes ember számára a helyes renddel összeegyeztethető legnagyobb szabadságot biztosítanak saját tökéletesítésének munkájában.» Így nemcsak a tanároknak kell megadni a jogot, hogy felsőbb engedélylyel privát-collegiumokat is tarthassanak mindenki számára, a ki bármely, csupán az egyetemen előadott tudományszakot teljesebben művelni akar, hanem a jog megadható legyen mindenkinek, a ki csak a doctori tisztet elnyerte (167. §.)

Igaz államférfiúi szabadelvüségéről tanuskodik ugyancsak a következetes határozottság, mely közoktatásunk két eredeti alapelvét, kormányzatának szükséges önállóságát és vezetésének kívánatos egységességét, újból hangsúlyozza s megköveteli a tanulmányi tanácsnak, melyet az új Ratio még név szerint megemlíteni sem tartott szükségesnek, újból szervezését, még pedig korábbi alakjában, az egyetemmel elvi kapcsolatban. A bizottság úgy vélte, joggal kijelentheti, hogy a megyei gyűlések ismételt panaszai a közoktatásnak folytonos hanyatlásáról (*institutionem publicam de tempore in tempus magis collabescere*) csupán azzal magyarázhatók, hogy a helytartótanács, hol a politikai közigazgatás összes szálai összefonódnak, a közoktatás kérdéseit sem megfelelő időben, sem szakszerűen el nem intézheti és hogy továbbá a közoktatás többi ágának kapcsolata az egyetemmel, az általános fölvilágosodás központjával egészen megszűntnek látszik. A régi rendet kell tehát visszaállítani: a tanulmányi tanácselnök legyen ismét az egyetemnek is elnöke,

az alelnök pedig cancellárja s az egyes karok igazgatói, kiknek első sorban nem a felügyelet, hanem a tudományos munkásság fejlesztése a feladatuk, legyenek a tanulmányi bizottság igazi tanácsosai. Ez intézné törvényszerűen, szabadon és függetlenül a közoktatás vezetését, úgy hogy vele szemben a helytartótanács csak a törvényes politikai főfelügyelet jogát gyakorolná és a koronával az érintkezést közvetítené. Ugyancsak így volna az egyes kerületekben az összes iskoláknak, mindenféle tanintézeteknek s közvetlenül az Akadémia vezetésének is egységes gondozása a kerületi tanulmányi igazgató tiszte, kit királyi kinevezés emeljen e díszes polczra az érdemes férfiak sorából s mellette, mint segédje, különösen a középiskolák munkájának felügyeletében álljon egy aligazgató (prodirector.) A népoktatás széles s mindig terjedelmesebbé fejlődő területe számára pedig már a korábbi országos bizottság a József-korabeli iskola-felügyelők helyébe az ország politikai kormányzásához csatoltan megyei tanfelügyelői állások szervezését tervezte; az új bizottság a kérdést behatóan ismét megvitatta, arra való tekintettel, vajon az egyházi hatóságok, nevezetesen az esperesek által gyakorolt felügyelet nem bizonyulna-e olcsóbbnak és mégis hathatósabbnak? A bizottság behatóan megfontolva a mellette és ellene szóló okokat, végül már az iskolaügyi kormányzat egységének szempontjából is, a megyei tanfelügyelőség mellett döntött; e felügyelőknek, a kik, mint a többi megyei hivatalnokok, szintén választás és megerősítés alá esnének, lenne feladatuk a megye összes népoktatási intézményeinek fejlesztése; tehát a mindkét nembeli ifjúság — beleértve a zsidót is — eredményes alsó fokú iskoláztatásának általános intézésén kívül, különösen a szakszerű felügyelet is a tanítás munkája felett, kivéve a hitoktatást, mely az egyes felekezetek hatáskörébe tartozik. Ekként úgy a felsőbb, mint az alsóbb fokú tanításnak összes szükségleteit kellő körültekintéssel mérlegelve, az új codexbe belefoglalták a már meglévő utasításokon felül még a facultási igazgatókra s a megyei tanfelügyelőkre vonatkozókat.

A tanítói hivatásnak hozzáértő méltánylásával tárgyalta a bizottság mindazon kérdéseket is, a melyek az oktató sze-

mélyzetre vonatkoznak; itt különösen kiemelendő egyrészt a gondosság, melylyel nemcsak a néptanítók, hanem a középiskolák tanárainak képzését szabályozni törekedtek, másrészt a körültekintés, melylyel a tanerők kinevezésénél vagy megválasztásánál kellő figyelemmel voltak a népiskolákban az iskola-fentartókra, a községekre, a gymnasiumokban pedig a szerzetesrendekre s mindkettőnél az állami főfelügyelet érdekeire.

Egészen mellőzve azonban a vázolt «*opinio*» benső értékét, a munkálat történelmi fontosságra tett szert azon körülménynél fogva, hogy a bécsi állami tanács ellenkezése mellett is, a többi reform-munkálatokkal együtt kinyomatták és az összes törvényhatóságoknak, megyéknek és szabad királyi városoknak megküldték, hogy alapul szolgáljanak a rendek tanácskozásain a legközelebbi törvényhozásra vonatkozó utasítások megállapításánál. Így történt, hogy mintegy 75 kis parlament tárgyalta szabadon, nyíltan az egyéb socialis, jogi és gazdasági kérdések mellett a közoktatás helyes megszervezésének és a hazai ifjúság megfelelő nevelésének kérdését is. Egynémely jelentékenyebb törvényhatóságok, melyek feladatukat az egyes kivánságok behatóbb tárgyalása avagy az általános szempontok fontosabb meghatározása által vélték megoldani, ide vonatkozó tárgyalásaikat és határozataikat kinyomatták s mindenféle szétküldötték. Nem lehet, de nem is szabad e tényt lebecsülni; alig hihető, hogy bárhol és bármikor a világon, nemcsak az iskolázás politikai szervezésének nehézségei, hanem a különféle iskolaügyi tervek és tanítási módszerek is, oly közérdeklődéssel és gyakorlati hozzáértéssel találkoztak volna, mint a hogy ez nálunk történt a múlt század harmadik és negyedik évtizedében. Meggondolva, hogy az iskolák nem csupán segédeszközök, hogy a szülőknek megkönnyítsék a nevelés kötelességeinek teljesítését, hanem bennök a nemzeti élet szervét láthatni, a melynek segédelmével a nemzet magamagát neveli, szellemi és erkölcsi hagyományait ápolja és fokozatosan fejleszti, mindezt méltatva fogjuk csak kellőképpen becsülni ez idők eseményeit. A népnevelésnek mint nemzeti kötelességnek eszméje uralkodik a lelkeken s át-

hatja e korban összes socialis és politikai törekvéseinket. Maga a főrendiház ellenzéki csoportja, melynek élén Bathyányi Lajos gróf, a későbbi miniszterelnök és a nemzeti ellenállás nemes vértanúja állott, s melynek czélja volt a mágnási rendet, hol a vagyon és értelmiség legnagyobb súlya van összpontosítva, a közéletre gyakorolt hatásában megerősíteni, megalakulásának fontos feladataképen állapította meg: «(4. pont) Tagadván azon balitéletet, hogy nem minden embernek való a tudomány, a világot még a cigány gunyhójába is be akarjuk vinni». A nevezetes egyezmények utolsó (10.) pontja pedig ekként szól: «Minden remélhető jobblétnek föltétele a gyermekek jobb nevelése; azon kell tehát lennünk, hogy ezek úgy neveltessenek, miszerint főképen politikai feladatuknak megfelelni képesek is, hajlandók is legyenek.»

Temes megyének pedig, a hol manapság is népességünk minden faja és felekezete képviselve van, a rendszeres reformmunkálatokat illető bizottsági jelentésében «a nemzetiség köz elterjesztése és a mindenrendű magyar polgár érdekeinek egyetemesülése eszközei iránt» kissé furcsa, de egyébként jól gondolt fogalmazásban «következők a javallatai»: 1° «Csak azon Nemzet független polgári társaságnak tartathatván, mely önnemzetiséggel és önhoni nyelvvel dicsekedhetik: minden rendszeres munkákban felhozott javallatok a nemzetiség szelleme által lelkesíttessenek el annyira, hogy a nemzeti nyelv minden egyházi, polgári és katonai kormány- s törvényhatósági eljárásokban úgy a nevelés rendszerében uralkodva használtasson». «2-szor, hogy a nemzeti nevelés minden bevett vallások közt teendő megkülönböztetés nélkül oly egyszerű könnyűséggel és minden szükségtelen egybehalmozásoktól megtisztult karba tétessen, mely által a Haza minden rendű s nyelvű Polgárjai egy feloszthatatlan Egyetemületbe forrván, csak a Hon közjóléte virágzását önérdelkeiknek ismerjék.»

Miért nem történt már most ez évtizedekben minden buzgó és serény előmunkálat mellett a törvényhozás utján semminemű intézkedés a közoktatás körül, arról legyen szabad terjedelmesebben és annak a férfiúnak követi jelenté-

seiből idéznem az illető felvilágosítást, a ki józan gondolkodó elmék eszméi és érzései számára mindig meg tudta találni a legmegfelelőbb szavakat. Deák Ferencz az első országgyűlésről (1833/6), melyen mint szülőmegyéjének követje részt vett, ezt jelenti: «A sajnos tapasztalásnak keserű oktatása mélyen meggyőzte nemzetünknek képviselőit arról, hogy a népnevelés és közművelődés ügyében munkátlanul vesztegetni oly vétkes mulasztás, mely századokon keresztül gátat vet a nemzet erkölcsi és polgári kifejlődésének; hogy tehát e részben is legalább elkészítve legyen az első lépés, elhatározták az ország rendei, hogy országos választmány neveztessek ki, mely a jövő országgyűlésig minden körülményeket megvizsgálva, tervet és kimerítő véleményt készítsen: 1. arról, hol és mily módon kellene felállítani egy oly intézetet, melyben közköltegen tanítók és iskolamesterek formáltassanak, kik a nemzeti nyelvet értelmesen tanítsák és a nép zsenge magzatit a köztársaságnak jobban megfelelőleg neveljék; 2. egy műegyetemi intézetnek (polytechnicum institutum) helyéről, annak épületéről és egész rendszeréről, a tárgyat szintén minden oldalról voltaképen kimerítő véleményt adjon; végre 3. gazdaságát és terveit az elsőbb neveltetésnek célirányosabb elrendelésére is kiterjesztvén, az úgynevezett reáliskolákra is figyelemmel legyen. Fölküldöttük mi ez iránt ő felségének az elkészített törvényjavaslatot . . . de föliratunkra ő felsége nevében az országgyűlésnek utolsó napjain azon váratlan királyi választ nyertük, hogy ő felsége fejedelmi kötelessége szerint gondoskodni fog ezen intézeteknek, a mennyire a körülmények engedik, fölállításáról, ugyanazért a javasolt törvényekre semmi szükség nincs. Ismét tehát ki akarja zárni a kormány nemzetünket legszentebb jussából, a nevelésnek elrendeléséből, holott minden egyes polgárnak sértethetetlen jussa van öngyermekei nevelésére fölügyelni és még egyes polgárt sem szabad a kormánynak ezen juss törvényes gyakorlatában kényszerítőleg háborgatni, annyival kevésbé pedig az egyes polgároknak összeségét, az egész nemzetet, megfosztani azon hatalomtól, hogy a nevelés elrendelésében elhatározó befolyással legyen; mert hisz

sem a nemzet, sem az egyes polgár le nem mondtak atyai jussaikról, nem adták át öngyermekeiket és azoknak nevelését, lelki mivelődését és egész jövődjét a kormánynak határtalan intézkedései alá. Nem kértünk mi pénzt, munkát vagy segélyt a kormánytól, csak jelentettük, hogy tenni akarunk a népnevelésben, a mit tenni szabad, sőt tennünk kötelesség s mégis gátolva lön határozatainknak sikere pusztá megtagadással és azon biztatás mellett, hogy majd a kormány gondoskodni fog. De ha visszatekintünk a lefolyt századok példájára s figyelmezve vizsgálgatjuk, hogy miket tett eddig a kormány nálunk, kivált a népnevelés ügyében, csakugyan méltán aggódnunk lehet, hogy e teendők nem fogják kielégíteni a közszükséget s nem fognak megfelelni a nemzet kívánatainak és várakozásának. Ismételtük tehát feliratunkat az országgyűlésnek végóráiban s kiöntöttük abban elkeseredett kebleinknek fájdalmas érzéseit . . . s e tárgynál még csak azt jegyezzük meg, hogy gondos figyelemmel, munkás iparkodással, sőt, ha szükséges, áldozatokkal is kell segítenünk önmagunknak a népnevelésén és erkölcsi kifejlődésén s ha közegyetértéssel, csüggedést nem ismerve, mi magunk iparkodunk teljesíteni őseinknek e részben elmulasztott kötelességét, rövid időn idegen segéd nélkül haladni fogunk országunk virágzó boldogságának eszközlésében».

Azonban még a következő országgyűlésről (1839 40) csak hasonló panaszszal jelentheti Deák: «A népnevelésnek szükségét mélyen érezvén a KK. és RR., már a mult országgyűlésen egy országos választmányt akartak kinevezni, mely e tárgyban kimerítő véleményt készítsen, de ő felsége akkor ebben meg nem egyezett, hanem az országgyűlésnek végnapjain azt válaszolta: hogy fejedelmi kötelessége szerint gondoskodni fog azon intézeteknek, miket föliratunk mellett javaslatba hoztunk, a mennyire a körülmények engedik, fölállításáról; ugyanazért a javasolt törvényekre semmi szükség nincsen. Fájdalmasan vették ezt akkor is a KK. és RR., mert meg valának győződve, hogy a nevelésnek elrendelésére felügyelni a nemzet legszentebb jussa s hogy épen ebben korlátolni a nemzetet annyi, mint az egyes polgároknak atyai

jussait is megszorítani. Öregbedett ezen fájdalom, midőn láttuk, hogy a mult országgyűléstől lefolyt három év alatt e tárgyban a kormány részéről csakugyan semmi nem történt, mi a nemzet reményeinek megfelelt volna. Ugyanazért a jelen országgyűlésen, nehogy még az előmunkálatokban és a javaslat készítésében is gátot tegyen ismét valamely kir. válasz, egy kerületi választmányt nevezünk ki s ezt e tárgynak kimunkálásával megbíztuk; de a számos és szintén halasztást nem szenvedő köztárgyak özönében ezen választmány csak az országgyűlés utójjára készíthette el munkáját és így az még kerületi tanácskozás alá sem vétethetett. Szükséges, hogy a jövő törvényhozás e tárgyat ismét csüggedést nem ismerő szilárdsággal fölvegye s abban, a mit lehet, törvény által is eszközölni mindenképen igyekezzék. Addig is pedig közhatóságok és egyes polgárok tegyenek mindent, a mi hatalmukban áll, mert minden áldozat, mi e célra fordítatik, a hazának és az emberiségnek oltárán van letéve. Nevelni a népet oktatással, intéssel, czélszerű törvényekkel, ez a legnemesebb feladat, mert kifejti a nemzet erejét, virágzásra emeli a hazát, biztosítja törvényeink szentségét és az embereket jobbakká és boldogabbakká teszi.»

KÁRMÁN MÓR.

OTHELLO.

Othello keltét 1604-re szokás tenni, bár a följegyzések, melyek e meghatározás alapjául szolgálnak, nem egészen hitelesek.* Ez időpont mellett szól azonban több belső valószínűség. E darab kétségkívül Shakespeare művészetének legdúsabb virágzása idejére esik, egy sorba tartozik legnagyobb alkotásaival. E hozzávetés szerint *Hamlet* után következnek a sorban, s előtte állana *Macbeth*nek. E két szomszédjához csakugyan benső szálak fűzik. *Hamlet* költőjére vall *Othello*ban a heves benső küzdelem, kínos vergődés, s hogy a tragikum villáma a jellem mélyén cikázik. *Macbeth*re utal bensőleg, hogy mindkét hőst agrém üldözi s dúlja, külsőleg pedig a szerkezet szoros kimerésze, az események rohamos sodra, mire nézve Schlegel azt mondta *Macbeth*ről: olyan, mintha az idő órájáról le volnának akasztva a súlyok s a kerekék hirtelen lejárnának. E részben *Othello* közel áll *Macbeth*hez.

1604-ben Shakespeare még egy darabot irt, a *Szeget szeggel* címűt, melyet *Othello*val közös forrásból merített. Bár e darab egészen más természetű, van benne valami árulója annak, hogy a kettő iker. Angelo lelkéből oly gerjedelmek és indulatok merülnek föl, melyektől maga is tisztának hitte önmagát. *Othello*ban is mélyen lappang a gyanu és féltés szenvedélye, eleinte alig is találja magában, *Desdemona* sem sejtí benne. Régebben csak a vigjátékokban akadni Shakespearenél ily Pál-fordulásokra, későbbi nagy tragédiáiban azonban a jellemek rendesen irrationalis mennyiségek. A vitéz *Macbeth* félénkké, az elóitélet nélküli *Richard*

* Sidney Lee, XIV. fejezet.

babonássá válik, a habozó Hamlet egyszerre elszánt és kegyetlen, midőn szívtelenül bánik Opheliával s halál torkába küldi kíséreit. Shakespeare e korszakában kezd leásni a jellem mélyén veszteglő ős-közetekig, melyeket csak rejtelmes forrongás tűzhányó kitérései kavarnak föl s zúdítnak napvilágra. Ez alakok mind elmondhatnák Hamlettel: Van bennem valami veszedelmes.

A darab meséje Giraldi Cinthio ferrarai nemesnek *Hecatommithi overo Cento Novelle* című elbeszélés-füzéséből van merítve.¹ Akad azonban olyan föltevés is, mintha Shakespeare a történetből, jobban mondva velencei híresztelésekből merített volna, hallomás útján, a londoni olasz követség révén. Egy Velenczébe települt angol, Rawdon Brown² 1837-ben Marino Sanuto életét kutatva, diariumában följegyzéseket talált Cristophoro Moro patriciusról, a ki (1505-től fogva) Velence helytartója volt Cyprusban, honnan 1508-ban haza indult, hogy új hivatalt foglaljon el Candián. Útközben titokzatos körülmények közt meghalt — harmadik — neje, kit Brown — tévesen³ — Barbarigo-leánynak tartott. Szerinte ez eseményt dolgozta föl Shakespeare. A Moro névből félreértés faragta volna a mórt, Barbarigo ferdült Brabantióvá. Még az után is nyomozott, hogy Moro új hitvesét beczező néven Demonio Bianco-nak nevezték; ebből vált volna Desdemona; sőt hogy volt egy Barbara nevű szolgálójuk, kit Desdemona halála estvéjén emleget. Eduard Engel ezt még megtoldotta annak bizonygatásával, hogy az *Othello*ban emlegetett kendő hímzete egyezik a Moro-család czimerével.⁴ E példa nyomán a legfurcsább találgatások burjanzottak föl, melyeket Elze külön tanulmányban foglalt össze.⁵ Molmenti az Alvisé Sanudo

¹ Decade III., nov. 7. Megjelent 1565. Montereale Torrentino (Sicilia). Fordítása Simrocknál.

² Brown munkája: *Ragguagli sulla vita et sulle opere de Marino Sanuto*. I—III. I. 226.

³ Elze alább idézett értekezése szerint Pasqualigo-lány volt.

⁴ *Zur Uhggeschichte des Othello*. Jahrbuch der deutschen Sh.-Gesellschaft. XXXV.

⁵ *Italianische Skizzen zu Shakespeare*. von Th. Elze. Sh. Jahrbuch. XIV.

esetét említi, aki nejét féltékenységből meggyilkolta, miután előtte való nap «fece confessare». Tassininál az van közölve, hogy Moro új feleségének öcsését elítélték, mert a templomba járó kisasszonyok zsebkendőit elcsenegette. Elze maga egy szöktetést beszél el, midőn az apa a tizek tanácsához folyamodik, varázslattal vádolva a csábítót, majd fegyverrel akarja visszavívni lányát, s idővel belehal bánatába. E találgatások irodalma egy hajszállal sem vezet közelebb Shakespearehez. Minde szétszórt töredékek más és más emberek életéből kölcsönöznék, nem tartoznak együvé, csak egy-egy mozzanatra vonatkoznak — a mily apróságokért Shakespeare képzetének nem kellett kölcsönhöz fordulnia — a közvetítésnek semmi nyoma s valamennyiökből sem illeszthetni össze *Othello* történetének vázát, hiszen maga e pár regényes szerelme s Jago és cselszövénye is hiányzik. Ily böngészés nem tépi szét a fonalat Shakespeare és Giralddi elbeszélése közt. Inkább képzelhető, hogy a ferrarai nemes novellája alapszik Moro esetén, kinek előkelő nevét akár szándékkal ferdíthette el leplezésül, hiszen az író udvari ember volt, II. Hercules titkára. Hogy Shakespeare e novellából merített, mely 1584-ben már francia fordításban is megvolt,* azt a mese fővonásai nagyobb részének hasonlóságán felül néhány mellékes részlet egybevágása, sőt egy-két szószerinti egyezés is igazolja. De a mese váza csupán az ág, melyhez a költő képzetének művészi hálóját erősíti. Itt-ott kisebb kölcsönhöz is nyúl. *Othello* kalandjainak elmondásában Gervinus** szerint Sir Walter Raleigh útleírásának némely részletét használja föl; Brandes azt vitatja, hogy a kendő büverejét Ariosto egy versszakából meríti (XLVI. ének, 80. str.), melyet hozzá eredetiben kellett ismernie,

Molmenti munkájának címe: *Bullettino di Arti, Industrie et Curiosità Veneziane*, Anno II. 1878. Il Moro di Venezia.

Tassinié: *Curiosità Veneziane*. 1872. pag. 157. Mindkettőt Elze említi.

Ő maga a végső pontra nézve *Capi del Consiglio dei Dieci, Lettere di Rettori et altre Cariche* cz. műre hivatkozik (Padova. 1558—75.).

* Simrock. i. m.

** Gervinus Mandevillet is említi.

mert az akkor egyedüli Harrington-féle angol fordításban ép a ‚furor profetico‘ hiányzik; Jago okoskodásában a becsület-ről Berni *Szerelmes Lórántjának* egy részletére ismer, Othello nagy leszámolásában pedig (‚Isten veled hát, tüsszögő lovam!‘) egy régibb angol színjáték néhány sorára.¹ Steevens szerint Othello és Jago neve is ily helyről került.² Ide sorozhatnánk Theophrastus jellemrajzait, ha ugyan Shakespeare ismerte, s nem ő is a természetből merített. Ily átvétel, kivált az előbbeni fajtából, több is akadhat, de mindez csak egy-egy csillám a diction, s ha meggyőzőn kimutatható volna is, legfőlebb Shakespeare olvasottságát bizonyítaná, nem szegénységét. Saját régebbi műveiből is fölújulnak egyes mozzanatok: *Romeo és Juliából* a balvégű titkos nász; a környezet rajza s a doge igazságot tevő ítélete a *Velencei Kalmárból*, hol már egy szerecsenyt is találni.

Szétbontja a mese vékony fonalát s ismeretei és képelete aranyával szövi át. A mesét összekapcsolja Velence való történetével; a mit a darabban a török hadról és mozdulatairól mondanak, mindaz hiteles leírása egy 1570-iki háborúnak. Meglepően ismeri Velence állami s közéletét, a tanácsot,³ — melynek elnevezésében azonban ingadozást mutat, — a condottieri fogalmát, még az éji örök intézményét is.⁴ Ez ismereteiből kovácsolják legfőbb érvüket, a kik Shakespeare olaszországi utazása mellett kardoskodnak.

Még rövidít a kurta mesén, elhagy fölösleges részleteket, s kiszínezi, a mit megtart. Elhagyja a mór fölösleges búslakodását, hogy Cyprus miatt el kell hitvesétől szakadnia, mással forrasztja össze azt a részletet, midőn a zászlótartó a hadnagy ablakához vezeti a mórt, a hol valaki épen a kendő mintáját másolgatja, a mi a darabban külön jelenetet igényelne. Mindent összevon és központosít, így a mór

¹ *A Pleasant Comedy Called Common Conditions.*

² Simrock, I, 178. l.

³ A The councilt senate-nak is mondja, counsellor helyett senatort is ír.

⁴ Elze idézett értekezése szerint special officiers of Night néven, testületök hat nemes ifjúból állott, a Prigioni emeletén tanyáztak.

kinvallatását és száműzetését, melyben végtére vér-bosszú oltja ki; előbbre vonja Jago bűnhődését is, s a törvényt és a kinpadot csak egy bilincscsel jelzi. Nagyjában átveszi a mese főbb pontjait, de jellemeket ver ki a novella névtelen alakjaiból,* a személyeket jobban összeforrasztja a cselekvénnyel, egyik eseményt a másikból fejleszti, minden hűrt megfeszít, s az egészet benső küzdelemmel tölti ki. Megvan a novellában az «erényes és csodaszép» Disdemona, kit a mór «hősisége» bűvöl el, s ki viszont a mórt «bája és nemes lelke által» igézi meg; meg a szülők** ellenkezése, boldogságuk, s a cyprusi út, melyen a mórt neje is elkíséri. A kíséretben ott a zászlótartó, ki, «bár igen alávaló volt, alacsonyságát csinos külső s kongó nagy szavak fődtek»; ott ennek felesége, kit Disdemona kedvel, mert itáliai, s a hadnagy, a mór bizalmasa, kihez Desdemona is szíves. Ezek a főszereplők a darabban is. Csakhogy a novella ezt a multból említi fel, Shakespeare pedig itt kezdi darabját s az események közé ragad, csirájukban mutatva föl a szenvedélyeket, melyek történetét beárnyékolják.

A novellában a zászlótartó halálosan belcszeret Disdemonába, a mit ez meg se lát, az altiszt erre fejébe veszi, hogy a hadnagy áll útjában s eltökéli, hogy elteszi láb alól s bosszút áll Disdemonán. Shakespeare ezt gazdagabban alakítja s több indokot fon össze. Nála Jago a becsvágy betege, azért gyűlöli a mórt, a ki a hadnagyságnál mellözte, és Cassiót, a ki elébe vágott. Így legalább első indoka emberi, s vitézi híre mellett méltányos, bár természetében a becsvágy voltakép erkölcsi haszonlesés. Ezzel Jago gyűlölete a mórt veszi célba, a mi küzdelmesebb; az egészből ez által válik nemtelen bosszú rémdramája helyett a gyanu és féltés önmarczangoló tragédiája. A mellett nem ejti el a novella indokát sem. A szerelmes zászlótartóból egy másik alakot hasít ki, Rodrigót. Föl sem vett szerelme Jagónak természetes czinkosává teszi vetélytársai, Othello, s később Cassio ellen. Rajta keresztül jobban bele látunk Jago

* A novellában csak egy név van: Disdemona.

** Itt csak az apára van szükség, a ki ott lehet a tanácsban.

jellemébe, ki terveinek némely részét neki földi föl előttünk, s az ő karjával hajtja végre; ezáltal érthetőbb, ha Jago a becsület látszatát oly hosszan meg tudja őrzeni. Mindjárt a darab elején őt uszítja a szökevények nyomára s az ingerült apához, kit türelmetlenségében maga lármáz föl lassúbb barátja helyett; de még abban a nyomban hirül viszi Othellónak közeledtöket. Ez III. Richard módszere: «Én csinállok bajt s én kiáltok első.» Ajkán csak úgy tajtékzik a gyűlölet a «rút fekete kos», «fekete ördög», «berber csődör» ellen. Tisztában van vele, hogy nem árthat a mórnak, mert «az állam őt nem nélkülözheti», de legalább megmérgezi gyönyörét, a mi „Rodrigónak öröm, neki multság” mondja. Az apa böszültségében látjuk a titkos esküvő indokát. Fölgerjedéséből az is kitetszik, mily páriának nézik Velenczében minden vitézsége mellett Othellót. E szerep alakításában Zacconi rabszolgaságig menő alázatot mutat a tanács előtt, mit Reinhardt rendezésének s Bassermann játékanak kár elejteni, mert lélektani és kor-vonás. Ez a mértéke egyszersemind annak, mit jelent Othellóra nézve a szép patricius-lány szerelme, a kit Velencze minden műveltsége ékit, mivel Othello nem győz eleget dicsekedni. Az apa szidalmi hírére a mór is megzörgeti mérleg-serpenyőjén a súlyokat. Említi fejedelmi őseit, érdemeit, szabadságára gondol, melyről katonásan kimondja :

Hogyha nem szeretném
Szép Desdemonám, házhoz nem kötött
Szabad pályámat korlátozni és
Bilincsbe verni nem hagyám vala
A tenger összes kincseért.

Úgy nézi, boldogságáért teljes árt adott. Innen nyugalma Brabantióval szemben s a tanács előtt, bár ott ellenfele «szava kettőt nyom». Brabantio vádjá említi először a ,kor, faj, természet ellenkezését’ s Aldridge itt félve nézett körül, vajon más is oly szörnyűnek látja-e? Nagy beszédét a doge előtt Ira Aldridge úgy adta elő, — mint Salamon Ferencz tudósít,* — hogy abban Desdemonát tette fősze-

* *Dramaturgiai dolgozatok, II.*

mélylyé. «Úgy beszél, mintha Desdemonát akkor is szeme előtt látná s hangjával folyvást Desdemona lelki állapotját: a bámulatot, rettegést, megindulást és főleg a szánakozást utánozza. Nem azon veszélyeket festi, melyeken maga Othello ment át, hanem azon lelkiállapotokat, melyeken Desdemona ment át e veszélynek elbeszélésekor.» Desdemona nyakas őszinteséggel szegődik férje mellé s oly szó-fukar, mi Cordeliára emlékeztet,* mint apja Lear-re, midőn kizárja szívéből leányát.

Midőn férjét a hadba elkíséri, megpecsételi szavát, hogy sorsát és tetteit szerette meg; Othellónak pedig egész kalandos, harczy élete föltárul abban, hogy menyegzőjét is gályán s ostromlott várban üli. Hogy a doge Velence hasznára néz ítéletében, az e köztársaságnak jelleméhez is talál; aztán közmondásszerű igazságokkal vigasztalgatja Brabantiót, minőkkel Shakespeare olykor egyes háttérben álló alakokat szokott kitüntetni a maga bölcseségéből.** Brabantio halálhozón magába fojtja bűját és fölindulását, keserősége egyetlen nyilat lö Othellóra:

Tartsd szemmel őt mór, hogyha van szemed,
Megcsalhat téged is, mint engemet.

* Cordeliának szavai is hasonlók egy helyütt:

Én ha egykor
Tán férjhez mennék, akkor az, kivel
Jegyet váltottam, birni fogja fél
Szerelmem —, gondom — s tartozásomat.

** Minden finomságot csak az egésznek olvasása tüntethet föl. Brabantio fölriasztva azt veti Rodrigónak:

Nyiltan kimondám, hogy leányomat nem
Neked neveltem

s mikor a hírről meggyőződik:

Oh vajha hozzád adtam volna őt.

A doge szigort ígér Brabantiónak:

Legyen fiam bár, a kit sujt a vád, —

s Othello elbeszélése végén azzal állítja helyre a mérleget: Ez elbeszélés saját leányom is megnyerné.

Othello mintegy a tanács kezéből nyeri el Desdemonát, új dísz is háramlik rá; de elkíséri az apa átka s a bosszúvágyó Jago, ki Rodrigót is magával viszi. Úgy látszik, besugója volt Rodrigónak a mór udvarlása felől, ezért állhatott nyitva előtte Rodrigo erszénye. Mondja is, hogy ő a mórnál csak magának szolgál. Szerelménél fogja meg Rodrigót, hogy kizsákmányolja. «Szegődj a sereghez. Torzítsd el alszakállal képedet. Desdemona szerelme a mór iránt tartós nem lehet. Végy pénzt magadhoz. Sem a móré iránta . . . Csak te végy pénzt magadhoz. Ezek a mórok igen változékonyak. Töltsd tele erszényedet . . . Az asszony hamar meg fog változni». Beszédében a verbum regens: «Végy pénzt magadhoz». «Így szoktam én bolondok pénzivel Erszényemet megtönni», — mondja, mihelyst lerázta Rodrigót. A gyanú és rágalmazás buborékjai először kósza hitegetés gyanánt bukkannak itt föl, de Jago tüstént utánok kap. Ő nem hisz hűségben, erényben. Minden aljasságot föltesz akárkiről és semmit sem tart túlságosan badarnak ahhoz, hogy az emberek el ne higyjék. Tervei oly búsán kelnek, mint a sárkányfogak vetése. Rögtön lehetségesnek tartja, a mit elgondolt s Rodrigót, a kit már megnyergelt, nyomban kicseréli Cassióval. «Elkaparítani helyét, czélotmat kivinni» — ez kecsgetteti. «A mórt gyűlölöm», — biztatja magát.

Mondják, hogy ágyamat
S nőmet bitangolá. Én nem tudom,
De a gyanú elég, hogy úgy tegyek,
Mint bizonyosra.

Utóbb Cassiótól is féltetni kezdi feleségét s egészen belelovallja magát a sértett erkölcs szerepébe (I. 3. és II. 1.). Már Coleridge rámutatott arra, mint tud terveéhez okokat keresni; nem hiába mondja: «Akaratunk a kertész.» Cyprusban úgy nézi végig Desdemona beszélgetését Cassióval, hogy minden mozdulatukban annak bizonyosságát látja, a miről meg akarja győzni magát. Mindenünnen vizet vezet a maga malmára. «Kezét fogja. Ah, jól van, suttogjatok csak! Ily kis hálóval, mint ez, akkora legyet fogok, mint Cassio». Maga még csak a lehetőséggel bátorítja magát:

Hogy Cassio szereti, meghiszem,
Hogy ő viszont, azt is nagyon hiszem.

S Rodrigónak már bizonyossággal mondja: «Desdemona világosan viszonyban áll velem». Érveket hoz föl, mintegy önmagának, minők: «a kor egyezése, csinosság, szép arcz kelleme». Rodrigo válaszára: «E nő csupa erkölcs», azzal vág vissza: «Erkölcs! nevetség! O is szőlőből készült bort iszik». Mintha csak Theophrastust hallanók a gazság kedvelőjéről: «A becsületes emberekről azt mondja, hogy ők is olyanok, a milyenek.» Efféle gyalázásból áll Jago emberismerete. Általános föltevések mellett ilyenek legfőbb érvei.

Találékony-sága nyomban Rodrigót használja fel Cassio ellen, ki, az ő besugása szerint, útjában áll. «Azt mondják, a gyáva, ha szerelmes, vitézzé válik» — ingerli. Ráveszi, hogy kössön bele Cassióba s vigye oda a dolgot, hogy tisztességét elveszítse. Mindezt Othello menyegzőjének estvelén, midőn szerelmétől mámorosan szállt partra s áradozásában szinte feledte rendelkezéseit. Napja delelőn áll s balsejtelem lepi meg, mint Romeót.

Ha a halál

Most jőne, milyen boldogan találna!
Félek, hogy üdvöm oly magasra ért,
Hogy a jövő nem adhat több gyönyört . . .

Mintha érezné, hogy a harcz és vihar, mely elült, hogy boldogságukat ne háborítsa, nem sokára lelkében támad föl újra.

Jago bűvészi ügyességgel rendezi tervét. Leitatja Cassiót s hogy annál több hitelre találjon: dicséreten kezdve, elrágalmazza az urak előtt, de be nem árulná «e szigetért sem». Húzódozva vall, 'halálra sápadtan', 'a dolgot szépitve', úgy beszél, mint a ki keveset látott, mert a bűnöst üldözte, el akarván némittatni a vészharangot, (melyet maga huzatott meg) s bár nem sokat mond, mindent Cassio ellen fordít. Mintegy főpróbája ez a nagyobb csalárdságnak, melyre készül. Ez az első mérkőzés Jago ravaszsága s a mór nyílt természete közt. A higgadt mór, a ki oly nyu-

godtan bánt Brabantióval s mint beszélük, szem-rebbenés nélkül látta maga mellett elesni öcscsét, fölingerülten rettentő dühre gerjed, „ha a szenvedély elnyomja esztét”. A bizonytalanságban türelmetlen, a bizonyosság megnyugtatója. Ítélete túlságos. Katonás szigora bensőleg három indokból táplálkozik: Első: kényessége becsület dolgában. «Becsületed kincsét koczkáztatod?» — riad böszülten hadnagyára. A második kötelességtudása, melyet új helyzete még fokoz; vigyáz, nehogy a boldogság ellágyítsa.

Mentsen ég,

Hogy én a rám bizott komoly teendőt
Elhanyagolnám közelléteért,

mondotta a tanácsnak. A legbensőbb pedig éppen Desdemona féltése. Enyhülten mondja is:

szép szerelmemet

Ne rémítsük meg . . .

E mély gyöngédséget emelte ki játékában Kean, Dowden tanúsága szerint s mint Péterfy értesít, Salvini is, a ki itt köpenyét is ráborította Desdemonára.

Az első összecsapásban Othello vak bizalma, heve s hiszékenysége Jago számító ravaszságának juttatja a győzelmet. Othello Cassióban egyetlen hű és igaz emberét száműzi maga mellől; ezután csupa ellenség veszi körül: a tanácsban Brabantio és rokonai, itt Jago, Emilia, a ki szintén sajnálja a mórtól Desdemonát, s Rodrigo, kit Jago elkápráztat az első lépés sikerével. «Lám, téged Cassio megvert — mondja gúnynyal elegy hizelgéssel — s azért te elcsapattad őt».

Az indokok e dús szövevénye, az események egybe-vágása Shakespeare munkája; képzelete bővíti így ki a fölsorolt gyér adatokat. A hadnagy letételét a novella is említi, csakhogy véletlenül történik. Desdemona ott is pártolja visszatételét, de önkényt. Itt mindezt Jago mesterkedése rendez. Sikerült csínyéből újak sarjadnak, mint a sárkány nyakán egy helyett hét fej. A félsiker, hogy a hadnagyi állás ismét nyitva áll, foglaló Jagónak az egészre. Szabadkozva vádolta Cassiót, úgy hogy jó emberének lát-

szott, a mór előtt pedig szókimondó és derék katonának, ezzel mindkettejük bizalmába beljebb férközött. Félredobva Rodrigót, a kit csak tettelegességre használ eszközül, — mint a Theophrastus képmutatója, a ki «ellenségével a gyűlölség árnyéka nélkül társalog», nyájasan közeledik Cassióhoz: «Hiszi, hogy önt szeretem?» Tanácsa ez: Desdemona fogja pártul férjénél Cassiót. Othellóban pedig gyanút kelt ellenök s kitanítja:

Vigyázz, vajon nőd türelmetlenül
Esd-é ügyében? Ezt jelül vehet'd.

Desdemona készséggel emel szót Cassio mellett. Alakja szerelmük legszebb napjainak emlékei közé van szöve; Othello maga mondja: «ő volt a közbejárónk», s Desdemona úgy beszél róla, mint «kivel együtt jövől megkérni engem». Női ösztöne is vonzza Cassióhoz, mely nála az emberismeretet pótolja. Jagótól visszaborzong, mint Gretchen Mephistótól; «vakmerő és rágalalmazó» embernek tartja; alig is áll szóba vele. Cassiót viszont hűségesnek érzi; «ha ő nem hű tehozzád — mondja férjének — úgy én nem értek a becsületes, hű arcz vonásához». Cassio háttéri alak egy domborművön, csak egy pár körvonala van kivive. De az első vonás épen hűsége; ő volt a szerelmesek közt a közbenjáró, de titkolja ezt, még Jago előtt is, s épen tőle tudakozódik a nász felől, mint a ki semmiről sem tud. Másik vonása a becsületesség; jó nevét és szégyenét szívből siratja. A harmadik, hogy valóban ledér. Így jó ék Jago kalapácsa elé.

Agyafúrt terveért méltán veregeti meg önnön vállát; a mint koholt indokkal erősítgette magát, azon mód számot tart az elismerésre is önnönmaga részéről:

Ki mondja még, hogy gazember vagyok?
Tanácsom jó, becsületes, sikert
Igérő.

A rágalom mozzanatainál Shakespeare visszatér a novellához. Ott a mór teszi szóvá felesége közbenjárását, a zászló-tartó csak az alkalmon kap. «Disdemónának oka lehet rá, hogy őt szívesen lássa» — mondja. «Nem akarnék férjet

és feleséget egymástól elidegeníteni, de nyisd ki szemed s látni fogsz». Hosszan állja a vallatást. Úgy tesz, mintha nem akarna semmit mondani, a mi a mórnak rosszul eshetnék, de végtére, mint a ki nem bír ellenállni a kérélsnek, azt mondta: «Nem tagadom, kínos rám nézve olyasmit fednem föl előtted, a mi legjobban bánthat a világon; de mert magad kívánod, hogy beszéljek s a gond is sarkall, melylyel uram becsületének tartozom, nem térek ki sem kérdésed, sem a kötelesség elől. Tudd meg hát, feleségedet azért gyötri, hogy a hadnagy kegyedből kiesett, mivel öröme telik benne, ha házadba jár, mert fekete színedtől megsömörlött». E szavak szíven találták a mórt, de hogy többet is kitudjon, bár gyanúja mindennek hitelt adott, a mit hallott, haragosan támadt rá: «Nem tudom, mi tart vissza, hogy ki ne szakítsam vakmerő nyelved, mely hitvesemet gyaláznai merte.» «Nem is várhattam jobb bért ragaszkodásom s hűségem fejében — válaszolt a zászló-tartó. — A hadnagy maga dicsekedett nékem ezzel, mert szerencséje e nélkül nem volna teljes.» A zászló-tartó bánkodik őszinteségén, a mór pedig így riad rá: «Ha szerét nem ejted, hogy tulajdon szememmel győződjem meg arról, majd megtanítlak, hogy jobb lett volna némának születned». A novellának e részletét vette át Shakespeare legteljesebben, mert ebben ügyes lélekrajzot talált, melyet kiszínezhetett. Jago éppen így játsza szerepét; alig lehet belőle kivenni valamit, akkor is az ura becsületének tartozó gondal takarózik. Jago is a mór arcza színére czéloz, a hadnagy dicsekvését említi s Othello szintén így riad rá:

Bizonyítékot, kézzel foghatót! . . .

. . . különben jaj neked.

S Jago tulajdon e szavakkal válaszol: «Oh én bolond, kinek hűségemért Ez a jutalmam». Jago is vonakodással palástolja szándékát, megejt a szókimondás álarczában; ártó a részvét leple alatt, nyugtatva ingerel és mentegetve vádol. Mikor Desdemonát együtt látja a kérelmező Cassióval, mint ő maga rendezte el, mintha önkénytelenül lebben el ajkáról: «Hah, ezt nem szeretem!» Sokat sejtető

szavakat ejt el, s mihelyst kimondta, úgy tesz, mintha banná. Óvatosságot ajánl önmagával szemben s ezzel csak erősíti, a mit mondott.

Ha tán csalódás, a mit gondolok,
Zilált beszédemet bocsásd a szélnek.

Mikor fölingerelte Othellót, sajnálja érte s óvja a ,zöldszemű szörny'-től:

. . . rossz volna, ha
Gyanútlan szived áldozatja lennél.

De éppen ezzel, hogy gyanútlan szívnek nevezi, gyanakvóvá teszi. Mikor később Emilia besúgótól óvja (V. 2.), őt is büntársnak nézi a házasságtörésben. Jagónak minden szava hurok. Othello azt mondja: «Hiszem, hogy Desdemona hü» — s a phariseus ezzel válaszol: «Soká maradjon az s te élj soká e hitben». Tanulékony és alkalmazkodó. Mikor Cassio jó híre elvesztén bánkódott, kinevette: «Becsületemre mondom, azt hívém, valami testi sebet kapott ön; az érzékenyebb volna, mint a becsületen ejtett sérelem» — s most Othellónak ő tart leczkét a becsületről. Először Cassiót tépi meg, őt rajzolja ál-becsületesnek, jó hír tolvajának; aztán szűkebb körben a férji becsület körül kering, hogy Othellót jobban fölrázza. De folyvást Cassiót veszi célba. Othello az, a ki, mióta a féltékenység nevét kimondták, csak hitvesére gondol, őt védelmezi maga előtt, iránta való bizalmát hangoztatja s ezzel maga tereli ő rá a beszédet, szinte kényszerítve Jagót, hogy rágalmát Desdemonára fenje. Cassión kezdi támadását s rágalmát a mór gondolkodása sodorja Desdemona felé s Jago ettől sem riad vissza, ha csak így árthat Cassiónak.

Hogy Jago egészen el tudja ámitani Othellót, annak okai kettejük természetében rejlenek. Jagót mindenki vitéznek tartja a darabban s Othello szemében ez a fő erény. Másrészt: mit is árthatott volna eddig Jago az egyszerű és igénytelen harczosnak? Utóbb mindjobban magához lánczolja: mikor fogyatkozásaira vet, tulajdon belső félszének ad hangot, mint a ki lelkében olvas; aztán titkának tudója és gyanújának kéme, mintegy alter-egoja. Nemcsak Othello

nézi őt ‚derék, becsületes‘ embernek, hanem Cassio is s a velencei urak mind. Emilia is csak ‚csodálatos‘-nak tartja, nem gonosznak. Semmi sincs, a mi iránta bizalmatlanságot keltene. Jól verekedő fiatal vitéz; 28 éves; többnyire ‚szent pofát mutat‘. Testi jegy nem bélyegzi, mint Shakespeare nagy gonoszait rendesen. Született képmutató; mindenkire nyájas és szolgálatkész. Ezek e fajta ősi vonásai, melyeket már Theophrastus jegyzékbe foglalt. «Azzal, a ki tőle sérelmet vett, nyájasan beszélget» — így bánik Rodrigóval. Van benne egy hunyászkodó vonás is. «Mikor pártfogója valamit beszél, a többieknek hallgatást parancsol», — írja Theophrastus. Így kiált a Lupercaliákon Antonius: «Csendesen, hejh, Cæsar szól!» — s Jago az éjszakai vaklárma idején: «Az égre, szünjete, tábornok úr szól!»

Alattomosága szinte kiszámított ellentéte a mór ‚egyes, nyílt természetének‘, a ki «könnyen hisz a becsület látszatának», míg Jago a becsületben sem hiszen. Jagónak érzése nincs, esze vezeti képzeletét; a mórnál éppen megfordítva. Azonban egyformák abban, hogy mindegyik magából itéli meg az embereket. Ennek vallja kárát Othello, mert senkiről sem tesz föl csalárdságot, eszébe sem jut, hogy valaki ilyet merhetne, ha nem biztos a dolgában. S ebben botlik meg Jago is, mert ő viszont mindenkit alacsony és ostobának képzelt.

Jago sikerének fő nyitja mégis az, hogy gyanúsítása mérlegét néhány valószínű érveléssel nyomja le, melyeket jobbra Brabantiótól szerzett. Négy ilyen érve van. Velence feslett erkölcsére céloz. Ebben Othello joggal ad neki hitelt; ezt jobban tudja Jago, kit ő különben is emberismerőnek tart. «Atyját megcsalta, úgy lett nőd», — folytatja. E fulánk mélyre hat, mert az apa jövődölését költi föl.

Ki ellenszegül . . .

. . . a hozzávalóbb

Házasságfrigyeknek: ezzel valami

Bujább ösztönt vagy kéjvágyat mutat

mondja tovább s ebből azt vonja le:

ha higgadand,
 S természetesb izlése visszatér,
 Övéivel majd téged összevet,
 S megbánja tettét.

Ezzel ki is fogy minden érvből s ezentúl merő hazugságra szorul.

Jago minden szúrásának megvan a sebhelye Othello lelkén. Első hallásra habozik; midőn becsületét érintik, felriad; meggondolkozva ingadozik és elbódultan megszilárdul. Az első csepp mérget Jago épp akkor tölti fülébe, midőn szerelmét és Desdemona becsét mérlegelte:

Kárhozat reám,
 Ha nem szeretlek! S majd, ha nem szeretlek,
 A régi chaos újra visszatér.

Mégis meghallgatja Jagot. Szaggatott szavakban felel neki, mint a ki közben a hallottakat latolja. A féltékenységen csak mosolyog.

Gidó legyek, ha engem ily silány,
 Légből kapott, csalóka buborék
 Nyugodt szivemből kiforgatni tud!

«Szeme volt, mikor megszeretett» — biztatja magát Jago érveire. S mégis azzal válik el tőle, hogy kémkedjék, nejjével együtt. Magában ez érveken évődik; tanúnak hívja maga ellen arca színét, nyersességét s hogy 'kora az évek estelére kezd már hajolni'. S a mint ezekre gondol, fölkiált: «De vége már! Megcsalt! Vigasztalásom — Gyűlölni őt!» Még alkuszik benne a szerelmes férj a becsületében sértett katonával.

Boldog lehetnék, bár egész sereg
 S a közlegény is ölelné meg őt,
 Csak én ne tudnám.

Minden szavából végtelen szerelme érzik. Ehhez volt kötve egész boldogsága, becsülete; midőn veszve képzelet, leszámol egész életével; elbucszúzik a tüsszögő méntől, a lobogótól, minden harci készülettől. S mikor életét ily letaroltan látja, a fájdalom őrzöngésével támad Jagóra bizonyí-

tékért, mire nyilván reménye ösztönzi. Egyszer ő benne is kételkedik:

Én hünek tartom e nőt és csalárdnak,
Téged igaznak s hazugnak viszont.

Desdemona láttán gyanúja széjjelfoszlik.

Ha ő is csalfa, úgy az ég magát
Gunyolja! Nem hiszem.

S legnagyobb felindulásában is, midőn szivét meg akarja erősíteni, elrohan tekintete elől. Eleinte azzal kérkedett: «Nálam egy lesz a gyanú s az elhatározás», — s most mégis új meg új bizonyítékot követel. Shakespeare tollában még maradt valami *Hamlet* bizonyosság-szomjazó habozásából. Jago, Othello rátámadásától megfélemlítve, szorultságában hazugságot vet tápul indulatának. Cassio álmáról és sóhajtozásáról beszél. A mór már megkörmölyezte eszét érveivel, s képzelete az Achilles-sarok, hol legmélyebben sebhető. Jago most érzékeihez szól, képzeletét bujtja föl s ezzel természetes vadságát. A ki előbb bizonyítékot követelt, most a puszta hírre, hogy jegykendőjét Cassiónál látták, 'kifújja szerelmét', vért kíván, boszút esküszik, halálra szánja Cassiót s Desdemonáéra is gondol. Jago esküvel köti magát a mór szolgálatához s szer Cassio megölésére. Benne a mór boldogságának megrablóját bünteti. Desdemona ellen még tanuságot keres, de vére már annyira zsarnokoskodik eszén, hogy a kendő elvesztét kész bizonyosságnak veszi. Szerelmük e jelenetben vívja élet-halálharczát. Mindegyikük szerelmi zálogot kíván a másiktól: Othello ajándokát, Desdemona azt, hogy kedvét tegye meg. Ártatlansága mit sem gyanít a rágalomból, midőn Othello kérdését Cassio nevével akarja elnémitani, a mivel dühét a végsőig csigázza. Ezt a jelenetet Novelli enyhén kezdi, mintegy a tudatlant adva, mintha rá is átragadna Jago képmutatása. S Othelloban még a szenvedély e fokán is csak azután érik meg szörnyű tette, mikor a kendőt Cassiónál látja s elbódult érzékeivel azt képzei, hogy Cassio az ő szégyenével dicsekszik s mikor Desdemona öröméből Cassio előléptetése fölött azt hallja, hogy a velencei urak

előtt a világnak kiáltja ki gyalázatát. Cassiót kilesvén, Othello azzal hagyja el rejtekét: «Szeretném, ha kilencz évig mind gyilkolhatnám» — mondja néger kegyetlenség-gel, de még ekkor is hozzát teszi: «Nem akarom kérdőre vonni, nehogy alakja, szépsége kiforgasson eszemből».

Shakespeare szűkszavú nyílt utasításai mellett sok van a színészre bízva. * Ezért lehetséges a főpontokra nézve is többféle felfogás. Az Európát járó olasz művészek e szerepet nálunk is kétféle alakításban tették ismeretessé. Egyik külsőleg hideg, méltóságos keleti alakot ad, a ki sokáig türtőzteti magát, mi későbbi kitörését még borzasztóbbnak tünteti föl. Így játszta Salvini. Rossi realistikusabban alakította, mindjárt eleinte a bő vért és déli hevet éreztetve. Péterfy egy 1879-iki színi tudósításban azt írja: ** Brabantio figyelmeztetésére «Salvini csak pillanatra döbben meg, aztán szánó mosolyt vet az apára s Desdemonára emelve tekintetét, a szeretetteljes elragadtatás hangján kiált föl: «Éltem hűségetért!» «Rossiba már ekkor mintha villám csapna bele, elképed, fölemeli karjait, mintha már fojtani akarna, s csak aztán ereszti le fejére, végig simítva homlokát.» Salvini az árnítás első jeleneteiben «közönyt mutat Jago áskálódásai iránt, szívével találják azok, de elárulni resteli, s a hideg álarczot csak akkor veti le, mikor már nem ura többé önmagának.» «Rossi szeme Jagónak már első méregcsepegtető szavainál forogni kezd, látjuk, mint nő benne az indulat fokról-fokra.» Utódaik közül Novelli Salvinit követi, Zacconi a Rossi nyomán jár. Mindenik művész úgy alakítja, a hogy' színészi tehetségének kedvez: Rossi nagy virtuózok szokása szerint csak a maga szerepét nézte; Shakespearehez Salvini járhatott közelebb, mert a szöveg kínál némi alapot az önmérsékletre, s az elfojtott, benső küzdelem csak emeli

* Jobbára a szövegbe vannak rejtve. Csak a quarto jegyzi oda a vészharangot, s a III. 3. jel. a letérdeplést. Az V. 2-nek scenirozása a kettőből tehető össze; a quarto azt mondja: Enter Othello with a light, a folio: Enter Othello, and Desdemona in her bed. V. ö. Delius: *Die Bühnenweisungen in den alten Sh.-Ausgaben. Sh. Jahrb.* VI. és VIII.

** *Egyetértés.* 1879 január 17.

Othellót. Jobban indokolja ez Jagót is, a ki újra meg újra éleszteni kezdi a tüzet.

Ebben a részben Othello indulata nyomul előre. Eddig legtöbbet Jago cselszövénye magyarázott, itt mindennek a forrása Othello. Shakespeare itt egészen elszakad a mesétől s mintegy Othelloba furja magát. A novellában végig Jago marad a főszemély, a mór csak pusztá bábja; a darabban Othello áll az események kereszt-útján. Ott Desdemona a zászlótartó kislányát becézi, s e közben cseni el tőle az apa a mór ajándokát; ez Jagót feketíti. A darabban Desdemona Othello fejét akarja vele bekötni: elvesztének ártatlan oka itt maga Othello. A novellában Jago emel kezét Desdemonára; homokkal teli zsákkal sújtja föbe, hogy gyilkos erőszak nyoma ne lassák rajta, azután rádöntik hálófülkéjének roskatag tetőzetét, mintha az zuhant volna rá. A darabban Othello méri a halált Desdemonára, képzelt igazságszolgáltatás gyanánt. Az ő indulata hajtja itt hajóját a tragédia felé; a katastropha az ő lelkéből zudul elő; Jago csak a hangos szó volt, mely a lavinát megindította.

Sokan Jagót tartják a darab kulcsának, cselszövényét a mozgatónak; ezért még Ulrici is Intriguen-Trauerspielnek nevezi az egészet. A kik úgy veszik, mintha itt is Jago mozgatna mindent, kevésbbé bírnak elszakadni a novellától, mint Shakespeare tudott. Mi oka lenne a darabban Jagónak Desdemona ellen áskálódni? Ördögi vonása, felelik, mely ellene indítja minden jónak; nem bírja elviselni Othello fensőbbségét, kiről maga vallja: «Ha a mór lehetnék, Jago lenni nem vágnám»; s mely nem hagyja nyugodni Cassio megöléséig, mert

naponként

Egy-egy szépséget tüntet ellenembe,
Mi engemet rúttá tesz.

Csakhogy Desdemona még ennyit sem árt neki.

Ha Shakespeare azt akarta vona, a mit művéből sokan kiolvasnak, hogy a gonoszságnak épen olyan szenvedélyét rajzolja, minő a jó szeretete, mely nem szorul egyéb okra, akkor a novella mentén folytatta volna a mesét s újra rajzolta volna Marlowe Barabását. Jago kettős célét kerget

végig a darabon, a mely után elindult: meg akar lépesedni Rodrigo rovására, a kit végtére egészen kifoszt, s ki akarja ütni a hadnagyságból Cassiót; végül mind a kettőt örökre elnémitani, hogy aztán 'becsülettel éljen' (I. 1.). Desdemonát voltaképp csak azért kavarja tervébe, hogy a mór Cassio ellen fölindítsa; kitalált boszúja: «Asszonyt asszonyért» — egészen mellékes. Desdemona halála nem áll tervében, hiszen ezeket föltárja; csak nem tudja kikerülni. Igazi kigyóméreg van benne: a kihez csak hozzá akar kapni, azt is halálra sebz. Cassióra fogta iját s a nyíl Desdemona szívében áll meg. Azt hitte, a mór is csak annyiba veszi felesége erkölcsét, mint ő. De — Hamlettel szólva — nem játszhatik Othellón, mint valami rossz sípon. Mit bánja az most Cassiót! Könnyű szerrel odadobja Jago vasának. Jago Cassiót vádolta s Othello szívében Desdemonát találta a gyanú, benne csak ez a seb sajog. Jago bizonyítékait Othello Desdemona ellen használja föl, s szenvedélye belekényszeríti Jagót Desdemona vádolásába. Torkán érezte Othello kezét, mikor ez egy perczre kételkedett benne. Céljától sem tágit semmi áron, de olyanformán is jár, mint Emilia a kendő-lopással: mikor látja, mekkora baj támadt tetteiből, épen azért nem meri bevallani; Jago megpróbálja egy szóval csitítani Othellót; «A nőt kiméld», — de szava nem bír a rémmel, melyet felidézett.

Maga is érzi, hogy nem ő rendezkedik többé. Mikor Desdemona odáig alázkodik ura haragjától való féltében, hogy az ő segedelméhez fordul, még ő is megzavarodik az ártatlan áldozat tekintete előtt, kérdésre kérdéssel felel, töredett szavakat makog, tervei kiapadtak, puskapora elfogyott. De tehetetlenségében is mesteri módon vágja ki magát a gyanúból. Mikor Emilia besugóra gyanakszik, azt feleli: «Ilyen ember nincsen, az lehetetlen.» Tökéletes, mondhatni eszményi gonosz, Marlowe Barabásának családfájáról, csak-hogy ennél emberibb. Valami különös mágnes van benne, mely mindenkiből alacsony tulajdonságokat hoz felszínre; Rodrigo búslakodását pénzen vett házasságtörés vágyává szennyezi, Othellóból dühös szerelem-feltő és gyilkos lesz miatta. Emilián is érzik a hosszú együttélés rontó hatalma,

midőn könnyedén szernek hiszi magát a bűnre. De számításában csalódik. Rodrigo sem oly bamba, minőnek képzelet, s végül gyanút fog. Nem is álmodja, hogy Othello ilyen mély szerelemre s e réven ilyen ádáz tette képes, sem, hogy őt Emilia elárulhatja. Nem hisz az érzelemben, nem ismer becsületérzést, még másban sem, ettől lakol.

Grillparzer nem akar hinni Jago alakjában, az «emberiség becsülete érdekében»; Othellót is hibáztatja, a mért lépre megy.*

Könnyű azt mondani, hogy ily emberen át kellene látni valakinek, s Othello is széttéphetné a hálót, ha rejtekéből jól odahallgatna, s ha meggondolná, hogy hazahívásukban s Cassio előlépésén Desdemona olyasminek örül, mi Cassiótól elválasztja. De Shakespeare oly természetesen rajzolja Othello szenvedélyét, hogy e jó tanács eszünkbe sem jut. Különb is sok tragédiát meggátolhatna egy okos szó a maga idején, ha hitelre találna. De mit kívánnánk ezzel Othellótól? Mint szabaduljon szörnyű indulatától, mely zsarnoka jobb érzéseinek, elnyomja érdemét, egész lényét megtöri, ájulásokba ejti, s pompás beszédét tördelt hangokká zsugorítja?

Desdemonán betelik Hamlet átka: «Légy bár oly szűz, mint a jég, oly tiszta, mint a hó: ne menekülhess a rágalom elől.» Maga a megtettesült jóság és hűség, egészen a bibliai erkölcs szigorú értelmében,** melynek szavaival is él. Megvan benne minden erény, de nincs semmi emberismerete. Ura veszett dühében nem látja kétségbeesett fájdalmát, mikor haragját rázudítva is sír előtte s boldogtalanságán szerelmét méri meg, hol «szíve kincseit leásta.» Jósága kiapadhatatlan; államügygyel menti ura haragját s vádolja magát, hogy mint hebehurgya hadbíró tört pálczát fölötté egy rossz szó miatt. Apja keménységéből sem érezte ki a megbántott szeretet szavát, itt sem érti. Szíve a méltatlan

* Grillparzers *Sh. Studien*. Mitgetheilt v. W. Bolin. *Sh. Jahrbuch* XVIII.

** Ha ez edényt uram számára hűn Megóvni minden bűnös érintéstől . . .

bántalom előtt bezárul; igazi Cordelia-szív. Ha ártatlan-ságának védelme eszébe jutna, kisebbítené magát. Mikor ura megüti, Pisanio fölkiáltása jut eszünkbe *Cymbeline*-ből: «Most ölted meg igazán Imogént!» Jago Othellónak az össze nem illő vonásokat hangsúlyozza kettejük között; Desdemona is érezni kezdi ezeket. «Szörnyű vagy, ha szemed így forog» — mondja urának (V. 2.). A kendőt ő pusztán mint szerelmi ajándékot becsülte, ura néger-babonája meg-félemlíti. A mór féktelen dühére végkép belefagy a szó. Nem ismer rá Othellóra, kinek arcát ,lelkében keresé'. Keservében haza gondol, régi környezetére. «Ez a Lodovico finom ember» — mondja Emiliának, mintha fölháborult urával állítná szembe. Elébe tűnik az atyai ház, a szegény Borist emlegeti, és eldudolja együgyű dalát. Leánykorának és esküvőjének emlékeivel dédelgeti meggyötört szívét. Mátka-ágyneműjén kíván pihenni. E kívánságban benne van egész ártatlansága; semmivel sem tudná a költő erősebben érez-tetni velünk, hogy fejét ép oly tisztán hajtja e vánkosokra, mint először. Ezzel egyúttal földiszíti Othello becsületének áldozatát s a maga halottas ágyát.

Othellót a bizonyosság lecsöndesíti. Higgadtan és el-szántan lép Desdemonához, hogy meggyalázott becsületének sérelmét megtorolja. De ha nyugodtan ölné meg Desde-monát, iszonyt gerjesztene, ha egy pillanat hevében — nem maradna meg «becsületes gyilkos»-nak. Shakespeare a kettőt összeforrasztja. Othello bosszúja megint majd elolvad Desde-mona láttán, de fölkiáltása Cassio halálhírére — mint a ki nem tudja őt kimenteni — lángra lobbantja, s fölkorbá-csolt lélekkel hajtja végre, a mire eltökélte volt magát. Így nem gyilkost látunk, hanem két áldozatot.

Az utolsó fölvonás mintegy visszája az elsőnek, s az egészet kikerekíti. A pár ismét magába van, mint a csel közt fogant nász éjszakáján; künn az utcán Jago ördögi szemfényvesztéssel űzi alattomos cselét; a háttérben meg-jelenik Velenceze hatalma, de most Othello ellen fordultan, s az önérzetében sértett apa holt híre Gratiano ajkán. Othello még egyszer fölmagasodik, midőn annyival köny-nyebben áldozza föl magát szerelmének és bánatának, mint

a hogy' Desdemonát föláldozta gyanujának és becsületének. Balsorsa arra ítéli, mint Leart, hogy veszteségéből érezze régi gazdagságát. Vigasztalása: hogy csak képzelődésében csalódott, nem szerelmében; ez adja vissza egyensúlyát.

Szeméről lehull a hályog, értelme újra tiszta, s miközben ajkán ismét dúsan virítnek szülőhazájának képei: világosan jellemzi önmagát:

mint ki nem okos,
De hő szerelmű; nem könnyen gyanús,
De ingerelve féltésben dühöng;
Ki mint tudatlan indus, botorul
Eldobja a gyöngyöt, mi többet ér
Mint népe birodalma; kinek szeme,
Mely könnyben olvadozni nem szokott,
Úgy önti most megáradt csöppjeit,
Mint gyogyerős nedvét a mézgafa.

Midőn Aleppót említi, fölvilan vitézsége s hűsége Velenczéhez. Még egyszer egész embernek látjuk: vitéz és hű, nagylelkű és szerelmes.

Tanulmány-írók sokszor hibáztatták, hogy Othello szenvedélye monomania. Ép annyi joggal mondhatni ezt a nagyravágy rögeszméjéről *Macbeth*ben. Ha a költők csak a legáltalánosabb érzelmekre volnának korlátozva, az egész világon csupán a szerelem „kintorna-áriája” hangzanék. Othello és Macbeth indulatai, a szerelemféltés és nagyravágy, ha nem is annyira általánosak, csirájuk ott lappang sok szívben. Benne volt e méreg Shakespeare vérében is: néhány sonettjében erős féltékenység sajog. Sőt majdnem azt mondhatni, hogy a sonettek egyes árnyalataival s kitételeivel gazdagította Othello szenvedélyének rajzát. Othello ép úgy gondolkozik, mint a költő a 96-ik sonettben.

Szerelmeddel jó híred is enyém!

Ha fölkiált: «Csak én ne tudnám!» — mintha a 92. sonettet mondaná:

Ha csalfa volnál s nem tudnám, hogy az vagy!

A mint Desdemonára riad: «Te gyom, oly szép! Oly bűvös illatú!», a 94. sonett gondolatának elfojtott töredéke bánatja:

A lilium
Rothadva rondább, mint akármí gyom.

Midőn szépségét emlegeti Othello, mintha a 95-ik sonett járna Shakespeare fejében:

A bűn mily palotába költözött!

Darabjaiban ismételten hozzányult a gyanu és feltés indulatához. Hamlet lelkébe sokat oltott a gyanakvás mérgeből; Imogén meséjében a próbára-tétel motívumához a szerelmi zálog bizonyágának s a halálos bosszúállásnak színeit keveri. S midőn a háborgó szenvedélyek csillapultával képzelete derüebb ösvényt keresett, talán el is fáradt, *Othello* motívumaiból szötte a *Téli regé*-t.

A másik gáncs Gervinustól ered, s eléggé elterjedt. Szász Károly is átvette fejtegetésébe, mely Arany *Koszorú*-jában látott napvilágot.* E vád oda megyen ki, hogy a darabon kirívóan érzik az olasz mese tanulsága, melyben Desdemona azt mondja: «Félek, intő például fogok állni a fiatal lányok előtt, hogy ne menjenek férjhez szüleik ellenére és hogy az olasz nők rajtam tanulják meg, ne kössék sorsukat oly férfihez, ki természet, égalj s életmód szerint idegen tőlük.» Azonban e tanulság ép oly jól illik Romeo és Julia történetére, a másodikat pedig bizvást ki lehet cserélni azzal: ne hallgass a besugóra, állj ellent a gyanúnak és dühnek. Ily általános igazságot bármily esetből könnyű leszűrni; ezen az alapon Leart tanúnak lehet idézni az örökség kiadása ellen. Shakespeare *Othello* sorsából nem olvasztott ki több tanulságot, mint Hamletéből. Az emberi lélek hű rajza a legnagyobb tanulság, a mit az irodalom nyujthat. Voltaire *Zaire*-ban, melyet *Othello* mozzanataiból alakított, Desdemona szótlán türeése helyett a hősnő jellemét a hit és szenvedély összeütközésével akarta elmélyíteni s ép úgy megrontotta ez alakot, mint Goethe *Romeo és Juliát*, melyet meg akart finomítani.

Hibáztatni szokás a sok monológot, mely azonban itt védhető a legkönnyebben, hol az alakok a mások fülének

* 1864. I. félév. 19—20. szám.

nem való indulatokat elemeznek önmaguk előtt. Kifogásolhatni a kettős időszámítást,¹ de ez Shakespearenél a tömör cselekvény rendes ára. Sokszor kiemeli a tragédia magvát a háttérben lassan czammogó mindennapi életből, s rohanásban minden egyébtől menten mutatja, mint a szobrász márványtalapzatra állítja Colleont, hogy századokon át hadi tartásban vezesse a tömeg fölött láthatlan seregét.

Szerkezet dolgában egyetlen komoly megjegyzés a Hans Koesteré, a ki azt bizonygatja, hogy a Rodrigónál talált két levél említése idegen toldás.² A mi ezekben van, azt két jelenet színre hozza; a levelek csak azt ismétlik, a mit a néző már tud, s a követek különben is meghallanak a tetszhalálból ocsudó Rodrigótól. Valószínű hát Koester föltevése, hogy a két levél — minőre Jago különben is aligha bízta volna tervét — későbbi toldás, mely az előadásban nyilván kihagyott két jelenetet pótolta, úgy hogy a mai szöveg az eredetinel s kelleténél többet tartalmaz.

A műbírálok mellett a közönség is talált kifogásolni valót. Othello nehezen vívta ki magát, főkép a continensen, bár kitünő költők szegődtek tolmácsaul. Francziára Alfred de Vigny fordította le, de 1829-iki előadásán, főleg a *mouchoir* emlegetése, visszatetszést keltett. Németországban Schröder vitte először színpadra, 1776-ban, sok kihagyással s a közönség még így is ájulozott. Schiller is³ sokat rövidített Voss fordításán, mikor színre alkalmazta; kihagyta a bohóczot, Jago mosdatlan tréfáit az asszonyokról, a IV. felvonást Othello ájulásával kezdte, s törülte Emilia beszédét a csalfaságról. Magyarra Vajda Péter fordította először, prózában. Bajza kritikája szerint nálunk is „iszonyt gerjeszte”, hogy Lendvay «szemünk előtt fojtja agyon» feleségét s Vajdának nyilatkozatban kellett megigérnie, hogy fordítását «a többi előadásokban az eredetinek durvaságából»

¹ L. Gyulai Pál tanulmányát *A francia classikai drámáról, a Dramaturgiai Dolgozatok* közt.

² *Marginalien zum Othello und Macbeth*. Jahrbuch d. Sh.-Ges. I.

³ Jahrb. d. Sh.-Ges. XV. *Schillers Bühnenbearbeitung des Othello* v. Gisbert Freiherr Vincke.

„kitisztítja”.¹ Később Toldy Ferencz s Petőfi is gondoltak lefordítására, de csak a szándéknál maradtak. Utóbb a Kisfaludy-Társaság *Othellóval* nyitotta meg Shakespeare összes műveinek kiadását, Szász Károly fordításában. A darab méltánylatában nálunk döntő fordulatot Ira Aldridge vendégszereplése jelent, 1853-ban, melyre Gyulai Pál előre fölhívta a figyelmet,² s melyről többek közt Greguss Ágost³ és Salamon Ferencz⁴ írtak szini tudósításokat, utóbbi finoman világítván meg a művész játékán keresztül a darab több jelentős mozzanatát. E darabhoz irodalmunkban egy kitűnő beszély is fűződik: Gyulai Pál *Vén színésze*.

A közönség a szenvedély külsőségeitől ok nélkül dőbent vissza, de e műben mélyebben is van valami zord vonás. Tragikum, legalább első pillantásra, kegyetlen. Némelyek sokallják Desdemona bűnhődését annyi ballépésért, hogy atyja ellenére szerette meg a mórt. Ebből magából nem következik szükségképen a tragédia, vagy csak az a tragédia, melynek tanulsága összevág a novelláéval. Desdemonát szinte oly ártatlanul töri le a vihar, mint Juliát vagy Opheliát. Rettentő sorsa képzelt bűnéért Othello óriási szerelmével áll egyensúlyban, a ki, mint Beöthy mondja, «a végtelen odaadásból meríti a bosszú jogát». Othellóban az a félelmes, hogy jellemének benső törvénye a tulság; vérének hevén az érzés gyöngédsége szinte elpárolog: szerelme féltéssé, becsületérzése bosszúlóvá lesz, bűnbánata öngyilkosságra visz. De mindez nemes tulajdonok tulsága, s szerelmének mértéke. Ez benne a fölemelő. Mert az embert érzelmei és küzdelmeinek nagysága teszi.

A szerelem fiatalkori tragédiáiban enyhébb a kiengesztelődés: a sirokon virágok nyílnak. Troilust szerelmi csalódása halálmegvető hőssé avatja, Romeo és Julia megdicsőülnek a halálban. Gyermekek, a kik halálhozó illattól bódultak el. A mi népballadáink szerencsétlen szerelmes párja jut eszünkbe:

¹ Bayer József: *Shakespeare drámái hazánkban*. I.

² *Dramaturgiai dolgozatok*. I.

³ *Tanulmányok* II.

⁴ *Dramaturgiai dolgozatok* II.

Egyiket temették oltár eleibe,
Másikat temették oltár háta mögé.
A kettőből kinőtt két kápolna-virág,
Az oltár tetején összekapcsolódtak.

Ők is így szunnyadnak, Shakespeare örökké nyiló koszorújának árnyán.

*Othelló*ban nem virághervadást látni, hanem földindulást, bércek omlását. De valami szomorú megnyugvást is érzünk, hogy a különbségek elenyésztek köztük, immár túl vannak minden félreértésen, áruláson, az élet ellentétéin.

Hanem a fejtegetőnek tanácsos elhallgatni, a hol a szöveg abbamarad; odáig pedig Shakespeare szava minden magyarázatnál világosabb.

VOINOVICH GÉZA.

EMMA.

Második közlemény.*

II.

Este nyolcz óra volt, esett az eső; elég sűrű, őszi zápor hullott. A Vágó-ház büszkesége, a vérvörösre mázolt pléhsatorna magas, egyforma, surrogó hangot adott a csurgó víztől. Az ég nem volt teljesen sötét, elfakult holdfény világított ki a hamuszín felhők mögül, a melyek nyugtalanul rohantak a széllel. Olyan alacsonyban vonultak el, hogy szinte fenyegették a fölázott földet. Nem volt hideg az idő, csak nagyon barátságtalan.

A Vágó-kúria ebédlőjében egyszerű függőlámpa égett. Az asztal körül négyen ültek: Emma, Karolin és még egy időses házaspár: a tanítóék.

Karolin mellett ült a tanítóné. Ritkán lehetett ilyen két hasonló teremtest látni. A vendég éppen olyan sovány, fakóbőrű, ereskező nő volt, mint az idősebb Vágó-nővér; azzal a különbséggel, hogy a tanítóné haja szürkült már, míg a Karoliné feketének mondható. Mindkettőnek szúrós szemei, csontos arcza, nagy szája volt; mindketten gyorsan, lármásan beszéltek és karjaikkal hevesen hadonásztak.

Éppen a paradicsom-befőzésről folyt a szó. Karolin azt állította, hogy nem lehet bele czukrot tenni, míg a tanító úgy vélte, egy kis czukor semmiképen sem árthatna.

— Lina! — kiáltott az idősebb Vágó-leány, — jöjj csak, megmutatom mennyi paradicsomot tettem el. Éppen százhusz üveggel van.

* Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1911. évi 415. számában.

— Százhusz üveg! — szörnyüködött a tanító, — hisz ez a ház akkor valóságos paradicsom.

— Nekem csak nyolczvanhárom lett, — sopánkodott a tanítóné, miközben mérges pillantást vetett az urára, — ez az oka, ni!

— Én? — kérdezte a megtámadott.

— Te hát! Mondtam, hogy a kerítés mellé is paradicsomot plántáljunk, te meg sóskát akartál.

— Nem jól emlékszel Linuska! — szólott szelíden a tanító.

— Én jól emlékszem, Antal, te vagy a feledékeny, te vagy az élheterlen. Tőled régen koldusbotra jutottunk volna. Csak hallgass! — csattogott a tanítóné, de nem úgy mint a fülemile. (Ez a férje megjegyzése volt, a felesége — háta mögött.)

A két nő kiment megnézni a paradicsom-hadsereget. Emma ottbennt maradt Antal bácsival, ahogyan hini szokta.

A tanító ötven év körül lehetett. Inkább halvány, mint piros arcú ember; őszes hajú. Feje tetején kissé kopasz; vastag szemöldöke alatt szelíd, szürke szemek csillogtak. Ajkán szomorú mosolygás vonult át időnkint.

Balogh Antal, Gyarmat református tanítója, szürke magyar-nadrágot és csizmát viselt. Kabátja szabása keveréke volt az attilának és a modern ruhának. Egyben azonban nem volt modern sem a kabát, sem a nadrág; — mindketőn nagyon meglátszott az idő. Kopottak voltak bizony ezek és foltosak; rájuk cseppent a zsír és ebbe beletapadt a por; pedig örökké kefélte.

Jelentéktelen külsejű, végtelen egyszerű embernek látszott Antal bácsi. Rajta is, mint Emmán, kissé kórikus, de mindenesetre megható, csendes és a dolgokba belenyugvó szomorúságot lehetett észrevenni. Sokszor tapasztalható ez olyan finomabb lelkű egyéneken, a kik falun kicsinyes körülmények közt élnek, egyszerű, sokszor durva emberek társaságában. Humor ez, a mely védekezik az ész begyöpösödése, a szív lealacsonyodása ellen. Finom érzék, a mely tiltakozik a piszkos ruha, a hétköznapiság ellen.

A mint az ajtó becsukódott, a tanító szinte megválto-

zott. Ezen a közönséges arczon nem is sejtett gyöngédség jelent meg. Közelebb húzódott Emmához és bizalmasan néztek egymás szemébe.

A tanító szerette Emmát. Régóta, évek óta, remény nélkül, büntelenül, aljas gondolat nélkül szerette. Lármás, szinte durva lelkű, teljesen anyagias gondolkodású felesége távol állt tőle. Tudta, hogy itt nincs remény, hogy ez a vonzalom ostobaság, értelmetlenség; hogy ennek a tiszta vonzalomnak elháríthatatlan akadályai vannak; hogy öbenne sem erély, sem akarat, sem bátorság nincsen magévá tenni Emmát. Nem is gondolt arra, hogy megpróbálja. Hogyan is válhatna el egy szegény, jámbor, idős, református falusi tanító a feleségétől? Emma sem egyeznék bele semmi szín alatt. Így hát ez álom maradt csak, fájó, de édes álom, a mely ennek a zsírfoltos ruhás, ügyetlen külsejű embernek szívében úgy élt, mint a délibáb a puszták fölött. Milyen kómikus is az: egy kopaszfejű, kopott, szegény, esetlen öreg úr szerelmi vágyat hord a szívében; finom szövetű, halkán élő vágyat egy öreg leány iránt.

Sárgás, barátságos fény hulldogált a mintás terítőre, a tanító fehér homlokára s Emma fekete hajára. Csend ült a szoba bútorain, melyek csodálatos nyugalmas komolysággal álltak a szobában. Csak a lámpa serczenése hallatszott időnkint. Kívül egyhangon surrogott a vörös pléhcsatorna. Az óra nyolczat kakukkolt.

Balogh Antal szíve most is csordultig tele volt, de sohasem mert erről beszélni. Tulajdonképen azt sem tudta, hogy szereti-e őt Emma? A leány viselkedése nem jogosította fel semmire. Rokonszenvet ugyan mindig tapasztalt barátnője részéről, de még az nem szerelem. Most is egészen mást mondott Balogh Antal, mint a mit gondolt. Fölindulását csak hangja árulta el.

— Fogadjunk, Emmácska, hogy azok legalább egy fél, de könnyen lehet — egész óra hosszáig odakinn lesznek.

— Tudom. Nem baj.

— Fogadjunk, hogy bennünket fognak ócsárolni.

— Bizonyos. Karolin engem, Lina néni meg Antal bácsit.

— Jól mondja, kedves Emma, — szólott sóhajtván Balogh Antal, — az én életem el van rontva.

— Mit szóljak akkor én? — felelt halkán a leány, de hangjában olyan fájdalom rezgett, hogy a tanító meglepetve pillantott rá.

— Tudom, — mondá komolyan, résztvevően.

Az idős leány izgatottá lett. Sebesen kezdett beszélni. Szavai szinte kergették egymást.

— Nézze, Antal bácsi, én mindig bizalmas voltam magához, sokszor panaszkodtam, és Antal bácsi türelmesen meg is hallgatta panaszaimat. De higye meg, felét sem mondtam el szenvedéseimnek. Kevés lenne arra egy éjszaka, kevés lenne annak meghallgatására két fül.

A tanító szelíden, szomorúan nézett a leányra.

— Hát miért nem mondja el? Hiszen tudja, hogy én megértem.

Emma megint olyan gyorsan, lelkendezve hajszolta ki lelkéből a szavakat.

— Hogy miért? Tudom, hogy megért engem, de nem volt lelkem nővéremet megbántani. Hiszen minden szó, melylyel keserű életem örömtelen óráit festeném: sikoltó vád lenne Karolin ellen, a ki pedig sokat dolgozott, fáradott érettünk. Csakhogy mibe került ez nekem.

Most vette észre, hogy milyen hangosan beszél. Hirtelesen közel hajolt öreg barátjához és önkénytelenül megfogva kezét, suttogva, de nagy szenvedélylyel mondta:

— Antal bácsi, maga nem tud egész világosan valamit. Maga azt hiszi, hogy Karolin csak magát áldozta föl értünk. . . . Oh, Istenem, ő engem is föláldozott. Néhány év óta világosan látom, ki ő. Zsarnok, irigy, mostoha. . .

A tanító megdöbbsent a szenvedély ilyen kitörésétől, a melyet még sohasem tapasztalt Emma részéről. Keze meg-rándult. Emma észrevette.

— Gonosz, rossz! . . . gonosz! — s valósággal erősen megszorította Balogh tanító kezét, lihegve mondta még egyszer: — gonosz! Ő nem tudott férjhez menni, azt akarta, hogy én se menjek; ő boldogtalan volt, azt akarta, osztozzam a sorsában. Oh, ezer ürügyet talált ki mindig, hogy

engem a világtól elzárjon, innen mindenkit elriasszon. Mikor az öcsém meghalt, tizenhét esztendő voltam; Karolin már huszonhat. Apám szeretett volna férjhez adni, házunknál fiatal embereket látni. De Karolin nem engedte. Senki el nem tudja képzelni, milyen tud ő lenni. Rám rohant, rekedten harsogta füleembe éjjel-nappal: «Mit? Te még mulatni akarsz, mikor árvák vagyunk? Anyánk nincs. Fivéred most halt meg, apád beteg, fél lába a sírban és te férjhezmenésre gondolsz? Nem sül ki a szemed, te rút, te rosszlelkű, te hálátlan, te» . . . Nem is mondhatom meg, hogy minek nevezett.

Emma kifáradt. Indulata csillapult, de fájdalmas elkeseredése nőttön-nőtt. A tanító nem tudott mit szólni.

— Szegény apám éppen olyan gyáva volt, mint én; beteg is volt, Karolin meg egyébként mindenben gondunkat viselte. Tizenkilenc éves voltam, mikor meghalt apám. Jött újra a gyász. Karolin kijelentette, hogy most már magunkra maradtunk, most már egymásért kell élnünk. «Én föláldoztam magam értetek, — mondta szigorúan, fenyegető szemrehányással, — fiatalságom elvirult mellettetek, megkövetelem, hogy legalább te fizess vissza valamit ragaszkodásoddal a sok jóból, a melyet tőlem vettél. Én ezután is dolgozom érted, nem kell úgyszólván semmihez hozzányúlnod, élhetsz kényelemben, csak légy mellettem. Ez a legkevesebb, a mit tőled elvárhatok.» Hát mondja meg, Antal bácsi, mit mondhattam volna én erre? Hallgattam, sőt igazat adtam neki. Azt hittem, — mert úgy nevelt, — hogy annak így kell lenni. Tudja, milyen gyáva, félenk voltam mindig, — ugyan mit is tehettem volna ellene?

— Tudom, Emmácska, tudom! — szólott remegő hangon az idős tanító, s kissé megszorította Emma kezét, de az nem vette észre.

— Rabszolgának nevelt. Akarata parancs, áthághatatlan parancs volt. Tudja jól, milyen ruhákban járatott, hogy valakinek meg ne tessem. Azt hajtotta szüntelen, hogy szegények vagyunk, koldusok, a kiknek takarékoskodni kell, zsugorogni; — pedig nem igaz, apám halálakor minden rendben maradt. De hát mit tudtam én azt? Hiszen soha

semmibe bele nem szólhattam, tőlem soha semmit meg nem kérdezt. Eladott, vett, gazdálkodott a maga tetszése szerint. Én senki voltam, árnyék a háznál, kevesebb a cselelétnél. És miért, Istenem, miért? Csak azért, hogy férjhez ne menjek.

— Hátha talán . . . de hiszen szereti magát Karolin, — mondta a tanító.

— Szeret? Azt mondja, szeret? Soha! Nem szeretett ő senkit, nem gyászolt ő senkit, csak engem akart elhervasztani. Oh, én szerencsétlen. — És szegény Emmának könnyek gördültek alá szemeiből.

A tanító lány szívét nagyon elfogta a keserűség és az örökkön titkolt szerelem. Öntudatlanul simogatni kezdte Emma könnyes arcját. A leány engedte, talán észre sem vette. Balogh Antal tizenöt évi titkolt szererelmének ez volt egyetlen percze, midőn ilyen vakmerőségre ragadtatta magát. És haj, ezt is olyankor cselekedte, mikor Emma szíve más felé hajlott, mikor ezt a fölindulást is későn fölvirágzó szerelme okozta! Vannak emberek, a kiket állhatatosan kerül a boldogság egész életen át.

A lámpa kettőt-hármat lobbant. Kinnt állandóan esett az eső, surrogott a csatorna, Zúgott a szél és időnkint megzörrentett egy-egy ajtót, ablakot. Egy nagy börszéken hatalmas tarka czicza hunyorgatta szemeit és mikor a szélzúgás szünetelt, tisztán lehetett hallani dorombolását. Emma a macskára tekintett.

— Lássa, ezt az egyet szereti Karolin.

Emma közelebb húzta székét a tanítóhoz. Annak szíve hevesebben kezdett dobogni.

— Hátha talán megmondja, hogy szeret, — gondolta Balogh Antal és szinte szédülés fogta el.

A leány egy darabig küzdött magával. Végre egészen a tanító füléhez hajolt.

— Antal bácsi — suttogta — mondanék valamit, nem fog kigúnyolni?

— Én? — kérdezte szinte megbotránykozva az idős ember, — én magát, édes Emma?

— Antal bácsi, mondja, ismeri Szabó Gyulát?

A tanító szemeit fátyol borította el. Ilyen pillanatokban nagyon éles az ember esze: mindent kitalál.

— Távolról ismerem csak.

— Antal bácsi, nézze, én... — és Emma szava akadózott, vére arczába szökött, — én megismerkedtem ezzel az úrral. Kinn a földeken, a Farkas-dűlön. Vetettünk; hiszen tudja. Kijött minden délelőtt. Szívesen beszélt velem. Majd meg is fog bennünket látogatni. Kedves ember, nagyon derék férfi lehet.

Antal bácsi arcza halálsápadt lett. Érezte, hogy lelkében összeomlik valami. Torka összeszorult, de mégis megkérdezte:

— És maga, Emmácska, szereti?

Az idős leány kezeibe rejtette arczát és fölindultan rebegette:

— Antal bácsi, ne ítéljen el, én nem számítok semmire a világon, de én mindig olyan szerencsétlen voltam.

Az öregedő tanító összeszedte magát, halvány arczára mosolyt erőltetett.

— Csak szeresse. Bár boldog lenne még, Emmácska. Higye el, hogy én tiszta szívből kívánom.

— Oh, én arra nem gondolok. Vén leány vagyok, csúnya, nincs jogom.

— Emmácska, ne mondjon ilyet.

— Nem tehetek róla. Szabó olyan jó volt hozzám. Majd eljön látogatni. De majd meglássa Antal bácsi, Karolin megint... Tudom, hogy Karolin megint üldözni fog engem; irigylitől az ismeretséget. Pedig azt ígérte Szabó, hogy a télen elvisz bennünket szánkázni. Istenem, be jó lenne! — s a leány szemei csillogtak az örömtől.

A tanító szomorúan nézett rá; tekintetéből mélységes fájdalom szállott elő, szája mellett két ráncz vésődött arczába.

A leány csak most vette észre.

— Antal bácsi, kedves jó Antal bácsi, ne haragudjék rám, az Isten áldja meg!

S odament régi barátjához, hozzá hajolt, finom kis kezét annak öszülő fejére tette és ajkaival megérintette a lesujtott férfi homlokát. A csodálatos érzékkel megáldott női lélek tudta, hogy ennyivel tartozik egy hű szívnek az évekig tartó néma imádatért.

Az idős férfi melegen, hálásan tekintett föl az előtte
 pirulva álló nőre és megindulva mondta:

— Emmácska, a jó Isten áldja meg magát!

Ebben a pillanatban hangos beszéd zaja támadt a
 konyhában. Lina néni és Karolin tárgyaltak valamit.

Emma hirtelen hátralépett, lehajolt a nagy cziczaért,
 fölkapta és czirógatni kezdte. Antal bácsi pedig az almá-
 riumhoz ment, elhozta a dominót és a terítőre borította a
 megkopott köveket. Azután figyelve nézett az ajtó felé.

— Még nem jönnek be, — mondta s már szája szélén
 megjelent az a finom, resignált mosolygás, a mely nála a
 változhatatlanba való megnyugvást és az emberi gyarlóság-
 gok fölött való bírálatot jelentette. Csendesen négy részre
 osztotta a dominóköveket, miközben halkán kérdezte:

— Sokszor találkoztak?

— Négyszer, — mondá sűgva Emma, — kukoricza-
 töréskor megint arra jön. Azt mondta, szeretne találkozni
 nénémmel is. Ők már ismerik egymást.

Kinn a tanítóné harsogott:

— Az is mindig olvasna! Nem tudom, mit akar azokkal
 a könyvekkel! Abból meg nem él.

Karolin hangja felelt rá:

— Éppen úgy, mint Emma! Semmi sem lett volna belőle,
 ha én nem vagyok. Biztos, hogy a szeméten halt volna meg.
 No, gyere be, dominózzunk.

Emma sűgva szólt a tanítónak:

— Aztán egy szót se senkinek, Antal bácsi, az Istenért!

— Hiszen ismer már, Emmácska.

Azok beléptek. Mindakettőnek vörös volt az orra. Kint
 beszéltek a kamrában a paradicsomos üvegek mellett, pedig
 bizony már jó hideg ilyenkor az esti levegő.

Antal bácsi nem állhatta meg, hogy ne szóljon valamit:

— Ilyen hidegálló katonákkal, mint az én Linuskám,
 nem ijedt volna meg Napoleon az orosz téltől.

A tanítóné ugyan nem értette jól a célzást, járatlan
 lévén a világtörténetben, azonban érezte, hogy a nyilatkozat
 nem lehet ránézve hízogó. Ezért aztán szokásos éles hang-
 ján utasította rendre férjét.

— Ugyan ne tökéletlenkedj' már mindig, jobb lenne, ha a nyakkendődet igazítanád meg.

Karolin intézkedett:

— Te, Emma, ide ülsz. Ott az ablak felől hideg jön be. Nekem nem árt.

— Nekem sem, — szólt csöndesen a fiatalabb nővér.

— No, csak ne okoskodjál! Én jobban tudom.

Megkezdődött a játék. A tanítóné valósággal reszketett, hogy ő nyerje meg a nyolcz fillért. Mert minden játékos két fillért tett be s ez összeg a nyertesé lett. A tanító többször hibát követett el.

— Ejnye, Antal, hol jár az eszed? Azt csak tudod tán, hogy minden számból tíz van? — kiáltott Lina néni, mikor férje gondatlanság miatt vesztett el két játszmat s így a pénz nem maradt a családban.

Bizony szegény Antal bácsi nagyon szórakozottan játszott. Lopva Emmát figyelte, a ki immár nem az övé többet.

Emma jobban uralkodott magán, egészen hibátlanul játszott. Lina néni folyton rettegett, Karolin pedig szigorúan figyelte, hogy Emma nem követ-e el valami olyat, a mi szerinte helytelen.

Keveset beszéltek.

Az óra kilenczet kakukkolt. Búcsúztak a tanítóék s nemsokára mind a két házban csönd lett és sötét.

Balogh Antal szívére mély szomorúság szakadt; olyan egyedül valónak érezte magát ezen a világon, mint még soha. Szemébe két könnycsepp lopódzott. Órákig feküdt hanyatt az ágyban, hogy nem tudott aludni.

A másik ágyban felesége hortyogott s az idős tanító soha még ilyen messzire nem érezte magát ettől az asszonytól.

Az eső elkeseredetten zúgott, a szél el-elsivított az akáczfák ágai közt s a nedves, hideg éj mindent birto-kába vett.

III.

Ebben az évben későn érett a kukoricza, de végül is megérett. Az ég újból kiderült és így elérkezett a törés ideje.

Emmának ugyancsak kedvezett a szerencse: Karolin alaposan meghűlt. Hiába kérkedett az edzettségével, olyan torokfájást kapott, hogy ágyban kellett maradnia. Kétségbe volt esve.

Folyton izgett-mozgott a takaró alatt és forgatta jobbra-balra sovány nyakát, melyre vizes törülkűző volt csavarva.

Emma ott állt az ágy mellett és alig tudta palástolni örömét. Ellenben Karolin ugyancsak sopánkodott.

— Szent Isten, hiszen tetőled mindent ellopnak a felesék. Neked elvihetnék fejed alól a párnát. Én föl is kelek, akármi lesz.

És csakugyan fölült. Sovány, hegyes vállairól lecsúszott az ing. Látni lehetett lapos, horpadt mellét, kiáló csontjait, sárga bőrét. Emma megbocsátható önzéssel gondolta: No, én mégis csak más vagyok.

De bizony le kellett feküdnie Karolinnak. Szeme kápázni kezdett, feje még itt az ágyban is szédült s a gyomra kavargott. Jókora láz gyötörte.

— Nem bírok fölnt lenni. Mégis neked kell kimenni. Csak vigyázz, az Istenért.

— Vigyázok, csak te feküdj nyugodtan. Nem olyan rosszak az emberek.

— Az emberekben ne bizzál, Emma, ne bizzál! — kiáltotta oly hangosan a beteg, a mennyire fájós torka engedte; — délre jöjj haza, majd délután megint kimehetsz.

— Isten veled! — szólt Emma s megescskolta nővére ránczos homlokát.

Karolin még utána kiáltott:

— Aztán ráadást ne adj ám a feleséknek. Biztos, hogy kunyorálni fognak tőled kukoriczaszárat.

— Ne félj, Karolin, nem adok! — nyugtatta meg Emma nővérét, magában azonban már most elhatározta, hogy ad nekik a köteles részen kívül is egy pár kéve szárat.

Kocsi fordult be az udvarra; letört kukoriczával volt

megrakva és tökökkel. Lehánytak róla mindent a folyosóra, s Emma felült az üres kocsira, természetesen, – a fekete cipőjében.

A kocsin fázott egy kicsit, mert hidegebb volt, mint a multkor. Hiába, október közepe elmúlt s ilyenkor hűvösek a reggelek.

Halvány köd ült a mezők fölött. A folyó völgyében hömpölyögve terjedt a sűrű pára. De a nap hatalmasan küzdött vele s előre tudni lehetett, hogy ő győz.

A kukoriczaföld elég magas dombon feküdt. Itt legkésőbb érett meg minden; az idén meg különben is késett a természet egy pár hetet. Mérsékelt nyár volt s hosszú, szép ősz következett rá.

Emma reszketett; nem annyira a hidegtől, mint inkább a belső izgalomtól. Sajátságos volt nála; mihelyt valami fölindította, tüstént fázni kezdett.

Kocsija megállt. A köd már oszladozott, húzódott a mélyebb helyekre. Tisztán lehetett látni a távoli hegyeket, a melyeknek orma lilásvörös, tompa fényben emelkedett a halvány, kékesszürke levegőben.

A leány csendesen, fázósan lépkedett a nedves földben. Bizony ide nem ruha-czipő (így nevezte Jónás kocsis az ilyen lábbelit) kellett. Emma kínosan vigyázott, hogy szoknyája, cipője tisztán maradjon.

Közel ért a törökhöz. A magas, elbarnult, megsárgult szár eltakarta a munkásokat. Ha nagy csomó kukoricza-cső nem hever a föld szélén minden húsz lépésnyire s ha a meredten álló száruk közül folytonos, különös csörtetés nem hallatszik, senki sem gondolhatta volna, hogy itt munkások dolgoznak.

Emma leült egy rakás tengeri-csőre. Töprengett, aggódott. Hátha nem jön el? Hiszen az időben nem állapodtak meg. Hátha megbánta már, elfeledte az egész ismeretséget? Annak bizonyára egy kis szórakozás, játék ez, a mi neki, Emmának, lefoglalja minden percét, lelkének, szívének minden redőjét.

Ez az elgyötört leányszív még egyszer földobogott, a rohamban közelgő tél előtt még egyszer s utoljára lángra

gyult s melegséggel, szerelemmel árasztotta el egész valóját. Nem bánja Emma, akárminő vége lesz ennek az ismeret-ségnek; a jövőre nem is akart gondolni. Látta, hogy egy férfi rokonszenvvel közeledik hozzá, a többivel nem törődött. Ő szeretni fogja, bármit tegyen is a másik; ha beszélhet vele hébe-korba, az is elég lesz. Mit várjon egy harmincz-négy éves leány? Hát a nénje, Karolin?.. Eh, hát mit tehetne Karolin? Ki csak nem dobhatja, ha látogatóba jön? Lesz, a mint lesz.

Aztán eszébe jutott Balogh Antal. Mély megindulással gondolt rá. Becsülte, tisztelte mindig, de nem tudta volna szerelemmel szeretni, ha még talán nőtlen lett volna is. A rokonszenv és a szerelem között nagy út van.

Merengéséből az ismert hang ijesztette föl:

— Jó reggelt, Emma nagysám, hogy' aludt?

A leány riadtan ugrott föl; szégyelte, hogy kukoriczahalmon üldögélt.

— Jó reggelt, Szabó úr! Köszönöm, jól aludtam, -- rebegte.

Kezet fogtak.

— Milyen hideg a kezeckéje, — mondá Szabó s egy pár pillanattal tovább tartotta meleg tenyerében a félénk, húzódba is szívesen maradó kis kezét.

— Fázom egy csöppet. Hűvös van.

— Elég hűvös. És a nénje?

— Beteg, a torka fáj. Különben ő jött volna ki helyettem. Fél, hogy megcsalnak a felesék.

— Hát hiszen abban Karolin önnagyságának igaza lehet, mert hunczut a munkás. De azért én mégis sajnáltam volna, ha kegyed otthonn marad.

Emmát ellenállhatatlan ösztön sarkallta olyan válaszra, a mely ilyenkor minden szerelmesnél természetes.

— Minek mond ilyet, Szabó úr! — és egyet sóhajtott.

— Nem hiszi?

— Hogyan is hihetném!? Udvariasságból mondja.

A leány maga is elcsodálkozott vakmerőségén. Hiszen ezzel olyan vallomásfélét erőszakol ki a másiktól. De Szabó nem jött zavarba. Becsületes, barna szemei őszintén, me-

legen csillogtak, hangja barátságosan zengett, a mikor mondta :

— Minek udvariaskodnám? Minek jöttem volna ki, ha nem rokonszenveznék kegyeddel? Meg akarom ismerni. Az én koromban már nem udvariaskodunk valami nagyon. Atyját ismertem, nénjét is, fönn akarnám tartani az ismeretséget, ha nincs ellene kifogása.

Emma elpirult.

— Oh, dehogy, nagyon örülünk . . . — s némi csalódást érzett.

A kukoriczalevelek megzördültek s egy ember lépett ki. Köszönt, aztán a nyakába akasztott vászonabroszból nagy rakás csövet öntött a halomhoz. Két kis gyermek hatalmas, ripacsos tököket cipelt, azután leültek és bicskájukkal hegedüt csináltak kukoriczaszárból.

A köd eloszlott, kivilágosodott a táj. A hegy ormán kialudt a tompa vörösség; enyhe szürkületben borongott rajta a kopasz erdő.

— Majd a jövő hét valamelyik napján odamegyek látogatóba. Most még nekem is dolgom lesz. Sőt be kell mennem a városba is gépeket javíttatni.

Emma megdöbbsent. Önkénytelenül szaladt ki száján :

Mikor megy be?

— Jaj, csak szombaton. Holnap kijön-e?

— Bizonyosan, mert a néném aligha kelhet föl.

— Nagyon beteg?

— Elég erős láza van. Nem bír fönt lenni. Most én vagyok a gazdasszony.

— Szereti ezt a mesterséget?

— Oh, nagyon. De néném csak a kertben tűr meg. Másban ő intézkedik. Már előre félek a téli napoktól: nem lesz kerti munka.

— Mit szokott télen csinálni?

— Kézimunkázom, meg olvasok. A tanító hord könyveket. Ismeri Balogh Antalt?

— Csak láttam.

— Nagyon derék ember. Nem is hinné, milyen művelt. Őszinte hálát és szeretetet érzek iránta. Évek óta ellát

olvasnivalóval s eljár hozzánk dominózni a feleségével együtt.

— Jó maguknak. — mondá elgondolkodva Szabó, — hárman vannak, eltelik az idő. De én magam vagyok, hogyan segítsék ezen?

Emmának arczába szökkent a vér, de mégis kimondta:

— Házasodjék meg.

— Ugyan ki jönne hozzám? — kérdezte mosolyogva Szabó s olyan dévajul, kitartóan nézett Emmára, hogy az nem tudott hová lenni; végül teljesen zavarba jött.

— Azt én nem tudom, — mondá végre halkán, meg se gondolva, mit mond.

A férfinak szörnyen tetszett ez a zavar. Emma való-
sággal szép volt ebben a kinos állapotban. Naiv, édes nőiességének minden bája ott ragyogott szemén, arcán, mozdulataiban.

— No lássa, — ingerkedett a földbirtokos — ugy-e, maga is azt mondja, hogy ki is jöhetne hozzám feleségül? Hiszen öreg vagyok.

— Nem, nem! Ilyen eszem ágában sem volt. Igazán nem! — hebegett s ekközben megbotlott egy kukoriczacsőben.

Szabó hirtelen odalépett s gyöngéden megfogta Emma karját. A leány megrezzent, aztán ijedve húzódott el egy kicsit.

— Hát megházasodhatnám én még?

— Hogyne! Hiszen még... egészen fiatal.

— Majd meggondolom, — mondta hunczutul mosolyogva Szabó, — körülnézek a vidéken, aztán keresek egy magamhoz való leányt.

Emma nyugtalanul pillantott a mosolygó férfira s nem tudott egyebet tenni, mint hogy megkérdezte:

— Ugyan kérem, hány óra van?

Szabót egészen elbájolta ez a leányos, kedves zavar s vidáman vette elő óráját.

— Bizony, mindjárt tíz lesz. Őszintén sajnálom, de mennem kell a vasúthoz. Új ispánt várok, most érkezik. Már jön is a vonat, nézze!

S a távolba mutatott. Messze, folyón, erdön túl, valami

vékony, fekete vonal mozgott végtelen lassúsággal előre s időnkint piczi fehér fellegecske imbolygott fölötte.

Emma szeme elé tartotta kezét s úgy nézett a távolba.

— Látom a vonatot. Elkésik.

— Dehogy késem. Éppen jókor érek oda. Isten önnel a holnapi viszontlátásig, — s mindkét kezét előretartotta.

Emma kedvesen nyujtotta ujjait, de Szabó elkapta az egész kezét és melegen, hosszan megszorította.

— Isten önnel! — mondta halkán a leány is.

Biztos, nyugodt léptekkel ment a férfi végig a barázdán a föld végében álló kocsijához. Onnan még egyszer visszaköszönt, aztán könnyedén fölszállt és a lovak elrobogtak.

A leány gyönyörködve, szívdobogva nézett utána. Mély hatást tett lelkére új ismerésének nyugodt, keresetlen modora. Szabó azon egyének közé tartozott, a kik mindig tudják, mit kell tenni. S ezen imponáló magatartás igazi férfias kedvességgel párosult. Szegény Emma veszedelmes ember közelébe jutott.

Szabó tünődve ült a kényelmes bőrvánkoson. Elég ideje volt a történeteken gondolkodni. Mióta Emmával megismerkedett, többször megfordult eszében, hogy meg kellene házasodnia.

Mindig rendes ember volt, nagyon tisztességes életet élt. Elhunyt feleségét imádta s évekig nem gondolt házasságra, most azonban únni kezdte az egyedüllétet. Végtelenül szerette a gazdálkodást, de házát üresnek, ridegnek találta. Falusi embernek, gazdálkodónak súlyos az agglegénység; lakása puszta, vendéget nem tud ellátni, nincs kivel beszélni sem. Jó gazd'asszonyt nehéz kapni, de az egyedüllét kérdése így sincs megoldva.

Szabó már néhány éve tünődött a házasság fölött. De fiatal leányt nem akart elvenni. Magához valót és olyat, kivel igazán rokonszenvezett volna, még eddig nem talált. Most kapóra jött neki ez az ismeretség. Emmát minden tekintetben kedvérevalónak látta. Nem fiatal, éppen hozzáillő; szerény, kedves modorú és nem is csúnya.

— Éppen nem csúnya — gondolta Szabó, — egy kicsit sovány ugyan, de majd meghízik; egészen bizonyos, hogy

megtelik, ha férjhez mehet és normális életet él. Hiszen már ez alatt a két hét alatt is, a mióta ismerem, egészen megfiatalodott. A boldogság, a jó bánásmód, egy divatos szabású ruha, helyes asszonykává teszik. Mert bizony ez is lényeges! Hogy úgynevezett vénleány? Hiszen ez bolond beszéd. Isten őrizzen meg valami kis fiatal fruskától. Én szelíd természetű, kedves, jó barátnőt akarok, nem kényes babát, nyügöt, szeszélyes szép asszonyt. No, majd meglátjuk, — fejezte be okoskodását a földbirtokos, — az idő mindent elintéz. Meg fogom őket látogatni. Nekem tetszik a kis Emma, ennyi bizonyos. Azonkívül jön vele ötvenöt hold jó földecske, hát bizony ezt sem kell a számításból kihagyni.

Egészen fölvidult Szabó Gyula, s jókedvűen szállott le kocsijáról a vasútnál.

Emma ezalatt álmódóva ült a kukoriczahalmon. A dolog természeténél fogva ő más lelki állapotban volt. Amannak ez az ügy fontossá válhatott ugyan, de ha nem sikerülne is, nagyobb bajt nem okozna. Azonban szegény Emmának utolsó menedéke omlik össze, utolsó szerelme lobban ki, ha titkos, hinni is alig mert, reményei füstbe mennek.

Eddig úgy élt, mint a szerencsétlen játékos: mindig csak vesztett. Most vagyonának végső maradványát tette kockára, az utolsó tétet, a melyet az élet hajótöréséből megmenthetett. A szerencse még egyszer rámosolygott, felé fordította fényes ábrázatát. Sohasem lesz többet ilyen alkalma s ha csalódik: visszavonhatatlanul vége mindennek. Jön az öregség, a keserűség, a kétségbeesés. Akkor bizonyossá válik, hogy nem kell ő már senkinek. Mert hiszen ez a férfi szeretettel, rokonszenvvel közeledett felé s ha elhagyja, kétségtelenül azért teszi, mivel az ilyen öreg leány nem képes már lekötni senkit.

Mint a hideg őszi szél a már hervadozó kerten, úgy rohantak lelkén keresztül ezek a gondolatok, hogy lefagyaszszak szívének sarjadó virágait.

Majd újból beállott a visszahatás. Mindent édesnek, szépnek talált; minden sikerülni fog. Szabó meglátogatja, még jobban megszeretik egymást, megkéri és elveszi. Far-

sangon tartanak lakodalmat. Szánra ülteti őt a férje, betakargatja jó meleg bundába és csengős paripákon röpti haza. És otthon a jó meleg kandalló, a meghittén égő lámpa, barátságosan ketyegő óra és a boldogság, a szerelem . . . Emma feje szédült, szíve szinte fájt a nagy örömtől. Szemébe könny szökött, a megindultság forró könnye.

Olyan percei voltak Emmának, a mikor sem a nénjére, sem sárga kabátjára nem gondolt. Ebben az órában igazán boldog volt, annyira boldog, hogy még Karolint is jónak tartotta, olyannak, a ki kész örömmel egyezik bele az ő férjhez-menetelébe.

Az öreg leány frissnek, fiatalnak érezte magát. Felugrott és szapora léptekkel járt-kelt a barázdában, egy csöppet sem gondolva a nedves földdel, a mely czipőjére tapadt.

Délben, miután öt kéve szárral többet adott a feleseknek, vidáman sietett haza. Nővérét az ágyban találta. Karolin keservesen nyögött; irtóztatón terhére volt a fekvés. Aggodalom rágta szívet a kukoricza miatt. Mohón kérdezősködött mindenről, különösen a kiadott részről.

— Ugy-e kértek ráadást?

— Kértek.

— Ugy-e adtál?

— Mit is tehettem volna! — mondta ügyetlen kézmozdulattal Emma.

— Mennyit?

— Három kéve szarat! — felelte piros arcuzal.

— Hát csövet nem adtál nekik?

— Azt nem is kértek, — jelentette nyugodtan Emma.

Karolin felült. Persze rögtön észrevette huga czipőjét, a melyet az elfelejtett kicserélni.

— Te meg az ünneplő czipődben voltál kint? — kérdezte; hamarjában azt se tudta, haragudjék-e, vagy ámuljon.

— Igen. Azt hittem, nem lesz sár! — hebegett Emma.

— Könyörülő szent Isten! De hát mi ütött tehozzád? Erre neveltelek én téged? Hát nem mindig az egyszerűséget, jó erkölcsöt prédikáltam én neked? És te egyszerre csak megváltozol! A határba új ruhába mégy, a sáros kukoricza-

földre everlasting cipőt húzol? Engem akarsz tán vele bosszantani?

— Dehogy akarlak Karolin, — mondá szelíden Emma. — Igazán nincs más oka, mint hogy amaz nem arra való, hogy egy nő kijárjon benne.

— És ezt csak most látod? Harmincznégy esztendeig jó volt az egyszerű, most kell a pucez?

Emma máskor se szokott feleselni nénjével, most meg éppen ki akarta Karolint engesztelni.

— Ne haragudjál, Karolin. Inkább fölhúzom délután a szürke cipőmet.

— No, látod. Minek is a mi korunkban a pucez? Nincs átkosabb a hiúságnál; a ki hiú, minden gonoszra képes. Tudod, hogy egész életemben utáltam a hiúságot. Hiszen én is voltam fiatal, de nem sok pénzt dobtam ki rongyokra.

A vén leány nekitüzesedett. Ez volt legkedvesebb témája. El tudott volna róla beszélni, akár két napon át. Emma tudta már jóformán minden mondatát és máskor gyűlöletesnek találta. Most azonban kómikusnak. Titokban elmosolyodott. Mert ugyancsak nevetséges az ő nénje! Láz-tól kipirult arczczal, lecsúszott ingben ül; nyakán két törülkőző, melyektől a fejét nem bírja mozdítani. Sovány, meztelen karjaival hadonász és rikácsolva beszél! Mit beszél? Hogy ő, Emma, pucezban jár, hiú, — és minden gonoszra képes! Hát nem nagyszerű mindez?

Karolin estefelé rosszabbul érezte magát, mégis azt mondta, reggel fölkel és ő megy ki a törökhöz.

Emma buzgón imádkozott, hogy csak még holnap ne birjon fölkelni a nénje.

És az Ég meghallgatta Emma könyörgését.

FINN VERSEK.

Tavasznének.

(Leino Ejnó-tól.)

Légy üdvöz, nap, Északhonban,
Üdvöz, nyár szaka,* Szuomi** földjén,
Üdvöz, égerek, lombosodók,
Kedves kakukok, kakukolók,
Üdvöz légyetek, délszaki szellők,
Szende szellők,
Illatozók,
Kékbe ringó tóvizek,
Réten, erdön zöld szinek,
Hév ködök, ég fele szálladozók!

Drága nap, isteni, süss reánk,
Hintsed a hajnali bíbort!
Hosszu, hosszú az éjszaki éj,
Szuomi-földön a tél zord.

Hosszan ülé meg a rengeteget,
Hosszan a szürke sötétség,
Dér, fagy a telken
Dúla soká,
Köd, fagy a lelken
Tarta bilincset vajmi soká.

Drága nap, isteni, süss reánk,
Tündökölj, égi derület,

* A tavasz Finnországban igen rövid. Innen a nyár és tavasz képének egybeolvadása a költeményben.

** Finnország.

Kebleken, tél jege, olvadj,
Tél fagya, hagyd el a szívet!

Hó a mocsárt üli, lesz puha föld.
Rajta fel,
Szántsatok sorra barázdát,
Így virul itt a szabadság,
Gondolat új utat
Így vesz e föld mocsarán át!

Rajta fel, rajta fel,
Jöjjön elő a vetőmag,
Ismeret magvai,
Tudomás magvai
Újra e földbe hatolnak!

Szántsatok, vessetek,
Itt az idő a vetésre, reményre!
Drága reménytek néha való lesz,
Néha a fagy teszi tönkre.
Szuomi-földön a május-idő ez,
Szorgalom ad magot a puha földnek.
Mit csak arattok, gyűjtök,
Mindet az Úr keze őrz meg.

Kedves a föld, kit jó atya irtott,
Jó a kenyér, kit jó anya osztott;
Ám idegen nép földje be kérges,
Mostoha kosztja jaj be keserves!
Ette e nép a durva fakérget,
Szélin az útnak kért alamizsnát;
Lesve a morzsát mord idegentől,
Koldusi könny áztatta meg arcát.

Vége leszen majd koldusi kinnak,
Vége a metsző, büszke szitoknak,
Végtelen úgy sem görbed a hát,
Végre e nép felküzdí magát;

Väjnö buzája¹ hányja kalászat,
 Kaleva földjén² látsz aratást;
 Kin, nyomor egykor vesz bucsut innen,
 S nem fog e nép majd kérni se mást.

Hisz van e szántóföldben erő sok,
 Fekete földünk jó televény;
 Hozna csak essőt szép kikelet rá,
 Hajtana dúsan a nap melegén.

Nagy Isten az irgalom fényét
 Sugárzza Szuómira majdan,
 Kalászbba a föld veteményét
 Fölrleli hő kegye dúsan,
 S fölzeng a vetésen a dalszó
 És messzire hangja elarad:
 Szántó népre és vetőkre,
 Hült mezőket művelőkre.

Ám népek halála a szélsesend
 S nem vad vihar, orkán.
 Így romlanak épp a vetések,
 Soká ha nap égeti, rontván.
 Tompit erőt az aszály heve,
 Csendes idő szülője ragálnak;
 Tisztit a bős szeeles ég dühe
 S gátja a pusztító nyavalyának.

És felleget üz ime napkelet
 És délkelet,³ isszonyu felhőt;
 Így csillapodik megin'
 Ég harag-árja,
 És fellege ront dübörögve im
 Szuomi-tájra,

¹ Väjnö vagy Väjnamöjnen a Kalevala főhőse. «Väjnö búzája» tehát a finnek törekvéseit jelképezi.

² A Kaleva hősök hazájában, v. i. Finnországban.

³ Az orosz hatalom jelképezése.

Rút-feketén mered, vést hord.
 S lessz éji sötét,
 És csapkod a villám, dördül az ég,
 És száll le a földre keserv, gond.

Ám varázsok védnek:
 Dal, mi üdvöt ad,
 Nyelvünk dallamot zsong,
 Fürge, szép;
 Ez csak a kies domb,
 Hol virúl virág,
 Ebben ég szövétnek,
 Kit követ e nép.

S ha eltűnik éjszaka, el vihar,
 Derül megint az ég,
 S a kékszinü finn tavak öblin, ah,
 Napunk csillogva ég.
 Betölti örömjaj a drága hazát,
 Új századot éneke zúgva kiált,
 S nyáréj tüze* fellobog
 A finn haza berkein, bércein át.

Hótalpasok dala.

(Suonio-tól.)

«Rajta, ifjak, rajta, rajta,
 Hótalpat ragadjatok!
 Hegyet-völgyet hó takart ma,
 Csak vigan sikoljatok!
 Láb iramlik,
 Talp sikamlik
 S mint a villám úgy szalad!»

* Szent Iván nap éjjelén ősi szokás a finneknél hegyeken és tavakon rözsetüzeket gyűjtani.

Bérczi szellő kelt im útra,
 Szárnya kész repülni, nézd.
 «Gyors a hótalp, rajta, rajta,
 Véle versenyezni kész!
 Itt a verseny:
 Szél vagy ember.
 Gyors szelet legyőzzük-e?»

Nézd, amott a medvebarlang;
 Talpak, arra fussatok!
 Vad-mocsár fölött a gallyak,
 Medve bátyánk alszik ott.
 «Bátya, hallod?
 Záros ajtód
 Hős kezektől széttörik!»

Talpra támolyg nagy morogva
 A híres vadonkirály.
 «Most találtál bajnokodra,
 Mérkőzésre hát kiállj!»
 Foga csattog,
 Lándsa pattog,
 Fölmorajlik a vadon.

Földre roskadt már a medve,
 Lándsa szúrta szügyit át.
 Beste féreg, megmeredve
 Alhatol nagy éjtszakát.
 «Nagy ujongva,
 Nagy zajongva
 Zsákmányt haza hordjatok!»

Ám ha egyszer vészes ellen
 Ront hazánkra, ifjaim,
 Veszedelmesb préda ellen
 Lesz tusánk, barátaim.
 Buzogányt kap,

Kardot is kap
Minden ifju karja majd.

Vérbe fullad, a ki majdan
Ellenünk szegülni mer,
S bárha futna bős iramban,
Hótalp bizton éri el.
Mert az áldott,
Hőn imádott
Szent hazát kell védni meg.

Kedvesem ott zeng . . .

(Népdal.)*

Kedvesem ott zeng, messze im ott zeng,
Búsan a tópart szól vissza;
Csónak a parton egy sincsen,
Mely ide hozzám meghozza.

Únalom öl meg, napjaim hosszúak,
Perczre se tűnik fájdalmam;
Jaj, hova lennék, mit tennék,
Hogyha elülne a szép dallam!

Drága reménység, boldogító kedv
Búmra, haj, enyhet ritkán hoz;
Tó jege lett már bús keblem —
Hév meleget rá senki se hoz.

Sas repül im fenn nyílsebesen,
Vadkacsa úszik lenn a vizen;
Ott a galambom a tó partján,
Útnak eredne, de nem mér ám.

* Az eredetinek dactylus-lejtésű formájában.

Tombol az orkán, zajlik a hullám,
Csónak a parton van, de parány;
Csónak a parton van, de parány;
Kedvesem ujja is gyöngé biz ám.

Bősz sebes árra ne bízd magadat! —
Jól tudod, a habok oly csalfák.
El se hagy akkor a búbanat,
Sírba míg nem megyek utánad.

Finnből

SOMKUTI.

S Z E M L E.

A Bánk bán bukása Berlinben.

Napi lapjaink is megemlékeztek arról a különös eseményről, hogy Katona József *Bánk bán*-ja Berlinben a Reinhardt-féle *Deutsches Theater* színpadján május 24-én úgyszólván megbukott. Nemcsak a német közönségnek nem tetszett, de a berlini napilapok és folyóiratok kritikusai is majdnem kivétel nélkül és részben a legerősebb rosszalás kifejezésével elítélték a magyar drámát.

Előttem vannak az összes berlini lapok bírálatai; ezek alapján némileg rekonstruálható a berlini közönség hangulata a darab meghallgatásakor és fény derül az okokra is, melyek a kedvezőtlen fogadtatást megmagyarázzák.

Voltak, a kik úgy vélekedtek, hogy a bukás csupán a Berlinben uralkodó magyargyűlöletnek tudható be. Ez a magyarázat alig állhat meg, hiszen az utolsó öt év alatt ép Berlinben nagy sikerre tettek szert magyar szerzőknek, pl. Molnár Ferencnek, Lengyelnek és Bródynak darabjai. Egy-két magyar dráma valósággal divatban volt és még ma is vonzó erővel van a berlini közönségre.

Úgy gondolom, más körülményekben rejlik a berlini kritika kirívó igazságtalanságának az oka.

Mindenekelőtt meg kell gondolni, hogy a mult idők classikus drámáinak élvezetéhez némi előkészület, némi suggestio kell. A közönségnek tudnia kell, hogy itt nem várhat modern színpadi technikát, divatos tárgyakat, hanem olyas valmit, a m iránt kevesebb érzéke van: jellemfestést és költészetet. Szóval a közönségnek tudnia kell eleve, hogy nagy íróval áll szemben és hogy a történeti szempontot kell alkalmaznia és hogy kegyelettel kell lennie a mű iránt. Ha ez az előleges suggestio hiányoznék, talán Goethe *Iphigeniá*-ja s *Tasso*-ja és Schiller *Wallenstein*-ja sem tetszenék egy mai átlagos berlini première-közönségnek, a minthogy pl. Grillparzer remeke, a *Hero* (*Des Meeres und der*

Liebe Wellen) a müncheni első előadáskor, midőn a költő híre még nem volt megalapítva, meg is bukott.

Ez a suggestio a *Bánk bán*-ra nézve külföldön annál fontosabb, minthogy annyira magyar jellemzésére és felfogására nézve. Mennél nemzetibb egy drámai mű, annál nehezebben értik meg külföldön. Goethét nem adják Párisban és Londonban, Corneillet és Racinet nem adják (vagy csak egész kivételesen) Münchenben, vagy Berlinben. Sőt még a legnagyobb dramatikust, Shakespeare-t is csak idegenkedéssel nézi a párisi közönség.

De a mi azután *Bánk Bán* megértését még inkább megnehezíti: Katona műve nemcsak valóban magyar, tárgyára, felfogására, jellemeire nézve, hanem tele van magyar nemzeti pathossal. Hány ember érzi a Spree partján a magyar irodalom és a magyar fajfentartás hatalmas kapcsolatát? Hány színházlátogató tudja, mennyit szenvedtünk történetünk folyamán és mennyi elkeseredés, fájdalom, kétségbeesés és remény van felkincselve azoknak a (reá nézve) kiejthetetlen nevű és egészen idegen közepkori magyar mágnásoknak szenvedélytől fuldokló beszédében?

Mind ez elidegenítő sajtóságokhoz azután még egy oly körülmény járult, mely végleg eldöntötte a német *Bánk bán*-előadás sorsát. Ez a fontos körülmény, melylyel Reinhardték nem számoltak és mely, a mint említettem, magában is elegendő lett volna a magyar drámát megbuktatni, a következő:

Katona *Bánk bán*-ja egy külön elő nem készített német színházi közönségre mindig azt a hatást fogja tenni, hogy a németek ellen irányított tendenciás dráma; azt a hatást fogja tenni, hogy e műben a németgyűlöletet dicsőítik. Ez az impressio ugyan félreértésen alapul, de ily félreértés ép ebben az esetben könnyen támad. A németfalás csak látszat, de felületes hallgató (és minden színházlátogató többé-kevésbbé felületes) beleesik ebbe a tévedésbe, hiszen nagyon erősen ki van jelölve a drámában, hogy a nyomorult Ottó, a lézengő gaz Biberach és az alattomos sötét jellemű királyné németek és hogy a magyarok vérmérsékletük minden hevével, lobogó szenvedélylyel küzdenek ellenük. Ezt minden néző észreveszi: azt azonban, hogy itt egy nemzet jogos önvédelméről van szó, azt nem veszik oly könnyen észre; hogy a németeket nem mint németeket, hanem mint a magyar szabadság elnyomóit gyűlölik, valamint nem veszik észre, hogy ez a darab nem a nemzeti gyűlölség drámája, hiszen *Bánk bán* az összeesküvők közt, akkor, midőn jelleme teljes fenségében mutatkozik, ezt mondja a felforró indulattal fenyegető Peturnak:

Belőled most a *nemzeti*
Rút gyűlölet, nem az igazság beszél.
 Jertek velem magyarok! Szánjátok ötöt,
 Mert nem gonoszságért gyűlöl, hanem
 Azért, mivel más más köntöst visel. (II. 2.)

A figyelmes olvasó észreveszi, hogy a költő itt Bánk pártján van, midőn a fajgyűlöletet ostorozza; a színpadon talán ki is hagyják e szép szavakat, míg mindaz, a mit a darabban a német ellen mondanak, érvényesül. Szóval: a színház különös optikája szerint Bánk bán idegen és mélyre nem ható nézőközönség előtt németgyűlölő darabnak tűnik fel.

Így volt ez Berlinben is.

Mindenekelőtt ez buktatta meg a drámát a kritikusok szemében is. Az összes színházi reporterek a Katona drámájában németellenes iránydrámát láttak és nagyobb része csodálkozását sőt felháborodását fejezi ki, hogyan mernek Berlinben ily németfaló drámát előadni.

Néhány jellemző (a berlini nézőt és nem a darabot jellemző) szemelvény!

«A gazemberek — írja a *Neue Preussische Kreuz Zeitung* — e drámában mind németek. Ezért szeretik a magyarok, e nemzeti irányzata miatt, melyet bő szóár hirdet.»

«Az a jelenet, a melyben Bánk bán a gyűlölt német nőt megöli, az egyedüli, melyben valami tragikus vér lüktet. És a *bissel Deutschenhass* szintén van a darabban, hisz a darab három gazembere német. A magyarok véleménye szerint Gertrudis és Ottó művelte mind a rosszat. A darab Mephistója, ó-módi színpadi szörny, Biberach, szintén német.» Így okoskodik a *Berliner Lokal-Anzeiger*.

A *Berliner Morgenpost* szerint a nyájas magyar költő németeket mutat be gazemberek és cselszövők gyanánt.

Erősebben támadja a darabot és az előadást a *Berliner Zeitung am Mittag*. A darab szerinte tele van habzó németgyűlölettel. Teljesen homályos előtte, mért adnak ép Berlinben ily darabot. «Hihetetlen, mit tesznek fel a közönségről, ez az előadás valóságos provocatio!»

«Csak a mai snob-Berlinben lehetséges az, hogy egészen értéktelen darabot adjanak, a melyben a németeket összegazemberezik» (recht nichtswürdig gemacht werden). (*Das literarische Echo*.)

Még inkább felfortyan a *Die Post*: «A közönség nem is

veszi észre, ha felpofozzák. Csak merjen valaki Franciaországban vagy Angliában német darabot előadni, melyben francia vagy angol képviseli a gazember typusát. A közönség ott záptojásokkal fejezné ki véleményét. Német színpadon ellenben megtapsolják a tulajdon nemzetiség ilyfajta kigunyoltatását. Milyen a mi nemzeti nevelésünk!»

Azt, hogy Bánk bánban a faji védelem és nem fajgyűlölet működik, ép oly kevéssé vették észre a német bírálók, mint azt, hogy nem három, hanem négy német alakja van a drámának; a negyedikben, Izidórában, rokonszenves, szende, sentimentalismusra hajló német leányt festett Katona. Gertrudis királyné pedig nem gaz, hanem jelentékeny, fejedelmi nő, kit határtalan ambitio és hatalomvágy felemel és ledönt.

A *Berliner Tagblatt* nagy német tekintélyre hivatkozik Katona drámájával szemben: a berlini egyetem kitünő tanárára, Scherer Vilmosra. Csakhogy meghamisítja az idézetet, a mennyiben idézi ugyan Scherer kifogásait a drámára nézve, de nem idézi a dicséretet, nem idézi azt, hogy Scherer a magyar drámát tragikusabbnak és dramatikusabbnak tartja a Grillparzer Bánk bán tragédiájánál. (*Ein treuer Diener seines Herren.*)

Azt a minden áron viczczelő és arrogansan fitymáló hangot, a melyet a legtöbb berlini Katona-bírálatban találunk, képzelt példával akarom jellemezni: alaposságra, penetratióra és igazságosságra nézve olyan ez a bíráló modor, mintha valaki egy Hamlet-première alkalmából ilykép élczelődnék: «Shakespeare úr egy mészáros fia volt. Kár, hogy nem maradt a mészárszékben! Művében nincs szellem, kivéve az éjfélkor a terrasseon megjelenőt. Aránylag legbecsesebb része a műnek az a dráma, melyet Hamlet a király számára előadat. Hamlet az öt felvonás alatt nem tesz semmit, csak eredménytelenül a szépet Oféliának. Ebben rejlik tragikumuma. Ez az Ofélia kisasszony különben elveszíti eszét, a melyet nem mutatott soha. Aztán vízbe esik: talán azért oly vizenyős a beszéde. E mellett igen jellemző Shakespeare úrra, hogy mint kikeresztelkedett zsidó kirívó módon hódol a clerikális irányzatnak, midőn Hamletjével egyre azt tanácsoltatja Oféliának, hogy menjen kolostorba. Az egyetlen jelenet, a melyben a szerző némi drámaírói hivatást mutat, az, a melyben Hamlet megöli a két sírásót e szavakkal: Lenni vagy nem lenni, ez itt a kérdés! A mai première-nek is ez volt a fénypontja.»

Politikai pártviszonyok Olaszországban.

1861 márczius 17-én vette fel Victor Emánuel a *re d'Italia* címet s megszületett az egységes olasz királyság. Maga Cavour sem tartotta még az országot és a nemzetet az egységre eléggé előkészültnek s különösen elég érettnak az angol alkotmány adoptálására. «Olaszországot megalkottuk, — mondotta Cavour — most még olaszokat kell hozzá előteremtünk!» Sajnos, a nagy férfiú ezt a munkát másnak volt kénytelen átengedni. 1861 június 6-án bezárta szemeit örökre.

Az új alkotmány életbe lépése után az új Italia vezetését egy erős conservatív párt vette kezébe, mely Cavourtól megtanulta a liberalismust. 1876-ig volt uralmon ez a *jobboldal*. Ricasoli, Visconti-Venosta, Minghetti legjobb erejükkel törekedtek Olaszország egységének megszilárdítására, megalapozták gazdasági politikáját, elég teret engedtek a szabad kereskedelemnek, lefektették a vasúti politika alapelveit, szervezték a helyi önkormányzatot s megszerkesztették az új codexeket. Bátor kísérletet tettek az állam és az egyház viszonyának megszilárdítására. Erősen küzdöttek az ország rossz pénzügyi helyzetének rendezésével s 1876-ban Minghetti végre elérte azt, hogy az állami bevételek és kiadások egyensúlyba jöttek. A már egyszer nehezen létrejött egység felett éber szemmel őrködtek és nem bocsátkoztak súlyos kiadásokkal járó hadi kalandokba. II. Victor Emánuel 1873 szeptemberében mondotta I. Vilmos császárral való első találkozásuk alkalmával Minghettire és Visconti-Venostára mutatva: «Ez urak nélkül 1870-ben bizony harcoltam volna ellened!» E jobbpárt tartózkodott minden további kiterjesztésétől a politikai jogoknak, viszont sohasem próbálkozott volna a nemzet alkotmányos szabadságát megnyirbálni.

Sajnos, a kormányt annyira elfoglalta a pénzügyek egyensúlyozása, hogy a socialis reformokról teljesen megfeledkezett s az adók, melyeknek kivetésére politikája kényszerítette, oly súlyosan nehezedtek a népre, hogy a kormány helyzete 1876 márcziusában tarthatatlanná vált s Minghetti kénytelen volt lemondani. Ezzel a jobboldal uralma megszűnt s az 1861—1876-ig terjedő időnek 14 ministeriumát egy új ministerium váltotta fel s ezzel a *baloldal* először jutott az országban vezető szerepre. 1883-ig az új kormány tisztán a baloldalra támaszkodott, mely névleg liberálisabb volt a jobboldalnál, de gyengesége megfosz-

totta attól, hogy e liberalismust megvalósítsa. Erejét Dél-Olaszországból merítette, melynek viszonyai különös hatással voltak embereire; a délvidéki politikus ugyanis hasonló a régi normann hercegekhez, kik Apuliát és Sziciliát meghódították. Az egység által osztályrészükül jutott parlamenti hatalmat Dél-Olaszország lélektanának különös, naiv, középkori romanticismusával meghódított területnek, zsákmányuknak tekintették s abból — mint a normann hercegek vasallusáiknak — jókora részt átengedtek választóiknak. Nagy részük parlamenti celszövényből élt s hamar készen volt a corruptionnak gazdag alkalmait felhasználni. A párt radicalisabb csoportja, mely Cairoli és Zanardelli vezetése alatt állt, lassankint elnyomatott s a baloldal nagy része kisajátította a jobboldal politikáját. A baloldal hatalomra jutásának főoka az az elégtelenség és féltékenység volt, melylyel a dél-olaszok a piemontiaknak a kormányban való túlsúlyával szemben viseltettek. 1876 végétől, két rövid időközt leszámítva, a hatalom közel tizenegy évig Depretis kezei közé jutott, kit hosszú kormányzása és hosszú szakálla miatt Padre eterno-nak neveztek. Depretis jól értett ahhoz, hogy a személyes érdekek kielégítésével többségét összetartsa s később egy, a Minghetti vezérlete alatt kivált jobboldali fractióval egy tulajdonképen programmnélküli pártot alakított, mely parlamenti fogásokkal s szégyenteljes corruptionnal tartotta fenn magát. Hivatalok, helyi vasutak s közmunkák osztogatása a megvesztegetésnek napirenden levő formái voltak s a kormány, csakhogy tovább hivatalban maradjon, — a közhit szerint — mindent árúba bocsájtott.

Ha ezeket az állapotokat tekintjük, talán igazat adnánk azoknak az olasz conservativoknak, kik azt mondják, hogy az alkotmányt jobb lett volna először csak Észak- és Közép-Olaszországra kiterjeszteni, Dél-Olaszországra pedig bizonyos átmenetet kitalálni; de a kik e véleményben vannak, azok Észak-Olaszországnak azon particularistái közt szerepelnek, kik Dél-Olaszországot ma is mintegy coloniának tekintik. Vannak viszont oly nemzetgazdák, kik a corruptiók miatt általában támadják a parlamentarismust s a parlamentet mint üzletet állítják oda, hol minden megvásárolható. Ha azonban ez sokban így van is, nem csupán az egy olasz parlamentre nézve áll.

Depretis hosszú kormányzásának tudják be az olaszok, hogy a régi pártviszonyok, melyek nagyrészt a képviselők hovávalósága szerint alakultak, felbomlottak. Közelebb járunk azonban az igazsághoz, ha úgy vesszük, hogy az ő befolyása alatt a kü-

lönböző vidékekre való képviselők közti ellentét nagyon kiegyenlítőddött. Semmi esetre sem fordul elő az, hogy a csoportok regionális sajtáságaik szerint annyira különbözzenek, mint 1876-ban, a mikor is egy csoport toscanai képviselő a baloldalhoz csatlakozván, a Minghetti-kormány bukását idézte elő.

Depretis különben eltörölt néhány gyűlöletes adót, így 1884 január 1-én az őrlési adót, melyből az állam eleinte 80, később 50 millió jövedelmet húzott, viszont azonban a választási corruptio, a közszolgálat tekintélyének leszállítása, a hibás gyarmatpolitika az ő terhére vannak írva. Vannak írók, így Bolton King és Thomas Okey, kik még a hármasszövetség létrejötteért is őt és pártját teszik felelőssé.

Depretis 1887 nyarán halt meg s utána a siciliai Crispi vette át a kormányt, kit amaz egy ministeri székért néhány hónappal azelőtt nyert meg az ellenzékéről. Természetes, hogy egy siciliainak kormányrajutása csak még inkább csökkentette a parlamentben a regionális ellentéteket. Crispi nagy conceptiójú államférfi volt; ereje és állhatatossága fascinalták Olaszországot; lelkiismeretessége azonban nem volt nagyobb, mint elődjeé, minek alapja azonban nem annyira megbízhatatlanságában, mint inkább impulsiv modorában rejlett, melynél fogva percznyi szenvedélyeinek nem tudott ellenállni. Egyik perczen a legnagyobb barátság hangján beszélt Franciaországról, egy-két hónappal később legelkeseredettebb ellensége gyanánt viselte magát. Néha anticlericalisnak és szabadgondolkodónak hitte volna az ember, máskor úgy látszott, mintha ki akarna békülni a Vaticanával. Nagy államférfiúi képességei mellett 1891-ben kisebbségben maradt, főleg azon gazdasági krízis következtében, mely Olaszországra a Franciaországgal való kereskedelmi szerződés megújulására következtében nehezedett. Minthogy egy csoport sem volt elég erős, hogy hatalmon maradhasson, coalitíós kormány jött létre a Rudini vezérlete alatt álló mérsékelt haladók s a Nicotera vezetése alatt csatlakozott jobboldali csoportból. (1887—1901-ig tizenegy coalitíós kormány következett: kettő Crispi, egy Rudini, egy Giolitti (1892—93), egy Crispi (1893—96), négy Rudini (1896—98), kettő Pelloux (1898—900) és egy Saracco alatt (1900—901-ben). Az új kormány programja röviden abban állt, hogy a kiadásokat minden téren csökkentésék, az új adósságokat és új adókat kerüljék s az Erythrea gyarmatra fordítandó költségeket leszállítsák. (Meg kell jegyeznünk, hogy Erythrea-gyarmat 1882—1900-ig 378 millió felüli összeget nyelt

el.) A kormány azonban nem tudott sokra menni, részint a két szövetkezett csoport közötti surlódások, részint Rudini gyengesége miatt s így 1892 májusában baloldali cabinet váltotta fel Giolittivel élén, azonban az alatta ismét elharapódzott választási visszaélések, a napfényre került bankbotrányok s végül a sicíliai zavarok annyira megrendítették helyzetét, hogy át kellett adnia helyét Crispinek, kinek rossz véget ért gyarmatpolitikája s 1896-ban az aduai vereség végül is nyakát szegték.

Az aduai vereség s az afrikai gyarmatpolitika sikertelensége az olaszokat kissé elterelte a külföldi kalandoktól s a belső reformok felé irányította figyelmüket, a mire már égető szükség is volt. A jobboldal ebben az időben majdnem tisztán reactionarius s ellene van minden demokratikus és socialis törekvésnek: az udvari párt, a déli helyi csoportok, a volt bourbonista nemesség és hivatalnok-osztály, az észak-olaszországi, különösen a milanoi és génuai nagytőkések, kik rettegnek a socialismustól, a párt politikáját teljesen meddővé teszik. Az erős védvamos irányzat a nagybirtokosok érdekében fenntartja a magas gabonavámot, az élelmiszerek súlyos adók alatt vannak. A Giolitti és Crispi megalomaniájával torkig levő közvélemény rokonszenvesen fogadja Rudininak kormányrajutását s ő tőle várják a reactió s jobboldal átalakulását. A jobboldalon van is egy kis liberális áramlat, mely Rudinit követi s mely exponensével, Villari tanárral (*Lettere meridionali*, 1878) a socialisták minimális programját elfogadja, hajlandó az adóreformra, a gabonavám eltörlésére, a szegényügyi törvényhozás felvételére s a hadsereg költségeinek mérséklésére.

Rudini coalitiós kormánya tehát átveszi a parlament vezetését s legelőször is, mert Crispiben rivalisát látta, hogy őt örökre lehetetlenné tegye, gyarmatpolitikáját nem folytatja, hanem az olasz hadsereg tiltakozásának ellenére 1896 november 15 én szégyenteljes békét köt Menelikkal. Mivel pedig Crispi a socialistákban, mint Bismarck is, a birodalom ellenségeit látta, Rudini eleinte pártfogásába vette őket; a nagybirtokosok azonban csakhamar felháborodtak ezen a szelid elbánáson s ekkor Rudini antisocialista lett. Ennek következménye volt, hogy a socialista szavazatok száma, mely 1895-ben 80,000-et tett ki, az 1897 márczius 22-iki választásoknál 250,000-re nőtt s 15 képviselőjük kapott helyet a képviselőházban. Ugyanekkor a spanyol-amerikai háború folytán felszökött kenyérárak miatt a Marcákban, Apuliában s Siciliában fellázadt a lakosság. E lázadást

1898 elején elfojtották s a gabonavámost időlegesen egy harmaddal mérsékelte a kormány. A lázadást nemsokára nyomon követte a mezőgazdasági munkások munka-szünetése Bolognában s a milánói zavarok. Rudini ekkor még reactionáriusabb eszközökkel fordult a socialisták ellen — hogy magát tarthassa — s elfogatta a socialista képviselőket, 3000 politikai együletet feloszlattott, Milanóban letartóztatott 3000 socialistát, kik közül 652 börtönbüntetéssel sujtatott. Rudini utódja, Pelloux alatt ugyan 2690-en amnestia útján kiszabadultak s nemsokára a képviselők is rehabilitáltattak. Mindazonáltal Pelloux a többség kényszerítette a reactió politiká folytatására, a minek az lett a vége, hogy a szélsőbal, majd az egész alkotmányos baloldal s végül a Rudinit követő kis jobboldali csoport is obstructióba lépett s megakadályozván a parlament munkásságát, az országgyűlést fel kellett oszlatni, a mikor is az új választásoknál a kormány kisebbségben maradt. A szélsőbal számban erősen megnövekedve jött be az új Házba, a socialisták 32 mandátumot nyertek s Pelloux helyét Saracco váltotta fel, a jobboldal legkevesébbé túlzó elemei közül. Rövid ideig volt uralmon s utána a Giolitti-Zanardelli-éra vette kezdetét, mely tíz évig tartott. Egyelőre Zanardelli vezette a kormányt s e tíz évi időköz látszólagosan Fortis és Sonnino kormányai által kétszer megszakított, míg 1909 végén Giolitti önként visszalépett s Sonninonak kétszeri 100 napos uralma után kényszerítette a zászlójára felesküdt többséget, hogy Luzzattit miniszterelnökül elfogadjja.

A Zanardellire és Giolittira támaszkodó alkotmányos baloldal már 1898-ban is homogen, erős csoport volt, mely a Házban körülbelül 120 szavazatot számlált. 1898-ig politikája keveset különbözött a jobboldalétól: külpolitikai programjuk ugyanaz volt, socialis reformok iránt pedig mindkét párt meg lehetős közömbösséget tanúsított.

Giolitti kiváló parlamentair s nem nélkülozi a demokratikus sympathiákat; tudja, hogy Olaszországban népszerű pénzügyi politikára s socialis törvényhozásra van szükség s ezért 1901-ben ez alapon fog pártja a munkához. A socialista propagandának szabad kezét engednek, az strike-epidemiára vezet ugyan, viszont a munkások gazdasági helyzetét nagyon megjavítja. Az 1904-iki választásoknál azonban a socialista párt nagyon megtizedelve tér vissza s létrejön az a többség, mely Giolittinak majdnem hat évi dictatori hatalmát lehetővé teszi. Az 1909-iki választásoknál a socialisták újra 15 helyet nyernek a parlamentben,

úgy, hogy a csoport 41 emberre növekszik, vezérük, Ferri, azonban átadja helyét 1908 szeptember 20-án a mérsékeltabb Bissolattinak, az olasz Briandnak, ki egyúttal az *Avanti* vezetését is átveszi.

Általában megállapíthatjuk, hogy a socialisták jelenleg békésebb hírokat pengetnek, különösen revolutionarius elveikkel hagytak fel s igyekeznek a kormánynyal együtt működni, a mely ép elég fontosságot tulajdonít a munkáskérdéseknek. Luzzatti programja számos socialis újítást tartalmazott, elősegítette a kis parasztbirtokok keletkezését, javaslat alakjába öntötte a homesteadet, a mezei munkások baleset elleni biztosítását kívánta meghonosítani, a bányamunkások viszonyait javítani, a munkafelügyeletet reorganisálni, egy anyasági pénztárt s a mezei munkásokat foglalkoztató irodát alapítani. Mindez a socialistákat meglehetősen kielégítette s Giolitti ez év tavaszán, midőn újra átvette a kormány vezetését, annyira mehetett, hogy Bissolattinak felajánlott egy ministeri tárczát, melyet azonban ez nem fogadott el.

Még néhány szó a parlament clerikális elemeiről, a menyenyiben ezekről, mint pártról beszélhetni. A clericalismus nagy szerepe hivatalosan nem nyer kifejezést a parlamentben, nem mintha a pápai non expedit komolyan visszatartaná a katholikuskokat a választásokban való részvételtől, hanem egyszerűen azért, mivel a pápa nem akarja azt, hogy a Házban egy hivatalos clerikális párt szerepeljen, minthogy ellenségei az ilyen csoportot okvetlen az ő vezetése alatt állónak tartanak.

Ezekben próbáltam az olasz politikai pártok szerepét és helyzetét némileg megvilágítani. Ma azt mondhatjuk, hogy tulajdonképeni politikai pártok Olaszországban már régóta nincsenek, csak a csoportvezetők személyes ellentétéin alapuló fractiók. A mai jobb- és a baloldal csak mint történelmi reliquiákat tartották fenn neveiket; a középpárt magában foglalja a jobboldaltól az alkotmányos baloldalig az összes árnyalatokat, a baloldal legtöbb csoportja pedig oly gyakran változik, hogy csak hivatásos politikus ismerheti ki magát köztük.

Nagy Elek.

ÉRTESÍTŐ.

Középkori iskolázatásunk történetéből.

A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig. Az Oltványi jutalommal kitüntetett pályamű. Irta: dr. Békefi Remig. Kiadja a Magy. Tud. Akadémia. 1910. 8-r. Előszó I—IV. Tartalom VIII—XXIX. és 598 lap. Ára 12 korona.

Békefi Remig eredményes buvárkodásának már nem egy iskolatörténelmi munkát köszönhetünk. Alig pár esztendővel ezelőtt *A népoktatás története Magyarországon 1540-ig* című értékes monographiájával világította meg középkori alsófokú iskolázatásunk menetét. Mostani kötete tulajdonképen folytatása amannak, melylyel a hazai székes- és társas-káptalanoknál virágzott magasabb iskolázatásnak idáig csak töredékeiben ismert képét tetszetős egészszé kerekíti. S azzal is szorosabbra fűzi ezt a kapcsolatot, hogy a városi és falusi iskolákról időközben elérült oklevélkészséget mostani kötetének függeléke gyanánt szintén értékesítette.

Ily módon még 114 középkori népiskolánkról számol be, melyeknek túlnyomó része ismét az erdélyrészi Királyföldre esvén, a felületes szemlélő hamarosan arra a következtetésre ragadtathatná ezektől magát: hogy a reformatio előtt Nagyküküllőmegye, mely mostani 43 falusi iskolájával 52-ig, és Szebenmegye, mely a bemutatott 21-el 26-ig vihette fel középkori népiskoláinak összegét, az ország többi részéhez mérten magasabb népműveltséggel rendelkezhetett akkoriban. Ezt a látszólagos kulturai felsőbbiséget azonban a két törvényhatóság a szászföldi esperesek ama lelkiismeretességének köszönheti, mely szerint a canonica visitatiók alkalmával ritkán mulasztották el a népesezési és iskolázatási adatok számbavételét, a mit bizony többi kartársaik legkivált a magyar vidékeken a tatárjárás dulásai után, művelődéstörténelmünk pótolhatatlan kárára, meglehetősen elhanyagoltak. Így aztán a tanítók, mint a kiknek közéleti szerep-

lésre vajmi ritkán nyílt alkalom, csakis tanukihallgatások s pereskedések révén jöhettek nagy ritkán a tiszta magyar vidékeken említésbe, minek következtében az iskolák igazoló alkalmi is szórványosok.

A fundus regiussal szomszédos és teljesen azonos közigazgatási s társadalmi viszonyok közt fejlődött erdélyrészi magyar vidékek azonban, ha nem documentálhatjuk is ilyen szerencsés leletekkel iskoláik sűrűségét, szintén nem állhatták iskoláztatás és népműveltség dolgában a szász föld megett. Sokatmondó pár példa kínálkozik erre nézve épen Békefi újabb pótlékai közt. Itt van többi közt Szent Márton (szerintünk Sóssztmárton, Torda Aranyosm.) iskolamestere 1533-ból, Bodok (Háromszék) 1540, Almás (Kolozsmegyéből és nem Hunyadm.) 1488, Hunyadé 1526-ból legkivált pedig Németi, az a hunyadmegyei parányi község, melyet legutóbb gróf Kuun Géza Tusculanuma juttatott volt országos hírnévhez, s hol bizony a magyar iskoláztatás ma is felettébb kezdetleges, de 1528-ban mégis olyan iskolát birt, melynek Mohay Gergely nevű tanítványa részére Batyai János plébános könyvet vásárolt.

A mikor a Németihez hasonló szegényebb községek plébániája mellett sem maradhatott el az iskola, nyilvánvaló, hogy a népesebb és vagyonosabb egyházközségek még kevésbé nélkülözhatték az iskolamestereket. A mit tehát Szeben- és Nagyküküllő-, valamint a szomszéd Brassómegeből oklevélileg igazolhatunk, azt bizvást feltételezhetjük a többi szomszédos megyére is s ez a pár törvényhatóság a levéltári adatok ellenére sem igényelhet a szomszédtság felett culturalis elsőbbséget, hisz a középkori iskolák ez idő szerint nyilvánosságra került összességével a Dráván túl Kőrösmegyét kellene a műveltség vezetőjének tekintenünk, melyivel szemben például Zágrábmegye számbelileg messzire elmarad.

A protestantismus terjedésével hirtelen feltűnedező gymnasiumok is épen a jól szervezett városi elemi iskolákból teremhettek oly hamarosan elé. Így Pápán és Eperjesen már 1531-ben, Kassán 1533, Késmárkon 1536, Besztercebányán 1537, Selmeczbányán 1538, Bártfán 1539, Lőcsén 1542, Brassó- és Nagyszébenben 1544-ben igazolható a protestáns iskolák megalakulása. Sőt Brassóban még előbb következhetett be az új iskola létesülése, miután Honterus János az 1539-ben általa átdolgozott és kiadott *Catonis disticha moralia* már azt szolgálhatta. Kevéssel utóbb követhették ezeket az erdélyi szász városokban (Segesvár, Med-

gyes, Besztercze, Szászrégen) feltűnedező protestáns iskolák, úgyszintén Déva, hol Tordai Andrással az iskola is átalakult, és Szászváros, melynek collegiumát csak imént juttatá országos emlegettetéshez a két Kuun gróf: tudniillik Kocsárd, a fejedelmi alapító, és Géza, az európai híru tudós szobrainak szobor leplezési ünnepe.

Békefi érdeméül tudhatjuk be, hogy ma már az ország minden részéből ismertté vált városi és falusi iskolákkal illusztrálhatjuk középkori műveltségi állapotaink emelkedettségét s 15 olyan káptalani iskoláról beszélhetünk, melyeknek gyérszámú történeti emlékeiből az is határozottan kiviláglik, miszerint, főleg a török háborúk megállandósulása előtti nyugodalmasabb időkben, a papi pályára készülők mellett a nemességből is feles számú növendéket oktattván, az általános műveltségnek is fejlesztői valának ezek a legrégebb időtől fogva. Békefi ugyanis a káptalani iskolák keletkezését 1028 tájáig, vagyis egészen Szent Istvánig documentálja. A Szent Gellért legendából kitetszőleg u. is Gellért püspök a Marosváron, vagyis Csanádon általa létesített iskola kibővítésére a Székesfehérváron elhíresült hasonszerű iskolából nyert második tanerőt. A püspökhöz a legenda szerint egy napon harmincz környékbeli magyar szüle azzal a kéréssel hozta el gyermekeit, hogy taníttatná ki azokat papokká. A püspök alkalmas házban helyezé el az ifjakat és Valter mester nyelvtannal, zenei oktatással (*scientiis grammaticae et musicae*) kezdé meg a tanítást. Csakhogy a nemesek és más előkelőségek szintén jelentkezni kezdtek gyermekeikkel, kérve különösen a szabad mesterségek tudományában (*scientie artis liberalis*) való részeltetésüket is.

Az első harmincz növendék tehát az elemi oktatásban, olvasásban (*lectura*) és éneklésben (*canta*), a későbbiek pedig már a szabad mesterségek alapelemeiben vagyis a trivium tárgyaiban is kiképeztetést nyertek. Gellért szerint ugyanis «tanul-ságul adta Isten az eget a nyelvtan, a földet a szónoklattan, a napot, holdat és csillagokat a dialectica helyett és egyebek helyett egyebet, hogy e szép tantárgyak által minden teremtmény megismerje a teremtőjét.»

A mikor aztán a tanulók megsokasodásával Valter mester magát elégtelennek nyilvánítá az oktatás intézhetésére, a püspök Mór ezerzetest Székesfehérvárra küldte a király üdvözlésére, oly meghagyással azonban: tekintsen majd be az iskolákba is, a melyek akkor Székesfehérvárott virágzók voltak, s a tanulók

közül hozzon doctort, vagy oktatót magával. A kiválasztott Henrik, a tanulók segédmestere, engedvén a meghívásnak, Gellért püspökhöz ment, a ki a tanulók lectorává tette, míg Valter ezentúl az éneklés mestere maradt.

A csanádi iskola ugyan jó ideig nem tűnik fel levéltári emékeinkben s bár első cantora (éneklő kanonokja), Péter, csak 1285—1300-ból, első lectora, Benedek 1299—1300-ból ismeretesek, azért Szent István után is virágoznia kellett. Így 1402. szept. 28-án Mihály fia Eligius, egy 18 év körüli ifju, többekkel az iskolába haladólag útközben merő pajzánságból nyilazni kezdvén, véletlenül fejbe lőtte egyik társát, a miért Rómában emberölés bűnétől (irregularitas) való felmentetését s áldozó pappá (presbyter) való felszenteltetését kelle utóbb kérelmeznie.

A székesfehérvári iskoláról, jöllehet az a csanádinak oktatót adhatott, szintén hézagosak a levéltári értesítések. Péter éneklő kanonok csak 1184-ben, Vasvári Márton fia Zlandus lector pedig 1236-ban, Imre sullector 1335, Gál succentor 1232 jőnek először említésbe. Itt működhetett az a scholastikus is, a kit III. Imre pápa 1216-ban a győri püspök és a nyitrai főesperes mellett nyilatkozatra hívott fel a tárgyban: vajjon a pannonhalmi apátság tizedjoga velök szemben elévült-e vagy nem?

A nagy hírű veszprémi iskola őskoráról még később s csakis annak szomorú pusztulása kapcsán nyerünk értesülést. Csák Péter nádor ugyanis 1276 május vagy júniusában a vele viszálykodó Németújvári Péter püspököt embereivel megrohanván, még a templomot és iskolát is feldulta s a nagybecsű könyvtárral és archivummal együtt úgy elhamvasztá, hogy mindent alapjából kellett elől kezdeni. Pedig a mint IV. László 1276 november 18-iki felújító okleveléből kiderül, ebben az iskolában «a szabad mesterségeket a virágzó hírnév attól az időtől fogva ragyogta be . . . melyben Magyarországon a keresztyén vallás meg kezdett volt gyökerezni». Az iskolában ugyanazon király oklevele szerint «a jogtudományt is művelték, sőt az játszotta abban a legfőbb szerepet». Ebből kifolyólag ezt egyetemi jellegűnek tartották sokáig, holott Békefi meggyőző érveléséből kétségtelen, hogy nem lehetett studium generale, máskülönben a király neki és nem a veszprémi egyháznak adja vala a felsegélésül szánt síófoki vám jövedelmét, mely addig a somogyi ispánnak járt. Az esztergomi iskola létezését szintén Szent Istvánig menőleg bevilágítják Békefi kutatásai. Arnold bajor szerzetes hosszú,

veszedelmes hajózással 1028—1030 táján Esztergomba érkezvén, hat hétig pihent ott, mely alatt Szent Emmerán tiszteletére a megfelelő responsiumokkal antiphonokat szerevén, azokat a kis papokkal (clerici) és szerzetesekkel betaníttatá s az ünnepen el is énekelteté. Sőt Sükösd 1272-ben scholasticus képes pecsétjével az iskolamester árpádkori ruházkodásnak mikéntjéről is tájékozódott. A bokáig érő tunicában könyvvállványa előtt ülő scholasticus jobb kezével épen foliánsát forgatja. A körirat: S. MAGRI SIXTI SCHOLASTICI STRIGON. (S(igiellum) Mag(ist)ri Sixti scholastici strigon(ensis).

Az egri iskola legrégibb igazolását András egri püspöknek Pál 1262—1275-beli veszprémi püspökről szóló ama feljegyzésében kapjuk, mely szerint azt gyermekségétől az egyház és az egri püspökség neveltette. Tamás egri püspök 1421-ből a bécsi egyetemtől két deák embert — egy jogtudóst és a szabad mesterségek mesterét (magister in artibus) — kért. Ebből azonban szintén nem lehet magasabb egyetemi fokozatra következtetni, mert a káptalani iskolák képezvén a későbbi közjegyzőket, a hiteles helyek őreit s az összes állami és egyházi irodák fogalmazóit, azok jogi oktatás nélkül hivatalukat nem tölthetik vala be. Az 1444 júl. 4-én Tordai Zsigmond erdélyi egyházmegyes pap és a szabad mesterségek bécsi baccalaureusa tanuskodott az egyházmegyei zsinaton a kassai dézsma ügyre vonatkozó tiltakozásnál. A Szent István magyar királyról nevezett egervári prépost az 1436 jan. 13. alapítólevél szerint a misék alatt négy káplánnal és tanulóval (scholaris) tartozott énekeltetni. Bakocz Tamás egri püspök, 1493—1496-ban, udvartartási számadáskönyvében is ott szerepelnek az üdvözlők (recordantes) soraiban megajándékozott tanulók, a kik a nagy héten a szent sírnál is örködtek, zsolnárokat énekeltek és olykor kiváltságleveleket másoltak.

Kalocsán egy 1251-beli egyezés igazolja először a káptalani iskolát; Győrben a székesegyház déli szomszédságában állott az iskola, míg 1566-ban a katonai hatóság sütő helyiséggé le nem foglalta. Nyitrán 1111-ből ismeretes Vilmos «grammaticus»; Pécs első püspöke, Fulbert chartresi püspöktől Priscianus használt kézikönyvének egy példányát követe által kérte el, nyilván iskolája számára. Várad iskolájának legrégibb statutumairól Bunyitay Vincze kutatásai tájékoztatnak. Az iskolától Ányos lector, mint káptalani jegyző 1217—1235-ben, a tüzes vaspróbáknál ott szerepelt. Első éneklő kanonokja: M. 1199-ből, Valerian 1213—1215 ismeretesek. Vépi Péter 1427—1447-beli

lector az iskola mellett a szegény tanulók részére a Szent Lélekről elnevezett ispotályt alapította. Az iskola neveltje, Gordovai János 1444-ben Szegedi László mester vezetése alatt írta a németújvári ferenczeseknél őrzött két-hasábos papircodexet. Ugyanott Egervári László püspökségi kormányzó (gubernator) megbízásából 1475-ben Sztarai Máté másolta le a budapesti tudományegyetem könyvtárában őrzött *Guido de Columna Historia Trojanáját*. Az 1357 okt. 13-án László váradi kanonok, dékán és szeghalmi főesperes Orosi Simon fia nevű rokonát arról értesíti, hogy Imre fiát küldje bizalommal a váradi iskolába, hol jól fogadják és tisztességesen bánnak vele. Nevezetes emberek kerültek ki ebből az iskolából. Így Oláh Miklós esztergomi primás, ki Thurzo Zsigmond püspöksége alatt (1503—1512) Gerendi Miklós későbbi erdélyi püspök és Váradi Péter a kalocsai érsek társaságában tanult, 1535 január 30. levele szerint akkor Aesopus Apologosat Cassiaról is olvasták. A gyulafehérvári első éneklő kanonok Róbert 1213-ból, s 1490—1493 Szebenai János a szabad mesterségek és a kánonjog doctora 1498—1490, Megyericsey János daciai kutatásairól is nevezetes éneklő kanonok. Ugyanott az első sublector 1348 előtt Miklós, az első succentor, 1490-ből, János. A bácsi székeskáptalan iskolájáról kevesebbet tudunk. 1229-ben Sebestyén az első olvasókanonok, s 1158-ból Ezsau éneklőkanonok ismereteseik.

A zágrábi iskoláról 1334-ből kapjuk az első értesülést; de Pribiszlo ispán özvegyének eleiről is fel van jegyezve, hogy 1269 előtt ott neveltettek. Lomniczi és otoki Ferencz zágrábi kanonok, 1461 április 4-én vánkosait négy beteg tanulónak, grammatikai, logikai, philosophiai és theologiai könyveit a káptalani iskolának hagyta, egy szőlő fejében pedig Miklós prebendus és hivatali utódai karácsony táján négy szekér fát tartoztak a káptalani iskolának szállítani.

A társaskáptalani iskolákból az aradinak Fülöp olvasókanonokja s Pál éneklőkanonokja 1269-ből, Péter sublector 1326-ből, Jakab succentor 1318—1319. a legrégebb hirmondóink. Budáról 1482 május 11-ről Fehérvári Mátyás aeolyntus kéréséből kiderül, hogy az iskola a Duna mellett több tanítóval működött, kiket informatoroknak neveztek. A szegény tanulók maguknak és tanítóiknak az élelmet koldulással, alamizsnákból szerezték be s a tanulók egy része világi pályákon érvényesült. A tanulók együtt külön épületben, illetőleg külön czellákban lakozását, Szentendrei Márton veszprémi egyházmegyei acolythus

1495. esete is igazolja. Csázma, Dömös, Hanta, Háj-Szentlőrincz, Pozsega, Pozsony, Szepes, Titel, Vasvár társaskáptalani iskolákról is sok becses adalékkal gazdagítja Békefi ismereteinket.

A felhozott adatokból kitetszőleg úgy a székesegyházi, mint a társaskáptalani iskolák népiskolai alsó fokozatból indultak ki s az olvasás, írás, számvetés elemeitől fel a trivium és quadrivium tantárgyaival tetőzték be tanításukat. Az olvasás megtanulása akkoriban lassú és nehéz munkába került, s a zsoltárok emlékezésével gyakorolták be, a mi három esztendő is igénybe vett. Csakis az olvasni tudó növendékekkel kezdték meg az írástanulást, a mi ismét hosszú időt vett igénybe. A tanító táblára írta fel a másolandó betűket s a növendékek tábláikra kent viaszba stylussal utánozgaták azokat, miként a görög és római korban is történt. Utóbb csak a számadásnál használták a viasztáblákat, mert a haladottabbak nád- vagy lúdtollal írtak, mely utóbbi a X-ik századdal jött használatba. A tintát koromból, borkőből, szénből majd vitriolból ők maguk csinálták, s szaruból alakított tintatartóban hordták, vagy asztalra erősítették. A számításban is a rómaiak nyomdokain haladtak, s az abakust s az ujjakat használták. Az ujjak görbítésével, egymásra hajlításával fejezték ki a számokat s végezték a műveleteket s így nagy időbe került még az egyszeregy begyakorlása is.

Eleinte a lector, az olvasó kanonok maga tanított, a ki azonban tisztét lassankint a sublectorra hárította át. Esztergomban 1397-ben a canonica visitatio a segédtanítókat eltiltja a velük együtt lakozó társaknak a lakóhelyiségében folyó tanítástól s rokonát a segédtanító csakis a magister (sublector) tudtával és beleegyezésével taníthatta.

Már a tanítás kezdő fokán megkezdték a latin grammaticát s a declinatio, conuigatio begyakorlásával vesződtek. Ép oly fontos vala a gregorian éneklés tanítása is, s azért sátoros ünnepek előtt nyolcz, közönségesebb ünnepeknél legalább két nappal előzőleg minden más tanítás megszűnt, hogy a templomi énekeknek szentelhessék magokat. Az éneklő kanonok (cantor) teendői azonban szintén jó korán a succentor vállaira kerültek s ő is e czímet és méltóságot tartotta meg utóbb, mint a lector tevé.

Az elemi tanítás után a hét szabad mesterség: a septem artes liberales fokozatába került az ifjú. Ennek két csoportjából a triviumot alkotó grammatika, rhetorika és dialectika adta meg az alaki képzést, az tette a középosztály iskoláját, mennyiben

a quadriviumban az arithmetika, a musika, a geometria és astronomia már csak ott került egész terjedelmében előadásra, a hol megfelelő tanerővel rendelkeztek ezekre. A legtöbb helyen azonban hézagosan folyt ez utóbbiak tanítása, s még így is nyolcz évbe kerülhetett az egész tanfolyam.

Az iskolák külső szervezésénél is tanulságosabb bepillantást nyújt Békefi azok belső világába, szellemi műhelyébe, a mikor a középkor legelterjedtebb kézi könyveit is sikerült kinyomoznia. A grammaticát nagy Rhabanus Maurus szerint «scientia interpretandi poetas atque historicos et recte scribendi loquendique ratio» tudományát Donatusnak egész Európában kedvelt *Ars minor*ja szerint tanították nálunk is. Aelius Donatus grammaticája már 350-ben közkézen forgott Rómában; nálunk a XIV. századból mutathatja be első példányait Békefi. Így a gyöngyösi ferenczesek könyvtárából egy 1522-beli kiadást említhet fel. Címe: *Dialogus Magistri Donati grammatici iuvenibus scholaribus perutilis*. Impressum Vienne, 1522. Ennél érdekesebb a Keym Orbán budai könyvárus költségén 1517-ben Velenczében papirosra nyomtatott és bőrbe kötött példány, melyet Békefi az esztergomi főszékesegyházmegye könyvtárában talált. Címe: *Donatus Minor*, címlapján a Bold. Szűz a kis Jézussal, kinek a három király ajándékot hoz. Körülötte pásztorok, férfiak, nők. Alul: Urbanus Librarius, monogram, Kaym Buden(sis). A könyv díszes initialéiban a középkor lectorát és scholarisait állítja több változatban az olvasó elé s magasabbfokú iskoláztatásunknak felettébb nagybecsű illusztrációja. Legelül egy *P* betű ívében ott látjuk a főpapi süveggel bő tunicájában cathedrájáról az előtte álló s 15—16 éves serdülő ifjúnak magyarázó lectort. A mester szakállat, bajuszt visel s jobbját magyarázatra emeli. A scholaris feje fedetlen, tunicája földig ér s kezeit bő ujjába rejtve összefogva, figyel. A lector bal oldalán két íves románstílyű ablak világít be. A Magister szónál az *M* betű közepén az Üdvéztető maga ül a cathedrán, melynek előlapján kiterjesztett szárnyú és (heraldikailag) balra néző sas látható. A Pronomen *P* ívében három scholaris beszélget. A két szélső kalpagot visel, a középső feje fedetlen. Mindhárom czombközépig érő magyaros dolmányt és szintén magyaros szűk nadrágot hord. Kinézésük legalább is 20 évre mutat s délczeg termetük, fesztelen modoruk nemes ifjakra vall. Az Adverbium *A* betűjében egy álló scholaris látható. Fején süveg, testén tunica, baljában tintatartóféjét szorít melléhez, míg kinyújtott jobbában lúd-

tollat mutat. Ez tehát már meglett korú scholaris lehet, a ki cancellariai vagy más ilyesféle képesültségét fitogtatja tollával.

A haladottabb tanulók s a tanítók Priscianus *Institutio de arte grammaticaját* használták, melynek egy példányáért, mint említők, Bonipert pécsi püspök Szent István idejében egy emberét Fulbert chartresi püspökhöz Franciaországba küldötte volt. Szent István krónikása, Hartvik maga is azzal dicsekedett: hogy ifjú korában kis ujjában volt Priscianus (pedig a 16 első kötetet «Volumen maius», a két utolsót «Volumen minus» néven forgatták) «de vénségére már csak rémlett előtte». Priscianus segítségével magyarázták Donatus Arsját is. Angelus Politianus 1489-ben Hunyadi Mátyás könyvtárába egyebek mellett egy Priscianust is szállított. Estei Hippolyt esztergomi érsek könyvtárának 1490-iki jegyzékében is előfordul: Uno prisciano. A Magyar Nemzeti Múzeum három 1540 előtti Priscianus kiadás (1488, 1515, 1528) mellett egy XIV. századi s Heundorf János által írt hártya codexben is bírja: «Per Joannem de Heundorf descriptus». A gyulafehérvári Batthyányi könyvtárban egy olaszos betűkkel a XV. században írt *Priscianus* mellett két velencei kiadás is látható 1470- és 1492-ből. Ez utóbbit Henckel János lőcsei ifjú vette 1498-ban Krakkóban, tán tanulókorában, a mint ezt sajátkezűleg megörökíté: Joannes Henckel sum De Lewchowia és Hic liber est Johannes Henckel de Lewchowia comparatus Cracovie, 1498.

Donatus és Priscianus művének versenytársául szolgált Alexander de Villa Dei 1199-beli *Doctrinaleja*. Ennek egyik, Waechlinger István, a szabad mesterségek bécsi baccalaureatusa által 1450-ben hártýára írt s a Doctrinale harmadik részét tartalmazó példánya (161 4-r. oldal), a Magyar Nemzeti Múzeum, másika a budapesti egyetem 24. sz. hártýacodexe az egész Doctrinaleval és Ludovicus de Gaustis magyarázataival, egy nyomtatott példánya pedig Donatus grammatikájával Gyöngyösön a ferenczesek könyvtárát díszíti. Mindezeknél becesebb az esztergomi főegyházmezei könyvtár ama példánya, melyet szintén Keym Orbán nyomtatott 1519-ben s mely címlapjával a quadrviumok egyik középkori tantermét állítja elélnkbe. A gondosan faragott kathedrán ül a lector, arcza borotvált, fején pörge kalap, testén bő tunica, melynek pikkelyes galléra mellközépig ér. Jobbjával lekönyököl, míg hüvelyke és mutatóujja magyarázólag a mellközépen át van fektetve. A kathedra előlapján díszes vázából jobbra-balra hajló tulipán dísz egészen

oly modorban, a minők a székely kapukon és Kalotaszegen meglepik a vándort. A kathedra előtt jobbra-balra egymással szemben sorakozó padok elseje van kirajzolva, homlokukon egy-egy vésett virágdísz. A padokban 4—4 tunikás ifjú ül, kik kezeiket összefogják s fejükön szintén kalpagot hordnak. Az ifjak 20 évnél idősebbeknek látszanak, arczuk beretvált s mint a mester, ők is dús hajfürtöt viselnek. A tanártól jobbra-balra egy ólomkarikás üvegablak 35—35 üvegszemmel, míg a padló világos és sötét kelheimi palakoczkákkal van kirakva. Az egész terem igen lakályos, világos és tágas lehetett s középen széles köz maradt a ki- és bejárásra.

A grammatika elsajátítása után a tárgyi olvasmányok következtek. Használatban valának Avianustól Aesopus meséi, Catonak verses mondatai, (*Disticha moralia*). Ez utóbbinak 1446-ból hártýára írt nagyértékű példányát birja a gyulafehérvári Batthyány-könyvtár; míg a Keym költségén 1517-ben nyomott kiadást az esztergomi főegyházmegyei könyvtár őrzi; Cato műveit 1539-ben Brassóban Honterus, a városi iskolák reformatora is sietett *Catonis disticha moralia* címmel kiadni. Ez pedig kézzelfogható tanujele annak is, hogy tantervben, tankönyvekben a régibb káptalani iskolák szolgáltak az új protestans gymnasiumok mintaképeül.

A könnyebb prózai és költői olvasmányok után nehezebbekre tértek át. A költők közül Vergiliust is olvasták, mint a melyből Donatus és Priscianus példáinak javarésze kikerültek s a kinek Eklogáját Krisztusra vonatkozó jövendölésnek magyarázták. Lodomér esztergomi érseknek 1288 máj. 8-án kelt leveléből az is bizonyos, hogy a Georgicont már akkor olvasták, mert a IV. könyv 387 s következő soraiban előforduló Proteusra vonatkozik ez a levél. Kedvelték Ovidiust, sőt Horatiust is, kinek *Epistolarum* I. 18, 78—84. soraiból a rágalmazó és fogaival harapó Theont Lodomér érsek: «Theonino dente dilavians» alakban innen idézi említett levelében.

A hol azonban a pogány költőktől visszariadtak, ott Juvenecus, Sedulius és Prudentius járta. E mellett természetesen állandó olvasmányúl szolgált a szentírás is.

Eleinte még a tanulók a latin nyelvet nem értették, a tanár az olvasmány egyes szavait az anyanyelvre átfordítva s grammatikai és linguistikai szempontból fejtegette. Később már csak körülírta a régiségtani, mythologiai és történeti adatok közbeszövésével. E czélra tanárok és tanulók részére különféle com-

mentárok és szótárak léteztek. A hazai földön használt szótárakból legrégibbek a Finály Henrik által kiadott és culturtörténelmi jelentőségére s korára Tagányi Károly által megfejtett besztzercei szószedet, melyet Tótországi György besztzercei tanító régibb e fajta művekből írt össze, és a Szamota Istvántól a XV. század első negyedéről keltezett *Schlägeli magyar szójegyzék*. Murmelius latin-német-magyar szótárát 1533. Krakkóban, cím lapján a magyar címerrel, nyomtatták. Pesti (Miser) Gábor *Nomenclatura sex linguarum*áról 1538 márczius 27-én írja Bereghy Alb. pécsi prépostnak, hogy már kikerült a sajtó alól,

A grammatikai oktatásnál a declinatio és coniugatio mellett a helyesírásra és az írásjelekre is figyelmet fordítottak, s e végből a tanulók az olvasottakat saját szavaikkal reproducálták; de, főleg a költői műveket, be is emléztették s írásbeli dolgozatok (dictamina) alakjában számba is vették. A latin nyelvi fogalmazás szabatoságára, a képek és hasonlatok alkalmazására fő figyelmet fordítottak.

A trivium második tárgyára: a rhetorikára (szónoklattan) már csak vizsgálattal vették fel az alkalmasnak talált növendékeket. De magára szónoklatra kevés alkalmat nyujtván a középkor, beérték a szónoklattan szabályainak Cicero beszédein való megismertetésével. Tankönyvül Ciceronak *De inventione* és *Rhetorica ad Herennium* művét majd *Quintilian*, sőt *Martinus Capella*, *Alcuin* és *Beda* munkáját is használták. Nagy gondot fordítottak a «dictamen prosaicumra» vagyis arra, hogy a tanulók, mint a kiknek egy része a királyi cancellarián, a főurak, főpapok mellett nyert alkalmazást, leveleket és közokiratokat egyaránt jól tudjanak fogalmazni. Ezért avatták be őket a római jog és a történelem ismereteibe is, mert az államiratok rendesen fontos jogi kérdéseket és történeti vonatkozásokat tartalmaztak. Ezért állott nagy becsben a *Historia scholastica seu historie ecclesiasticæ libri IV*, melyet a párisi egyetemnek 1178-ban elhalt cancellárja, Petrus Commestor vagy Manducator szerkesztett s a genesisistől az Apostolokig halad. Hogy mennyire el valánálunk is terjedve, megítélhetjük abból, miszerint Muthmerius szepeesi prépost 1273-iki, László esztergomi prépost 1277-iki, a pozsonyi s a zágrábi káptalanok 1425-ben, a veszprémi káptalan 1429-1437-iki, a nagyszebeni plébánia XV. századi könyvtárában ott szerepelt. A dialectica, a szoros értelemben vett logica csak lassan jutott el későbbi tekintélyéhez. Alcuin szerint ennek segítségével vizsgálódhatunk, s a fogalmak meghatározása, az

igaznak a valótlantól való megkülönböztetése mind ettől függ. (Potens, quaerendi, definiendi et disserendi, etiam vera a falsis discernendi.) Épen azért Rhabanus Maurus «disciplina disciplinarum»-nak nevezi, mert a dialectica a XI. századtól a hittudományban is mind jobban érvényre emelkedvén, lassankint a grammatica fölé kerekedett. A közfelfogás szerint: «littera sordescit, logica sola placet.» Itt Boethius logikai tanulmányai mellett az ő fordításában Aristoteles «kategoriai» és *De interpretatione*, majd Porphyriusnak *Isagoge*-ja, Martianus Capella, Cassiodorus, Isidorus, és főleg Alcuin kivonatai valának használatban. Hazai iskoláink részére készülhetett Kaym Orban költségén 1515-ben Michael Uratislaviensis: *Introductionum dialectice quod congestum logicum appellatur. Argentinae* 1515 című munkája. Nagyban járták a dialectikai gyakorlatok, a vitatkozások is, melyeknek túlfajulását a tanár ellenőrizte s melyek a mai önképzőkörök és seminariumok előfutáraiúl vehetők. Hogy káptalani iskoláinkban a trivium mindeme tárgyaira kiváló gondot fordítottak, arról bő igazolást olvashatunk Békefinél. Az esztergomi «visitatio canonica» a sublectornak naponta három előadást tesz kötelességévé. Reggel a Vesperasra konduló első harangszótól kezdődött a tanítás és tanulás; így tartott egész esztendőn át az ünnepi rövid szünetek megszakításával. A nap reggeli óráiban az elemi csoporttal foglalkozhatott a lector, mert a tanulók összeségéhez alkalmazottan kezdte a grammaticát. Ezután vagy délben a felnőttek és haladottabbakkal folytatta ugyanazt, vagy logicát tanított, melyet a középkor dialecticának nevezett. A váradi iskolának Bunyitay által közzétett legrégibb statutumai szerint poeticaliakat olvastak abban. Zágrábban a Vesperae után, Váradon a «Nona» és «Vesperae» között, vagy más alkalmas órában szónoklattan (rhetorika) járta s a scholasticus a kiszabott órákon kívül vagy énekes és ünnepnapokon, a mint jónak látta, bölcsészeti s más ismeretekre oktatta növendékeit.

A triviumból a quadriviumba, Platon szerinti physikába, lépett át az ifjak egy része, mert csak a tehetségesebbek járták azt végig s a többség alig egyet-mást végzett belőle. Itt a számtan (arithmetika) jár elől. Nagy súlyt helyeztek tudniillik a «Computusra», mely az egyházi ünnepek kiszámítására s az egyházi naptár szerkesztésére képesíté a tanulókat, s leginkább Boethius *Institutio arithmetica*-ja szerint tanulták. Az arab számokat az algebraival Gerbert csak a XI. században ültetvén át Európába,

addig a római számokkal folyt nagynehezen a számolás. A szorzást például ismételt összeadással végezték; az osztásnál kerek számmal dolgoztak. Az abakust a quadriviumi fokozaton is alkalmazták némi módosítással, és még az Alcuin és Rhabanus Maurushoz hasonló tudósok is képesek voltak azt hinni, hogy minden szám titkos jelentéssel is bír. Magyarországi György *Arithmetice summe tripartita* Magistri georgii de hungaria című kézikönyve 1499-ből Szily Kálmán érdemes tudósunk méltatása szerint kellően illusztrálja a számtanítás akkori menetét. Az első rész az arithmetica kilencz speciesét: úgymint számolás, összeadás, kivonás, kétszerezés, felezés, sokszorozás, osztás, haladvány és a számjegyekkel való gyökvonást tárgyalja. A második a négy alapműveletet adja elő, a számok vetése szerint; a harmadik a négy hármasszabályt világítja meg alkalmas példákon, mint-hogy itt szerző is biztosabbnak érezte magát.

Az egyházi naptár készítésének érdekében az égi testek útait s pályafutását is tanulmányozni kellett, habár a szokatlanabb égi jelenségekből országveszedelmet valának képesek még a tanultabbak is jósolgatni. Az itt használt Computus egyik 1515-beli példányát Békefi birja, míg az esztergomi főegyházmegye könyvtárában egy 1520-beli kiadást őriznek. A váradi iskola részére Vitéz János Peuerbach bécsi egyetemi tanár által külön *Tabulae Variadienses* szerkesztett, s Esztergom iskolája ugyancsak Vitéznek köszönhette a *Joannes Regiomontanus «Tabulae directionum»*-ot az égi testek mozgásáról. A kezdőbetűjéről Císio Janusnak nevezett naptár tudvalevőleg általában el vala terjedve.

A mértanból a kör, a három- és négyszög területszámításán túl nem igen haladtak, míg a természetrajzot már terjedelmesebben s egészen helyesen a földrajzzal társítva tanították. Boetiusnak eredetileg Euclidesből kivonatolt *De geometria* cz. munkáját Gerbert a XI. században megtalálván, annak másolatát használták nálunk is. Dicuil *De mensura orbis terrae*-ja mellett Solinus *Collectanea rerum memorabilium* szintén kedvelt kézikönyv vala. Az állattanra a *Physiologia seu Historia Mystica Animalium* mellett a természetrajzra általában Sevillai Izidornak *XX libri Originum seu Etymologiarum*-a s később Rhabanus Maurus *De Universo* című műve valának elterjedve.

Első tekintetre meglepő, hogy a hittan önállólag nem szerepelt a káptalani iskolák tantárgyai sorában. Csakhogy akkoriiban minden tantárgyat vallási alapon tanítván és tanulván, annyival bátrabban mellőzhették ennek külön óratervét, mert

hisz az olvasást is mindjárt a zsoldárokon kezdték gyakorolni s onnan kezdve az egyházi írók a szentírással, a trivium és quadrivium fokozatain mindennaposok valának. A fenyítés joga a tanítást intéző sublectorra tartozván, csak súlyosabb esetek kerültek a lector, vagy éppen a káptalan és a vicarius elé. Fenyítő eszközül a vessző és az ostor, a carcer szolgált, s habár a fegyelmi eljárás is szabályozva vala, azért bizony szertelenségbe mentek a testi fenyítéssel. Maguk a tanulók ugyancsak törekedtek a fegyelmi szabályok megtanulására. Domokos Deak Visegrádról 1369 január 29-én Semjéni Mihályné nevű nőrokonától azért kért pénzsegélyt, mert Boetiusnak *De disciplina scolarium* című művéről írt magyarázatos munkát szeretné megvásárolni.

A tantermek fűtése nem volt általános, sőt Zágribban egyenesen el is tiltották, «mert a melegedés idővesztéséget okoz s elvonja a tanulástól a figyelmet». Azért mutatja a *Doctrinale* 1519-iki címképe kalpagosan a tanárt és a scholarisokat a tanítás folyamán s azért mutatkoznak az említett képek mindenikén tunicában a tanulók is. A fűtés mellőzése egyébként napjainkig tarthatá magát seminariumaink egy részében, például a gyulafehérváriiban, sőt a középkori hagyományokhoz göröcsösen ragaszkodó németországi intézetek, mint a Halleban virágzó híres *Franke-féle* intézet hálótermeit, jóllehet ugyancsak szellős padláshelyiségek, ezen hagyomány alapján még 1901-ben sem találtak fűtve.

A káptalani iskolák azonban, habár elég tekintélyes számban ismerjük is már azok működését, nem fogadhaták be a papi pályára özőnlő ifjúság nagy tömegét s jóformán az egyházmegyei központokon tömegesebben igénybe vett papság képzésére szorítkozhattak, kik mellett, mint a csanádi és többi példából megállapítható, feles számú nemesi ifjú is nevelődött, miután a nemesség a vele éles harcban álló városi polgárságnak még iskoláit sem igen kereste. Épen azért az Anjouktól kezdve a latinos műveltséggel bíró világi diákokat litterati néven különböztették meg a papi jellegtű clericusoktól. Békefi bő adat készlettel fejtegeti, miszerint a monostori és szerzetesi iskolák mellett a megyés plebanusok szintén részt vettek a papképzésben. A nagy távolság, s a közlekedési akadályok ugyanis a hivatásos iskolák felkeresését annyira megnehezítették, hogy a mai-nál sokkal nagyobb papi létszám hézagainak pótlása nem történhetett volna másként, ha plebanusok maguk mellé felvett gyermekeket maguk vagy megbizottjuk által az olvasás, írás, ének-

léssel az isteni tisztelet cselekményeire megtanítva, azokat oly módon a papi pályára ki nem képzik. Az esztergomi zsinat Szent László korában még így is kénytelen vala az iránt rendelkezni, hogy tanulatlan embert ne szenteljenek pappá, vagy ha már megtörtént, siessen tanulni, mert különben elmozdítják. De azért még 1397-ben is szükségesnek látta a káptalan a falusi papságnak az átlényegülés (transsubstantia) szavaiból való megexamináltatását. Így honosult meg a megyés egyházak papképzésével a plebanus «scholasticus», vagy «rector scholae», «magister scholae» titulusa: s ide vezethető vissza az a szokás, hogy az iskolamester még a XV. században is a plebanus asztalánál nyerhetett étkezést.

A káptalani és kolostori iskolák mellett tehát a megyés plébániák városi és falusi iskolái is lényegesen hozzájárulának már az Árpádoktól számíthatólag a világi elem műveléséhez is s nagyrészt ezekből került ki az a latinos tanultságáért az Anjouk korától litteratusnak nevezgetett világi elem, mely a nádor, országbíró, a bán, a vajda és a tárnokmester udvaraiban, s főleg a XIII. század második felétől megsokasodott jegyzői kar, melynek Hajnik Imre kutatásaiból megállapíthatólag, egy protonotarius igazgatásával biztosabb szervezetet kellett adni. Az Anjouk széles látköre, szervező tehetsége, művelt lelke, a belső viszályok megszüntetésével hazánk szellemi erejére is áldásos vala s főleg a külföldi iskoláztatás fejlesztésével nemzetünk pallérozódására nagy hatással volt. Honfitársaink közül már a hazai egyetemek létesítése előtt sokan megfordultak Párisban s habár Nagy Lajos királyunk 1367-ben Pécsen, Zsigmond 1389-ben Ó-Budán, Hunyadi Mátyás 1465-ben Pozsonyban egyetemeket alapítottak, azért a theologiai ismereteket igen sokan az 1365-ben IV. Rudolf által alapított bécsi egyetemen, sőt Rómában egészítették azután is ki. A bölcséleti és jogi tudományok kedvelői ezek mellett a Kázmér lengyel király által 1364-ben Krakkóban alapított egyetemre tódulának. De Bologna, Ferrara, Padova is csapatostul csalogatá magához a magyar ifjúságot, úgy hogy az okleveleikben mind sűrűbben feltűnedező scholaris, baccalaureus, licentiatus, magister és doctor legtöbbszörre itt művelte ki lelkét. A Vitéz Jánosok, Csezmiczei Jánosok s az a Báthory Miklós, kinek váci püspöki udvarában Galeotto Marzio előkelőséget és dicséretes munkásságot találhatott, mégis itthonn képezék ki magukat annyira, hogy Hunyadi Mátyás oldalán a magyarországi művelődésnek elsőrangú képviselőiként szerepelhettek.

A török háborúk fokozódó viharai azonban főleg a hadi vitézkedésre hivatott és kötelezett nemességet mind tömegesebben elvonta a magasabb iskolák rendszeres látogathatásától. Az olyan királyi íródeákok, a minő Porpáczi Lukács vala, a ki 1441-ben egy hirtelen elutazásakor egy-egy réz- és üveggyertyatartóval s jó törülközővel tizenkét iskolai könyvét sem felejté ki úti zsákjából, mindinkább ritkulni kezd, mert a katonai képzés érdekei kerekednek felül s a nemesi ifjak már gyermekkorukban bejutnak az iskoláktól többnyire elkülönített főuri várkastélyokba, s apródi szolgálatban szerzik meg jövőbeli minősítésüket. Jellemző példa erre Hunyadi János esete, a kiról, mint az ország gubernátoráról 1450-ben írástudatlanságot constatálának, mert Zsigmond udvarában apródoskodva, habár magát hazánk s a keresztyenség védőjévé képezheti, azért az írástanulás elsajátítására, nagy képességei ellenére, kellő alkalmat nem nyerhetett. Épen így történhetett meg az is, hogy Báthory István erdélyi vajda, Rozgonyi László, Guthi László írástudatlanságukra hivatkozva keresztvonásukkal örökíték meg magukat 1481-beli oklevelein. A Békefi által felemlített Paezman Tamás pályafutása 1458-ból hiven illustrálja a vitézkedő rend képzési módját. Mint gyermek Ujlaki Miklós udvarába került, s a többi apróddal és kamarással nevelkedett. Itt tanusított buzgóságát és hűségét Ujlaki kincstartósággal s utóbb udvari pohárnokságával jutalmazá.

Hazánk politikai helyzete s a nemesség honvédő feladata hozta magával, hogy a mikor a török támadások napirendre kerülésével örökös fegyverviselésre szólítá őket a haza védelme, a különben is körülményes betűvetésre mind kevesebb időt fordíthatott. Ez azonban világért sem igazolhatja Heltai Gáspár amaz elhamarkodott ítéletét, mintha Mátyás király azért hozatott volna külföldi tudósokat hazánkba, «mert látja vala, hogy a magyarok barbarusok és csak bárdolatlan parasztok volnának és semmi egyébre igen jelessek nem volnának, hanem csak az egy nagy vitézségre.»

Heltai emez elfogult s a tényleges állapotok nehézségeivel számolni nem tudó, de nemzeti kvalitásunk elbírálásánál fokmérőül idézgetett ítéletére a legfrappansabb czáfolatot Békefi könyvében kapjuk meg. Ez a munka középkori művelődésünknek igazi kincsesháza s hiteles adatokkal világítja meg egész Szent István koráig visszamenőleg a feltünő szépszámú falusi és városi iskolák mellett virágzott s a világi elem képzésében is jótékonyan szerepelt káptalani iskoláknak nem csak szervezetét,

hanem tankönyveit és belső élettevékenységét is. Békefi munkáját tehát a felemelő tudattal teheti le az olvasó, hogy hazánk, habár a török háborúk dulásai közepett egyes országnagyjai nem szerezhettek is nagyobb iskolázottságot, a királyság megalakulásától számíthatólag a művelődés intézményeivel is versenyt tudott tartani a nálánál kedvezőbb és nyugodalmasabb helyzetben fejlődő nyugati népekkel s az általános műveltség színvonala, már az Árpádok legelejétől kimutathatólag tantervben, módszerben, sőt a támadás eszközeiben is mindig azokéhoz igazodnak, már ezért sem igen maradhatott azok mögött oly messzire, miként az avatatlanok és rosszakaróik hirdetni szeretik.

Téglás Gábor.

Újabb lyrai költészetünk néhány hajtása.

1. Taxus: *Hamvasztás*. 1907—1910. Budapest. Lampel R. könyvkereskedése. 8-r. 64 l.
2. Sík Sándor: *Szembe a nappal*. Versek. Budapest. 1910. Az Élet kiadása 8-r. 160 l.
3. Ifj. Wlassics Gyula: *Az én gályám*. Versek. Budapest. 1911. Singer és Wolfner kiadása. 8-r. 55 l.
4. Farkas Imre: *Lys*. Budapest. 1910. Singer és Wolfner kiadása. 8-r. 111 l.

Azt a korszakot, mely nagy eszmékért tudott küzdeni s az egyén életét a nemzet s az emberiség szolgálatába állította, új idők váltják fel. Lassanként érthetetlen lesz mind az ifjú, ki töprengés nélkül ölelte magához kedvesét, mind a hős férfiú, ki erős meggyőződéssel rohant eszményeiért a halálba. A huszadik század gyermeke, mielőtt kiürítené vagy elvetné az élet poharát, előbb kétkedve elemzi a pohár tartalmát. Korunk sokkal kiábrándultabb, hogysem eszményeket feltétlenül tudna tisztelni, de nem oly durva, hogy vágyait a test gyönyörűségei kielégítsék; elég erős a rombolásra, de az alkotásban elernyed ereje. A kor-szellem kigúnyolta régi társadalmak világnézetét, égis magasztalta az önzést, de az egyén túlságig finomult érzéseivel s lényegget kereső értelmével kételkedik jogában s szenvedélylyel védi holnap azt, mi ellen ma szentségtörő kezét emelte.

Érdekes kérdése lyrai költészetünknek, vajjon e zűrzavaros, forrongó, ellentétes lelki élet fülsértő összevisszaságban, vagy pedig magasabb összhangban fog-e nyilatkozni. E kérdéssel áll

kapcsolatban az a négy kötet költemény is, melyek nem régiben tüntek fel irodalmunkban.

Az első kötetet, melynek czíme *Hamvasztás*, Taxus írta. E név mögött gyengéd, nőies egyéniség rejtőzik, kinek életeleme a szeretet, sorsa a csalódás. Ez a lélek nem ismeri a gúnyt, egyetlen menekülés számára a szabad természet: a magyar róna, a csillagos ég, a zajongó vad tenger. Néha festői részletek ragadják meg figyelmét, de inkább leköti tekintetét a messzeség, mint a virító almafa s a hőszinű kökényvirág. A végtelen természetben sejtelmes érzések, ködös gondolatok lebegik körül, mint évszázadokkal előtte India nagy fiát, ki fényes palotájából a puszta mélyébe vándorolt s az örömök és kínok legyőzésében, a szenvedélyek halálában új életet talált. A sebzett léleknek titkos gyönyört rejteget a magány — a végtelenséggel való kapcsolat érzetét, a nagy természetbe való feloszlás gondolatát.

Mily kár, hogy e költői lélek nem találja meg mindig az összhangos hatás eszközeit! Gyakran egy-egy hangulatos kép, egy-egy finoman átérzett allegoria művészi fegyelemről tanuskodik, egyik-másik versszakban népdalaink rhythmusa csendül meg, de máskor félbe maradt gondolatok mossák el az értékes hangulat körvonalait, vagy rhythmustalan, rímtelen, prózai sorok fedik el előttünk a költő lelki világát. Ha a *Hamvasztás* írója ismerné a compositio s a magyar költői nyelv titkait, talán arra volna hivatva, hogy a fájdalom harmoniáját vezesse be költészetünkbe. Így költeményei inkább a lélekbuvárt érdeklik s hasonlítanak ahhoz az elhagyott havasi erdőzúghoz, mely csak önmaga számára tartogatja a rügyfakadás s a lombhullás változatait.

Sík Sándor lelki világát főkép a képzelet mozgatja *Szembe a nappal* című verskötetében. A költő érzelmei s gondolatai ködbe vesznek szemünk előtt, világnézetét inkább sejtjük, mint ismerjük. Vallásos áhitatában Krisztust vallja mesterének, megrendülve borul le a Golgothán a Megváltónak vérző sebe előtt, de hite inkább sovárgás, mint a magas erkölcsi eszmény megértése. Ép így elfátyolozza a költemények írója fajszeretetét s feleihez való vonzalmát is. A kedélyélet mélységeit a lyrai költészetben semmi sem pótolja; legfeljebb csak rövid időre feledteti a képzeletnek szemképráztaató játéka.

Elég gazdag s elég merész Sík Sándor képzelete, de gazdagsága könnyen csábítja kicsapongásra, merészsége pedig szeszélyre. A képzettársításban inkább keresi a járatlan ösvényeket, mint a

természetes utakat. Így történik aztán, hogy gyakran a szót is gondolatnak nézi, képek helyett pedig ködgomolyokat rajzol elének. Mikor szerelmének tárgyait felsorolja, az áprilisi szellő, a hasadó, harmatos bimbó, a nagy szemű, nevető gyermek mellé kerül a vér és tűz is, holott mindkettő ép úgy lehet az életnek és alkotásnak, mint a halálnak s rombolásnak jele. Máskor az «ezüstfehér, aranyfehér, némafehér» holdról beszél, melynek «sugára hallgat és hazug». Majd összezavarja az allegoriát a valósággal s «a hulló sugárban, fehér sugárban, fehér ruhában» szótalanul látja maga mellett haladni öcscsét és hugát. Ki igazodnék el e zűrzavarban, midőn az élet jelképe egyszer az az út, melyen a három testvér halad, később pedig «fehér fénykoszorú, hús holdsugárból sápadt korona»?

Sík Sándor képzeletének azonban nemcsak tévedései, hanem erényei is vannak. Különösen feltűnnek ezek, mikor a költő elhagyja a sejtelmek, hallucinatiók, symbolumok országát s a természet ihleti meg lelkét. A bólogató lomb, a zizzenő fűszál, az aranszemekkel behintett puszta, a tó, melyen a halovány holdfény reszket, a Vág romantikus környéke az a világ, hol a csapongó képzelet minden apró s nagy mozzanatot észrevesz s biztos vonalakkal vet elének. Egész gazdagságával tűnik fel e képzelet a *Vág ritmusai* című fejezetben. A *Vág születése*, *Virradat a Vágon* című költeményekben a hatalmas képek, melyekkel a költő a természet munkáját festi, mind bizonyítékai a költő értékes alkotó erejének. Elég biztosnak látszik a költő szeme akkor is, mikor egy-egy múltó hangulatot akar elének vázolni a templomos házból, melyhez annyi kedves emlék köti. Mindez bizonyítja, hogy a költői képzelet büntetlenül nem tagadhatja meg eredetét: a valóságot.

Leginkább szabadjára ereszti szeszélyét Sík Sándor költeményeinek külső formájában; szinte tetszeleg magának a magyar verstan törvényeinek megvetésével, mintha abban a naiv hitben ringatná magát, hogy az újítás egyúttal haladást is jelent. Gyakran egy-egy merész szó-összetételben, egy-egy ingatag mondat-szerkezetben önkényesen bánik a magyar nyelvvel is. Másrészt tagadhatatlan, hogy több versében a magyar rhythmusnak újszerű zenéje hangzik fel s a magyar költői nyelvnek ép ereje nyilatkozik.

Sokkal többoldalú költő-egyéniség bontakozik ki ifj. Wlassics Gyulának *Az én gályám* című kötetében. Érzékeny lelket látunk itt magunk előtt, mely ép úgy megérzi saját belső életének s a

kor eszméinek változásait, mint a nyárfának hajlós nyelű levele megrezdül a szellő legkisebb érintésére. Ez az érzékeny lélek megérez s följegyez minden szél-áramot, a mely éri, s a melyeknek önkényt kiteszi magát. Értelme, műveltsége, akaratja nem engedték, hogy érzelgős siránkozás rabjává legyen, de minél mélyebben érzett, minél élesebben látott, annál sötétebb lett a ború, mely egész valóján elhatalmasodott. Tulajdonképen e borús kedélynek megvillanásai ifj. Wlassics Gyula költeményei.

A bonyolult lelki élet magában véve is becses ad e költeményeknek, e mellet növeli értéküket az a mód, a hogyan a költő megvilágítja s megítéli fejlődésének mozgalmait. A *régi vagyok* című költemény írója még búsul a magyar nótán, de sírni nem tud, még mulat a víg beszéden, de már nem nevet, még összeszi kezét a templomban, de az imádságot elfeledte. A biztos értelem munkája látszik meg a borult kedély rajzán a *Nevetésem* s a *Találkozás* című költeményekben is. Ez utóbbiban a küzködő lélek szinte önmagát elemzi szét; zord pajtásnak nevezi saját bús egyéniségét.

Zord egy pajtás. Hideg, mogorva,
Mintha sohsem mosolygott volna.
Csak les, les egyre bús szemével.
Aludni sem hágy. Nappal-éjjel
Kisért, hogy olvassak belőle.
S istenem! — én úgy félek tőle.

Ebben a sötét világban a nemzeti érzés is borús. A *Bús magyar ének*-ben ellentéteknek szakadatlan sora a magyar nemzet története. A nagy kezdések, tüzes kirohanások mellett ott állanak a félbe hagyott felbuzdulások, az elfeledt bánatok; a nagy indulattal megbosszult apró sértések mellett ott vannak a hallgatva túrt elnyomások. Ily zord képeknek természetes hatása az a szomorú felkiáltás:

Jaj nekünk, jaj nekünk, szegény magyaroknak!

Egyik-másik költeményben az ellentétek halmozása keresettnak látszik, néha felesleges túlzások takarják el a belső világ képét, de általában elég tárgyiasággal tudja a költő elemezni saját egyéniségét s okos számíttással helyezi el a fényt kedélyéletének rajzában. Bonyolult világnézete úgy tűnik fel, mintha nemesebb kifejezője lenne mindannak, mi zaklatott korunk lelkében végbe megy.

Ifj. Wlassics Gyula költeményeinek egyik értékes tulajdonsága a kiművelt ízlés is, mi oly sokszor hiányzik újabb lyrai költészetünkől. Sok elmeéllel világítja meg *Az én gályám* írója hangulatainak, érzelmeinek s gondolatainak eredeti birodalmát, s gondosan alkotja meg költeményeinek szerkezetét is; ügyesen alkalmazza a fokozást s a csattanót. Kisebb költeményeiben (*Relicti, Bölcső és koporsó, Reggel és este, Nem irigylem, Félék*) szellemes ellentéteken építi fel gondolatsorait. Néha epikai formába önti érzelmeit. Ily keresetlen egyszerű elbeszélésben nyilatkozik emberszeretete a *Csendes utas* című költeményében. A csendes utas egy úszó lomha nagy árnyék, mely a Dunán halad lefelé, s melyet a költő levett kalappal kísér messze a sötét éjszakában,

Imát mormolván ájtatos szépen,
Csöndesen, búsan, mint temetésen.

Az egész kötetből mint legművészbibb alkotás emelkedik ki a *Lidércznyomás* című költemény. Egy éji szörny akarja elrabolni a költő kedvét, színes álmait, meséit. Kérdőn, könnyes szemmel néz körül a bánat fia, de egyszerre egy fehér leány hajol föléje s így szól: «Ne félj!

Ne félj, hisz még a könnyed megmaradt.

— Lám megmaradt! —

Örülj, örülj, amíg sírnod szabad . . .»

Itt nincs egy felesleges szó sem. Minden hangnak s képnek jelentős szerepe jut a költői hatásban s a művészi gonddal kiszámított forma mégis természetes megnyilatkozása a megható költői gondolatnak.

Komoly, sötét világnézet, élesen megvilágított gazdag kedélyélet, gondos szerkesztésben s csinos előadásban nyilvánuló finom ízlés általános jellemvonásai e költeményeknek. E tulajdonságok mellett ki nem feledkeznek meg szívesen egy-egy feltűnni vágyó kifejezésről, egy-egy alaktalan gondolatról vagy zavaros gondolat-sorról, mikor mindez talán inkább az irodalmi divatnak, mint a költő egyéniségének köszöni létét? A ki olyan komolyan bírálja meg belső életét és költészetét, mint ifj. Wlassics Gyula, az bizonyára hamar megszabadul majd a divat tévedéseitől s fejlődésének új fokán csak annak enged helyet költészetében, mi a művészet szellemével s a költői egyéniség jellemével összhangban van.

Míg ifj. Wlassics Gyula verseinek gyűjteménye inkább szép ígéret irodalmunk számára, addig Farkas Imre újabb költe-

ményei hosszabb fejlődésnek jogosan remélt eredményei. Farkas Imre költészete olyan, mint az a napsugaras völgy, hol sötét erdők váltakoznak virágos rétekekkel, hol a sziklabérczek aljában tiszta patakvíz suttog, s hova csak a távolnak lilás ködön keresztül látszanak a meredek havasok ormai. Változatos e költészet a személy torzítása nélkül, érdekes vegyülete a borúnak és derűnek, ellentéte a vad örömknek s a kínzó fájdalomnak, nem szenvedély nélkül való, de a szenvedélyeket, a riktó színeket csak tompítva tűri meg. Így mutatkozik be Farkas Imre költői egyénisége legújabb költeményeiben is.

Farkas Imre főérdeme az előadásban áll; szívesen tanul régibb íróinktól, de nyugtalan természete új eszközökre is vágyódik. Magyar alexandrinjei ritka szabályosak; másrészt vannak költeményei, hol könnyedén túlteszi magát a verstan követelésein s vagy csengő-bongó rímekkel akarja pótolni a verssorok rhytmusát, vagy az ütemek végén hagyja el a rímeket, mint az omló zene akadályait. Nyelve színes, inkább illik a bájhoz, mint a fenséghez, inkább alkalmas az elmosódó hangulatok, titkolt fájdalmak festésére, mint a megrázó tragédiák magyarázására.

Az összhangos költői előadás eszközeit szépen alkalmazza Farkas Imre azokban a lyrai költeményekben, melyeket könyvének végén *Melódiák* czíme alatt foglalt össze. Bájos dalok ezek; bennük a szerelmes költő ábrándjai vonulnak el előttünk. A leg-többre jellemző az elfinomult érzés, mely ködös hangulatokba foszlik szét.

Antik selyembe, virágos brokátba
Szeretnélek felöltöztetni én,
S mikor az alkony kékes ködbe bágyad,
Játszani neked halk melódiákat,
Amíg szemedben elborul a fény.

Gyakran kellemesen csendül meg a szeretetreméltó könnyelműség hangja, hogy elűzze a paróka, selyem harisnya és csattos czipő korába illő érzelgősség veszedelmét. Rokon e hang szerelmi népdalaink érzelmvilágával. Ily magyaros jókedv hangzik fel végső accordként az utolsó költemény végén e sorokban:

Emlékeim derüjébe
Emelt fővel visszanézve,
Isten bizony nem sajnálom
Édes, bolond ifjuságom.

Különös értéket ad Farkas Imre új versgyűjteményének az az elbeszélő költemény, melynek címét viseli az egész könyv. A költemény főhőse egy magyar parasztfiu, kit Párisnak első szobrászává avat múzsája, a szép szőke leány, Lys. A diadal elkábítja a szobrászt, s egy Tisza-parti gazdag földbirtokos leányáért elhagyja bűvös eszményképét. De Lys maga a művészet volt. A boldogtalan szobrász Párisba rohan s keresve keresi Lyst, az elvesztegetett eszmét, a művész lelkesedését.

Farkas Imre az elbeszélésben is hű maradt költői egyéniségéhez. Alakjai környezetükkel együtt elmosódtak, meseszerűek. Azonban a költemény szerzőjének becsúgyát nem is izgatta a biztos jellemrajz, inkább érdekelte Lys szerelmének s bűvös hatásának rajza; inkább lelkesítette a költemény lyrai alap gondolata: a művészetnek minden tekinteten felül álló nagy szerelme. Így *Lys* valóságos lyrai mese, melynek minden részét vonzó költői egyéniség sugározza be, s mely ép ezért még hitetlen korunk előtt is hitelre talál.

* * *

Nagy önámítás volna az a gondolat, hogy a fentebb emlegetett négy könyv megoldotta, vagy csak meg is közelítette volna lyrai költészetünk fejlődésének nagy kérdését, de ép oly igazságtalanság volna az is, ha nem látnánk bennük költészetünk új korszaka felé vezető utakat vagy ösvényeket. Új utak keresése sok tévedéssel jár, nem mindig vezet haladásra, de a keresés, ha őszinte és komoly, magában véve is tiszteletreméltó, mert életet jelent.

Papp Ferencz.

Schönherr Gyula emlékezete.

A Schönherr Gyula dr. emléktábla leleplezése alkalmából kiadja özv. Schönherr Antalné. Szerkeszti Morvay Győző. Budapest, 1910.

Schönherr Gyula 1864-ben született s 1908-ban halt meg 44 éves korában. E rövid élet utolsó öt esztendejét a végzetes idegbetegséggel való küzdelem foglalja el. Szomorú vége egy eredményekben nem szegény s még több eredményt ígérő tudós pályának.

Schönherr élete utolsó éveiben, mikor elméje homályosodni kezdett, verseket is írt. Lehetetlen meghatottság nélkül olvasunk e versek egyes sorait. Egyszer így ír:

Oh hulljatok le rólam zord bilincsek,
Hiszen lelkemben ott vannak a kincsek.
Hadd kezdjem újból ifjú életem!

De a zord bilincsek nem hullottak le, egyre metszőbb fájdalmakat okoztak és megölték az ifjú életet. Súlyos csapás volt ez nemcsak a derék családra nézve, melynek az elhúnyt szemefénye volt, hanem közéletünkre nézve is. Nem vagyunk felette gazdagok tehetséges tudósokban s a tehetségek közül is sokan pártfogás hiányában, mostoha körülmények miatt, melyek fejletlen társadalmi viszonyainkkal s rosszul kormányzott kulturális állapotainkkal vannak kapcsolatban, nehéz akadályokba ütköznek és nem fejthetik ki teljes erejüket.

Schönherr pályája azonban szerencsés volt; némi küzdelem után pártfogói segítségével független helyzetbe jutott és emelkedőben volt, mikor a végzet a mélységbe döntötte. Pártfogói közt első helyen kell említenünk gr. Teleki Gézát, ki nemzetiségének hagyományos tudományszeretetével s a legőszintébb jóakarattal szolgálatot tett a közügynek, mikor Schönherrt segítette. E kötet bevezetésében is néhány meleg érzéstől sugallott sorban emlékszik meg a korán elhunyról.

Schönherr rövid életéhez képest elég nagy és értékes munkával fizetett a jóindulatért. Megírta Corvin János első igazi életrajzát, Zsigmond és Albert királyok korát, a magyar történetnek e jelentékeny félszázadát forráskritikai tanulmányok alapján tárgyalta a *Millenniumi Történetben*. Nagy része volt több tudományos vállalat s társulat szervezésében s vezetésében. Számos bibliographiai, genealogiai s történelmi tanulmányt írt.

Alapos és gondos író volt. Illetékességgel szólt az országos történet lényeges kérdéseihöz s a mellett szeretettel mélyedt el a részletek tisztázásába is. Zsigmond királynak internationalis vonatkozásokban gazdag korára nézve az ő összefoglalása valószínűen hosszú időre a legjobban tájékoztató munka marad. Izléssel írt s tárgyilagosan; kerülte az üres fordulatokat.

E kötetben Morvay Győző, ki *A nagybányai középoktatás történetében*, a magyar pædagogia történetéhez elismerésben részesült adalékot nyújtott, Schönherrnek csak Nagybánya történetére és culturalis mozgalmaira vonatkozó cikkeit s tanulmányait gyűjtötte össze. Schönherr életrajzát is megírta minden részletre kiterjedő figyelemmel.

A család és a szerkesztő úgy hitték, hogy a nagybányai cikkek összegyűjtésével áldoznak a legilöbben Schönherr emlé-

kének. Mert Schönherr hű fia volt szülővárosának. Heckel Istvánról, Nagybánya legrégebb könyvkiadójáról írván, észreveszi benne azt «a vonzódást a szülőváros iránt, mely ma is legjellemzőbb vonása e város fiainak, melyről Nagybánya igazi szülőttét megismerhetni: hogy bárhová megy, nem tudja feledni szülőhelyét s ha másképp nem, legalább gondolatban, érzelemben mindig fenntartja vele az összeköttetést». Ilyen igazi nagybányai volt Schönherr Gyula is. Bárhol kutatott, német vagy olasz földön, bármily fontos történeti kérdések érdekelték, szíve hangosabban dobogott, ha Nagybányára vonatkozó adatokat talált; Nagybánya kulturális mozgalmi mindig lekötötték figyelmét.

Ez az érzés nagyon becses országos szempontból is. Minálunk van ugyan elég localis hazafiság, de nagyrészt mégis anyagi érdekek ápolásában nyilvánul. A vidéki élet gondozásában az igazi kulturális érzéknek nálunk még nem igen nagy a része. Schönherrben a localis hazafiság a történeti, irodalmi és művészeti cultura iránt nagy érzéssel párosult. Ezért mondjuk az ő érzését becsesnek, mert ha Széchenyi korában helyén volt kulturális központ teremtése, most már rég ideje van annak, hogy vidéken is teremtsünk minél erősebb művelődési központokat. Schönherr Nagybánya történetét is meg akarta írni, itt összegyűjtött dolgozatai úgy tekinthetők, mint készületek a nagy munkához. De maga a monographia félben maradt.

Csak az első fejezetek vannak megírva belőle. E néhány fejezet az őstörténettől a városi élet kezdetéig terjed. Sokoldalú ismerettel és kritikai érzéssel vannak megírva e fejezetek. Látjuk belőlük, hogy Schönherr oly monographiához készült, mely az általános viszonyok ismeretéből kiindulva, a szeretettel összegyűjtött részletek jelentőségét kellően bírta volna értékelni.

Az ő nagybányai monographiája díszre lett volna helytörténeti irodalmunknak.

Ha megint akad oly nagybányai tudós, ki, mint Heckel és Schönherr, bárhol járva, hű fia marad városának, bizonyára sokszor idézi majd e kötetet, mert nagy hasznát fogja venni Schönherr előkészítő munkájának. A műveltségében emelkedő és multját megbecsülő Nagybánya földje könnyű lesz Schönherr hamvainak.

Új magyar könyvek.

Babits Mihály. Herczeg hátha megjön a tél is! Költemények. Budapest, 1911. Nyugat. (8-r. 104 l.) 3 K.

Bán Aladár. Felhők és sugarak. Költemények. Budapest, 1911. Budap. Hirl. (8-r. 175 l.) 3 K.

Bevilaqua Béla. A valóság problémája. Ismeretelméleti tanulmány. Budapest, 1911. Kilián Fr. (8-r. 67 l.) 2 K.

Biró Lajos. Nyári zivatar. Regény. Budapest, 1911. Singer és Wolfner. (8-r. 190 l.) 3 K 50 f.

Domingó (Horváth István). Fakadó vizek. Elbeszélések. Kaposvár, 1911. (Budapest, Rényi K. biz.) (8-r. 155 l.) 2 K 40 f.

Edda-dalok. Ó-izlandiból fordította Gábor Ignác. 2. kiadás. Budapest, 1911. Lampel R. (8-r. XVI; 118 l.) 5 K.

Ferenczi Kálmán (Árkosi). A pálfalvi szélmolnár. Elbeszélések. Budapest, 1911. Szilágyi B. (8-r. 157 l.) 3 K.

Franklin kézi lexikona. I. kötet. A—Gátvíz. Budapest, 1911. Franklin T. (8-r. VI, 510 l.) A 3 kötet ára 54 K.

Gábor József. A jegyzőné regénye és más novellák. Budapest, 1911. Benkő Gy. (8-r. 75 l.) 1 K 70 f.

Hevesi József. Fehér lelkek. Elbeszélések. Budapest, 1911. Budap. Hirl. (8-r. 253 l.) 4 K.

Janosits József. Kikötő-építés. Szombathely, 1911. (Budapest, Kilián.) (8-r. 562 l.) 25 K.

Kabos Ede. Damajanti. Az én novelláimból. Budapest, 1911. Nyugat. (8-r. 198 l.) 3 K.

Kmety Károly dr. A magyar közjog tankönyve. 5. javított kiadás. Budapest, 1911. Grill K. (8-r. XXXI, 568 l.) 14 K.

Komjáthy Jenő. A homályból. Költemények 1876—1894. 2. kiadás. 4-ik ezer. Budapest, 1910. Benkő Gy. (8-r. 383 l.) 6 K.

Kőrösi Henrik és Szabó László. Az elemi népoktatás enciklopédiája. Szerkesztette —. I. kötet. A—H. Budapest, 1911. Franklin T. (8-r. XVI, 559 l.) 16 K.

Korányi Sándor dr. báró. Belorvostani előadások. I. évfolyam. II. sorozat. Budapest, 1911. Singer és Wolfner. (8-r. 254 l.) 6 K.

Kristóffy József. Választójogi beszédek. Az előszót és magyarázatokat írta Méray-Horváth József. Függelék: Kristóffy törvényjavaslata. Budapest, 1911. Athenaeum. (8-r. XXIII, 784 l.) 4 K.

Lénárd Jenő. Dhammó. Bevezetés a Buddhó tanába. Budapest, 1911. Lampel R. (8-r. XII, 352 l.) 6 K.

Lyka Károly. Az érem- és plakettművészet stilusa. Budapest, 1910. Kilián Fr. utóda. (8-r. 64 l.) 1 K 20 f.

Macay Béla. Hegyen-völgyön. Természeti és vadászképek. Budapest, 1911. Franklin T. (8-r. 220 l.) 6 K.

Nagy Matild. Igaz hazugság. Elbeszélések. Budapest, 1911. Nagel O. (8-r. 92 l.) 2 K.

Olcso Könyvtár. Alapította Gyulai Pál. Szerkeszti Heinrich Gusztáv. Budapest, 1911. Franklin T. (16-r.)

1608—17. * *Castle Ágnes és Egerton.* Rockhurst, a víg czim-bora. Angolból fordította Esty Jánosné (311 lap.) 2 K.

1618—19. szám. Örmény regék. Fordította és bevezetéssel ellátta Gopcsa László dr. (71 l.) 40 f.

1620—24. * *Barrie J. M. Margaret Ogilvy.* Angolból fordította Haraszi Gyula. (178 l.) 1 K.

1625—28. * *Lenau Miklós.* Az albiak. Szabad versek. Fordította Lövi József dr. (139 l.) 80 f.

Palágyi Lajos. A Hesperidák kertje. Drámai költemény. Budapest, 1911. Toldi L. (8-r. 78 l.) 2 K.

Petőfi-Könyvtár. Szerkesztik Endrődi Sándor és Ferenczi Zoltán. Budapest, 1911. Szilágyi B.

25. kötet. *Csernátoni Gyula.* Petőfi-tanulmányok. (167 l.) 1 K 20 f.

26. * *Kéry Gyula.* A Petőfi-ház története és katalogusa. (182 l.) 1 K 20 f.

27. 28. * Petőfi a világirodalomban. Írták Lenkei Henrik, Kont Ignác, Baróti Lajos, Körösi Albin, Vikár Béla és Vera. (8-r. 295 l.) 2 K 40 f.

29., 30. * *Endrődi Sándor.* Petőfi napjai a magyar irodalomban 1842—1849. Egykorú nyomtatványok másolataival. (543 l.) 4 K.

Radó István. Mesélés. Elbeszélések. Budapest, 1911. Benkő Gy. (8-r. 115 l.) 2 K 40 f.

Szemere György. A Kont-eset. Fantasztikus regény a XXI. századból. Budapest, 1911. Franklin T. (8-r. 328 l.) 4 K.

Szemészet (A —) kézikönyve. Szerkesztette Grósz Emil és Hoor Károly. III. kötet. Budapest, 1911. Franklin T. (8-r. XI, 824 l.) 24 K.

Timon Ákos. Magyar alkotmány- és jogtörténet különös tekintettel a nyugati államok jogfejlődésére. 4. bővített kiadás. Budapest, 1910. Hornyánszky V. (8-r. XI, 807 l.) 20 K.

Vondrasek József dr. A gyógyszerészi gyakorlat kézikönyve. Gyógyszerek, kozmetikai és technikai készítmények előiratai. Budapest, 1911. Gyógyszeres egyesület. (8-r. LXXXIII, 447 l.) 30 K.

Wlassics Gyula dr. Az én gályám. Versek. Budapest, 1911. Singer és Wolfner. (8-r. 55 l.) 2 K.

Zsigmondy Árpád. Szénelőkészítés. Az »Országos Bányászati és Kohászati Egyesület« által a gróf Teleki Géza-díjjal kitüntetett pályamű. Budapest, 1911. Kilián Fr. (8-r. VI, 143 l.) 6 K.

A JENI-ZÁGRAI NÉPLÁZADÁS.*

— Emléklapok 1878. —

Hogy mindaz érthető legyen, a mit elmondani akarok, meg kell jegyeznem, hogy a berlini szerződés XIX. cikkének értelmében Kelet-Rumélia pénzügyi igazgatása már most is az európai commissiót illeti s hogy még f. év október havának 17-ikén (1878) a commissio egy határozatot hozott, melyben kijelenté, hogy átveszi a financiális administratiót, megállapította ennek módozatait, kinevezett saját kebeléből egy albizottságot a pénzügyek vezetésére s elhatározta egy igazgató kinevezését, végre pedig abban állapodott meg, hogy ezen egész határozatot mielőbb közölni fogja a kelet-ruméliai orosz hatóságokkal, melyek kötelezve lesznek a commissio pénzügyi közegeinek pártolást és támogatást nyújtani, annyival inkább, mert az említett határozat egyhangulag, tehát az orosz delegátusok szavazatával is, fogadtatott el, s így kötelezővé vált az orosz kormányra s az orosz kormányzatra nézve.

Mindez valóban megtörtént. A commissio bizonyos Schmidt Adolf nevű egyént, az ottoman bank egyik magasabb rangú hivatalnokát választotta a tartomány pénzügyi igazgatójává, a pénzügyi bizottságba pedig az angol, francia és török második commissariusokat, t. i. Donoughmore lordot, de Coutouhy-t és Abró effendit. Már november 5-ikén közölte a commissio nemcsak Schmidt megválasztását, hanem az október 17-iki határozatot is Sztolypin tábornokkal, Keletrumélia kormányzójával, kinek e szerint köteles-

* A néhai nagyemlékű szerző irodalmi hagyatékából közöljük ez emléklapokat, melyek a kelet-ruméliai (1878) pacificatióra érdekes fényt vetnek.

ségévé vált ezen határozatot s azon tényt, hogy ezentúl az összes pénzügyi igazgatás Schmidttől fog függni, a tartomány hivatalnokaival közölni s őket engedelmességre felszólítani.

Ezen idő óta tehát valóban a pénzügyi bizottság és Schmidt kezelték a pénzügyeket, bár folytonos akadályokkal küzdve az orosz hatóságok részéről, de ezeknek elősorolása nem tartozik ide.

Filippopolisban és a nem messze fekvő Tatar-Bazardszikban Schmidt már átvette a közpénztárakat, a commissio rendeletére meghagyván állomásaikon az ott talált bulgár hivatalnokokat, így pl. Filippopoliban bizonyos Gésovot,¹ kiről még több ízben lesz szó. Szükségesnek látszott a többi pénztárakat is a tartomány kerületi főhelyein átvizsgálni és átvenni. A pénzügyi bizottság tehát elhatározta, hogy Schmidtet Donoughmore lord kíséretében e célra kiküldi. Az érintendő helyek lettek volna: Haszkiői (a Filippopoli-drinápolyi vasút mellett), Jeni-Zágra (a Drinápoly-jambolij szárnyvonal egyik állomása), Jamboli (ugyanazon szárnyvonal végpontja), Szlivnó (pár órányira Jambolitól észak felé), Karnabad, Aidos (keletre Szlivnótól), majd Burgas és Achiola,² a Fekete-tenger partján.

Schmidt és Donoughmore lord együtt, a fentebb említett Gésov, két szolga és egy bulgár zsandár kíséretében december 10-ikén indultak el Filippopoliból Haszkiőibe. Én elhatároztam, hogy másnap utánuk megyek Horowitzczal,³ a haszkiői állomásnál találkozunk s ismét együtt folytatjuk utunkat talán Szlivnóig, a honnét én visszatérek, ők azonban tovább utaznak, most már Horowitz által is kísérve, kinek feladata lett volna számomra azon vidékeken különféle adatokat gyűjteni.

Ennyit bevezetésül.

¹ Később bulgár minister.

² A régi Anchialos.

³ Horovitz Ede, a közös pénzügyministerium b. h. osztályának első osztályfőnöke, akkor követségi titkár.

Deczember 11.

A vonat Filippopoliból Drinápoly felé reggel fél nyolcz-órakor kellene, hogy induljon. Ez azonban itt sohasem történik. A ruméliai vasutakon a legnagyobb hanyagság uralkodik. A híres báró Hirsch-féle társaság, mely félig francia s most már félig osztrák, kezeli azokat. Báró Hirsch 60—80 millió forintot nyert a török vasutakon s így természetesen, hogy még többet óhajt nyerni és ezért a ruméliai vonalakat teljesen elbanyagolja, tudván, hogy úgy az oroszok, mint a törökök kénytelenek a vasutat használni, bármilyen állapotban van is. A háború előtt e pályának évi jövedelme 7000 franc volt kilométerenként, a háború óta 22,000 francot vesz be s ezen nagy nyereség mellett, egyetlen egy vaggont sem javítottak ki, a harczokban elpusztult indóházakat nem építették fel, csak fabódékkal pótolták. Képzelnétek, hogy kétévi folytonos katonaszállítás, és pedig kivált oly piszkos katonaság szállítása, mint az orosz, mily állapotba helyezte a vasúti kocsikat. Talán még a harmadik osztály a legtisztább; a második és első osztály azonban oly piszkos, hogy arról fogalma sem lehet annak, ki nem látta. A szövet darabokban lóg le az ülésekről, vagy tátongó repedéseket mutat; eredeti színét természetesen régen elvesztette, a zsiros orosz csizmák mindenütt ragadós fekete foltokat hagytak hátra; az ablakokból hiányzik a függöny, vagy rongyokban lebeg ki és be; gyakran még az ablak is hiányzik. Ezenfelül minden orosz tiszt igyekszik egy coupéban egyedül lenni s azért mindenkor küzdeni kell a bejuthatásért. Megemlítem még, hogy a vonatok itt csak nappal közlekednek, éjjel nem járhatnak — a bivalyok miatt, melyek különös előszeretettel a sínekre fekszenek éjjelenként s ennek következtében a vonat kizökken. E miatt a mozdonyok elől ékalakú vasszerkezettel vannak ellátva, melynek czélja a síneken fekvő bivalyokat eltolni, a mi azonban nem mindég sikerül. A közlekedés tehát, mint említém, éjjel egészen megszűnik.

Néhány nappal elindulásunk előtt a vasút igazgatója Filippopoliban volt s hallván útitervemről, megígérte, hogy Drinápolyból a szalonkocsit elküldi számomra, melyet aztán

tetszésem szerint használhatok, kiakasztatván bármely állomáson s az éjjelt is, ha jónak látnám, abban töltvén. Azonban az elutazást megelőző napon sürgönyözött, hogy Totleben orosz főparancsnok veszi igénybe a szalonkocsit s így nem küldheti el. Ez volt az első, bár valóban még nem nagy kellemetlenség.

A vonat másfél órát késve érkezett Tatar-Bazardzsikból Filippopoliba. Hideg, esős, borús nap volt. Igen kevés podgyászszal, de annál több bundával és lábszákkal felszerelve foglaltunk helyet egy coupéban, melyet az állomásfőnök egészen rendelkezésünkre bocsátott, egyszersmind telegraphálván Tirnovába (hol a jambolii szárnyvonal elválík), hogy egy coupét tartsanak számunkra készen.

A vidék Filippopolitól kelet felé igen szép. A vasút a széles, termékeny térségen kanyarog végig, melyet éjszakra a Balkán, délfelől pedig a Rhodope-hegy láncolata zár be. A ködös esőn át azonban a hegyláncolatok nem voltak láthatók s így inkább csak képzelniünk kellett azokat. A rossz idő hatása alatt elálmosodva értünk délután egy óra tájban a hasszkiói állomásra, a hol Donoughmore lord, Schmidt és Gésov már vártak reánk és beszállottak coupénkba.

Hasszkiói városa, hol működésüket tegnap megkezdték volt, mintegy két órányira fekszik a vasúttól délfelé. Tegnap délután érkeztek oda Donoughmore lord és Schmidt, Gésov kíséretében. A kerületi főnök, egy Zatkalik nevű orosz kapitány, igen szívesen fogadta őket s kitünőbbéket adott nekik. Schmidt kérdésére azonban, hogy kapott-e utasításokat, melyeknek értelmében Schmidtet mint finanszigazgatót kell elismernie, azt válaszolá, hogy kapott ilyenforma utasításokat, de nem tartja azokat elégségeseknek; a pénztárt és a könyveket kész ugyan megmutatni Schmidtnek, de azok átvételét meg nem engedheti, sem a teljesítendő fizetéseket illetőleg a Schmidt rendeleteit egyedül érvényeseknek nem tekinti, ilyenekül csak a kormányzó parancsait tartja. Ezen nyilatkozat után Schmidtnek és Donoughmorenak le kellett mondaniok feladatuk teljesítéséről s nem volt mit tenniök, mint a pénztár helyett megelégedni a főnöknek, különben — mint mondák — igen jó

ebédjével. Küldetésük tehát mindjárt az első városban hajótörést szenvedett. E körülmény mindenesetre kedvezőtlen előjelül szolgált a többi pénztárak átvételét illetőleg is.

Két óra felé Tirnovo-állomáshoz értünk a Maricza partján. Itt tér el a szárnyvonal a drinápolyi fővonalról Jamboli felé.

Jócskán esett az eső, midőn kiszállva kocsinkból, a másik trainban helyet keresni megindultunk; de nem találunk. Az állomásfőnök nem tagadta ugyan, hogy kapott telegrammot Filippopoliból, de mint állítá, nincs kocsija s így nem adhat, és ezzel, azt hivé, hogy mi megelegszünk. Mi azonban kezdtünk erélyesek lenni s ezen fellépésünk következtében csakhamar csatoltak egy elsőosztályú kocsit a vonathoz, ugyanazt, melyben eddig utaztunk s melyet a másik vonatból kicsatoltak, kirakván a többi utazók holmiját. Ezzel azonban nem törődtünk. Keleten mindenki a maga bajával törődik első sorban, nem gondolva másokkal a legkevesebbet sem, még ha a legnagyobb kiméletlenséget követi is el. Csak ily módon lehet boldogulni.

Kocsink tehát volt s nemsokára meg is indultunk, mindjárt az állomás mögött egy hosszú vashídon haladván át, mely a Maricza két partját köti össze. A túlparton fekvő Szemenly falutól kezdve, a még némileg dombos vidék csakhamar ellapul, rendkívül termékeny, helylyel-közzel mocsaras síksággá. A folytonos eső álmosító hatása mellett is elég vigák valánk. A magunkkal hozott sajt, sonka, szardiniák és bor mindenkit felvidítottak. Végre azonban az élelmiszerek elfogytak s teljesen besötétedett. Lámpa nem égett a kocsiban; volt ugyan lámpa, de többszöri kísérlet után sem voltunk képesek meggyújtani.

Hat óraker este érkezünk a jeni-zágrai állomásra sötétben, esőben, mindenütt a legmélyebb sártól környezve. Csakhamar megtudtuk, hogy a nacsalnik (főnök) kocsit küldött elénk két zsandárral. Ez némileg megnyugtató s podgyászunkat behordattuk egy nyitott, fából épült színbe, mely állomási épület gyanánt szolgált, miután az előbbi a háború alatt elpusztult. Egy papírlámpa kétes fénye mellett halmoztuk fel a bundákat és táskákat. Ekkor azonban

kiderült, hogy az elénk küldött kocsi egy nyomorult taliga, melyben alig fér el két egyén. Felszólítottuk tehát Schmidtet és Gésóvot, hogy üljenek fel, menjenek be a városba s küldjenek értünk még vagy két szekeret. Másfél órát kellett várnunk. E hosszú időt részint a nyitott szinben, részint egy kunyhóban, mely «restaurant» gyanánt szolgál, töltöttük, a hol legalább theát kaptunk.

Végre megérkeztek a rendelt kocsik, t. i. két ökrös-szekér, egészen üresen, még szalma sem volt bennök, a mire ülni lehetett volna. Ez a látvány nagy vigságra indított bennünket. Választás nem lévén, nekiláttunk a felkapaszkodásnak, a mi a nedves, csúszós szekérodalon, a teljes sötétségben, nem csekély fáradsággal sikerült. A bundákat szőrrel befelé az egyik szekérbe helyeztük s ezekre ültünk Donoughmore, Horowitz és én, egymás hátahoz támaszkodva. A másik szekérre a táskákat rakták s a szolgálók kapaszkodtak fel.

Így vonultunk be Jeni-Zágrába. Az út, lépést haladva a sártengerben, mintegy fél órát tartott. Teljesen megbarátkoztunk már az utazás ezen nemével, csak azt óhajtottuk, hogy fel ne forduljunk, mert valószínűleg sohasem lettünk volna képesek a sárból kibontakozni. E kellemetlen fürdőtől megóvott a sors.

Végre megérkeztünk a nacsalnik házához, vagyis inkább a vályogkerítéshez, mert a ház azon belől az udvar közepén állt. Megszabadultunk tehát esőtől, sártól, ökrösszekértől. A nacsalnik legjobb szobáját, különben az egész házban az egyetlent (mert ezenkívül még csak egy kanczellária s egy cselédszoba volt), bocsátotta rendelkezésünkre. A szoba kicsi volt, török szokás szerint sok ablakkal sűrűn egymás mellett. Az egyik ablaktábla hiányzott; természetesen pótolhatatlan hiány Jeni-Zágrában; de ezen mi nem búsultunk. Kárpótlást nyújtott a kemence, mely jó meleggel biztatott. Az összes bútortatot egy hosszú pad, két szék s egy fehér faasztal tette. Miután öten voltunk, hoztak még egy fa-kanapét vagy ágvat, tulajdonkép szélesebb minderluk * táblát;

* Kerevet.

vánkosok és takaró azonban teljesen hiányzottak. Donoughmore, Horowitz és én e szobában szándékoztunk hálni, Schmidt egy üres és tágas fali almáriomban, Gésov pedig a nacsalnik kanczelláriájában.

Sajt, tojás, kenyér, cognac, bor és thea nyujotta a vacsorát. Víz kevés volt s az is borzasztó rossz és piszkos, úgy hogy nem ihattunk s az előbb említett folyadékokra kellett szorítkoznunk. Ágyneműről természetesen szó sem lehetett. Ennél fogva le sem vetköztünk, hanem fölöltözve s bundáinkba takarózva töltöttük az éjjelt, én, Horowitz és a hosszú Donoughmore a szélesebb padon, Schmidt az almáriomban a földön. Kemény volt ez az ág s a szél is be-befujdogált a törött ablakon, de azért mégis aludtunk.

Deczember 12.

Mosdás és öltözködés nélkül készültünk el reggel. A reggeli ugyanazon fogásokból állott, melyekből a vacsora.

Tíz óra felé azután mindnyájan megindultunk a rendőrség háza felé, a hol a kerületi pénztár őriztetik. A nacsalnik s pár gendarme kísérték bennünket. Iszonyú sárban jutottunk a pénztár épületéhez, mely egy nagy udvar közepén áll. Faépület, mint e vidéken valamennyi, elől tornáczczal. Néhány lépcső vezet fel a piczike sötétes szobához, hol a könyvek s a ládák el vannak helyezve. Ebből a szobából csak egy kijárási van a tornáczra. Két alacsony ablakon át hatol be az elégtelen világosság.

A szobában találtuk a pénztárnokot s a könyvvivőt, mindannyian bulgárok, s egy bulgár zsandárt szuronyos puskával őrt állva néhány láda mellett, melyekben, mint mondák 30.000 franc van, Dondukov herczeg, a bulgáriai orosz biztos ajándéka a jeni-zágrai szűkölködőknek. Ezen összeg tegnap érkezett meg.

Leültünk a kis szobában, úgy, a hogy lehetett, egy padra s pár székre és Schmidt azonnal hozzálátott a könyvek átvizsgálásához.

Schmidt kérdésére a nacsalnik azt válaszolá, hogy a kormányzótól vett utasításokhoz képest kész a könyveket s

pénztárt átadni, s egészen és mindenben Schmidt rendelkezése alá helyezni a pénzügyi adminisztrációt.

Alig dolgozott azonban Schmidt félért, midőn egyszerre egészen elsötétedett a szobában. Az ablakra tekintve láttuk, hogy a tornác megtelt zsibongó néppel s hogy sokan épen az ablakok előtt foglaltak helyet. Kérdeztük, hogy mi ez? Azt a feleletet nyertük, hogy az udvaron s a tornáczon sok nép gyűlt össze, mely tudni óhajtja, hogy kik vagyunk s mit akarunk. A nacsalik kiment s elmondta nekik, hogy mily küldetésben járunk, a mire nagy zaj támadt. Az emberek azt kiabálták, hogy el akarjuk vinni a pénztárt Konstantinápolyba s hogy azért jöttünk, hogy visszahozzuk a törököket az országba. Nem lehetvén dolgozni sem a lárma, sem a sötétség miatt, jobbnak láttam kimenni, remélvén, hogy lecsillapíthatom őket, s elmondottam nekik, hogy nagyon csalódnak, mert sem az egyiket, sem a másikat nem akarjuk. A míg így az ajtó előtt a szoba felé tolongó emberekkel beszéltem, hátam mögött 15—20 asszony berontott a szobába. Ekkor én is visszatértem, nem akarván Donoughmoret, Horowitzot és Schmidtet magunkra hagyni, a kik egy szót se tudtak bolgárul. Az asszonyoktól megkérdeztem, hogy mit kívánnak? Majdnem mindnyájan egyszerre kezdtek beszélni, könnyek és kiabálások közt panaszkodván el a borzalmakat, melyeket a törököktől kellett szenvedniök, férjeik, fiaik, rokonaik meggyilkoltatását. Mondtuk nekik, hogy nagy mérvben résztveszünk szomorú sorsukban, de fájdalom, mindezen már nem segíthetünk, mondják meg tehát, hogy jelenleg mit óhajtának s mit tegyünk értök. Erre azonban csak az előbbi kifakadásokba törtek ki ismét, némelyek most már majdnem vadul kiabálván. Kívül a férfiak is mind nagyobb zajt ütöttek s tolongani kezdtek erősebben az ajtó felé, melyet belülről egy zsendő tartott bezárva. A helyzet válságos volt. Ha az ajtót benyomják s a tömeg mindinkább izgatott állapotban beront a szűk szobába, melyből, mint említém, nem volt más kijárás, mi mintegy foglyokká lettünk volna s a legjobb esetben legalább néhány kemény ütleggel kellett volna menekülnünk. A bolgár hivatalnokok már sápadoztak s teljesen elvesztették lélek-

jelenlétöket. Engem egy percze sem hagyott el nyugalmam ; látván, hogy a szobában levő asszonyokkal nem boldogulunk többé, azt izentem a férfiaknak, hogy küldjenek be 3—4-et maguk közül s ezekkel fogunk szólni; de erre reá nem állottak. Ekkor azt ajánlottam nekik, hogy vonuljanak el a tornáczról az udvarra s igérjék meg, hogy egyszerre csak egy fog beszélni, ezen esetben kimegyünk s szóba állunk velök.

Ezt elfogadták, zajosan az udvarra vonultak, mi pedig kimentünk a verandára s én a nacsalnikkal ennek szélére állottam. Gésov is mellettem volt, hogy szavaimat tolmácsolja, mert ha értek is bolgárul s egy keveset tudok is beszélni, hosszabb beszédet nem tarthattam volna. Ekkor azután a következőket mondtam nekik: Mi nem azért jöttünk, hogy a pénztárt Konstantinápolyba vigyük, nem óhajtjuk a törökök visszatértét sem előmozdítani. Teljesen osztozunk fájdalmukban a szenvedett csapások fölött s azért vagyunk itt, hogy segítsünk rajtuk. Jelenleg valamennyi keresztyén állam, s ezek között Oroszország is, egyetért s közösen küldöttek ide egy commissiot, melynek feladata jó kormányzatot teremteni s biztosítani a nép jólétét. Ez az európai commissió küldötte ide Schmidtet mint finantz-directort, hogy átvegye a pénztárt s neki jogában és hatalmában áll a meglévő pénz egy részét épen a nép szükségleteinek enyhítésére fordítani. Így állván a dolog s mi egyedül az ő javukat tartván szem előtt, fölszólítom őket, hogy engedjék nyugodtan bevégezni munkánkat, mert időnk ki van mérve s ha akadályoznak, semmit sem végezhetünk.

Egy bolgár paraszt, egészen közel lépve a verandához, most egy hosszabb beszédet kiabált el nagy hangon. Anglia — így szólott többek között — egykor barátja volt a bolgároknak s azzal hitegette őket, hogy segítségökre lesz a törökök ellen. De miután az angolok elhagyták a vidéket, a törökök ismét visszatértek; a szónok erős kifejezésekkel szidalmazta Angliát s kijelenté, hogy mindnyájan halálosan gyűlölik a törököket s nem fogják tűrni azoknak visszatértét. Ezután a magas politikára tért át s hosszabban

elemezte a san-stefanoi béke előnyeit, mely megteremté a nagy és egyesült Bulgáriát s ezáltal eleget tett a nép kívánalmainak.

Erre én kijelentém, hogy ily fejtegetésekbe e helyt nem bocsátkozhatunk; nincs semmi közünk sem a san-stefanoi békéhez, sem az egyesült Bulgáriához. Egyszerű a nép érdekében jöttünk ide s ezért azon reménynek adtam kifejezést, hogy munkánk folytatását nem fogják többé gátolni.

A tömeg azonban nem nyugodott meg, hanem még zajosabb kezdett lenni, hogy egyedül az egyesült Bulgária képes őket kielégíteni, s hogy ők nem akarnak hallani sem a berlini szerződésről.

A nacsalnikhoz fordulva azon kérdést intéztem hozzá, hogy képes-e ily körülmények között biztosítani a munka nyugodt folytatását. Ő azt felelé, hogy ezt nem teheti, de a rend fentartását a városban biztosíthatja. Egy perczig haboztam, vajon ne szólítsam-e fel a nacsalnikot, hogy a rendelkezésére álló néhány zsandárral kísértse meg a tömeget szétütni. De csakhamar eszembe jutott, hogy a commissio állására nézve az országban nem lenne előnyös, ha erőszakot használna feladatának teljesítésében. Ha karhatalomra lesz szükség, alkalmazzák azt az oroszok. Már ekkor világosan láttam, hogy ezen néplázadás tényéből a commissio csak hasznot húzhat az orosz kormányzathoz való viszonyát illetőleg, ha t. i. mi óvatosan és mérsékelten viseljük magunkat.

Ennélfogva felszólítottam a tömeget, nyilatkozzék határozottan, akarják-e, hogy folytassuk munkánkat, vagy sem, mivel mi semmit sem óhajtunk tenni akaratu ellen. Ha nemmel válaszolnak, készek vagyunk eltávozni. Természetesen minden oldalról kiabálták, hogy ne folytassuk a munkát.

Ekkor a nacsalnik lépett elő, felmutatta a Szolypin tábornoktól vett rendeletet, megmagyarázta, hogy a kormányzó tábornok, a ki a herceget képviseli, elismerte a commissiót s hogy Schmidt ezen commissio nevében jött ide. Azután kérdezte a néptől, elismerik-e ezen rendeletet;

azt kiáltották, hogy nem. A naicsalnik titkára szólott ezután s igyekezett megértetni velök, hogy ha nem ismerik el Schmidtet, — közbe kiabálták: nem ismerjük el! — akkor nem ismerik el a kormányzót, — nem ismerjük el! — kiálták ismét; tehát a herceget sem, — azt elismerjük, volt a válasz.

Hogy véget vessek a jelenetnek, mely már úgy is hosszura nyult s különben is meggyőződven, hogy többé nem birunk a felzaklatott tömeggel, ismétellem előbbi kérdésemet, akarják-e, hogy folytassuk munkánkat vagy sem, s a tömeg nemmel válaszolván, elhagytuk a verandát.

Az udvaron áthaladván, a nép sorfalat állott két oldalt, de csöndes maradt. Csak midőn kiértünk, hallottunk nagy örömteljes zajt mögöttünk. Később megtudtuk, hogy két ember a pénztárnál maradt, jelt adni a többieknek, ha ismét visszatérnénk.

Ez az egész mozgalom, mint sok jelből volt alkalmam meggyőződni, jórészt előkészített dolog volt. E sorok csak útleirással foglalkoznak, a politikai mozzanatokot tehát mellőznöm kell. Csak két dolgot említek meg a teljesség kedvéért. A nép már eleve értesítve volt jöttünkről s már előtte való nap élénken tanácskozott a teendőkről; az a paraszt, a ki a szónok szerepét vitte, rossz kinézésű, műveletlen egyén volt, de nagy szájú; nem lehet kételkedni, hogy a mit mondott, másoktól hallotta. A másik pont, a mit meg akarok említeni, az, hogy a herceg, kit többször emlegettek s kit egyedül hajlandók elismerni, Dondukov-Korszakov, a san-stefanoi béke után egész Bulgáriának, most pedig Szófiában a bulgár fejedelemségnek orosz kormányzója, ki nagy népszerűsége tett szert a bulgárok között. Az európai lapok sokkal behatóbban foglalkoztak Dondukov egyéniségével és politikai irányával, hogysem itt e tárgyról bővebben kellene szólanom.

A kétségtelen kudarcz, melyet vallottunk, nem vert le bennünket; sőt mindnyájan azon megnyugtató öntudattal hatoltunk át a feneketlen sáron lakásunkig, hogy jól és helyesen viseltük magunkat.

Az idő semmit sem változott, kellemetlen hűvös köd borult a vidékre, néha-néha esővé változván. Jól befűttetünk tehát törött ablakos szobánkba s hozzá ültünk ezalatt elkészült ebédünkhöz, mely csak ismétlése volt a reggelinek, megtoldva néhány juh-cotelettel. Midőn azt mondom, hogy hozzá ültünk az ebédhez, ez annyit tesz, hogy mindenki oda ült a szoba valamely zugába, a hol épen helyet talált, egy csonttal vagy darab sajttal a kezében. De még ezen kényelmetlen evésmódban is háborgattak bennünket Jeni-Zágra felizgatott lakosai.

Az asszonyok, kik már a pénztárnál is megjelentek volt, utánunk jöttek egész lakásunkig s kezdtek lármázni az udvaron. Ismét kimentem s kérdeztem, hogy mit akarnak s miben segíthetek rajtok, de ők csak mind azt hajtották, hogy férjeiket stb. a törökök felakasztották, megölték. Hiába magyaráztuk nekik, hogy mi igen sajnáljuk őket, hogy közülünk senki sem akasztott fel egyetlen jeni-zágrai lakost sem, ők csak folyvást lamentáltak, kiabáltak, átkozódtak. Többek közt azt is panaszták, hogy néhány jeni-zágrai lakost a törökök elhurczoltak Kis-Ázsiába s hogy ezek még most is ott vannak. Ezt hallván, felszólítottam őket, hogy írják össze a számüzötteknek a neveit s én, a mit csak lehet, meg fogok tenni érdekökben, hogy visszatérhesenek hazájokba. A nacsalnik egyik hivatalnoka elkészítette a névjegyzéket s erre az asszonyok végre megnyugodtak s eltávoztak, mi pedig nyugodtan elvégezhattük frugalis ebédünket.

Jeni-Zágra egyike azon városoknak, melyek legtöbbet szenvedtek a háboruban. Bulgárok és törökök egyaránt pusztították s így aztán a különben sem nagy városka majdnem egészen feldulatott. Délután, ellenére a csepergő esőnek s a borzasztó sárnak, kimentünk a nacsalnikkal körüljárni a romokat. A ki még nem látott ily elpusztult várost, az bajosan alkothat magának fogalmat arról a szomorú képről, melyet az nyujt. A házak majdnem földig lerontvák, mindenütt az erőszakos égetés nyomait viselvén magukon, kerítések többé sehol sem állnak, csak itt-ott jelzi még némi magasabb földhányás nyomaikat; minden

lépten egy-egy kútra bukkan az ember, melyből még csak a gödör van meg s az is a legtöbb esetben félig behányva. Itt-ott még megmaradt egy-egy ház, vagy újból épült s az ily lakott épület a sok rom és pusztulás közepett még elhagyatottabbnak tünik fel. Egy órai járkálás után visszatértünk lakásunkra. Már sötétedni kezdett. Kissé szomorú volt besározott szobánk elégtelen butorzatával s a földön szerte heverő podgyászszal. Mi azonban eléggé vígan tekintettünk ki a homályos ablakon a sáros világba, a mely világot egy szomszéd ház vályogfala s egy kerítés határolt.

Gyertyát gyujtván, Donoughmore lord és Schmidt jelentéseket írtak a nap eseményeiről. Én csak utazó lévén itt, nem írtam semmit, mert hivatalos jellege csak Donoughmore-nak volt, mint a pénzügybizottság tagjának.

Kérdeztük a nacsalnikot és Gésovot, mit gondolnak, vajon ha tovább folytatnók utunkat, találkozánk-e hasonló ellenállással. Ők azt válaszolták, hogy ez nagyon valószínű. Ily körülmények között elhatároztuk, hogy visszatérünk Filipopoliba, mert ha a pénztárakat tényleg nem lehet átvenni, az egész út hiába történik.

Este hosszasan beszéltem a nacsalnikkal. Azokból, a miket mondott, csak egy dolgot jegyzek fel, mint igen jellemzőt. Azt állítá ugyanis, hogy noha a jeni-zágrai kerület és város oly roppant sokat szenvedett a törököktől, a bulgárok nem ellenzik a békés török lakosság visszatérését, csak a török hatóságok helyreállítását nem akarják tűrni. E tény is egy bizonyítékkal több arra nézve, hogy a mozgalom, melynek tanui valánk, nem volt egészen természetes.

Végre vacsorához láttunk. Valahol egy nagy kövér libát találtak embereink. A liba jól volt sütvé s mi alacsony székeken vagy táskákon ülve vettük körül a tálat s mint valódi kannibalok pár perc alatt szétéptük a nagy állatot. A kés és villa szerepét a kezek vállalták magokra.

Lefekvés és alvás épen oly módon történt, mint előtte való nap. Levetközésről vagy mosdásról szó sem volt. Éjjel erős szél kerekedett s a törött ablakon keresztül ugyancsak bezúgott szobánkba; de bunda és lábzsák jó szolgálatot tettek s én még náthát sem kaptam.

Deczember 13.

Már korán reggel felvertem az egész társaságot. Az öltözködés természetesen igen kevés időt vett igénybe, épen úgy a reggeli. Hét órakor reggel indultunk el csúnya ködös időben. Két szekér állott rendelkezésünkre; most már lovakkal s nem ökrökkel s ülés gyanánt egy maroknyi szalmával. Az egyik szekérra a podgyászt tétettük, erre ültek a szolgák is. Mi öten a másikon foglaltunk helyet. Ketten ültek a szekér fenekén, ketten az oldalfán, egy pedig valamiképp guggolt a többi közt. Egy lovas és két gyalog zsoldár kísért. Ha valami európai ember látott volna, meg lett volna győződve, hogy egy csomó elitelt embert visznek akasztani; azt hiszem, épen ilyen képe van az efféle expedióknak.

A vonat ismét késett s mi addig a vasuti restaurantnak csúfolt bódében lézengtünk. Végre megérkezett a train. Hely természetesen nem volt, csak nagy bajjal kaptunk egy képzelhetetlenül piszkos II. osztályú coupét. Midőn elindultunk, vettük észre, hogy az egyik ablak egészen hiányzott. Tehát ismét bunda és lábzsák.

Tirnovonál a dolog jobbra fordult. A Drinápolyból jövő vasutnál, melyre át kellett ülnünk, találtunk egy egész kocsit, melyet az igazgató küldött számunkra, azonfelül egy vasuti hivatalnok utazott egy kényelmes, két valóságos szobából álló kocsiban s meghítt, hogy menjünk oda, a mit meg is tettünk. A kályhában tűz égett s házigazdánk még enni is adott, a mit szívesen fogadtunk, mert már minden élelmiszerünk elfogyott.

Az idő is kitisztult s midőn Hasszkióihöz értünk, oly meleg volt, mint május elején.

Négy óra után érkeztünk meg Filippopoliba s ezzel három napi kalandos utunk véget ért.

KÁLLAY BENJAMIN hagyatékából közli

THALLÓCZY LAJOS.

LEAR KIRÁLY.

Lear egészen átlátszónak tetszik ugyan, mégis, hogy elemezzem, kelletlen érzéssel közeledem hozzá. Szentélyben áll előttem, külön, magányosan; ha reá fordítom gondolatomat, áhítat fog el, a fenségesnek borzadályát érzem, hegy-csúcson állok, melyre csak Shakespeare, csak ezzel a művével tudja emelni az embert. Nagy messzeségekbe és mélységekbe száll tekintetem, kimondhatatlan nyugtalanság vesz rajtam erőt, egyszersmind nagy lendülést érzek, mely a költő művéből árad belém. Gondolkodásom is ébred, de nem a műről tudok gondolkodni, hanem a mű gondolatairól. Megfeledkezem magamról, a műről, a költőről, de halom szegény Lear hangját, mely a körülötte dühöngő viharhoz képest oly gyöngé, de mihelyt megérttem, semmivé semmisíti a buta mennydörgést, a hivalgó villámot, a természet esztelen tülekedését. Oly idegenszerű ez az öreg ember, a ki ott átkozódik, esztelenkedik, jajgat; de mennél tovább nézem, annál ismerősebbnek tetszik arcza és érthetőbbnek érthetlensége; a szenvedő emberiség ő, a melynek tekintetét félenken kerüljük, de melynek eltorzult vonásait legalább egyszer életében mindenki megpillantja. A művészetben és az életben van néhány mozzanat, élmény, melyekről szólni se szeretünk, a drámairodalomban van néhány dráma, melyet még színpadon sem szívesen látunk, a hol a rendező és színész ötlete kiforgatja mivoltából.

Nem is szándékozom a darab elemzését adni, inkább csak eltávolítani néhány félreértés felhőjét, melyet a magyarázók okoskodása gyűjtött a darab köré és a mely a darab fenséges alkatát eltakarja szemünk elől. Azt a pontot akarom azután megjelölni, a honnét a darabot néznünk

kell, hogy valóját megláthassuk. Minden műalkotás számára van egy ilyen pont és csak egyetlen egy, mely a művész szándékának és a mű mivoltának megfelel. Különczök, a kik irtóznak attól, hogy az egyetemes ész széles országútján járjanak, valamely külön pontot keresnek ki maguknak, a honnét mindent máskép látnak, mint mi többiek. Ez elmésnek, meglepőnek tetszik és hízeleg a különcz hiúságának. Én az igazságot többre becsülöm az elmésségnél és a közmegegyezést a hiúság kielégítésénél.

Kopott közhelylyé vált, hogy Lear a gyermeki hálátlanság tragœdiája. Valóban Lear mindenét odaadja Gonerilnak és Regánnak és ezek mint embertelen szörnyetegek bánnak vele, kitzasztják a vad éjszakába, kiteszik az elemek dühének, mint a koldusok legkoldusabbját. És ugyanígy jár Gloster, kit saját fia kiszolgáltat hóhérjainak és megfoszt mindenétől. De ép úgy mondhatnók, hogy Lear az apai vakság tragœdiája. Mert Lear semmis okokból kitagadja nemes, hű leányát, Cordeliát és a két gonosz között osztja föl országát. Hasonlókép Gloster fattyú fia rágalmaszásának ad könnyen hitelt és halálra keresteti azt a fiát, ki mindig hű volt és mindig hű maradt. A gyermeki hálátlanság szörnyű példái mellett a gyermeki hála és hűség ideális esetei állanak előttünk. De sem az, sem ez nem meríti ki Shakespeare e leggazdagabb művének tartalmát. Goneril és Regan nemcsak mint apjuk gyermekei szörnyetegek, mint asszonyok és testvérek is azok, valóságos nőtény farkasok, kik mindenkit és egymást is marczangolják. A fattyú Edmund is olyan, mint valamely vad természeti erő, mely kegyelmet és kegyeletet nem ismer. Ezek a mozzanatok nem férnek se a gyermeki hálátlanság, se az apai vakság drámájának keretébe. Az ilyen félreértések átok gyanánt kísérik az elemzésnek azt a módját, mely a művészetnek valamely összetett életalkotását egy elvont logikai, lélektani vagy erkölcsi tétel szűk schemájába akarja szorítani.

Inkább azt mondjuk: *Lear király* Learnek, e sajátos egyéniségnek, a ki sajátos sorsnak megrázó fordulatait éli át, a tragédiája. Lear minden ebben a darabban, minden egyéb közvetve vagy közvetlenül ő érte, ő általa van. Min-

den igazi tragédia egyénnek a tragédiája. Ez az egyén hordozója lehet valamely elvont gondolatnak, valamely eszmének, de azt is egyénileg tükrözi. Még *Faust*ban is Faust mint *a renaissance-kor nyugtalan elméjű tudósa*, hordozója a küzdő, alkotó, tisztuló egyéniség képének és *Az ember tragédiájában* Ádám csak mint az *első élő ember* tükrözheti az eszmékért harczoló, fölfelé törekvő, kétségektől meggyötört nemes egyéniséget. Lear egyéniségét kell néznünk és hogy mit jelent a költőnek.

De ne forduljunk fölvilágosításért a commentátorokhoz, kik mint iskolamesterek vagy detectivek kutatják az alakok belsejét. Egyike a legelterjedtebb nézeteknek, melyeket ők hoztak forgalomba, hogy Lear már a darab kezdetén gyöngélméjű, kit azután leányainak embertelen viselkedése végkép megfoszt eszétől. Ezt fényesen bizonyítják. Király, ki mindenét odaadja leányainak és magát egészen kegyükre bízza, nem lehet józan eszű. Egy német város kapuja előtt dorong volt ezzel a fölírással:

Wer seinen Kindern gibt das Brot
Und leidet selber dabei Not,
Den soll man schlagen mit dieser Keule tot.

Súlyosbító körülmény az, hogy ez a Lear Cordeliát azért tagadja ki örökségéből, mert nem akar vagy nem tud oly hizelgően beszélni, mint nénjei. Ez örülség. Ebből következik minden egyéb a drámában.

A híres Rossi e fölfogás értelmében játszotta a darabot itt Budapesten. Az amphitheatralisan berendezett színpadon a magaslatról jő le a lépcsőn a már összegyűlt udvari emberek közé, hogy elfoglalja a trónját. Majdnem tánclépésben lejt le a lépcsőn, jobbra, balra gyorsan hajlongva, értelmetlen mosolygással az arcán. Ilyen királytól kitelik minden. Az első fölvonás ezzel meg van mentve. Csak kár, hogy a többi azután annál kevésbé érthető.

A legveszedelmesebb commentátorok az elmekórtanban kontárkodók, a kik például Hamletre is ráfogták, hogy kezdettől fogva örült. De hogyis képzelhetjük, hogy az örült vagy gyöngélméjű Lear hatalmas tragédia hordozója legyen? Mit kezdhetünk szerencsétlen beteg emberrel a színpadon?

Hiszen ezzel némileg mentenők Gonerilt és Regant, a kik egy elmebeteg ember szeszélyeit nem bírják elviselni! Akkor nem az ő embertelenségük fosztaná meg Lear elméjétől, a mely már amúgy is megdült. A leányok valóban ezzel védekeznek, de ama commentatorokon kívül senki sem fogadja el ezt az ő védekezésüket mentségnek.

Az az első jelenet azonban nem hagyja nyugodni a magyarázókat. Hogyan értsük meg, ha Lear józan, ezt az ő különös viselkedését?

A ki elfogulatlan érzésére hallgat, föl se veti ezt a kérdést. Vajjon ha mesét hallgatunk, megütközünk-e azokon a különös föltevéseken, melyeken sok mese épül? Megballgatjuk és nem azt kérdezzük, hogyan lehetséges ez, hanem hogy mi következik belőle? Lear első jelenete valóban olyan, mint egy mese. Ősidőkben játszik, pogány korban. Ősz király jelenik meg, nagy, hatalmas, ki birtokait gyermekeinek adja. Epikus formában így volna: Egyszer volt, hol volt, hol nem volt. Egyébként ez a motívum nemcsak olyan, mint a mese, hanem valóságos ősrégi mese is. Minden nép meseelbeszélés-kincsében megvan és Shakespeare közönsége előtt nemcsak mint mese, hanem régibb drámai földolgozásban is ismeretes volt. Simrockban a különböző meseváltozatok gondosan össze vannak gyűjtve. Shakespeare rendkívül szerette ezeket a nép képzeletén átment, ott meggyökeresedett, megformált motívumokat. Tudta, hogy ezek az igazán suggestivak, melyekben hiszünk, okoskodás nélkül, mint a realitásban. Valóban ezek a képzelet valóságai. Ezért vette a *Velencei kalmárban* a font hust, ámbár képtelen, *Othellóban* a zsebkendőt, noha kicsinyes, a *Hamletben* az örülség tettetését, jöllehet ennek mondabeli előfeltételei teljesen hiányoznak, mert hiszen a mondában Hamlet azért tettei magát örülni, mert jelen volt apja meggyilkolásán és mint esztelen örült akar menekülni a gyilkos király haragja elől. Shakespeare a világért se mellőzött volna ilyen vonásokat, melyek festői szint adnak a themának és ezzel a véletlen, különös, kirívó jellegükkel mélyen beleakaszkoznak az emberek emlékezetébe, képzeletébe, hitébe. Az ő eljárása szinte kivétel nélkül az, hogy ehhez alkalmazza

azután a cselekvény kiformalását és főleg a cselekvény hordozóinak jellemét. Mintha azt mondaná: Adva lévén ez a tény, milyennek kell lennie a cselekvő egyéniségnek, hogy ezt a tettet elkövethesse? Így formálta, adva lévén a birodalom elosztása, még pedig érdemetlen leányok közt, Lear jellemét.

Milyen tehát ez a Lear? Ősidők hatalmas embere, telve szinte mértéktelen királyi öntudattal. Minden ízében király, mondja ő maga. Korlátlanul uralkodott addig, mindenki meghajolt előtte, soha senki nem ellenkezett vele. Mit árthat neki, ha lemond a trónról? Öreg ember úgysis, ki únja az uralkodás fáradságát. Ha lemond is, király marad, mert a királyi méltóság lelkében van. Semmi sem fog változni, csak bajlódásoktól menekül. Azért kell neki száz ember mint kíséret, az hozzátartozik méltóságához. El nem tudja képzelni, hogy ha leteszi a pálczát, a lényegben változnék valami. Hisz leányainak adja az országot, kiken mint alattvalóin és gyermekein föltétlenül uralkodik. Mikor leányai kezdik elhanyagolni, nem akarja észrevenni, annyira lehetetlennek tetszik előtte a dolog. A királyi méltóság neki nem disz, melyet letehet, ő mindig csak király lehet. Nemcsak minden ízében király, hanem jóformán csak király. A királyi méltóság érzete magába emésztett minden más érzést.

Ezért nem ismeri leányait, nem ismeri embereit. A királyok rendszerint nem nagy emberismerők, nem is igen ismerhetik őket, mert azok nem mutatják nekik igazi arcukat. A királyok csak alázatos embereket látnak maguk előtt és a ki jobban tudja adni az alázatost, az a jobb ember. Ezért ütközik meg Lear Cordelia makacsságán, ezért számúzi Kentet, a ki ellenkezni mer vele, azért fogadja ismét szolgálatába, midőn alázatos szolgálatkészséggel jelenik meg előtte.

Ezekhez a tulajdonságokhoz könnyen hozzájárul a szélsőségség, a hirtelen harag, a féktelen indulat. A mely akaratra soha sincs korláta, maga sem vet magának. Learben megvan az a rettenetes pusztító harag, a mely, ha nem is szükséges járuléka a királyi öntudatnak, könnyen szövethetik vele.

Körülbelül ilyennek kell őt ábrázolni mindjárt az első jelenetekben, ilyennek képzelet a költő, ilyennek érzi a közönség. Ilyen ember cselekedhetik úgy, mint Lear cselekszik a darab elején, illetőleg így cselekedvén, ilyennek fogja érezni a közönség. Hatalmas alak, rég elmúlt időkből, melyeknek messzesége még növeli az arányokat. Shakespeare szándékosan tette pogánynnyá, archaikussá. Itt minden óriási méretű, a jóság, a gonoszság, a hűség, a hűtlenség, a sorsfordulatai, a szerencsétlenség. Csupa vonal, melyeknek lendületében van a művészi szépség. Minden a végsőig egyszerűsítve, mint a piramis, mely oly hatalmas. Semmi bonyodalom, sem mesében, sem jellemben, sem cselekvésben. Egyszerre áttekinthető. Ez a legfenségesebb tragédia, melyet a görögök óta írtak.

De midőn így a kulturai élet minden czirádája lehull az alakokról és eseményekről, midőn csak a lényeges marad meg, midőn az ember elemi szenvedélyei, indulatai, bűnei törnek elő, a darabnak új karaktere támad. Szimbolikussá válik. Senki sem fogja Learben, Gonerilban, Reganban, Cordeliában, Kentben, Edmundban stb. csak ezeket a meghatározott egyéneket látni. Ezek típusok. A jó és gonosz küzd egymással itt a földön. A föld a gonoszoké, legalább egy időre. De a gonoszok maguk marcangolják, falják egymást és végül eltűnnek. Az erkölcsi eszméké a diadal, de nem az erkölcsös embereké. Véres áldozatul esnek maga a szerencsétlen király, az égi jóság képviselője: Cordelia, a szegény bolond, Gloster; csak Alban, Edgar és Kent maradnak életben, de Kent is már lenyugovóban.

Nevezetes, hogy Shakespeare *Lear királyban* két cselekvényt szerkesztett egybe, mint egyik tragédiájában sem, melyeket mindig igen szigorúan megcomponált. Ezt az egybeszerkesztést ő végezte, a régi Lear-tragédiában nincs meg, sem a mondákban, melyekből merített. Seholy sincs szó Glosterről Learrel kapcsolatban. Nem hiszem, hogy ez a végett van, hogy a gyermeki hálátlanság motívumát más variációban is bemutassa. Hiszen Gloster esete egészen más. Glosternek gonosz fia fattyú, ki apai gondozásban nem részesült, kit a sors mostohasága szinte elzárt a fiúi érzés gyön-

gédségétől, ki szegényes jövőnek nézett elébe a boldog Edgar, apja örököse mellett. Csoda-e, ha ily emberben a csalfaság, hazugság ösztönei kelnek, hogy ezekkel a fegyverekkel küzdjön magáért. Edmund az erkölcsi eszmék körén kívül van, akár a természeti erő. De a társadalom erkölcsi rendjén kívül nevelkedett is, a melynek nem tartozik semmivel.

De épen ez tartozik hozzá a darab levegőjéhez. Mily fényes, pompás a világ külszíne? Fényes udvar, hatalmas urak, szép nők, jóságos apa, hűséges leányok, gazdagság, hatalom, rend. De mi van a külszín mögött! Gonosz aszszonyok, kik apjukat a halálba kergetik, kik a jókat megkínózzák, istentelen kegyetlenségeket visznek véghez, egymás életére törnek, férjgyilkosságra is vetemednek; mint hatalmas nőstények, a himért küzdenek, kész segítő társra találnak az elvetemedett fattyúban; a jóknak bujdosniok kell és Isten sem segíti őket. Az ész, a bölcsesség, a szív jósága pedig a bolondnak és örültnek álcáját ölti fel. Ebben a világban csak az udvari bolondnak szabad az igazságot kimondania. Nem erős a hangja. Inkább csak magának beszél. Senki sem nevet rajta; ha nevet, megjíed a saját nevetésén. Ilyen bolond még nem volt soha az irodalomban, mint ez. A tehetetlen igazság, melyet végre szíve öl meg. Ehhez a világhoz hozzátartozik Edmund. Nélküle nem volna teljes a kép.

De Gloster maga mégis csak az ellentét kedvéért van. Ő a hálátlansággal megvert másik apa, de milyen más! Külsőleg borzasztóbb sorsa van, mint Learnek, a szemét kitolják; de mennyivel enyhébb az, mint látni, a mit Lear lát. Gloster nem lehet oly szerencsétlen, mint Lear, mert nem királyi természet. És látván az ő szerencsétlenségét, Lear királyi balsorsa és királyi természete egész nagyságában áll előttünk. A törvénytelen fiúban Gloster maga adott fegyvert a sorsnak maga ellen. De nem veszi, nem vesztheti el esztét. Jajgat és a halált keresi. Gloster esete majdnem mindennapi történet. Lear esete világtragöedia, a föld reng és minden összedül. Így állítja egymással szembe a költő Lear Glosterrel. Lear minden és minden Lear végett van.

De Learben mégis több van, mint az egyén; óriási symboluma ő az emberi szenvedésnek, az ember tragicumának. Az emberi élet vad indulatai körülötte tombolnak, ő eresztette féküket, az ő gondtalansága nyitotta ki a zsilipeket, és most az özönvíz mindent elmerít.

A legcsodálatosabb azonban e mű conceptiója után, melynél nagyobbat Aischylos óta nem concipiált emberi ész, a tulajdonképi költői munka. A mit mondtunk, csak a tragédia kezdő és végpontja. Ezek közt van Lear tragédiájának kifejlése, a mindennél fenségesebb és hatalmasabb. A conceptio nagy dolog, de a conceptio kivitelén fordul meg minden.

A tragödia kifejlése pedig annak a lelki rázkódásnak a rajza, mely Leart megfosztja eszétől és annak a fordulatnak a feltüntetése, mely meggyógyítja és megöli. El kell veszítenie eszét, mert ennyit ez a királyi lélek nem bírhat el. És el kell veszítenie eszét, mert hogy ő ép észszel szenvedjen el mindent, mi nem bírjuk el. A megörülés enyhíti szenvedéseit és enyhíti a mi kínunkat is. Örültségének rajza pedig a legművészibb, mit valaha emberi teremtő erő kigondolt. Tulajdonkép csak pillanatokra örül meg, mintegy meginog, elbukik, de ismét fölemelkedik. Tudjuk, hogy meg fog gyógyulni, mert ez a királyi lélek csak pillanatokra távozik magától. A túlfeszített indulat elbuktatja, de saját természetének ereje fölemeli. Sötét lesz, de átlátszóan sötét, mindennek a körvonalait látjuk. Az ész elszunnyad, hogy elviselhesse a maga baját. És erre a Learre mondták, hogy kezdettől fogva bolond és aggkori elme gyöngeségben szenved!

Bámulatos Shakespeare ereje az indulat rajzában. Mi újak ilyenkor dadogunk, félünk a retorikától, egy gestussal jelezzük, mi dúl bennünk, elhallgatunk, vagy nyögünk. Nem merünk kivitorlázni az indulat nyílt tengerére. Shakespeare fölhúzza hajóinak összes vitorláit és vad nekiiramodással künn terem a nyílt tengeren. Hogyan beszél Lear leányaival! Miképen dübög! Először Gonerillal, a ki a gonoszabbik, majd Regannal, ki szépen versenyez nényével. Mindezek után van-e lehetséges fokozás? Hogy van-e? Ez

semmi ahhoz képest, a mi következik. Mikor Lear künn van a fenyéren, éjjel a viharban, mellette a bolond, Kent, majd Gloster és Edgar mint szegény Tom. Az egész világirodalomban semmi sincsen, a mit e mellé lehetne helyezni, conceptióban és kivitelben, nyelvben, indulatban, megrázó hatásban, hacsak nem azt a más fajta fenséget, mikor Lear fölébred magánkivülségéből, megtalálja Cordeliát és elveszíti. Itt Shakespeare hatalmasabb, mint maga Lear. Ő szemébe néz minden szörnyőségnek és a költői alakítás erejével legyőzi. A mit emberi nyelv soha ki nem mondott, ő neki könnyen folyik ajkáról. Megborzad attól, a mit látnia kell, de nagy elszántsággal szembe száll vele, megfejt borzadályos titkát és ezzel a mélységbe taszítja.

És miután mindezeket a szörnyüéseket kigondolta és megírta, miután ki hagyta tombolni a rossz ellen való gyűlöletét és talán fájdalmas sóhajtással nézett ki az emberi nyomoruságok és gonoszságok vad éjszakájába, megpillantotta a gyönyörű, szelid, büszke és jó, szemérmetes és mélyen érző Cordeliát, ki valóban nem e világba való, kinek büntelenül és hibátlanul áldozatul kellett esnie az emberi állatiasságnak, de a kit látni és elgondolni mégis kevés boldogságaink egyike, tán a legnagyobb. Nem e világba való, de mégis e világból való. És ezért az egy Cordeliáért megbocsátunk mindent a világnak és kedves ajándékkép fogadjuk még a hű Kentet, a férfias Edgart és a jó útra tért Albant. A Cordeliák megváltják a világot. Ez a költő végszava.

ALEXANDER BERNÁT.

JEGYZETEK JAPÁNROL.

— Első közlemény. —

I. A Sphinx és megfejtői.

Egy elterjedt közmondás szerint a virágzó cseresznyefa a régi Japánország, a «Yamató»-szellemnek symboluma. Ezt különféleképen szokás magyarázni, de egy magyarázat sem egészen világos és kimerítő az európai emberek szemében. Ugy van ez a japáni néplélekkel is. Sokan írtak róla, de egy írónak sem sikerült a japáni szellemet egészen megmagyarázni.

A helyett sokszor csak nehezítették a japáni szellem megértését. Az európai vagy amerikai író tömérdek előítélettel és ferde fogalommal lát munkához, mikor e nép lelkét akarja elemezni. Nem csoda tehát, ha, mint az alap és az eszközök hézagosak, az eredmény sem megfelelő.

Néhány jelzővel állandón visszaélnék. Folyvást halljuk és olvassuk, hogy a japáni «keleti» nép. De hát mit értünk ez alatt? Az írók szerint minden nemzet, a mely a Dunán és Száván túl délfelé és az Uralhegységtől keletre lakik, «keleti», tehát a török és japáni, a görög és khinai, az arabs és az indiai egyaránt. De hihetni-e komolyan, hogy ezen népeknek, a melyek Európának és Afrikanak nagy részén és egész Ázsián át terjeszkednek és a melyek az emberiségnek több mint két harmadát teszik, tényleg közös tulajdonságaik volnának és egyöntetű egészbe olvadnának? Az a körülmény, hogy e népek többsége nem a keresztnek hódol, nem lehet a csoportosításnak alapja. Hogy a japáni mennyire más, mint az ottomán török, tulajképen ismeretes tény. Jóllehet Buddha és a próphéta egyaránt nem tulajdonítanak az emberi sorsnak nagy fontosságot, annak

intézését inkább a gondviselésre bizzák, de ezen tétel gyakorlati következtetései különbözőek. Míg a török a jövővel nem törődik, mert ezt Allah majd rendbehozza, addig a japáni minden iránt érdeklődik a jelenben s a jövőben, kíváncsi és folyvást dolgozik. Nála a hal a fiúknak a jegye, azért, mert mint emez az életben, úgy a halnak fölfelé a hegyi patak erős áramlata ellen kell küzdeni. Az utolsó háborúnak e szerint való értelmeztetése, hogy a japáni mint «keleti», az orosz mint nyugati nép szerepelnének, szemlátomást ferde.

E sorok írója eddig csak egy közös tulajdonságot fedezett föl az úgynevezett keleti népeknél, azt tudniillik, hogy jellemvonásuk nagyobb méltóság és csendesebb viselet a «civilisált»-akénál; egyszóval nagyobb «urak» a társadalom minden rétegében. Ez áll még a tősgyökeres magyar parasztokról is.

Egy másik nevetséges állítás, melylyel minduntalan találkozni, az, hogy Japánban minden fordítva van. A lovakat fejükkel kifelé kötik az istállóba, a japáni háznál a tető a falak előtt épül, a mondatban a szavak sorrendje az árja szokással ellenkezik. De ugyanezt olvasni Egyiptomról és Törökországról. Hogy milyen hamis következtetéseket lehet egy ilyen igen eszesnek tetsző általánosításból levonni, arról tanuskodik több eset, a hol a japáni szókötés a magyarhoz hasonlít. A Tokióban levő idegen ilyen esetben könnyen arra az érdekes eredményre jut, hogy a japáni gondolkodási mód az övének ellenkezője. Pedig hogy a magyar is így megfordítva gondolkodik, nem állítaná senki!

Természetes, hogy mielőtt az ember a japáni természet tanulmányozásához közelednék, összes előismereteit tabula rasá-vá kellene tennie. De nemcsak az ázsiai ész, az ázsiai szenvedély is elvakította az embereket. Az orosz háború előtt, bár a japánok hazaszeretete ismeretes volt a nyugat írói előtt, még sem sejtették, hogy ilyen nagyszerű, a jövőre nézve félelmetes nyilvánulásra képes. Japánország mindenek előtt a cseresznyefák és a geisák országa volt, az utazók Eldorádója, a hol minden csupa költészet és művészet. Mint ilyent szerették és rajongtak érte. De a há-

ború óta, a melyben Japán az oroszban mintegy az egész Nyugatot legyőzte, nagyon csökkent az általános rokonszenv a fölkelő nap országa iránt, sőt néha nyílt ellenszenvvé vált. A milyen túlzásokba estek hajdan e nemzet æsthetikai leírásánál, mintha csupán a művészetnek élt volna, ép úgy az ellenkező túlzásokba estek, mikor a keresztyénségnek egy nagy birodalmát a keresztyénség fegyvereivel, karddal és ágyúval le merte győzni.

Általánosságban még meg kellene jegyezni, hogy eddig a japáni szellem elemzésére nem tartották kellőképen szem előtt, hogy mi abban tisztán japáni és mi általában kelet-ázsiai tulajdonság. Mert ha keleti tulajdonságokról általában beszélni félszegség, hiszen különben az illető nemzetek nagy része délen lakik, mégis egész tömege van az emberi tulajdonságoknak, melyek a keletázsiai népek sajátosságos jellemét teszik. Ezek ép úgy megvannak a japániban, mint a khínaiakban. Azonkívül vannak oly tulajdonságok, a melyek csakis a japáni szigeteken fejlődtek ki, az életmód és a földrajzi fekvés folyományaként. Anglia ismertetésénél nem lehet szem elől téveszteni, hogy sziget, s az angol nyelvnek külön szava is van — *insularity* — mely ez illető tulajdonságoknak összfogalma. A japáninál, ki a continens-től sokkal messzebb élt s évszázadokon át nem is érintkezett vele, ezen tulajdonságok még nagyobb méltánylást érdemelnek.

Kritikát űzni mindenesetre könnyebb itten, mint a dolgokat megmagyarázni. Japán irodalma e részben nem nyújt segílyt, mert az a lélektant nem ismeri, elvont fogalmaktól irtózik s maguk a japánok saját eszközjárását nem tanulmányozzák s nem is ismerik.

A magyar ember, ha sokáig élt külföldön, érezhet együtt osztrák, német, francia vagy angol környezetével. Még az amerikai álláspontra is ráhelyezkedhetik idővel, sőt ha sokáig volt a Keleten, az arabs, török és indiai eszjárást, ha nem sajátítja is el, legalább érteni fogja. De Kelet-Ázsia és főleg Japán mindig zárt könyv marad előtte. Minden tanulmányozás mellett sem fogja az európai soha teljesen érteni e népet, melynek nyelvében correlativ mon-

datok nincsenek, mely az «és» szót alig ismeri, melynél a «történelem nem taníthat», mert hiszen a történelemnek sem nyelve, sem keze.

Lélektani jellemzést írni a japán nemzetről úgyszólván lehetetlen. Ahhoz két agy kellene egyetlen koponyában: egy európai és egy keletázsiai. Japán, legbensőbb kívánságához képest, mindig, minden műveltsége mellett is, fátyolozott sphinx fog maradni az európai és az amerikai előtt. Még a egyes házasságokból született gyermekek sem tesznek ez alól kivételt. Színük ellenére gondolkodásukra nézve azok is vagy egészen európaiak vagy egészen japánok.

Legfeljebb egy kevésbé lehet a sphinx fátyolát egyik vagy másik tulajdonságának kutatásával, egyik vagy másik oldalról föllibbenteni s talán annyit elérni, hogy ezáltal némi világosság essék reája. Ez lesz e sorok célja. Törekedni fogok némi új észrevételekkel e célzt megközelíteni.

A történelmi és köztudomású tárgyakra nézve az olvasót Japánról szóló néhány kitünő műre utasítjuk. Természeténél fogva ezen irat különben is hézagossá lesz. Nagyon nehéz tudniillik meghatározni, melyek ma a legfontosabb alapvető japán tulajdonságok. Többet lehetne nevezni, de nem lehet azokat egymástól mindig kellőképen elválasztani. Azonkívül a chronologikus vagy systematikus előadástól is sokszor kénytelenek leszünk eltérni. Ok és következmény között sem lesz mindig lehetséges világos kapcsolatot fölmutatni s némely tulajdonság e sorokban eredeti indok gyanánt fog szerepelni, melynek további okait már nem nyomozhatjuk.

A feladat azonban igen érdekes. A messze kelet, a hol az emberek egy elvált még meg tudnak halni, nagy szerepre van hivatva a világ történelmében. A magyarra nézve ezenfelül különösen is érdekes lehet a japáni nyelvben némely oly lélektani és szókötési formával találkozni, mely századokon át fenmaradt az idő óta, mikor közös mongol ősök nyájait legeltették az észak-ázsiai sivatagokon. Különös figyelmet érdemel azonkívül a japán lélektan, mert a japán nemzet a mongol-ural-altai csoportból az első, a mely igazán erős és modern nagyhatalmat volt képes alkotni.

A történelemben az események sokszor úgy fejlődnek, mint az előfeltételek szerint az emberi számítás kizárná. Egy erős nép gazdag lesz, elpuhul és tönkremegy. A mohammedán vallás, a mely az egyénnek oly nagy megnyugvást nyújt, tartós álladalmat eddig nem birt létrehozni. Számtalan esetben lép közbe a sors iróniája mint kegyetlen istennő, hogy földi hiúságunkon ne vessen.

A japán nemzetnél is fogunk vele találkozni. Látni fogjuk, hogy e nemzet, a mely ha nem is isteni eredetű, mint a legenda állítja, de mindenesetre a leghősiesebb a mai világon, tényleg nem is idealista, hanem fejlődésében inkább a materialismusnak hódol.

II. Az ország, az égalj, a faj.

A japáni birodalom számtalan hegyes szigetből áll. Ez befolyással volt a nép jellemének alakulására. Az elszigeteltség még sürgette, hogy bensőleg egyöntetű egészszé váljék, ezáltal sok oly tulajdonsága jött létre, a mely a többi keletázsiai fajtól elkülöníti.

A japánban megvan mind a kétfajta tulajdonság, a mely a tengerpart és a hegyek lakóit szokta jellemezni. Első sorban a szabadság szeretete. Feltűnő másrészt, hogy e faj sohasem volt kalandor és kalmárszellemű, más, a szigeteken lakó népek módjára. Ez annál feltűnőbb, mert Japán tengerpartja igen tagolt, számtalan félszigete és öble van, a mely a hajózásra hív. De kíváncsisága ellenére, a japáni ember otthon legjobban érzi magát, kis faházikójában. Nem expansiv természetű, ha a sors mégis hazájától messze Koreába vagy másüvé veti, az csak a gazdasági viszonyok folyománya.

A szép japáni hegyek egészen mások, mint más hegyek különben. A sziget-birodalomban a házi állatokat jóformán nem ismerik. Birkák, tehének nincsenek, csak nemrégén kezdik azt behozni idegenek részére. Lovakat és kutyákat alig látni. Ha vannak is gyönyörűen virágzó fák és bokrok a mezei virágok majdnem egészen hiányoznak. Ezek helyett a talaj minden mivelhető darabján az ember eledele, a rizs terem.

Hogy ez a nemzeti hangulatra hatott, természetes. A házi állatok állítólag nem bírják megemészteni a Japánban termő füvet. Japánban háziállat nincsen, de nem is kell senkinek. De a hegyek nyáj és virág nélkül nem lelkesíthették a japánit költői hajlamokra. A pásztor nótái ott ismeretlenek. Ennek atavistikus befolyása is volt. Abban a korban, mikor más ősi fajok nyájaikat füttyürészve legeltették a szabad ég alatt, a japáni már a rizsmező művelésével foglalkozott.

Lehet-e ábrándozni egy rizsmező felett? Japáni nyelven alig van költészet, a hasonlatok is hiányzanak. Az epos csak hadi tényeket dicsőít. Dalok alig vannak és azok más alkalomra valók, a mint az európai gondolná. Egyike a legbúsabbaknak az, a melylyel a falukban esténként patienszeit hívja a masseur! A japáni nyelv ideális fogalmak kifejezésére nem alkalmas. A kínai jel, a melylyel a férfit, a romai «virt» évszázadok óta jelzik, a «rizsmezőt» és az «erőt» kifejező két jelnek összetétele.

A japáni nemzet első őseinek ez életmódjuk a szép, de sokszor szomorú természetben lelkesedésre ugyan nem tanította őket, de tanította száraz gondolkozásra és türelemre. Másrészt tagadhatlan, hogy a természet néha megint más irányban hatott. Így a Fuji Yama hegynek gyönyörű időmaiban kifejezett fenség bizonyára szintén nem volt befolyás nélkül a néplélekre.

A japáni rajong a virágokért és vallási tan nála, hogy az állatokat szeresse. Ennek is megvan a maga oka.

Még nem régen is valamely nemzet összes vonásait az égaljtól szokták leszármaztatni, holott annak tényleg csak igen viszonylagos befolyása van. A japáni faj, mint a régi római, déli tájon lakik, s mégis, ép úgy mint amaz, főleg azon tulajdonságok által tűnik fel, a melyeket jobbra északi nemzeteknek szokás tulajdonítani. A fentebbi theoria tehát túlságosan általános és egyoldalú.

Azt látjuk, hogy az az erős, czéltudatos és hidegen gondolkodó elem, a mely a modern Japánt tulajdonképen megalkotta, Kiusu szigetből származik, a mely jóval délfele, már olyan fok alatt fekszik, mint Észak-Afrika. A fősziget, Hondó, melyet ugyanaz a faj népesít be, olyan fok alatt

fekszik, mint Olaszország. Az ősanynai faj pedig, az Aino, a mely mindenütt visszavonult az életrevalóbb japáni elől, az északi szigeten, Hokkaidon él. Ez a sziget épen a mérsékelt zónán van, mely az elmélet szerint a legnagyobb emberi energia hazája.

Déli hazája ellenére a japániban megvannak a nagy fajok kellékei. Czéltudatos, biztos, habár néha lassú, dolgozó és türelmes, csendes, páratlan emlékező tehetségű. Egyik fő jellemvonása kitünő emlékező-képessége. A japáni ember, ha ilyen összehasonlítás egyáltalában lehetséges, legjobban hasonlít a némethez, és azt érti meg leginkább. A egyes házasságok között rendszeren azok a legjobbak, a hol a nő német eredetű.

Mint a régi Rómában, a modern Japánban sincs a déli climának káros hatása. Egyik ország sem túlságosan gazdag természeti javakban, a népeknek dolgozni kell. Némely tekintetben azonban a japáni mégis érezte a déli égalj hatását. Divik a szabadban való életmód. A japáni ha haragszik, a mi igen ritka, nagyon szenvedélyes tud lenni; a bosszúállás nála nagyon elterjedt.

A japáni faj eredetét megállapítani nehéz volna. Mindenesetre a mongolnak és a malajinak különös keveréke. Az utóbbi fajnak vonásai megvannak a japán arczokon. Hogy az elsőnek döntő befolyása volt a keverékben, azt mutatja a történelem, a japán nyelv és egész eszökjárása. Büszke is lehet a japán nemzet, hogy a mongol-turáni népek között az első, a mely ilyen példátlan magasságra birt emelkedni.

Mint a vegytanban, az ethnológiában is, némely keverék jó és sok más nem alkalmas. Hogy a népek közötti keverék előnyös legyen, ahhoz két egészen különálló és nem rokon faj összeházasítása szükséges. De ha már az összeházasítás megtörtént, újabb keveredés többnyire káros, körülbelül mint az embereknél. Ilyen származék a porosz, a magyar, a bolgár. Ilyen a japáni is. A mongol-malai keveredés oly régi, hogy még az első krónikák sem emlékeznek róla. Azóta a japáni boldog elszigeteltségben élt. A koreaiak a hetedik században, a jezsuita hittérítők a

XVI. és XVII.-ben, az európaiak és az amerikaiak a XIX. században vittek be új szellemi táplálékot, de a faj homogen maradt. A malái vonások mellett a mongol typus is látszik a japáni arczon a legmesszebbmenő értelemben. Sokszor oly arcz előtt állunk, akár egy alföldi paraszté. Mint a mongolok rendesen, a japániak kicsinyek, izmosak, kitaratók, hajnövések gyér.

A történelemben ritkán találkozni ilyen erős fajjal, mint a japáni. A mellett nagyon szapora és a mi talán esodálalos, a «civilisatio» befogadása óta még szaporább. Sőt mióta divatba jött a hivatalos és közalkalmakon, az iskolában, a székek használata s a japáni már nem ül annyit a földön, mint régen, átlagos magassága, az egészségesebb testtartás folytán, megnőtt.

Valamely népszellem vizsgálásánál különbséget kell tenni azon tulajdonságok között, a melyek a fajban inhærenssek, és azok között, melyek inkább egy bizonyos kornak folyományai.

Ezt szem előtt tartva, itt egy nemzeti tulajdonságról kell megemlékezni, a mely a japánit már régen elválasztja több hasonló néptől. A japáni sok tekintetben a legprimitív ember a világon. Az maradt még a civilisatio ellenére is, melyet annyiban tudott elsajátítani, a mennyiben hasznára volt. Hogy ezen naivitás, ezen nem egészen fejlett «öntudatosság» miért maradt fenn épen Japánban, nem igen tudhatni. Része van ebben annak, hogy idegességet nem ismer, s bizonyos fokig közönyös testi és szellemi szenvedésekkel szemben egyaránt, a minek következménye nemcsak hősiességük, hanem kevésbé fejlett érzéseik is. Bátorsága bizonyára páratlan, de kevésbé is szenved, mint sok más ember.

Ez a primitívség a nemek közötti viszonyban is nyilvánul. Japánországban, mint látni fogjuk, a szemérmert a mi értelmünkben nem ismerik; s ennek is befolyása volt természetesen a népjellem fejlődésére.

Sokan azt mondják, hogy e primitív gondolkozásmód a nemzeti cultura alacsony fokát jellemzi, a melyből a japáni, mint más nép, idővel ki fog nőni. Ezen érv első

része pusztá szójáték, a melyre visszavágni sem érdemes. Hogy pedig a japáni szellem idővel tetemesen változnék, azért nem valószínű, mert a népszellem már kikristályosult és negyvenévi folytonos érintkezés a nyugattal nem bírta szellemét lényegileg átváltoztatni. Ha az ágyúk ezrei védik a japáni szigeteket a fehér veszélytől, van valami a japáni agyban is, a mi meg fogja védeni az európai gondolkodás benyomulásától. A nyugat azt még kevésbé fogja vajaha bevenni, mint az erődöket, mert hiszen «azt a valamit» nem is ösmeri.

E primitív fölfogással szemben föltűnő a Japánban mindenütt elterjedt tisztaság, a mely épen nem a primitív emberek sajátsága. Ez különben, mint későbbben rátérünk, a Sintó-vallás egyik tanából is folyik. A japáni nyelvben a «tisztá» és a «szép» egy fogalom, melyet egyetlen közös szó fejez ki.

A faj kifejlődésére nézve annak is volt fontossága, hogy a japáni alig eszik húst. Eledele hal, rizs és zöldség: ez nem volt káros a testalkatra. Kővér embert ott ritkán látni. Az átlagos japáni vagy khínai arc sokkal idealisabb vonású, mint a nyugati emberé. Átzellemült. Állatiasság ritkán van rajta írva. Ezt részben biztosan táplálékának köszönheti.

És mégis közelebb áll a természethez, mint az ázsiai népek.

III. Az ősök vallása.

A vallás hatása nemcsak abban nyilvánul, hogy bizonyos irányba vezet s ez által egy bizonyos népcsoporthoz fűz egy nemzetet. A vallásnak közvetett befolyása is van, habár ez sokszor nem könnyen deríthető ki. A nemzeteket zsenge korokban a vallás vezeti, ebből tartós szokások származnak, a melyek az illető civilisatio alapjai lesznek. Angliában és Amerikában az Ó-testamentum rideg tanainak, a melyekből a «moral standard» alakult, nagy része volt a nemzeti nagyságban. A vallásnak e közvetett hatása még ott is nyilvánul, a hol legkevésbé sem volna várható. Oly amerikai atheista, a ki csak a milliomok erejében hisz, nem is sejtí, hogy egész gondolkodását és akarat-képességét pu-

ritán ősei rideg életszabályainak köszöni. Hasonlóképen Spanyolország, ha a vértörvényszék nem dítik is többé, még most is szenved a türelmetlenség és az ellene való reactio szülte bajoktól. A két esetben a forma hatása megmaradt, habár a tartalom nagy részben elenyészett.

Japán vallásairól kitűnő könyvek szólnak, e részben azokra utaljuk az olvasót. A régi japániak, úgy látszik, mint sok régi nép, példák a kelták és magyarok, a természet különböző tüneményeit imádták. A mellett, mint Rómában, már ezen korszakban megkezdődik az ősök istenítése. A régi Sintó-vallás ilyen volt. Benne nagy tiszteletnek örvendtek Izanagi és Izanami, a him és a nőstény elemek; Oterito Sama, a Nap istennője, a kitől az uralkodók származását szokták levezetni, még ma is hódolatban tartatik. A Mikádókat és a kiváló embereket későbbben szintén istenítették. Ilyen volt Jyeyaszu, a híres Tokugawa Sogun nemzetség alapítója. E híres vallásnak nyomai még ma is láthatók.

A régi Sintóban fődolog volt a tisztaság. «Légy tiszta és fenséges gondolkodású, mint a Fuji hegy.» «Engedelmeskedjél a császárnak, különben pedig tégy mindent szived szerint».

Ez a Sintó alapelve. Hiszen a büszke japáni nemzet isteni eredetű lévén, nem lehet rossz és különös vallásra nem szorul. A Sintó a büszkeség és a gőg vallása. Kami no misi a hivatalos neve: «Az Istenek útja!» Ép úgy, mint a keresztyénség már kezdettől fogva a nép vallása, a mely alázatosságon alapul, a régi japáni vallások már ősidők óta aristokrata jellegűek. A tükör volt a jelképük, mely «ragyogó és tiszta».

Az autochton Sintó vezette tehát a japániak első lépéseit. Hogy volt-e már akkor hatása Japánban a Khinában dívó Confucianismusnak, nehéz megállapítani. Valószínű, hogy a nagy Kong Fu Tu tanai lassan, főleg a buddhismus behozatala után, hatottak be a sziget-birodalomba. A nagy bölcs, mint ismeretes, a fősúlyt nem annyira a vallásra, mint az ethikai szabályokra fektette. Tehát inkább az életmódra, mint a formákra. E bölcsészet különben szintén az ember eredeti jóságát hirdette. Nagy súlyt fek-

tetett azonkívül a családi kötelékre és főleg a fiúi szere-
tetre. Természete szerint Japánban inkább a magasabb osz-
tályokban terjedt. Aristokrata vallás lévén, a japáni úrban
a büszkeséget csak fejlesztette. A loyaltás és lovagiasság
kifejlődésében nagy része lehet. Sokkal kevesebb foganata
volt a népre nézve általában.

Korszakalkotó esemény volt Japán történelmében egy
egészen másféle vallás, a buddhismus bevitele, a mi hat-
száz esztendővel Krisztus után történt. Kétségtelenül e val-
lásnak jutott Japánban legnagyobb szerepe. Népies vallás
és nagy hittérítő ereje van. Ez sugallta az egész nemzeti
tudományt, a művészetet, az irodalmat. A buddhista papok
vitték be a khínai ideogramákat és irodalmat s azóta a
japáni tudomány és művészet khínai jellegű.

Mint egy író szellemesen mondta, minden vallás, a
mely a sziget-birodalomba bevitetett, először is a nemzeti
öltözetet, a «kimóno»-t vette föl. Ezt mutatja a sok válto-
zás, a melyen a japáni buddhismus átment. Mikor Khinán
és Koreán át odaért, már sokat vesztett eredeti tisztaságá-
ból ezen őszindiai metaphysikus vallás. Japánban pedig
megint változott. Ez nem csodálatos, ha tekintetbe vesszük,
hogy ezen speculativ jellegű, igazi árjai vallást három kelet-
ázsiai nemzet dolgozta át, a melyek a vallásosság iránt
nem voltak fogékonyak és a melyek előtt a mysticismus
ismeretlen volt. A ma Japánországban divó buddhismus
alig tartott meg valamit a régi elvekből, de hozzá nem
olvastott semmit. A Nirvana-féle indiai elv, a végleges
megsemmisítés tana, a gyakorlati gondolkozású Japánban
nem igen talál hívókra. Ellenben Amida és Kvannon, az
irgalom istene és istennője, általában nagy tiszteletnek
örvendenek. A Buddha-szobrok arczain olvasható fenséges
összhangot és büszkeséget a néplélek hű tükrének lehet
tekinteni.

A különböző buddhista felekezetek között természet-
esen csak a legbüszkébb lehetett e népnek kedveltje. Japán-
ban a Jen-féle felekezet terjedt el legjobban. «Nézzetek
lelketekbe, ott találjátok a Buddhát.» Ez volt a hitvallása.
Egy másik elterjedt felekezet a Ryobo Sintó ama törekvé-

sének köszöni eredetét, mely az új tanokat a régiekkel egyesíteni törekedett. Az akkori japániaknak, úgy látszik, rossz lelkiismeretük volt a régi Sintó-istennel szemben, a kiket nem akartak végleg elhagyni. Hogy pedig az utóbbiak a mellőzésért ne haragudjanak, a már akkor gyakorlati-érzékű japániak egyszerűen elhatározták, hogy a Sintó-istenek tértek vissza új alakban, mert azok csak a buddhák «avatár»-jai voltak.

Természetesen annak a buddhista tannak volt Japánban legnagyobb hatása, a mely szerint az emberi élet rossz és múló s az örökkévalóságban enyészik el. Eddig a keresztyénséggel egy úton járt, de innen az utak két irányba térnek. A keresztyén lélek kívánja a Megváltót a nyomorúságtól, a buddhista nem, s e részben büszkesége összevág a japáni tulajdonságokkal. Szerinte az élet rossz és nem az ember, s a rossz életen öntökéletesítés és önuralom által javítani lehet. A mellett — a következtetés nem szigorúan logikus — a keresztyén vallás érti a vigságot; a buddhismus, ha javít is az életen, annak nem örül, hiszen az egészen közömbös. Az ember magában semmi és ha magán uralkodik, kötelességét teljesíti is, semmi oka sincsen azonban zajos öröme. A világon minden végtelenül szomorú és, mint a közmondás mondja: nincsen szomorúbb egy buddhista templom harangjánál.

E helyen kellene megemlékezni a keresztyénségről is egy szóval. Mikor az újkor kezdetén az első katolikus papok Japánba vitorláztak, e végtelenül türelmes nemzet tárt karokkal fogadta őket s iparkodtak tanulni a jövőnyektől. E békés állapot addig tartott, míg valamely spanyol vagy portugál pap egy vigyázatlan perczen meg nem magyarázta nagyon keresztyén királyának a politikáját a meghódítandó országokra nézve: «Először papokat küld oda, azután katonákat.» A Sogun erre haragra lobbant és a keresztyéneket kitiltotta az országból. Csak a XIX. század közepén tért vissza a kereszt vallása, nagyrészt protestáns hittérítők alakjában az amerikaiak és angolok nyomán.

A buzgó hittérítők mellett sem lesz Japánnak soha nemzeti vallása a kereszt, sőt még csak nem is hathat erő-

sen a néplélekre. A Megváltó fogalma nem találkozik a japán szívek szomjával. A büszkeség neki több az alázatosságnál, a tükör a keresztnél. S még egyet kell megjegyezni. Az az eszményi vallás, a melyben Krisztus Urunk a szenteket és az irgalmat tanította, talán hathatott volna Japánra, de a kegyetlen zsidó tanok, melyektől a keresztyénség nem birt egészen szabadulni, a japáni lélek előtt érthetetlenek, sőt ellenszenvesek. A «Timor Deos peperit» a legsötétebb korszakban, az emberi faj elvetemedésén és tudatlanságán épülvén, oly erős tan lett, a mely a keresztyénséget végleg átalakította. Irtóztató szenvedések félelmével sikerült a papnak ezen életben és a jövőben is az emberi lelket járma alá vetni. Ez talán nem vallana Európa emelkedettségére a bölcsészetben, de tényleg nagy erőt jelentett a gyakorlatban. A japáni fajt alacsony foka sem engedte följutni ezen magas álláspontra. Istenei szelíd emberi hajlamokkal sőt hibákkal voltak fölruházva: nem tudták volna hát ősi fogalmaikat a keresztyén pap szigorú és tökéletes életmódjával összeegyeztetni. A japáni nép még ma sem érti, a mit minden keresztyén gyermeknek tanítanak, hogy a más hitűek, tehát az emberiség nagy sokasága, örök pusztulásra vannak kárhozthatva.

«Vagy nagyon gyöngye a maguk istene — mondták az új hittérítőknél a japáni tudósok — ha meg kell túrnie az örökös poklot, vagy nagyon rossz, ha hatalma volna az embereket a pokoltól megmenteni és azt mégsem teszi.»

E röviden felsorolt vallások közül egyiknek sem volt döntő befolyása Japánban. Sok tulajdonsága van a nemzetnek, a mely ép úgy származtatható az egyik, mint a másik vallásból. Olyan tulajdonsága is van, melyet egyik vallás sem tanít. Az például, hogy a «kard a nemzet lelke», régi középkori elv, a melynek magyarázatát az ember a Sintóban vagy a buddhismusban hiába keresné.

A japáni ember csodálkozik, ha az idegen megkérdi tőle, hogy milyen vallású. Ebben igen fontos pszichológiai tünetemény rejlik, a melyet az exclusiv vallású európai alig fog érteni. Különbséget kell ugyanis tenni az egész távoli keleten a vallás és a különböző ritusok között, ért-

vén előbbi alatt azt az áramlatot, a mely az egész nemzeti életet átlengi, utóbbiak alatt pedig a különböző vallási formákat. Az egyik a szellem, a másik a forma. E kettősség az életben is nyilvánul. A mennyország fia, a khinai császár, egymaga imádkozik a mennyhez népe boldogságáért. A Teno szintén a mennyország fia. De alattvalóik tetszésük szerint végzik ájtatosságaikat egyik vagy másik rítus szerint. Hiszen ez utóbbiak nincsenek egymással ellentétben. A japáni sokszor az egyik rítus szerint köt házasságot és a másik rítus szerint temetik el.

A keletázsiai ember nem babonás. Vallásossága nem aggressiv természetű. A különböző vallások (rítusok) iránt egyforma derült tisztelettel viseltetik. Ez nála nem élet-halál kérdés. «Tiszteld az isteneket, de tartsd őket messze magadtól» confucionista elv, a melyet sok japáni gyakorol.

Az egész messze keleten az eszményi elv, mely a nemzetek szellemét átlengi, a mely fejlődésüket előmozdította, a mely az emberi szívnek legdrágább tulajdona, egyszóval az európai értelemben vett vallás: ősök istenítése. E mellett a nagy vallási elv mellett minden egyes rítus árnyékba merül.

Hogy pedig az ősök vallása miben áll, azt az idegen, a ki a messze keleten járt, könnyen megértheti. Hiszen ott a mindennapi élet számtalan tüneménye az ősök vallásának nyilvánulása. A keletázsiai ember szülőit felettébb tiszteli, haláluk után pedig imádja. A léleknek nála még az örök világban sincs teljesen kidomborult egyénisége, de hite az örök világban sokkal erősebb, mint a keresztyéné. Az árja metaphysikussal ellentétben, ez a hit a japánnál gyakorlati, majdnem materialis formákat ölt. A család élő és halott tagokból áll. Utóbbiak, mint hajdan Rómában, halotti táblácskákat kapnak, a melyek a házban állíttatnak fel. A holt ősök ott vannak mindig láthatatlanul, s kérlelhetlenül vigyáznak a családi név becsületére. A japáni nyelv nem is beszél «halottakról», hanem «halott emberekről».

Egy tókiói nagykövetség főnöke át akart adni egy alantós japáni hivatalnok gyermekeinek egy, a szabályzata szerint örökölhető érdemrendjelet, a mely időközben meg-

halt atyjuknak volt szánva. Az illető kíséző jegyzék, melyet egy másik japáni hivatalnok készítettett saját nyelven, egész modern igyekezettel, arra kéri az örökösöket az utolsó mondatban, hogy ezen kitüntetéset adják tudomására holt atyjuknak! Ez tehát Japánban a hivatalos stylus.

Minduntalan megesik Japánban, hogy egy halott embert a császár érdemrendjellel tüntet ki, előléptet, tábornokká nevez ki. Egy nagy terjedelmű mű, a melyet a kormány néhány év előtt az ország beható ismertetésére adott ki — a legszárazabb tudományossággal van megírva. Csupa szám és statisztika; a gyöngédség csak ott nyilvánul, a hol az ősök tiszteletéről beszél.

A keletázsiai életnek számtalan esete bizonyítja, hogy a nép igazi vallása az ősök tisztelete.

Nem csoda tehát, ha mindig élő halottaktól lévén körülvéve, a japáni szinte bizalmassággal viseltetik irántuk, mint főbb istenei iránt. Hiszen az ősök istenítettnek és a különbséget a két fajta isten között nem könnyű fölismerni. A keletázsiai emberben a bizalmasság nem zárja ki a tiszteletet. A templomokban sokszor látható egy csengetyű, a melylyel a hívők az istent hívják és ha imáikat meghallgatta, egy pénzdarabot ajánlanak föl neki a fáradságáért. Gyermekeknek szabad játszani a templomokban. Némely istennek alacsonyabb a rangja, mint egy élő tábornoké.

Az egészben a legcsodálatosabb talán az, hogy az ősök vallása nem ismeri a szószerinti atavismust. A messze keleten tudvalévóleg az örökbefogadásnak ép oly fontossága van, mint a vérbeli köteléknek. De hát az adoptált gyermek ép úgy érez és cselekszik, mint a vérbeli, az igazi összetartás nem a családban, hanem a nemzetben leli határát.

A különböző vallások tehát a távol keleten pusztá formalismusok: az ősök vallása uralkodik az összes keletázsiai nemzetek szellemén.

Az ősök tisztelete pedig két nagy, habár negatív nemzeti tulajdonság forrása lett. Ezek a halandóság és a személytelenség elve. Egy nagy pozitív elvet teremtett, az a halál- vagy inkább élet-megvetés, a többi emberiség által még nem ismert fokban.

E vallás hatása más volt a continensen és a szigeteken. A bölcsészetnek hódoló Khinában az ősök vallásának fő eredménye az volt, hogy a fiúi szeretetet a legmagasabb polezra emelte az erények között; a harciasabb japáni fajban a nemesi gőgöt, a loyaltást és a baza szeretetét fejlesztette ki.

Hogy pedig ez utóbbi tulajdonságok az új Sintó behozatalával, a melynek fölve a császári ősök istenítése, még csak erősödtek, ez az alábbiól fog kitünni.

IV. A keletázsiai mulandóság és személytelenség.

Hogy oly embereknek, a kik századok óta az «élő halottak» között nőnek fel és élnek, a kiknek a halottak iránti tisztelet a tulajdonképeni vallásuk, ezen földi élet igen múló jelenségnek tűnik fel, a mely az örökkévalóságban szintén elenyészik — ez csak természetes.

A buddhismus csak erősítette ezen életfelfogást. Még nem régen, talán ma is tanítanak a japáni iskolákban egy buddhista költeményt, a mely két szóban foglalja össze ezen egész életfilosóphiát. Egy angol író így fordította e szívzaggató szomorúságú verseket:

Love and enjoyment disappear
 What in the world endureth here?
 E'en should this day in oblivion be rolled
 'Twas only a vision that leaves me cold!

Az egész japáni és khinai történelem és népelet — mert hiszen ez általában keletázsiai tulajdonság — arra vall, hogy az ember az élet mulandóságáról léte minden percében meg van győződve. E szerint gondolkozik és cselekszik.

Ilyen ember előtt a földi javaknak természetesen nincsen az az értékük, mint a «művelt» nyugaton. Így mikor ezekről le kell mondani, az sem megy olyan nehezen, mint a «civilisalt» világban. A japáni családban nem ritka, hogy az eddig korlátlan hatalmú családfő, agg korhoz érvén, állásáról leköszön legidősebb ivadéka javára. A múlt század második felében belátták az államférfiak, hogy csak egy erős összpontosított birodalom lesz képes a nyugati invasio-
 nak ellentállani. Ehhez szükséges volt, hogy a nagy feuda-

lis főurak, a Daymiók köszönjenek le hatalmukról a császár javára. Ők, a kiknek oly hatalmuk volt, mint a különböző német fejedelmeknek hajdan, szó nélkül megtették azt, sőt engedték azt is — a köz- és magánjog közötti határ nem lévén tüzetesen jelezve, — hogy birtokaikat és váraikat, kellő kárpótlás nélkül, elvegyék tőlük. Mily belső harcokat okozott volna ilyen eljárás másutt!

Japánban csak körül kell nézni, hogy az ember lássa, mennyire áthatott a mulandóság érzete mindent. Kevés dologtól kívánnak tartósságot, miért is volna az az igény, midőn az élet olyan rövid? A házak vékony deszkákból épülnek, az ajtók és ablakok papirosból. Ha esik az eső, egy szalmából font köpenyeget vesz föl a japáni. Egész keleten kis pipából dohányoznak; épen két vagy három szippantás az egész. Egy perczig alig tart. Az európai ember nem is venne magának azért fáradságot, hogy rágyújtson. Azonban e kis pipában a gondolatoknak egész világa van; füstje egy át nem hidalható válaszfal keletázsia és a nyugat között.

Ez az észjárás az európai előtt bölcséletinek, sőt mystikusnak tetszhetik. Tényleg azonban nem az. Tényleg az európai ember van itten az eszményi állásponton, a keletázsiai pedig a rideg igazság által hagyja magát vezettetni. A «civilisalt» felfogás minden perczben arra törekszik, hogy mi minden földi élet végét és talán végezelját jelenti, a halált elfelejtse. Sikerült is egy tulajdonságot teremteni, a melynek neve sincsen, de a mely arra képesíti az embereket, hogy csakis a legkritikusabb perczekben tartják szem előtt a halált. A keletázsiai ember, halott őseitől környékezve, nem ismeri ezen tulajdonságot. Ki merné azt mondani, hogy nincsen igaza és hogy a mulandóság tana nem a legigazabb realizmus?

A személytelenség a másik nagy elv, a melyet az ősök vallása teremtett a távol keleten. Szintén negativ természetű. Ez persze nem veendő szószerint, csak úgy, hogy keletázsiaiban a személy érzése, az individualismus sokkal kevésbé jut kifejezésre, mint másutt. A meghalt ősök sem egyéni lelkek, ők a család átszellemült tagjai. Az élők és

halottak között az egyén igen jelentéktelen és csak az egész világrend egy kis részének tekinthető. A mellett a japáni sokkal kevésbé alázasos tényleg, mint az európai.

A messze keleten az egyén semmi. Az első számbajövő egység tulajdonképen a család. Régen a népszámlálásnál csak a családokat számították. Ma is az ingatlan vagyon rendesen az egész család tulajdona. Mindenek felette áll az egész emberi község. Ez Japánban a haza, Khinában a faj.

Már az iskolában megjelenik ezen sajtászerű collectivismus. Nem ritkán az egész osztály és nem az egyes tanuló kapja a jó magaviseleti bizonyítványt. Ez egészen más, mint a *Struggle for life*.

A gyakori adoptálás folytán egy ember életében kétszer-háromszor is változtathatja nevét. A különböző mestersegeknél minden családtag a maga különös szakjában járul hozzá a közös munkához. A híres festmények alá a tanítványok neha meghalt mesterük nevét írják. A nagy emberek magánéletéről jóformán nem tudni semmit, ez senkit sem is érdekel.* A magány nyugalma, mely visszavonulást enged egy külön házba vagy egy külön szobába, szintén ismeretlen. De mire való is volna annyi kényelem és a visszavonulás, mikor az ember az egésznek csak egy kicsi része, «one piecey man», mint a khinai azt tyikus módon fordítja angolra.

Semmi fajnál sem található olyan kevés tanítványa az *Ego cultusának*. Japán az önzetlenség hazája. Ezt még jobban mutatja a philologia, mint a lélektan.

Az «egyes» szám és az «ember» szó ugyanazon jeggyel iratik: mert hiszen az «ember egyedül» egy különös fogalom, a mely száanalomra méltó. A névmások, a melyek minden nyelvben rövidek, japánul rendesen hosszú szavak. Én japánul «Vatakusi», mi «Vatakusi gata». Látszik ebből, hogy milyen ritkán használtatnak. Az igékben az időt igen, de a személyt egyáltalán nem lehet kifejezni. A japánira

* Ez áll a híres öreg államférfiakról, a kik az új Japánt alkoták. Hiába keresne az ember a rólok szóló könyvekben különös vagy individualis vonásokat. Nagyok a gondolataik, de egyszerű az életük, mint más emberé.

nézve ez nem baj, mert mondataiban a személyi vonatkozásu kijelentéseket kerüli.

A Japanszágban divó khínai jelek szintén a személytelenség bizonyítékai. Egy jel által fejeztetik ki a következő három fogalom: az egyedül levő «selyembáb», az «én» szó és az «egoismus». Míg az embert kifejező jel csak két vonalból áll, tíz vagy tizenkét vonal szükséges az «én»-t kifejező ideogram megrajzolására. Tárgyak és személyek között a határ sokszor nem jut kifejezésre, pedig könnyű volna, mert khínai jel van talán 30 ezer! Egy ideogram jelzi a bolt-ot és a boltost, egy másik a templomot, a papot és a császári herceget: minden tagja a császári háznak valamely sintó kápolna tiszteletbeli áldozója.*

Különös, hogy a japáni az élet mulandóságáról elmélkedve, nem arra a következtetésre jutott, mint a mohamedán. Ha az egész világ mulandó, minek törödni vele? Másrészt csodálatos, hogy a nemzet oly nagy fejlődést volt képes elérni az individualis érzés nélkül.

Az ősök vallásának positiv eredményei is voltak: a gög, a loyaltás, a hazaszeretet és a hősiesség. Azok még sokkal erősebbek a negativ eredményeknél és ellensúlyozzák emezeknek esetleg káros hatását. És csodák csodája! A személy, a mely japánban, midőn jogokról van szó, nem jó tekintetbe és a hazának lépten-nyomon föláldoztatik, váratlan erővel felébred, ha a haza veszedelemben forog és kötelességek hívnak. A japáni katona, a modern harczos — és ma sok fordul meg az egyes iniciatíváján — bőven bebizonyította azt a mandzsuriái csatatereken.

ANADOLI.**

* A magyar névmások: én, te, ő, mi, ti, ők — szláv eredetűek. Őseink tehát esetleg szintén a személytelenséget ismerték. Az «egy szál ember» talán némi rokonságban van az imént említett khínai «one piecey man»-nal.

** Ez álnév egy magyar embert takar, a ki e czikkeiben Japánban való hosszabb tartózkodásának megfigyeléseiről számol be. Nem új ember az irodalomban. 1905-ben ugyanezen álnév alatt érdekes kötete jelent meg Párisban Plon-nál, *L'empire du travail, la vie aux États-Unis* czímen, melyet a külföldi sajtó megérdemelt elismeréssel fogadott.

Szerk.

A NEMZETI NEVELÉS ESZMÉJÉNEK KIALAKULÁSA 1848-IG.

Harmadik és utolsó közlemény.*

V.

A rendek legközelebbi ülészakán (1839/40.) azonban a kerületi bizottság elkészítette törvényjavaslatát a népnevelésről; a közoktatás szervezéséről szóló ezen első magyar nyelvű dolgozat annak a nemes magyar államférfiúnak nevével kapcsolatos, a ki jobbágyainak áldozatra kész fel-szabadításával példát adott és megelőzött mindenkit, még mielőtt a törvény erre a módot megadta volna; Bezerédj István volt a bizottságnak elnöke, melynek tanácskozásából a terjedelmes, a népoktatás minden ágát felölelő munkálat létrejött. De ez is csak terv maradhatott; hiszen még az a mindenfelől nagyon kívánatosnak tartott városi törvény-javaslat, mely hónapokon keresztül elfoglalta a rendeket, sem kerülhetett a szentesítés fokáig épen abbeli szabadelvű felfogása miatt, melylyel a községek jogait az iskolák köz-igazgatása körül igyekezett biztosítani. De mivelhogy a terv megjelent nyomtatásban, az iskola-szervezésnek ez új kísér-lete további tanulságos lépést jelent egy egységes, önálló közoktatás nemzeti felfogásának kialakulásában.** Voltaképen csak a közoktatásnak alsó tagozatára, a népiskolára vonatkozott, de hűen a hazai hagyományokhoz, meg tudta őrizni a kapcsolatot a magasabbfokú intézetekkel is; továbbá nyíltan és szabadelvűen be kívánta vonni az összes bevett feleke-

* Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1911. évi 415., 416. számában.

** L. a munkálatot Kármán: *Közoktatási tanulmányok* I. 127—156. l.

zeteket teljes egyenjogúsággal a közművelődés szervezetébe, de a nehézségek és aggályok okos latolgatásával az iskolai közigazgatás önállóságát iparkodott fentartani minden idegen-szerű befolyással, ép úgy az államkormányzati, mint az egyházi beavatkozással szemben, úgy hogy lényegében ma is példaképen szolgálhat az iskolai szervezés sajátos függetlensége tekintetéből.

A javaslatnak nagyobbik, első része (1—188. §§.) több fejezetben a voltaképeni elemi népnevelést tárgyalja s csak egy rövid második rész (189—205. §§.) rendezi, mintegy függelékképen, a kisdédóvóknak s végre a még be nem vett izraelita felekezet elemi iskoláinak ügyét. (206—216. §§.) Az első részben terjedelmes nagy szakasz (4—114. §§.) szól a szerzők szerint a szervezet legfontosabb részéről, a tanítókról; első fejezetében szabályozza a tanítóképzést, a megfelelő intézetek fölállítását, kormányzását, tanulmányi és vizsgálati rendjét, nem hagyva figyelmen kívül a nevelőnők kiképzését sem — a második fejezet a tanítók alkalmazására vonatkozik, a harmadik a tanítóság tisztii állására, még pedig *a)* személyi, *b)* javadalmi tekintetben, *c)* helyváltoztatás vagy elbocsátás eseteit vagy módját illetőleg, *d)* a tanítóság felett ítélő hatóságokra nézve, fegyelmi tekintetben, járandóságaira nézve és köztörvényi esetekben; néhány pont szól még a segédtanítókról. A második szakasz (115—132. §§.) a tanítványokról intézkedik és megállapítja rövid fejezetekben, 1. a tanítási kötelezettséget és rendezi az iskolázás biztosítékait, 2. a tanulóknak elosztását egyes osztályokba, 3. nemek szerinti elkülönítését és végül 4. számát. A harmadik szakasz (113—146. §§.) az iskolák fölállítását és főtartását szabályozza, a negyedik (147, 148. §§.) megállapítja a tanítandó tudományokat, az ötödik (149—154. §§.) a tanítás nyelvét; a hatodik (155—161. §§.) az elemi iskolai pályának időtartamát állapítja meg részletesen s elvégzése után a vasárnapi iskola-kötelezettséget; a hetedik (162. §.) az elemi iskolai büntetések módját és fokozatait rendezi; a nyolczadik szakasz (163—173. §§.) a népnevelés alaptókéjéről gondoskodik és az utolsó, a kilencedik (174—188. §.) a népnevelés felügyeletét szervezi, kezdve

a legalsóbbfokú helyi iskolafelügyeleten, folytatva a középfokú hatóságokkal és pedig egyrészt a szakszerű iskolai felelősségi felügyelést rendezve, másrészt a megfelelő törvényhatósági felügyelést, s végezve a legfelsőbb megtekintés jogával, melyet a felség a m. kir. helytartótanács által gyakorol, kebelében négy világi tanácsosból álló külön népnevelési bizottságot rendelve s évenként a népnevelés állapotáról az országgyűlésnek kimerítő jelentéstételre kötelezve.

Hogy ennek a tervzetnek szoros következetességét általában és részleteiben világos gondosságát megvilágíthassuk, talán a legalkalmasabban úgy járnánk el, ha magállapításait összehasonlítani a jelen állapotokkal; megbizonyosodnánk előttünk, hogy népnevelésünk számos baja, különösen a nemzeti nevelés egységes szempontjából, régen orvosolható lett volna, ha később e terv utasításai szerint jártak volna el. Ismertetésünk azonban ezúttal csupán amaz alapelvek hangsúlyozására szorítkozik, a melyekre egy ilyen egybevetésnek figyelemmel kellene lennie. A népiskola munkájának irányát és terjedelmét a terv bevezetésében a következőképen állapítja meg (1—3. §.): «A népnevelésnek mindenekelőtt vallásosnak kell lenni, vagyis olyannak, melyen az isteni hit és tiszta erkölcsiség tanai keresztül vitessenek. Egyszersmind az emberiség és nemzetiség elvén alapítva oda kell irányoztatnia, hogy általa a növendék mint ember, honpolgár és alattvaló kellően kiképeztesse. A népnevelésnek mind a két nembeli növendékekre ki kell terjedni. Az elemi oktatásnak mindazon és csak azon tanokra kell kiterjesztetni, mik a nép minden osztályainak — e hon helyzetére különösen figyelmezve — szükségesek és hasznosak.»

Egyébként ez volt az első törvényjavaslat, mely a népnevelés költségeinek céljaira országos adót vett számba; tíz eszendőre, esztendőnként százezer ezüst forintot kívánt megszavaztatni nép-tanítóképző-intézetek fölállítására és fenntartására; ezen összegből mind a négy keresztyén felekezet, melyeknek kötelessége volna ez intézetek fölállítása, minde-
nik intézete számára egyenként 5000 forintot kapna. A fele-

kezetek számarányai szerint a római és a görög katolikuskoknak együttesen kilencz intézetet kellett volna felállítani, a reformátusoknak négyet, a nem egyesült görögöknek hármat, az evangélikusoknak kettőt; együttvéve tehát 18 intézetet; a fenmaradó összegből azonfelül két országos intézet volt felállítandó Pesten, egy nevelőnök kiképzésére s egy mindkét nembeli kiseddévók számára. A tanítóképzőintézetekbe csak olyan, erkölcsileg feddhetetlen növendékek veendőek föl, a kik vagy egy rendes gymnasialis cursust, a grammatikait és a humanistikusat, jó eredménnyel elvégezték vagy pedig annak tárgyaiból sikeresen állottak ki vizsgálatot; mindez intézet mindenkinek, ki tanítóvá akarja magát kiképezni, díjtalanul áll rendelkezésére. A tanítóképzői tanfolyam két éves, tehát körülbelül megfelelt volna az akadémiák philosophiai cursusának; tárgyai: 1. Hit- és erkölcstan; 2. szivet és észet képző, s erkölcsöt és ízlést nemesítő elbeszélések, mondák, énekek és történetek s ezekből gyakorlatilag kivont, okszerű gondolkozásmód; 3. olvasás, helyesírás és szépírás mestersége; 4. magyar nyelvtan s e nyelvben mind szó-, mind írásbeli fogalmazási gyakorlat; 5. világtan, jelesen; a) a világgalattán, b) természettan, c) természetleírás, különös tekintettel az ember-tanra, d) földleírás, e) történetírás; 6. államtan (statistica); 7. úrbéri, mezei rendőrségi és a nép egyéb viszonyait érdeklő törvényeink ismerete; 8. mértan, ide értvén a fej- és írásbeli számtant, a földmértant s jelesen az alaktant is; 9. okszerű gazdálkodás elemei, kivált a gyümölcs- és selyem-tenyésztés s mezőgazdasági műtan; 10. kiseddévás; 11. nevelés-, tanítás- és módszertanok; 12. hangászat, különösen éneklés és orgonajáték; 13. a római katolikusokat s görögöket illetőleg a templombeli s más egyházi szertartásoknál való szolgálat; 14. életveszély eseteiben és tetszhalottak körül orvos érkezteig kívántató rögtöni segély szabályai; 15. rajzolás; 16. testgyakorlás. Ezeken kívül egyéb hasznos tudományok is taníttathatnak. A tanítói tisztségnek mintegy elővizsgálata a zárvizsgálat, a melyet a tanári testület tart mind e tárgyakból; a tulajdonképeni képesítő vizsgálat (elhatározó próbatétel) csak egy esztendő múlva tehető,

mely alatt a jelölt az intézet igazgatójának elrendezése szerint valamely rendes iskolatanító mellett segédi minőségben szorgalmasan s ügyesen foglalatoskodott; e vizsgálatot nyilvánosnak tervezték, a legfőbb iskolai hatóság képviselőjének jelenlétében az igazgató s a tanári testület vezetése alatt, de egyúttal a vizsgálat idejét úgy kellett volna megállapítani, hogy azon mennél több tanító jelen lehessen, minden egyes alesperességből mindenesetre legalább egy-egy. Az oklevél jelölje meg, hogy az illető mind elméletileg, mind írásban, mind gyakorlatilag kitünő, dicséretes vagy elégséges készséget mutatott-e; a vizsgálók pedig szorosán felelősek azért, hogy ügyetlen, tudatlan, erkölcs-telen egyének tanítói oklevelet ne nyerhessenek. Minden rendes iskola-tanító az álladalom köztisztje és minden hivataloskodó vagy nyugalmazott rendes köziskola-tanítót maga személyére nézve mindazon személy- és vagyonbeli biztosíték és jogok illetik, a melyekkel az ország nemesei bírnak, de a tanító rendszerezett állásán kívül más hivatalt nem viselhet. A törvényjavaslat behatóan és igen kedvezően állapítja meg továbbá a tanítók jövedelmét s harmincz esztendei rendes működés után teljes fizetésüket biztosította nyugdíjképen s a tanítók özvegyeiről és árváiról is megfelelően gondoskodott.

Mint a tanítóképzés, azonképen oszlott volna el felekezetek szerint maga a népiskola is. Iskolák felállításának és fentartásának kötelessége voltaképen a politikai községet illeti, azonban mindenütt minden egyes keresztyén egyház számára külön nyilvános népiskolát kell fölállítani; csak ott, a hol a lakosság csekély száma vagy szegénysége tenné szükségessé, állítható az összes helybeli keresztyén felekezetek számára közös népiskola; ebben azonban a hitant külön kell taníttatni az illető vallásbeli lelkipásztorok által. Egyébként minden külön felekezetbelieknek szabadságukban állott volna mind már létező népiskoláikat mint magánjellegű tanintézeteiket továbbra is fentartani, mind netalán ilyeneket maguknak ezután is fölállítani. Azonban mindenik keresztyén vallásbeli népiskolában bármely felekezetbeli növendékek szabadon tanulhassanak.

Minden elemi népiskolában mind a test, mind a lélek épségben tartását és tehetségei kifejtését kell célul venni. Népszerűen és a növendékek felfogásához alkalmazva első elemeiben a következő tanok — mint legkevesebb — okvetetlenül tanítandók: 1. hit- és erkölcstan, az utóbbi különösen a tanító jó példaadásával is; 2. olvasás és írás; 3. fejbeli és jegyekkel való számvetés; 4. magyar nyelvtan, a növendékek anyanyelve segédelmével, s ideértvén a helyesírást és a fogalmazást is; 5. alaktan és vonalrajzolás; 6. természettan, különös figyelemmel a babonára és balvélekedésekre alkalmat szolgáltató természeti tünemények okainak fejtegetésére; és a mértan, jelesen ennek mezei gazdasági része; 7. természetleírás és ebben különösen a mérges növények, ásványok ismertetése; az okszerű gazdálkodás főbb szabályai, jelesen a kertészet és selyemtenyésztés gyakorlatilag is előadva; 8. történetírás, különös tekintettel a hazai történetekre; 9. földleírás, figyelemmel a hazára; 10. embertan, különösen figyelmezve az egészségtanra; 11. a magyar polgári viszonyok ismerete, ide értvén az úrbéri és mezei rendőrségi törvényeket főbb vonásaikban; 12. éneklés; 13. észképző és szívet és izlést nemesítő elbeszélések és olvasmányokban való gyakorlatok s énekek, melyek úgy értelmezendők, hogy általuk a növendékben az okszerű gondolkodás is kifejlődjék és ezeknek az emberekkel, különösen pedig a gyermekekkel is okos bánásmódra útmutatásul szolgáljanak; 14. mind a fiú-, mind a lánygyermeknek sorsukhoz mért hasznos kézi munkákra való ügyesítése; 15. testgyakorlat. A tanulókat három csoportban kell tanítani: kezdők, előmenők és végzők, s a két nemet egymástól elválasztva külön-külön. A fiúk a két első csoportban két esztendeig, az utolsóban egy esztendeig maradnak; a lányok csak az első csoportban maradnak két évig, a másik kettőben egy-egy évig; de mindkét nembeli ifjúság az összes csoportok elvégzése után még egy évig látogassa a vasárnapi iskolát. A mulasztásokat pénzbüntetésekkal, esetleg fogsággal kell megakadályozni, a büntetéspénzek a község népnevelési pénztárát illetik. Mindenütt, a hol a magyar nyelv használatos s a tanulóknak, legalább felerészben, magyar

az anyanyelve, a tanítás nyelve magyar; de arra is kell ügyelni, hogy a nem magyar anyanyelvűek, mindaddig, míg a tanítás nyelvét kellőképen meg nem értik, a szükséges magyarázatokat saját anyanyelvükön kaphassák meg. Ott, a hol a lakosság teljesen idegen nyelvű, a kezdők anyanyelvükön taníttatnak a magyar nyelvre is, a második csoport, az előmenők pedig egyes tárgyakat magyarul tanulnak, egyeseket anyanyelvükön. A hol csak a többség idegen nyelvű, ott a magyarok kezdettől fogva magyarul tanulnak, az idegenajkúak az első osztályban anyai, a másodikban a magyarokkal együtt magyar nyelven, a szükséges anyanyelvi magyarázattal; az utolsó, vagyis a végső csoport mindenütt kizárólag magyar nyelven tanítandó. Mindezen szabályok azonban csak a tulajdonképeni Magyarországra állapítottak meg; Horvátországban a magyar nyelvet csak mint rendes tantárgyat kellett volna tanítani.

Mindezen határozatokkal szemben, a melyek a népesedés nemzeti fejlődése iránt helyes érvekről tanuskodnak, elvi jelentőségűek a tervezett közoktatási szervezetnek ama rendelkezései, a melyek által a népnevelésnek egyrésztől politikai kormányzása és felügyelete, más résztől tulajdonképeni tanügyi vezetése és felügyelete közt tiszta megkülönböztetés és elkülönítés történt. Az utóbbi részint helyi, részint közvetítő felebbviteli az országos kerületek szerint, s végül legmagasabb fokán a királyi helytartótanács gyakorolta legfelsőbb megtekintés. A helyi felügyeletet tanítók és tanulók fölött az iskolai felügyelőség gyakorolná, mely *a)* felekezeti iskolákban a felekezet lelkészéből, mint elnökből s két, legfőlebb négy ama felekezet tagjai vagy az iskolafentartó birtokosok által szabadon választott világi tagból állana; *b)* a több felekezettől fentartott iskoláknál pedig az illető felekezetek rendes papjaiból s négy, legfőlebb nyolcz, a külön hitvallású lakosok számának arányában, az egész fizető községből választott képviselőből. Az elnöki tiszt a helyi lelkészeket illeti, kik azt külön-külön, felváltva gyakorolják.

A felebbviteli felügyelésnek, mint általában az iskolázásnak, felekezetek szerint kellene tagozódnia. A katolikusoknak az országos kerületek szerint négy s Horvátország számára

egy ötödik, az egyházi hierarchiától független kerületi iskolaügyi bizottságot kell szervezni. A bizottságok tagjai volnának: 1., állásuknál fogva, *a)* az illető kerülethez tartozó érsekek, püspökök vagy vicariusaik, *b)* az illető kerület lelkészi seminariumainak igazgatói, *c)* ugyanezen intézetek pædagogiai tanárai, *d)* mindazon katolikus vallású egyének, kik ama kerület törvényhatósági testületeiben első tisztséget viselnek; 2., hat évnyi időtartamra való megválasztás által: *a)* ama kerületbeli gymnasiumok s egyéb főiskolák egy-egy tanára, kiket az illető tanári testületek szabadon választanak, *b)* a kerülethez tartozó katolikus köztisztviselők, a törvényhatóságok, törvényszékek tagjainak egy-egy küldöttje, *c)* az egyes kerületi parochiák képviselői; számuk kétannyi, mint a bizottság említett hivatalnok-tagjainak száma s kétharmad részben világiak legyenek. Mint-hogy a mindkét felekezethez tartozó protestánsok egyháziilag szintén országos kerületek szerint voltak szervezve s a törvény nekik az iskolázás terén teljes autonomiát biztosított, náluk a felebbviteli iskolai hatóságot egyházi és világi tagokból álló egyházkerületi bizottságaik gyakorolják; a nem egyesült görög egyháznak épen úgy, mint a katolikusoknál, két kerületi iskolai bizottságot kellene szervezni, egyet a dunántúli kerület és Horvátország s egyet az ország többi részei számára. A kerületi iskolai bizottságok feladata volna közvetlenül a tanítóképzés vezetése és fejlesztése s ezenkívül főfelügyeletet gyakorolni a kerület népnevelési intézményei felett, még pedig nemcsak saját felekezetük iskolái, hanem ama községi, közös iskolák felett is, a melyekben hittestvéreik számra nézve többségben, vagy vagyonukra nézve tulsúlyban vannak. Az iskolai bizottságnak esztendőnként legalább egyszer elvi jelentőségű ügyek elintézésére közös ülést kellene tartania, a folyó ügyek ellátására pedig titkos szavazással megfelelő mennyiségű tagból álló albizottságot kiküldeni, ezt háromévenként megújítva; ennek az albizottságnak tanítóválasztó s az iskolák életében fölmerülő összes ügyekben fegyelmi joga volna.

A politikai iskolai felügyeletre viszont a törvényhatóságok, vármegyék és szabad kir. városok háromévenként válasz-

szanak közoktatási bizottságokat, a melyeknek tiszte különösen arra ügyelni, vajon az egyes községek és iskolai hatóságok végrehajtják e a törvény rendelkezéseit. E bizottság tagjai ne csak nyilvános vizsgálatokra járjanak el, hanem látogassák meg gyakran az iskolát s legalább évenként egyszer menjenek el a helyi felügyelő bizottságok üléseire, hogy így pontos értesüléseik legyenek az iskolák állapotairól; tapasztalataikról egy hónappal az iskolai év befejezése után kimerítő jelentést tegyenek törvényhatóságaiknak; ezeknek pedig kötelességük volna évenként kétszer, májusban és októberben, kerületük iskoláiról a helytartótanácsnak beható jelentést fölterjeszteni. Végül a helytartótanács iskolai bizottsága egy tanácsosának elnöklete alatt évenként egyszer (szept. 15-én) a kerületi iskolai bizottságok képviselői conferentiát tartsanak tapasztalataikról s a népnevelés körén belül esetleg fölmerülő változtatásokról és javításokról.

A törvényjavaslat, mint említettük, külön szakaszt szentelt a kisednevelés kérdéseinek. Nálunk a kisednevelés iránt az érdeklődést, különösen a legfelsőbb körökben, már korán fölkelté (Korompai) Brunswick Terézia grófnő, Beethoven tanítványa és barátnője, ki nővérevel, Deym grófnővel s ennek két fiával 1808-ban néhány hetet töltött Pestalozzinál Ifertenben, s azután is levelezett vele és feleségével. A szegény- és nép-nevelés e lelkesítő apostolának, valamint később Wilderspin-nek (Spitalfields, London) példája rábirta a nemeslelkű hölgyet (1828), midőn a közélet szabaddabb föllendülése lehetővé tette, hogy előkelő barátjai segítségével engedélyt szerezzen arra, hogy anyjának házában, a fővárosban felállíthassa az első kiseddóvót, melyet «Angyalkert»-nek nevezett el. Az első pesti és budai intézeteket nemsokára több követte kisebb vidéki városokban; ugyanekkor előbb helyi egyesületek létesültek az egyes intézetek támogatására, majd pedig, 1834-ben, országos egyesület alakult a kiseddóvók propagálására; s az egyesület Tolnában, hol Festetics Leó gróf egy házat és pénzt bocsátott rendelkezésére, intézetet nyitott óvónők képzésére. A tolnai helyi bizottság élén ugyancsak Bezerédj

István állt, a kinek elnöklete alatt az országgyűlési törvénytervezet létrejött, s felesége, Bezerédj Amália, ki nemcsak a kiseddévás gondolatának volt bátor szószólója, hanem szerzője is egy gyermekek számára készült daloskönyvnek, mely egész napjainkig a kiseddnevelés hagyományos eszközei közé tartozott (*Flóri könyve*). Az országos egyesület nemsokára kiváló államférfiakat is megnyert céljai számára; így Kossuth Lajos indítványára (1841-ben) felhívás ment az összes vármegyékhez, hogy székhelyükön közköltségen minta-óvókat állítsanak; a tolnai óvóképző igazgatójának, Warga István, a magyar Akadémia tagjának, fogalmazásában készült egy «Terv a kiseddévó intézetek terjesztése iránt a két magyar hazában», melyet a tolnai rendek saját költségükön kinyomattak és minden törvényhatóságnak megküldöttek. Ugyanazon évben aztán, midőn az óvóképző intézet az országgyűlési képviselők segédelmével Pestre helyeztetett, a törvényjavaslat a népnevelés ez oly fontos ágának feladatát is igyekezett tehát törvényes rendezéssel megerősíteni és biztosítani. De ezt nem foglalta be a közoktatás szervezetébe, hanem a társadalmi segély művének tekinti, mivel hogy a kiseddévó intézetek (elemkék) rendelkezése, «hogy azokban a szegény szülők azon gyermekei, kik még iskolába nem járhatnak, testi és lelki rossztól megóvassanak s egyszersmind — zsenge korukhoz képesti oktatással — testi és szellemi kifejlődéseik elősegíttessék.» Ezek szerint ezek a kiseddévók a községeknek tisztára magánjellegű intézményei lesznek s nem tartoznak majd az iskolaügyi hatóságok felügyeleti körébe; ezért is tilos őket felekezeti iskolákka változtatni; a tanítás nyelve mindenütt, Horvátország kivételével, a magyar legyen s jobbadán nők alkalmazandók, mint kiseddévók. Minden község, melynek lakossága szabadon elhatározza, többségének szavazata által, köteles kiseddévót felállítani; a község aztán intézetének felállítása, elrendezése s felügyelete végett legalább három, legfeljebb hét tagból álló bizottságot, valláskülönbség nélkül, köteles választani. A törvényhatóságoknak legyen gondjuk, hogy területükön mennél nagyobb számban állítsanak fel kiseddévókat s egyikét példányintézetül jelöljék ki. Minden tanító-

képzőben a kiseddóvók kiképzéséről is gondoskodni kell; azonfelül Pesten egy országos intézet állítandó, mindkét nembeli óvók kiképzésére; fölállítása, fenntartása és vezetése Pestmegye s Buda és Pest városai által szabadon választott bizottság feladata, melybe a megye hét tagot küld ki és elnököt, az egyes városok pedig egyenként négy-négy tagot. E bizottságnak évenként intézkedéseiről s az intézet állapotáról jelentést kell tennie az ország összes törvényhatóságai számára, Pestmegye pedig az országgyűlésnek számoljon be behatóan róla. Azon magánemberekről és községekéről pedig, melyek a kiseddóvók körül érdemeket szereztek, az illető törvényhatóságok névleg kötelesek megemlékezni az országgyűlés előtt.

Ennek az oly fontos és terjedelmes munkálatnak országgyűlési tárgyalására azonban kilátás alig nyilhatott, viszont a rendek sem halogathatták többé a népnevelés támogatásának munkáját, abban állapodtak meg tehát, hogy egy rövid törvényjavaslatot szerkesztenek tíz szakaszban. E szerint évenként 100,000 forintot szavaznának meg országosan s mindegyik törvényhatóság fizetett adójának arányában részesednék benne; ezt az összeget pedig addig is, míg a törvényhozás megfelelően kimerítő rendelkezésekkel nem intézkedik az iskolák dolgaiban, a viszonyoknak és szükségleteknek megfelelőleg a népnevelés fejlesztésére kell fordítani, tekintet nélkül felekezeti különbségekre. Az összeget a következőképen kellene fölhasználni: a) jóreményű ifjaknak, kik a gymnasium elvégzése után tanítói pályára óhajtanak lépni s vagy jobb tanítók mellett vagy præparandiókban erre készülni akarnak, támogatást kell nyújtani, különösen figyelembe véve azokat, kik e célból külföldi tanítóképzőkbe óhajtanak menni; b) szegény községeknek, melyek külső segítség nélkül, saját erejükből nem állíthatnak vagy tarthatnak fel elemi iskolát, e célra segítséget adni; c) megjutalmazni kiváló tanítókat, különösen olyanokat, kik másokat elméletileg és gyakorlatilag tanítónak kiképeznek. E rendelkezések kivételére s általában a népoktatás, különösen pedig az oly fontos kiseddóvós fejlesztésére minden egyes törvényhatóság a törvény kihirdetésekor nép-

nevelési bizottságot válasszon; általában a törvényhatóságok tiszte volna mindenféle gondoskodni a népoktatás anyagi ellátásáról s e tekintetben az iskolai év végén kimérintő jelentést tenni a helytartótanácsnak, s ugyancsak ez utóbbinak volna kötelessége a legközelebbi országgyűlésnek jelentést tenni a népoktatás helyzetéről még pedig hiteles statisztikai adatok alapján a szükségleteknek pontos megjelölésével.

De nem is tekintve, hogy az országgyűlés vége felé már nem volt arra sem idő, hogy ennek a rövid kis törvénynek szentesítése céljából a főrendi táblával a szükséges tárgyalások meginduljanak, a kormány képviselője, a királyi personalis, mint a rendi tábla elnöke, indítatva érezte magát a rendeket formalisan arra emlékeztetni, hogy Ő Felségének a közoktatásra vonatkozólag világosan kifejezett felségjogai vannak, de még ha a korona hozzájárulásával változtatás történhetnék is, a legnagyobb tisztelettel ugyan a törvényhatósági rendszer iránt, mégis a fennálló jogrend keretein kívül valónak tekintetnék, hogy a közadóból származó pénzek a népoktatás céljaira fordítás végett a megyék kezébe kerüljenek. A közoktatásnak ilyen közügyeit alig lehetne az egyes törvényhatóságokra bízni.

Így bizony minden várakozás ellenére a nagy reform-országgyűlésnek ez a hosszabb ülésezése és fáradhatatlan munkássága is a közoktatás fejlesztése szempontjából minden látható eredmény nélkül folyt le; annál inkább kellett a kormánynak, már ama politikai szempontból is, hogy befolyását gyarapítsa, megemlékezni ismételt abbéli ígéretéről, hogy a nevelés szükségleteinek kielégítésére gondja lesz. De a mód, a hogy ez megtörtént, nemcsak azt mutatta, mily kevés érzéke van az iskolaügyi kérdésekhez, hanem azt is, hogy egyáltalán figyelemre se méltatta a nemzeti fejlődésnek magasabbrendű szükségleteit, a melyek az országgyűlési kivánalmakban és munkálatokban kifejezésre jutottak. Midőn ekként a kormányrendeletek mindig a törvényhozás céljai mögött maradtak és mégis azon voltak, hogy közreműködését feleslegessé tegyék, nemcsak a közoktatásnak helyes és korszerű kialakítása halasztatott

el, hanem a rendelkezések szükségtelen izgalmat és haszontalan ellenmondást is keltettek. A kormány azt hitte, hogy helyes lesz, ha a magasabbrendű tanítóképzésnek égető kérdését egyoldalulag úgy oldja meg, hogy 1841 óta egyes helységekben az akadémiákkal vagy egyházi lyceumokkal kapcsolatban, különösen katolikus tanítók kiképzésére két esztendő mellék-cursusokat állít föl, a melyekben egy elméleti pädagogiai és módszertani bevezetés után a népiskola egyes tantárgyainak külön módszertana kerül előadásra és pedig az első évben az alsóbb, a másodikban a felsőbb osztályok tárgyainak módszertana; e célra megfelelő hivatalos magyar nyelvű tankönyvek is jelentek meg. E tekintetben azonban a protestáns felekezetek rég megelőzték a kormányt és valósággal megszügyenítőnek tünt fel az államhatalomra nézve, hogy e szükséges intézkedést, a mire az eszközök hiányossága szorította a protestáns felekezeteket, utánozza és szentesíti, a helyett, hogy, mint azt a törvényhozás tervezte, példát nyújtva bő támogatással segítségére volna e törekvéseknek. Ép ily nyomorúságos módon teljesítette a műegyetemre való vágyat. Hosszas halogatás után végre 1844-ben elhatározták a polytechnicum helyett egy ipariskolának felállítását; ebben egy előkészítő cursus után — a melybe olyan 13. életévüket befejezett növendékek vétettek fel, kik az összes elemi iskolát elvégezték — három, egyenként két-két évig tartó szaktanfolyam következett: egy kereskedelmi, egy műszaki és egy mezőgazdasági; az intézet tehát körülbelül megfelelt oly középiskola követelményeinek, mely 14—16 éves növendékeknek valamely közgazdasági foglalkozás számára szükséges elméleti előkészítést óhajt nyújtani. Ez az ipariskola József főherczeg nádorságának ötvenéves évfordulója alkalmából abban a megtiszteltetésben részesült, hogy az ő nevét fölvehette, és 1846 november 1-én előkészítő osztályával meg is nyílt; miután pedig az osztrák absolut időkben is mint ipariskola fennállt, csak a magyar állam ujzászületésekor (1871—1881.) válhatott azzá, a minek a nemzet már elejétől fogva óhajtott: a technikai tudományok egyetemévé.

Kicsinyes pártszempont jellemzi azt a lépést is, mely-

lyel a kormány a népoktatás önhatalmú szabályozása által, szemben az országgyűlés reformtörekvéseivel, a clericalis és nemzetellenes köröket le akarta kötelezni és politikai törekvéseinek megnyerhetni remélte. Sebtyiben, már az országgyűlési tárgyalások alatt előkészítve, közvetlenül az országgyűlés bezárása után (1845 jul. 16.) jelent meg *Magyarország elemi iskoláinak szabálya* czimen az első magyar nyelven kiadott hivatalos iskolai szabályzat, mely azonban már a módjánál fogva, melylyel a felekezeti nehézségekkel elbánt — egyáltalán nem tulajdonítva nekik jelentőséget, de sőt szóra sem méltatva őket — továbbá azért, mert a nemzeti törekvéseket keresztvezni akarta, s még a törvényes rendelkezéseket is figyelmen kívül hagyta a magyar nyelv tárgyában, valóságos merényletnek volt tekinthető a nemzeti szellem egészséges, szabad fejlődése ellen. Czíme szerint a rendelet az összes hazai elemi iskolákra vonatkoznék, a valóságban azonban csak a katolikus intézeteket tekintti s megkísérli ezeket az osztrák *Politische Schulverfassung* béklyóiba verni s teljesen alárendelni az állami és az egyházi hatalomnak. Az iskolák fölött való legfőbb felügyeleti jogot a király nevében mint legfelsőbb közigazgatási hatóság a helytartótanács gyakorolja, de a püspököknek a hitoktatás felett való felügyeleti joga kerületeikben érintetlenül marad. A legfelsőbb hatóságtól függve vezeti kerületének összes tanintézeteit, tehát elemi iskoláit is a tanulmányi főigazgató, ennek van alája rendelve, mint az illető kerület összes elemi iskoláinak kerületi felügyelője, az esperes, míg végül az egyes egyházközségi iskolákat az illető lelkész, mint helyi igazgató vezeti. A kerületi tanfelügyelő, ki tehát egyházi férfiú volt, püspöki hatóságának jelentést tesz a vallástanítás állapotáról, minden egyéb iskolaügyről pedig a tanulmányi főigazgatónak számol be. A megyei székhelyek és gazdagabb lakosságú helységek, melyekben több plébánia és elemi iskola állt fönn, külön felügyeleti kerületet alkotnak s helyi igazgatóik közvetlenül a tanulmányi főigazgató alá rendeltetnek. A külső, a dologi ügyek ellátására, az iskolák gazdasági vezetésére, a tanköteles gyermekek iskoláztatásának ellenőrzésére, ha az iskolafenn-

tartók, patronusok, jöltevők másként nem intézkednek az egyes iskolák számára, szükség szerint egy vagy több erényes és tekintélyes iskolabarátot kell gondnoki munkakörrel felruházni s ezeknek a községgel s a helyi papigazgatóval egyetértésben kell intézkedniök és ha néha szükségessé válnék, a helyi hatósághoz fordulhatnak segítségért, sőt falvakban és mezővárosokban a főszolgabíróhoz is, mint a ki a megye részéről gyakorol az iskolák fölött főfelügyeleti jogot; így tehát anyagi ügyekben a szolgabírák s általuk a megye, városokban pedig a városi tanács hivatalos kapcsolatban állana a tanulmányi főigazgatóval, mint az erre hivatott, a felségtől kinevezett kormány megbízottal. S valamint az állami és egyházi szervezetek ez az összekalapálása nyilván tervszerűen azon czélt szolgálta, hogy alkotmányi szempontból rég lejárt kormányzati rendszabályokat újra életre keltsen a nemzeti közművelődés hátrányára, azonképen a szabályzatban csak hiányosan vázolt tanmenet, mert a részletekre vonatkozólag a præparandiák hivatalos módszertani könyveire utal, minden tekintetben sajnálatos visszaesést, sőt olykor bizony értelmetlenséget árul el. Az egész elemi iskolai anyagot módszertani szempontból öt egyesztendő tanfolyamra osztva fel, a szabályzat megengedhetőnek vélte a falusi lakosság és a városi munkásság elemi iskolázását az első két osztályra korlátozni s így a kétosztályos intézeteket elválasztja, mint alsóbbfokú elemi iskolákat a felsőbb fokúaktól, a melyeknek négy osztályuk legyen; háromban egy-egy évi tartammal, a főczél a magasabb intézetekre való előkészítés — s a negyedikben pedig, kétesztendő időtartammal, az ipari foglalkozásra és az ipariskolára való előkészítés a feladat. Hogy a szegény falusi és a munkás gyermekeknek miért kellett azzal a sovány koszttal megelégedni, melyet a jómódúak gyermekei két év alatt könnyen megemészthettek s miért kellett a felette hiányos táplálékon iskolázásuk egész idején, tehát 5—6 évig kérérdzniök, azt csak az uralkodó körök politikai céljai magyarázzák meg, a melyek egyéb hazafias törekvések mellett az általános műveltség fejlesztését és terjesztését is meg akarták gátolni. Az igazi czélt világosan

bizonyítja az a merész kíméletlenség, a melylyel a tanterv királyi fogadalmakról megfélemedkezve, a magyar nyelvet még az 1806-iki tanulmányi rendnél is silányabb szerepre kárhoztatja az iskolában. A falvak alsóbbfokú elemi iskoláiban, tehát a legszélesebb néprétegek iskoláiban a tanítás csak a gyermekek anyanyelvén történjék, tehát a nem magyar nyelvű vidékek e fokú iskoláiban magyarul egyáltalán nem tanítanak; a városi iskolákban a harmadik osztályra elő van ugyan írva magyar nyelvtan, még olyan vidékeken is, a hol nem a magyar az uralkodó nyelv, de ebből nem szabad sokra következtetni, mert éppen így a kapcsolt tartományokban — horvát nyelvet kell tanítani; a negyedik osztály évfolyamaiban végre a szűkebb értelemben vett Magyarországon megjelenik a magyar és a német nyelv, mint minden tekintetben egyenlő jogosítású tantárgy, a minthogy hasonlóképen Horvátországban a horvát s a német szerepel s itt a magyar nyelvnek csak elemeit kell tanítani. Így aztán könnyen megértjük azt az általános elkeseredést és azt a nyílt ellenállást, a melylyel a kormány önkényes cselekedetét, a közoktatásnak a törvényhozás közreműködése nélkül való szabályozását a legtöbb törvényhatóságban, még idegen ajkúakban is visszautasították; így tehát az oktalan beavatkozásnak köszönhették, hogy az országgyűlési gravamenek a népnevelés kérdésével is megszaporodtak. Továbbá az is érthető, hogy gyakran megesett, mikép egyes helységekben a törvény szerint állásukba helyezett megyei iskolai hatóságoknak a katolikus papság, hivatkozva a szabályzatra, az iskolákba való belépést megtiltotta, hiszen — úgy okoskodtak — küldetésük az iskoláknak csak külső, anyagi ügyeire terjedhet ki.

VI.

A közművelődési törekvések egységének szempontjából öröndetesebb dolgokról ad hírt e kor történelme, ha az evangélikus egyházak lapjait forgatjuk. E körök ugyan tovább is ovatosan védekeznek az államhatalommal való minden kapcsolat ellen, mert benne nagyon ritkán számít-

hattak jóakaró istápolóra s így intézményeik csak közvetve, csak a közvélemény befolyásolása által működhettek közre a közművelődés kialakulásában; annál tanulságosabb e kor törekvéseinek méltatásánál, hogy a nemzeti öntudat fejlődő megerősödésével éppen a protestáns tanítószáz taborában nyilvánul erősebben a meggyőződés, hogy az egyháznak és iskolának hagyományoszerű benső kapcsolata ellenére le kell győzni a közoktatásnak felekezeti széttagoltságát s a közművelődést egy új, szabadabb állami élet független tagjává tenni.

Nagy érdeklődést és vérmes reményeket keltett már a negyvenes évek elején az egyesült négy református egyházkerületnek 1840 szept. 9-én Pesten tartott értekezletének határozata, melynek értelmében Pesten, a hol a protestantizmus csak nemrégiben kapott polgárjogot, de a mely város immár a nemzeti élet központjává kezdett kibontakozni, főiskolát akartak fölállítani, még pedig nemcsak e felekezetnek, hanem az egész hazának sokoldalú, nagy hasznára. Időszerűnek és czélszerűnek találták, hogy mivel egy jó közoktatási rendszabályzat megalkotásához sokkal több személyes körültekintésre és belátásra van szükség, mintsem hogy azt bizottsági tanácskozás létrehozhatná, pályázatot irjanak ki egy kimerítő tervezetre, mely az alsófokú vagy elemi, a közép és a felső osztályaiban megállapítandó tanítási rendszert «mindenütt az élettudományoknak az emberiséget képzőkkel — mennyire saját körülményeink engedik — súlyegyenben tartása mellett részletesen adja elő a jutalmazási s fenyítéktartási rendszerrel együtt».

A pályázathoz kapcsolt utasítások közül különösen kettő van olyan, mely kiemelkedve az iskolai élet viszonyaiból, szélesebb körökben nagy visszhangot keltett. Az egyik (a 8. pont) arra vonatkozott, hogy «a rendes oktatókon kívül magánoktatók is adhatnának órabér mellett rendkívüli leczkéket». «Szívesen üdvözljük a vezérelvcsillagnak a magyar tudományos égen feltűnését» — jegyezte meg erre Kossuth Lajos hírlapjában, a szerkesztői megjegyzésben. — «Igenis, uraim, szabad versenyt, éssznek és

tudománynak szabad versenyt! — és óva lesznek rég elavult tanok megkövesítő kínaitól.»

«Hazánkban közóhajtás nyilatkozván a két evangélikus felekezetnek iskolai egyesítése s teljes egybeolvadása iránt; — fejtette ki egy másik, a 10. pont — a tervező e pontra is figyelmét kiterjesztvén, adja véleményét: mikép eszközölhetőnek a czélbavett főiskolára nézve, a két testvérfelekezet közt, legczélszerűbben oly egyesülés, mely nem csupán anyagi érdekek egymás mellé tételéből álljon, hanem benne előre elhintve legyen az annyira óhajtott s időtől várt vallási egybeolvadás magva s így a felállítandó középponti főiskola e tekintetben is előkészítő intézetül szolgáljon.»

A gondolat, hogy az intézet alapításával a két felekezet egyesítésének munkáját is meg kell kezdeni, voltaképen gróf Zay Károlytól, az evangélikusok egyházi főfelügyelőjétől, egyháza nemzetiesítésének lelkes előharczosától származik, kinek lelkében a reformátusokkal való egyesülés egyúttal a nemzeti elemnek erősödését jelenté, némely pán-szláv agitátoroknak nemzetellenes törekvéseivel szemben. Az volt a szilárd meggyőződése, hogy a magyar nyelvnek s vele a nemzeti érzésnek és gondolatnak terjedése a közszabadságok számára is a legjobb biztosíték, mert a magyar nemzet legdrágább emlékei és reményei által le van kötelezve a szabadelvűségnek és a haladásnak. «Valósuljon csak meg a vallásszabadság s a vallások teljes egyenjogúsítása, úgy, hogy annak a szegény evangélikus vagy görög lelkésznek az állam nyomorúságos fizetését ne alamizsnaként nyujtsa, akkor a szláv nép is hűen odaáll a nemzet mellé s megmutatná a helyes utat ama néhány megtévelyedett papnak és tanítónak is, kik idegen pénzen hódítják el az elméket.» (Lásd németül írt munkáját: *Dies Buch gehört dem Vaterlande*, Leipzig, 1845.) Az egyesítésre való törekvés tehát kezdettől fogva mindvégig nem volt vallási, sem egyházi törekvés; nem kívánt valami új egység-formulát teremteni, sem pedig nem akarta az egyházi alkotmányokat megváltoztatni; a két autonom egyház társadalmi egyesülése inkább azt vette czélba, a mit véghezvinni az államhatalom nemcsak hogy késedelmeskedett, hanem nyilvánvaló

országgyűlési határozatok ellenére is következetesen megtagadott: ezalja a közös, szabad oktatás által a felekezetieség legyőzése volt. Sajnos azonban, bár az egyesülés gondolatának gyűjtő hatása volt s a két felekezet egyetemes conventjei már közös bizottságot küldtek ki, hogy az egyesülés útjait, módjait megvitassa, hamar nyilvánvaló lett, hogy nemcsak az állambatalom, hanem a nyelvileg és felekezetiileg oly szétdarabolt népiségnek társadalmi alakulata szinten nagy hátrányára van a nemzeti fejlődésnek. Még e szabadabbelvű egyházakban is messze elmaradtak a tények a szándékok és a várakozások megett; sem a két felekezetenek oly kívánatos közeledése, sem a főiskola, melynek feladata lett volna azt előkészíteni, nem jött létre. E törekvések komolyságáról kizárólag ama művek tesznek tanuvalloást, a melyek a tanácskozó bizottságok buzgalmára keletkeztek. «A Pesten felállítandó protestáns főiskola tanítási rendszerét tárgyzó jutalmazott *Pályamunkák* (2 köt., Kecskemét, 1843.) a kortársak véleménye szerint «a nevelés és tanításban szem előtt tartandó s alkalmazandó elveknek, szemléleti s tapasztalati lélek- s emberismereti fogalmaknak s igazságoknak, pædagogicai s didacticai józan szabályoknak valóságos kincstára» s bizonyára több figyelmet s történelmi méltatást érdemelnek, mint a mennyiben eddig részük volt. Másrészről *Javaslat a Unioi Alválasztmányának a magyarországi két protestáns felekezet egyesítése módjáról és eszközeiről* (kiadta gróf Zay Károly, a magyarhoni ágost. hitv. evang. egyházak s iskolák főfelügyelője, Pozsonyban, 1846), a mely világosan kifejti ama lehetőségeket, a melyek az egyesítés munkáját akadályoznák vagy előmozdítanák, a nemes tolerantiának és a vallás szabad gyakorlatának oly magas szempontjait alkalmazta, a melyeknek érvényesülését egyházellenes tendenciák nélkül ma is csak angol culturterületeken figyelhetjük meg s a melyek mai közművelődési és társadalmi bajaink közepett is teljes megszívlelést érdemelnek.

Több közvetlen eredmény és tartós hatás jutalmazta az evangélikus iskolázás egységes kiépítésére irányuló törekvéseket. Schedius Lajos, az agg egyetemi professor, ki az

évszázad eleje óta iránytadó befolyást gyakorolt felekezetére s különösen a pesti evangélikus iskoláknak felállítására s működésére, tervet készített a tanulmányok szervezéséről s azt egy értekezéslet, melyre a felekezet főiskolai rectorait gróf Zay jószágán (Zay-Ugróczon) összehívta, tárgyalás alá vette (1841); majd e tervezetet az értekezéslet megjegyzéseivel együtt megküldötték a négy egyházkerület gyűléseinek s miután ezek megvitatták, az 1842 júliusában tartott egyetemes convent azt az összes evangélikus iskolák számára irányadónak mondotta ki. E terv szabályainak kimondottan a közoktatás egyöntetőségének elve szolgált alapul; az elv ellen egy félszázaddal előbb az evangélikusok még erélyesen tiltakoztak volt, most azonban a tanulmányi rend teljes egyenlőségére és egységére fektettek súlyt, hogy az átlépés egyik iskolából a másikba minden hátrány s ugyanazon tanítási anyagnak haszontalan ismétlései nélkül megtörténhessék. Ennek értelmében kimondatott, hogy mindazon iskolák, melyek a közpénztárból vagy a conventtól bármely néven nevezendő segedelemre igényt tartanak, kötelesek alkalmazkodni a tanulmányok előírt rendszeréhez, ellenkező esetben sem a convent s ennek következtében semmi más-vallású iskolai hatóságok őket nyilvános és rendes tanintézetnek elismerni nem fogják. Egyébként azonban az egyes iskoláknak megengedtessek, hogy erőikhez és eszközeikhez képest a tanterv határozmányain kívül más tudományokat is ápolhassanak s ennek megfelelőleg fejlődhessenek.

Módszertani szempontból ezen megállapított rendszer sok tekintetben a német pædagogia hatását mutatja, így általában leginkább német tankönyveket vesz figyelembe (nevezetesen J. Kohlrauch: *Die Geschichten und Lehren der heiligen Schrift alten und neuen Testaments*; Türk: *Formen- und Grössenlehre*; Dr. Harnisch: *Raumlehre mit gleichzeitiger Beachtung von Wissenschaft und Leben*, továbbá ugyancsak Türk: *Erscheinungen in der Natur*; Melo: *Naturlehre* vagy Nikolai: *Kenntniss der Natur* című tankönyveit); a néptanítók továbbképzésére a tervezet Dierweg művét ajánlja: *Wegweiser zur Bildung für Lehrer oder die Lehrer werden wollen*, módszertani czélokra pedig

a *Schullehrer des XIX. Jahrhundert* című művet; de maga az iskolaszervezés a hazai hagyományokhoz alkalmazkodik s a többi felekezetek fennálló intézményeibe igyekszik simulni. Ez *A magyarhoni ágost. hitv. evangélikusok Oskolai Rendszere* (a t. cz. nagy superintendenciák 1842-iki július 15. és következő napjain tartatott egyetemes egyházi közgyűlésének határozata szerint, Pesten, 1846) két szakaszban tárgyalja egyrésről a népiskolákat, másrésről a tudós (későbbi elnevezéssel: a tudományos) iskolákat. A népiskolák pedig (1. fejezet) vagy falusi iskolák: két elemi osztálylyal, melyek mindegyike két-két éves; tehát az egész iskola négy évfolyamú, de a hol kellett, úgylát-szik, a tanítás hat évre is kiterjedt, vagy (2. fejezet) városi, polgári iskolák, melyek a két elemi osztályon kívül még egy felsőbb, szintén két évfolyamú osztályból állanak. A népiskola tananyaga ugyan csak jelezve van, de azért helyesen elosztva, fokozatok szerint s minden kívánatos utasítással ellátva. Különösen gondja van e tervnek a magyar nyelv alapos begyakorlására ott, a hol a magyar nem lehet a tanítás nyelve, mert az a cél, hogy a felső osztályban s a gymnasium osztályaiban a tanulók minden egyes tan-tárgyat úgy anyanyelvükön, mint magyar nyelven is tanul-hassanak; csak éppen az elemi fokú hittant kell mindig és mindenütt a tanuló anyanyelvén tanítani. A tankötelezett-ség az elemi iskolára a gyermek hatodik évében áll be; a magasabb iskolába való átlépés az elemi iskola elvégzése után csak a 10. évében lehetséges. A tanulmányi tervnek második szakasza első fejezetében a gymnasiumot, a máso-dikban a lyceumi cursust tárgyalja. A gymnasium két grammatikai osztályból áll (progymnasium), melyek mind-egyike két-két évfolyamú s egy, szintén két évfolyamú humanitási osztályból (gymnasium szoros értelemben). A tanítás nyelve általánosan a magyar legyen; de kezdet-ben a magyarázat alkalmával, különösen a hittan tanulá-sánál, a magyarul még jól nem tudók előtt segítségül a tanulók anyanyelvét is kell alkalmazni. A latin mellett, a mely kezdettől a rendes menetben van előírva, görögöt kell tanítani már a harmadik évfolyamban s olvasmányul

az első humanitási osztály számára Xenophon *Cyropædiája* és *Memorabiliaja* s a másodikra Homeros *Odysszeiája* van előírva. A német nyelv gyakorlása a magyar mellett minden osztályra meg van engedve, de csak magyar nyelvű kiváló könyvek olvastatása kötelező. A római classikusok magyarázásánál, az ókori földrajz s egyéb régiségek tanításánál szabad, de nem kötelező a latin nyelvnek használata. Arithmetikát mind a négy grammatikai osztályban tanítanak, a negyedikben az algebra elemeit is; geometriát csak a két utolsóban; a humanitási osztályban matematikai tárgyak az első évfolyamban: algebra (hatványok és gyökök, elsőfokú egyenletek), a másodikban geometria. A földrajz az összes grammatikai osztályoknak tantárgya; a történet-tanítás beosztása ez: az első két grammatikai tanfolyamban hazai, a másik kettőben egyetemes történelem, az első humanitási évfolyamban részletes görög, a másodikban római történelem, mindig tekintettel a régiségtanra s az ókori földrajzra. A természettudományok közül a grammatikai osztályok az első három évfolyamban állattannal, növénytannal és ásványtannal foglalkoznak, a negyedikben népszerű természettannal; a humanitási osztályban nincsen természettudományi tárgy. Testgyakorlat elő van írva az egész gymnasiumi tanulmány idejére, helyes- és szépírás a négy, ének csupán a három első grammatikai osztály számára. A lyceum vagy főiskola három részből áll. Alapja egy teljes kétesztendő philosophiai tanfolyam, egybekötve philologiai, történelmi, matematikai és természettudományi tanulmányokkal; ezt követi egy szintén két évfolyamú jogi tanfolyam s betetőzi egy kétesztendő theologiai cursus, a mely azonban az első jogi évfolyamra épült. A főiskolán is a magyar a tanítás nyelve, de itt is lehet a classikusok s a szentírás interpretálásánál, a római jog s a hittan előadásánál a latin nyelvet is, a tudománynak ez általános nyelvét alkalmazni.

Nyomatékosan ajánlják e terv utasításai minden főbb iskolán a testgyakorlatok gondos ápolását s az éneknek és rajznak czélszerű tanítását. E célra külön tanerőket kell alkalmazni, s a hol, mint pl. a népiskoláknál, lehetetlen,

ezt is a tanítóknak kellene ellátni. A nevelési fegyelem és törvényhozás jelentősebb elveinek rövid foglalatlja adja e terv befejezését. Attól az elvtől vezéreltetve, hogy az igazgatókra s tanítókra inkább az a feladat vár, hogy az ifjúság kicsapongásait bölcsen megelőzzék, mintsem hogy azt utólagosan megbüntessék s hogy az iskolai büntetések, már a hol multhatatlanul szükségesek, mindig csak a nevelés és megjavítás eszközei lehetnek s ezért kiszabásuknál nemcsak a büntethető cselekedet, hanem még inkább a megbüntendőnek testi és erkölcsi sajátosságai is figyelembe veendőek — erre vonatkozólag csak általános tartalmú rendszabályokat közül a terv s az egyes iskolák feladatává teszi, ez általános rendszabályok szellemében a helyi viszonyoknak megfelelőleg törvényeket tervezni s azokat a conventtel jóváhagyatni. Mégis kiköti a terv, hogy minden tanuló köteles magát hazai törvényeinknek alávetni s hogy a tanulóknak semmi olyat megtiltani nem szabad, a miről az ifjúságnak fogalma nincs, vagy a minek elkövetésére helyzeténél fogva alkalma sem lehet. Külön függelék emlékeztet végül az összes iskolák és tanulóik üdvös érintkezésének szükségességére. Minthogy minden nevelő- és tanító intézet azonegy célra törekszik: hogy az emberiséget a tökéletességnek lehető legfelsőbb fokára emelje, szükség, hogy az összes oktatók és tanítók magukat ugyan azonegy testület, mintegy szellemi köztársaság tagjainak tekintsék, s egymás közt élénk, barátságos összeköttetésben és gyakori levelezésben éljenek; mindegyiknek kötelessége mindazt, a mit saját körében tapasztalt, az emberiség javára üdvöset kigondolt vagy megismert, társaival közölni s e célra az iskolák értesítői, ünnepélyei elég alkalmat nyújthatnak.

Ugyanabban az esztendőben (1842), bizonyynyal az evangélikusok példáját tartva szem előtt, a Tiszán-túli református egyház-kerület is tervbe vette iskoláinak, nevezetesen a debreczeni főiskolának és particularis iskoláinak új rendjét. S bár az eszközölt intézkedések egyes nem jelentéktelen részlet-kérdésekben elütnek az evangélikusok tanulmányi intézkedéseitől, mégis lényegében mindkét iskolai rendszer alapvető elvei azonosak. Itt is megtaláljuk a népiskoláknak

és a tudományos intézeteknek gondos elválasztását, hogy egy egyetemes népnevelés számára elég tér jusson. A falusi iskolák két részre oszlanak: a három évfolyamú kis iskolákra és a negyedik évfolyammal is bíró nagy iskolákra, hogy a tanulók kedvet és hajlamot nyerjenek a tisztelet okáért «nagy»-nak nevezett osztályt is látogatni és a szülők ne vonják el gyermekeiket időnek előtte az iskolázástól. Magában Debreczenben s a többi nagy és gazdag községekben a népiskola két elemi osztályból álljon, a melyekben, valamint a megfelelő évfolyamokon a falusi iskolákban is, csak élıszóbeli, tehát könyvek nélküli tanításnak legyen helye s azután egy polgári iskolából öt évfolyammal. A gymnasiumba, a tudomány előiskolájába a belépés a polgári iskola második osztályának elvégzése után történik, melyben már egy új idegen nyelvet, a németet is tanítják. Így aztán a polgári iskola többi három évfolyama szabadon és teljesen a korszerű polgárnevelés feladatának szolgálatába állhat. A női nem számára az általános népiskolán kívül nagyobb helységekben még egy felsőbb leányiskolát kell felállítani egy évfolyammal. Kilátásba helyeztek ezeken kívül egy önálló ipari iskolát fiúk és leányok céljaira egyaránt. A hat évfolyamú gymnasium itt is két tagozatból állt: a négy évfolyamú grammaticalis s a két évfolyamú humanista részből; erre következék a három esztendő philosophiai cursus, mely a tudományos műveltség általános alapjait nyujtsa s a tulajdonképeni szakműveltséget az ez után következő jogi és theologiai cursus, melyek mindenike külön-külön két évfolyamú; de mindkét tanfolyamon az előadásokat úgy kell berendezni, hogy minden hallgató, tetszése szerint, mind a kettőn egyszerre hallgathasson; mindenesetre azonban kötelezővé tétetett minden jogász számára egy egyháztörténeti, minden theologus számára egy rendszeres jogi előadás; ilyen előadásokat tehát minden téli félévben kellett az illető tanároknak tartani. Föltételesen kötelezővé óhajtották tenni a főiskola mindazon hallgatói számára, kik mint præceptorok Debreczenben vagy mint rectorok a particularis helyeken a főiskola beneficiumait élvezni akarták, a részvételt az újonnan felállítandó pædagogiai és philologiai semina-

riumokban; mindkettő önálló intézmény s az öt esztendő főiskolai tanulmányok bármely évében szabadon frequentálható. A pædagogiai seminarium a pædagiának, methodikának és didaktikának elméleti ápolása mellett a gyakorlat számára is alkalmat akart adni, még pedig az első évben egy elemi iskolai osztályban, a másodikban a polgári iskolában és a harmadikban a gymnasiumban.

Fájdalom sem elegendő idő, sem megfelelő eszközök nem álltak rendelkezésre, hogy efféle tervek és törekvések, melyekhez hasonlók más egyházi körökben is foglalkoztatták a lelkeket, a megvalósulás felé közeledhettek volna. De fontosak azért ezek, mint az időknek jelei s bizonyítják, hogy az országgyűlési tárgyalások és a rendi tanácskozások folytán mily általánosan nyilvánult az a vágy, hogy közoktatásunk művelődési szükségleteinknek megfelelőleg alakuljon s különösen általános népoktatásunk megfelelő alapokat kapjon. Jóakarátú kormány kellő érzékkel saját népsége iránt, a közvélemény e nyilvánulásai által bizonyára új ösztönzést nyert volna arra, hogy előkészítse a nemzeti nevelés egységességét, a közoktatás szerveinek coordinációját, a mint azt a törvényhozás már egy fél évszázaddal előbb kilátásba helyezte; s fáradozásai kétségkívül kellő megértést találtak és megfelelő visszhangot keltettek volna. Ezzel szemben azt tapasztaltuk, hogy a bécsi udvari cancellaria az összes hazafias tényezőkkel szemben, egy idegen állampolitika szolgálatában azon van, hogy a katolikus népiskolákra ráerőszakolja az osztrák iskolai rendszabályokat, és sikerült neki az is, hogy a gymnasiumi tanulmányok megjavítását, melyet a helytartótanács jóakarátúan egyik szakértett tanácsosa, báró Mednyánszky Alajos által előkészített, megakaszsa, kizárólag azért, mert a bécsi udvari tanulmányi bizottságban, melynek véleményezés végett az előmunkálatokat föl kellett terjeszteni, ámbár «örömmel látta, hogy az ajánlott tanterv közeledik a német és az olasz tartományokban divó rendszerhez, mégis jelentékeny aggályok merültek föl» s tehát jónak látta a magyar kormány figyelmet arra irányítani, hogy «legfelsőbb parancsra a német, szláv és olasz tartományok gymnasiumai számára

is egy kirendelt bizottság már tanácskozott az oktatás javításának eszközeiről és a bizottságnak a gymnasiumi tanulmány által czélba vett értelmi és vallás-erkölcsi műveltség érdekében tett javaslatai e helyt már megvitatás alatt állanak». A tanulmányi bizottság úgy vélekedett, hogy nézeteit nem fejtheti ki teljesebben, nem felelhet meg jobban az udvari cancellaria kívánságainak, mint «ha a legalázatosabb előadást, melylyel a vezetése alatt álló gymnasiumok új tantervét Ő Felsége elé legfelsőbb jóváhagyás végett kötelességszerűen fölterjesztette, leiratban a tek. udvari tanácsnak rendelkezésére bocsátja, egyébként fentartva, hogy mindazt, a mit ő cs. k. Felsége e tekintetben határozni kegyeskedik, utólag szintén szolgálati készséggel közzölni fogja». Így minden lépése a kormánynak, melyre nézve pedig ismételten ünnepélyes esküvel megerősített törvények által a függetlenség és az önállóság biztosított, a nemzeti élet szabad nekilendülésének és erőteljes kifejlődésének e korában, még kisebbrendű javaslataiban is, a milyen a gymnasiumi tanulmányok helyesebb beosztása, egy idegen hatóság példájától és irányításától függött, a mely idegen hatóság egyébként nem átalotta bevallani, hogy nem állanak rendelkezésére elégséges adatok, melyek alapján «Magyarország közoktatásának rendezéséről ítéletet alkothasson», mivelhogy ehhez «mulhatatlan, hogy művelődési anyagát, tanítóinak fogékonyságát és az ország viszonyainak ebbeli hatását pontosan ismerje és összefüggésökben felfogja» (Note an die löbl. Ung. Hofkanzlei, Wien, 22 Sber 1842).

Ezenközben az evangélikus tantestületek zavartalanul és következetesen arra törekedtek, hogy az egész nemzeti irányú közoktatás szervezésére nézve irányadó, példás módon intézeteik egységét mennél bensőbbé tegyék. A következő években (1842—44), a zay-ugróczy értekezlet határozatához híven, minthogy az összes iskolák egyesülése közlekedési nehézségek és egyéb költségbeli akadályok miatt alig volt lehetséges, legalább két-két egyházkerület rektorai és főiskolai képviselői összejöttek valamely iskolával biróközségben, hogy megbeszéljék a megállapított iskolai rend-

szer megvalósításának czélszerű eszközeit és útjait. Így a két tiszai kerület felváltva Lőcsén, Késmárkon és Eperjesen tartotta értekezleteit, a két dunai kerület pedig Pozsonyban, Sopronban és Selmeczen; s ez utóbbi helyen már nemcsak a nagyobb főiskolák, hanem a kisebb gymnasiumok és progymnasiumok is képviselve voltak. S miután még (1845-ben) ismét újabb egyetemes iskolai értekezlet Zay-Ugróczon behatóan foglalkozott a tanítás rendjével és a fegyelmi eljárással, hogy ezeket is a legközelebbi egyetemes conventen kötelezővé tétessék, a következő 1846. évre a dunai kerületek értekezletének helyéül Pestet jelölték ki. Ebben a városban, a mely a század eleje óta mind határozottabban igyekezett az ország fővárosává kialakulni, a mint is csak azóta engedték meg akatholikusoknak is a letelepülést, az evangélikus iskolák még csak fejledezőben voltak, de épen ekkor lett igazgatójuk dr. Tavassy Lajos, a nemzeti nevelés e hatalmas előharczosa. Ez, miután (1845 július 11-én és 12-én) Pestalozzi születésének évszázados fordulója alkalmából két ünnepélyt is tartottak az ő buzdítására a város szűkebb, de előkelő köreiben, egyet a Testgyakorlók egyesületében, Szentkirályi Mór elnöklete alatt s a másikat Brunswick grófnőnek egy estélyén, több magyar nevelővel egyesülve egy új folyóirat első számát adta ki: *Nevelési Emléklapok Pestalozzi születésének évszázados ünnepélyére* czímen, de egyébként is buzgón művelte a pædagogiai irodalmat, különös gondnal és lelkesedéssel karolta fel, szóval és tettel az összes nyilvános tanintézetek kölesönös érintkezésének eszméjét. Indítványozta tehát és a főgondnok engedélyét el is nyerte arra, hogy a pesti értekezletre ne csak a két dunai kerületnek, ne is csupán az evangélikus iskoláknak tantestületeit hívhassa meg, hanem részvételre szólíthassa fel Magyarország és Erdély összes magasabbfokú protestans tanintézeteit. Így tartatott meg hazánkban 1846 augusztus 10 – 12-én «az első protestans tanári köztanácskozmány», egyúttal azzal a bevallott czállal, hogy útat törjenek az összes hazai tanintézetek egyesítésére, felekezeti különbség nélkül s ekként előkészítsék az igazi nemzeti közoktatási szervezetnek fölépítését. «Csak akkor mondhatni»,

ekként szólott Tavassy üdvözlő beszédében, «hogy valamely hazának, vagy egyes felekezetnek oskolái, a mennyiben tudniillik még felekezeteseknek lenniök illik, mert különben iskola és felekezet némi természetes ellentétben látszanak lenni egymással, hogy kezdenek az egészre nézve üdvösen hatni, midőn azok vezérei, a tanárok, egyet akarva és egyet munkálva, habár külön is és távol egymástól, mégis egy nagy és közös egész felé indulnak.»

Ez emlékezetes gyűlésnek jegyzőkönyvei és határozatai mint a *Nevelési Emléklapok* második füzete jelentek meg (Pest, 1847). S bár e közlésekből nyilvánvaló, hogy a kissé elsietett, semmiesetre kellőképen elő nem készített összefoglaló egyáltalán nem felelhetett meg összehívóik várakozásainak, — 24 nagymagyarországi evangélikus és 21 református főiskolának küldtek meghívót s 11 erdélyi protestans tanintézetnek; ezzel szemben összesen csak 21 iskola képviseltette magát 28 tanára által, kik között 21 volt evangélikus és 7 református, — és bár maguk a tanácskozások sem nyújtottak elég leszűrődött, tisztázott igazságot: mégis tanulságosnak és igen örvendetesnek tűnik fel még ma is, hogy a résztvevők között számosan akadtak, kik később nevezetes érdemeket szereztek a hazai tudomány és iskolázás körül. A következő év értekezlete (1847 augusztus 9. és 10.), melyet Sopronban tartottak, szintén egyetemes protestans volt, de mert a meghívások szétküldezésénél nem voltak elég körültekintők s el is késtek velük, a 8 evangélikus iskola mellett csak egy magyarországi református iskola képviseltette magát, de viszont Erdélyből a kolozsvári unitarius főiskola részéről jelen volt épen Brassai Sámuel, kit az értekező elnökévé is választott s a ki az értekező vége felé kiosztotta «hajtogatási rendszerét a latin igéknek». «Soknyelvű országban élünk — így szólott — sok nyelvekre van szükségünk, igyekeznünk kell tehát azoknak megtanulását könnyíteni. Történtek a tudomány mezején sokszor fölfedezések, a melyek magokban véve csekélységnek látszanak, például a Linné-féle rendszer, de a tudomány tömkelegében biztos kalauzul szolgálnak. Ily felfedezést tett ő a latin ige hajtogatására

nézve, oly Linné-féle clavist, mely a latin ige hajtogatását egy íven adja elő s megmutatja, miszerint semmiféle nyelv igéje sem oly egyszerű, mint a latiné . . . Ha valamely intézetnek ezen táblázat megtetszenék, ő tulajdoni jogáról lemondván, annak kinyomtatásába beleegyez, mennyiben ez az intézet használatára történendik.»

Maguk a tárgyalások sok tanulsággal jártak, különösen élénken vitatták az iskolai vizsgálatok kérdését módszertani és nevelési szempontból. Az evangélikus tantestületben uralkodó új szellemre jellemző, hogy ama hangokra, a melyek élesen bírálgatták a zay-ugróczy rendszert, de különösen a népoktatásra vonatkozó megállapításait, a melyek tanítók beleszólása s a rendelkezésre álló eszközök és tankönyvek figyelembe vétele nélkül keletkeztek, általában az a nyomatékos figyelmeztetés volt a felelet, hogy nem szabad a tanrendszert egyre változtatni, tessék előbb azt kipróbálni, a rávonatkozó tapasztalatokat és kívánságokat éveken át gyűjtögetni, akkor aztán lehet indítványokkal az egyetemes convent elé lépni. A néptanítóknak pedig, kik joggal panaszkodhattak, hogy velük: sine nobis de nobis, pro nobis jártak el, azt ajánlták, hogy kifogásaikat terjesszék elő, s a convent majd képviselőiket behíva, a szükséges javításokat eszközölni fogja.

E tanácskozások csekély látogatottsága birta rá nyilván az értekezletet, hogy a protestáns iskolák legközelebbi gyűlésének helyéül újból Pestet jelölték ki s a szükséges előkészítési munkálatokkal az ottani tantestületet bízták meg; de az idők fejlődésének váratlan fordulata okozta nyilván, hogy a következő évben (1848) Pesten már nem a protestáns iskolák jöttek össze értekezletre, hanem — a mi nemcsak nálunk, de másfelé is példátlan eset volt eleddig — egyetemes tanítógyűlést tartottak, tekintet nélkül a felekezetre, valamint az iskolák fajaira. A *Nevelési Emléklapok* ötödik füzeté, mely a soproni határozat értelmében e gyűlés jegyzőkönyveit tette közzé, mingyárt előszavában, mely 1848 husvétjának első napján kelt, mintegy a status evangéliumának kinyilatkoztatása volt, melynek papjai a tanítók s a nevelők, és teljes nyíltsággal azt a gondolatot fejte-

gette, hogy «a felekezeti iskola», «felekezeti nevelés» már magukban ellentétet fejeznek ki; «felekezeti» lehet a hitvallás, de a tudomány sohasem lehet az s ha az, már kételkednünk kell igazságában». Egy függelék (104—206) továbbá, minthogy a füzet közzététele késlekedett, *Lejújabb* címmel «Szabadság, Egyenlőség, Testvériség» jelige alatt egészen tárgyilagosan, de minden bíráló megjegyzés nélkül átvette a lapoknak ama mozgalmakról szóló híreit, a melyeket az 1848 márczius politikai fordulata az ország legtöbb főiskoláján keltett s melyek leginkább az ifjúságnak a tanulmányok és a fegyelmi szabályzatok reformjára vonatkozó kívánságaiban és követeléseiben jutottak kifejezésre; lenyomattak továbbá e lapokon a közoktatásra vonatkozó új országos törvények (1848: XIX. «a magyar egyetemről» és 1848: XX. «a vallás dolgaiban»), a felállított közoktatási és cultusministeriumnak hivatalos nyilatkozatai és rendeletei április végétől május végéig. A füzet végén pedig meghívó van közzétéve egy Pesten, július 20-ik s többi napjain tartandó közös és egyetemes tanítói tanácskozmányra; a meghívót a pesti protestans tanítók nevében dr. Tavassy Lajos írta alá.*

KÁRMÁN MÓR.

* «Egy és közös tanítói testté forniok össze — ekként nyilatkozik a meghívó — mindazoknak, kik a hazában hivatási- és hivatalilag tanítással és neveléssel foglalkoznak s kik e foglalkozásban boldogok — ez immár feladata a mai kornak... «Egy közös és nagyszerű és apróságos kivételeket és tekinteteket nem tűrhető tanulmány- és tudománytervnek kellend új nevelési ministeriumunk által kidolgoztatnia, a részletes tervek és rendszereknek, mik e hazában divatoznak, egyeztetniök kellend — és immár ki fogja a terjedelmes munkát és kicsoda több ismerettel és tárgyavatottsággal megtehetni, ki lehet erre hivatottabb, mint az összes tanítók magok? Új rendezésre, új szerkezetre, új fegyelmi neveléselvekre lesznek köz hazai tanintézeteink fektetendők — kitől eredjen itt is a kedvezmény, kitől az indítvány, kitől a tervezmények, ha magoktól nem az e téren és az e dolgokkal szakilag foglalkozó tanítóktól?»... «A nevelésnek és minden tanodai és képzőintézeti tanulmányok és tudományoknak e hazában ezentúl úgy, mint más művelt nemzeteknél testületien is kellend képviseltetniök, kik legyenek a képviselők, a kikre hon és külföld tekinthessen, ha a lelkek találkozásának hiányával a szellem kifejlődése elmaradand?»

TAINÉ EGYÉNISÉGE.

Mindössze tizenhét esztendeje, hogy Taine Hippolyte meghalt. Emléke még a teljes közvetlenség erejével él sok ember szívében. Nem volt iránta kegyetlen az elmúlt időszak: alakja nem kisebbedett, inkább nőtt a távolság arányában. Tőle tanulta napjaink valamennyi kritikusa és irodalomtörténetírója, hogy a szellemi világ tüneményeiben ép oly szigorú törvényeket kell keresnünk, mint a természettudományokban, mert mindenütt kérlelhetlen meghatározottság uralkodik. Ennek a gondolatnak ő volt legnagyobb elterjesztője s ha minden egyéb tettének értéke leszáll egykor az utókor ítéletében, ez a tény egymagában elegendő arra, hogy lankadatlan érdeklődéssel forduljunk pályája és művei felé.

Az angol irodalom történetében Carlyle *Cromwell*jéről szólva ezeket írja Taine: «Végre hát színről színre látjuk Cromwellt... Szeretném, ha minden történelem, mint ez, magyarázattal ellátott szövegek gyűjteménye volna; ily történelemért szívesen odaadnám Robertson és Hume minden szabályos okoskodását, minden szintelen szép elbeszélését. Ha ezt olvasom, igazolhatom a szerző ítéletét; nem utána, hanem magam által gondolkozom. A történetíró nem áll közém és a dolgok közé, aényt látom és nem a tény elbeszélését. A szónoki és egyéni burok, melylyel az elbeszélés elfödi az igazságot, eltünt: magát az igazságot tapinthatom». Nem kell hozzá Taine éles szeme, hogy mindenki észrevegye az életrajzok közös hibáját, mely írójuk rokon- vagy ellenszenve hőseik irányában. Az egyik félistent, a másik ördögöt formál alakjából s még a legmérsékeltebbek sem tudnak attól a hibától szabadulni, hogy hősöknek

sokkal nagyobb és fontosabb szerepet ne juttassanak koruk eseményeiben, mint a milyen a valóságban jutott nekik. A gyakorlatias és józan gondolkozású angolok elég hamar átlátták ezt, épen azért náluk egészen különös életrajzi forma van szokásban. Nem kíváncsiak az életirók kész véleményére, hanem a maguk szemével szeretik látni a tényeket: leveleket és beszédeket szoktak kiadni életrajz gyanánt a legszükségesebb adatok megemlítésével, melyek a megértésre nélkülözhetlenek. Itéletet az ember maga szeret alkotni magának, ha egyszer a tényeket ismeri. Ilyetén formán jeles angol biographiák keletkeztek, minők Macaulay, Palmerston és Ch. Bronte* életrajzai. Taine, ki egész írói pályafutása alatt szenvedélyes kedvelője és gyűjtője volt a tényeknek, ellentétbe jutott volna önmagával, ha nem kedveli az e fajta könyveket.

Kétszeres örömmel láttuk hát, hogy az ő életrajza is ebben a formában látott napvilágot. (*H. Taine. Sa vie et sa correspondance.*) A gondolkodó olvasók számára megbecsülhetlen ez a négy kötet, mert általuk egy nemes nagy lélek pályájába nyerhetnek bepillantást.

Taineről számos könyv jelent meg. Külső fejlődése meglehetősen világosságban állt már előttünk, de morális lényét sikerült elrejtjen s épen ehhez fontos adalékok jutnak itt kezünk közé.

Három emberöltő derekas küzdelme tárul elénk e lapokról. A XIX. század második felében a mi szellemi mozgalom föllendült Francziaországban, az mind megelevenedik előttünk a négy kötetnyi levelezés soraiban. III. Napoleon rendőrkorszaka, a porosz betörés, a Commune rémnapjai, majd az újra ébredő nemzeti tetterő ideje szomorú és vidám hangulatba ringatják az olvasót, míg a harmonia megnyugtató és fölemelő érzésével le nem teszi a könyvet.

Taine Hippolyteban két ember élt. Egyik a vallást

* *The life and letters of lord Macaulay*, by his nephew G. O. Trevelyan, M. P. 4 vol.

The life of viscount Palmerston, by sir H. L. Bulwer (Lord Dalling), 4 vol.

Life of Charlotte Bronte (Currer Bell), by Mrs Gaskell. 1 vol.

megtagadó, eszében, tehetségeiben hívő és bizakodó rationalis pantheista, kinek módszere a deductio, minta-tudománya a matematika. Ez folyton a nagy dolgokat, az egészet látja és vizsgálja a tüneményekben; jellemző munkái *La Fontaine* és *Az angol irodalom története*, hol az összbenyomás kedvéért számtalan apró igazság vész el az elhallgatás, az észre nem vétel, vagy a hamis beállítás által. Az utóbbiról írja barátjának, Suckau Eduárdnak: «Fő eszmém volt: megírni az általános igazságokat és részletesen szemléltetni azokat a nagy emberek által a népség elhagyásával. Célom volt az angol szellem egy meghatározásáig eljutni». Az 1870/1871. évi háború derékon törté ketté Taine pályáját s a hatalmas lelki rázkódás nyomán egy új ember jutott benne túlsúlyra: az inductiv módszerrel dolgozó, sokszor skeptikus tudós, a ki a jelentős kis tények fontos szerepét hangsúlyozza és a *Jelenkori Franciaország alakulását* írja.

A két ember sok tekintetben különbözik egymástól, de a kettő egyesül Taine főtehetségében: a psychológiában. Akár a deductiv, akár az inductiv módszerrel akar az igazsághoz eljutni, mindig psychologus marad. Hogy amazzal a módszerrel merész önbizalom és túlságba vitt determinismus, emevvel gyakran a kételkedésbe merült óvatosság jár együtt, az szinte önkénytelenül megérthető minden különösebb indokolás nélkül.

Lépjünk hát közelebb ehhez az emberhez és ismerkedjünk meg vele részletesebben.

Taine nem szerette a nyilvánosságot. Azt tartotta, hogy az író elvont lény, a ki eszmékből és kifejezésekből van összetéve s a közönséget sem érdekelheti jogosan belőle más. Magánélete ügyeit irtózott a közönség elé «kiállításra» bocsátani. Arczképe közlését nem engedte meg a képes ujságoknak, s festő barátja, Bonnat is csak avval a föltétellel festhette róla méltán híressé vált képét, hogy Taine életében sehol sem fogja kiállítani. Végrendeleiben megtiltotta bizalmas vagy magántermészetű leveleinek (lettres intimes ou privées) közzétételét.» Egyedül azok a levelek bocsáthatók közre, írja, a melyek tisztán általános vagy

elméleti tárgyúak, például philosophiával, történettel, æstetikával, művészettel, psychológiával foglalkoznak. Ezekből is ki kell törülni azokat a helyeket, melyek közelebbről vagy távolabbról a magánéletet érintik és egyetlen egy sem közölhető örökösöm jóváhagyása és az említett törléseknek általuk eszközölt végrehajtása nélkül.» Illetlennek tartotta, hogy látványosságot rendezzen érzelmeiből. Jobb — úgymond — ha avval vádolják az embert, hogy nincs szíve. Ebből a rendelkezésből érthető, hogy a kiadott levelek közt intim jellegű egy sincs s csak az író és gondolkodó eszméinek fejlődését kísérhetjük bennük pontosan lépésről-lépésre. Ez is annak köszönhető, hogy Taine szorgalmas levélíró volt, a mi éppen íróembereknél ritka tulajdonság. Benyomásait és gondolatait francia kedvességgel és bőbeszédűséggel vetette papírra, hogy másokkal közölje vagy jegyzetei között íróasztala fiókjában megőrizze.

Kiadott levelezése így jóleső ellentétben van Nietzscheével, a rendezés sorát és tartalmát tekintve. Nietzsche levelei (*N.-s Gesammelte Briefe*. 5 köt.) között sok a fölösleges, érdektelen és nagyon is bizalmas, melyeknek csak a levél címzettje előtt lehet némi értékük: Taineében semmi ilyenre nem akadunk. Finom izléssel vannak összegyűjtve s értéküket méltán emelik az egyes részek előtt álló életrajzi összefoglalás s a helyenkint szükséges fölvilágosító jegyzetek, melyekben szintén kellő mértéket tartottak a kiadók. Így lett ez a gyűjtemény igazán nagybecsű, noha Taine családja kerüli a reclamot, nem mint a weimari Nietzsche-Archiv. Pedig családját ő is szerette és ez a szeretet egész életében kölcsönös volt. Anyjáról azt írja egy 1879 decemberében készült végrendelet-töredékében: «Ha anyám túlél engem, feleségem és gyermekeim emlékezzenek meg róla, hogy negyven éven át ő volt egyetlen barátom és velük együtt ő foglalta el szívemben mindig az első helyet, kinek élete csupa önfeláldozás és gyöngédség volt. Legyen rá gondjuk, hogy töltsék be nála az én helyemet... Egy asszony sem volt igazibb és tökéletesebb anya, mint ő». Ifjú éveiben fiatalabb hugával együtt szokott zongorázni, az idősebbel pedig szorgalmasan tanulmányozta a Louvre gyűj-

teményeit. A gondolkodás, a zene és a többi művészetek kedvelése a Taine család örökölt jellemvonása.

Magányos természet volt; félt a világ zajától. Gondolatai és a zene teljesen elfoglalták s kielégítették. Ez a jellemvonása csak akkor változott meg némileg, mikor már ünnepelt író volt, kit a párisi salonokban szívesen láttak és keresve kerestek. «Vannak olyan lelkek, írja, a kik magukba zárkoznak s a kiknek számára a szenvedélyek, örömeik, fájdalmaik, cselekedeteik mind belső események. Én ezek közül való vagyok.» Vidéki tanárkodása idején bezárkózik szobájába. Ha kedvére való lakása akad, úgy örül, mint a gyerek a játékszernek. Zene, néhány jó könyv, egy kényelmes karosszék minden öröme. Szerette a természetet. «A Lago Maggiore és a Simplonon való átkelés a legszebb benyomások, melyeket Itáliából hoztam. A természet jobban tetszik nekem, mint az épületek.» Máskor meg ezeket írja: «Szivem szerint falusi vagyok: mikor erdőket, réteket, vizet és szántóföldeket látok, nem kívánok többet, meg vagyok elégedve».

Mindig egy kis birtokra és házra vágyott, hegy és víz közelében. Meg is szerezte Menthon Saint-Bernhardban, a gyönyörű anecy-i tó mellett.

A húsz éves Taine ezzel a visszavonuló hajlammal lépett az *École normale*-ba. A magányosságban az ember önkéntelenül a gondolkodásra van utalva és a kinek világát, mint az övét, a gondolatok alkotják, egész természetesen rendkívüli bizalommal lesz az ész tehetségei iránt és mindennél többre becsüli azt. Így volt az *École* fiatal növendéke is. Vallásos hite már régebben megrendült, helyét a keserű kételkedés foglalta el, mely utóbb a pantheismusba vezette. De a természet rajongó barátja először nem a Spinoza rideg bölcsességéhez szegődik, hanem Goethe poétikus, élő pantheismusát követi. Goethe egyik első tanítója volt s csak értelmének merev szabályokba szorítása sodorta át Spinozához. A matematikai bizonyosság megragadó erővel szokta vonzani a tudvágyó fiatal lelkeket, nem csoda, ha Taine is erre felé kereste az áhitott megnyugtató igazságot.

Az *Ethica*, «ordine geometrico demonstrata», egész éle-

tében kedves könyve volt. Az emberi elme csodálatos szárnyalását és lehetetlenséget ismerni nem akaró hatalmát szerette meg Hegelben, kinek *Logikáját* egy esztendeig minden nap komolyan tanulmányozta. Képzeltük, milyen mély hatást tehetett a fogalomalkotás eddig felül nem mult mestere erre a rendszeres igazságot szomjúhozó fiatal tanárra, kire szoros környezetének alig van valami hatása, mely az eszmék erejével harcra kelne. A természetet százszor szebbnek látja, mióta jelentésén gondolkodik. Nem tartja többé a világot gépnek: hanem élő lénynek. A materialistust igen közönséges, korlátolt, emberhez méltatlan világnézetnek tartja, a kételkedést pedig, ha az nem a Pascalé, renyhéségnek bélyegzi.

Magáért dolgozik, hogy napról-napra többet érjen, mert önállóan akar gondolkozni. A szabadságot egyedül a gondolatban keresi, egy szenvedély vagy idegen élet szolgátságában való élet helyett szivesebben választaná a halált. Akarata és értelme irányítja: a művészeteket a gondolat által érti meg, a szépet pedig a philosophia meg az analysis segítségével. Mintha a Teremtő kihagyta volna belőle az érzelmi életet, hogy az értelemmel túlzott mértékben ruhazza föl, olyasforma benyomásunk van róla igen sokszor. Csodálkozunk, ha nem tudnók, hogy ez a hideg ész meleg szívet takar. Legtöbb idejét a gondolkodás foglalja el, ennek köszönhető, hogy már husz-huszonegy éves korában szinte teljesen készen van elveivel. Prévost-Paradolnak már 1849 márczius 15-én azt írja, hogy «mint a fénynek és a hőnek, a gondolatnak is megvannak az áthághatatlan törvényei és mozgása előre megjelölhető». Ime az a Taine, a ki az irodalmi művekben, a művészetek minden alkotásában a faj psychéjének látható formáját keresi, mert ezek ép oly «termékek, mint a cukor vagy a vitriol». A nagy vonások embere, az egészet veszi szemügyre. «Hajlamom, írja, mellőzi a részleteket és az általános vagy eszmei dolgok felé tör, mint a művészet tárgyai, az egész emberiség és különösen a természet».

Az *École* büszkeségét, kihez társai bizalommal fordulhattak fölvilágosításért minden kérdésben, mert valóságos

«élő és mozgó bibliotheka» volt, találóan jellemzik Saisset és Vacherot ítéletei, kik tanárai valának. Az előbbinek véleménye ez: «Taine szóbeli előadásaiban világos, finom elmét, bő forrásismeretet tanusított. Tökéletesen a tanításra termett. Az írásbeli dolgozatokban is az első sorban van munkáinak számánál és érdeménél fogva... Fő hibája az abstractio túlságos kedvelése». Vacherot szerint ő «a legszorgalmasabb, legkülönb növendék azok között, a kiket ismert. Tanultsága korához mértén csodálatos. Az ismeretszerzésben tanusított heve és mohósága példátlan... Nagyon gyorsan ért meg, fog fel, ítél és formuláz. Tulságosan szereti a szabályokat, miknek gyakran föláldozza a valóságot... Taine kitűnő tanár lesz, még inkább elsőrangú tudós, ha egészsége hosszú pályát enged megfutnia... Különben ő nem e világból való. Spinoza jelszava lesz az övé: Élni a gondolkodásért».

Idealisabb társaságot nem képzelhetünk egy tudás-vágyban égő ifjúra, mint az *École*. Anyagi gondok, az élet apró-cseprő és óriási kellemetlenségei távol vannak innen. Franciaország legtehetségesebb ifjúsága gyűlt itt egybe, hogy igazán csak szellemi életet éljenek. Hasonló környezetbe pályája csúcspontján jutott Taine újra, mikor a francia akadémia tagja lett. Erről úgy nyilatkozott, hogy szereti gyűléseit látogatni, mert oly finom modorú emberek clubjának tartja, a kik teljes egyenlőséggel szoktak egymás közt értekezni: a zajos politikai és vallási viták elülnek ott, — úgymond — a hol a Szótárt csinálják s mindenki csak azt mutatja önmagából, a mi a másik által elfogadható; talán még jobban érezhette [magát az *École*ben, hol társaiban csak úgy lobogott az új czélokra törő, csüggedetlen, fiatal tetterő. Az lenne különös, ha ez a szellemi légkör nem fejlesztette volna ki a Taineben szunnyadó önbizalmat, mit esze és tehetségei iránt magában érzett.

A mikor vidéken tanárkodott, megcsappant önbizalma. Nevers-i leveleiben sok a fájdalmas lemondás.

Szerette a tartalmas könyveket, de megkivánta, hogy előadásuk szórakoztató legyen. A miben ezt nem találta

meg, csak könyvtári lomnak tartotta. A hosszú esték órái hozták szívéhez közel Marcus Aurelius, a stoikus császár elmékedéseit. Moralis méltóságot és komoly önvizsgálatot tanult belőle. Sokszor olvasta Stendhalt, mert csak tényeket szokott elbeszélni, kivált a *La Chartreuset* kedvelte. Az ő modorában kezdett egy regény írásába, de munkája töredék maradt, mert hőse, Etienne Mayran, túlságosan kezdett hasonlítani Julien Sorelhez s az önéletrajzi részletektől nem tudott szabadulni.

Szívesen vette kezébe Eliot és Turgenyev műveit, de egész életében legjobban Marcus Aureliust és Sainte-Beuve *Lundisjét* szerette. Amarról azt írja Boutmynak 1888 szeptember 9-én: «Marcus Aurelius a mi evangeliumunk, a kik keresztül törtük magunkat a philosophián és a tudományon. Ő azt mondja a mi culturánkbeli embereknek, a mit Jézus a népnek. Tegye ezt éjjeli szekrényére vagy íróasztala egy szögletére és olvasson belőle naponként három-négy mondatot, az elég lesz arra, hogy egész napon át foglalkoztassa képzeletét. Különösen ajánlom a három utolsó könyvet. Soha senki nem gondolkodott és írt akkora igazsággal és fenséggel a természetről és a halálról. A görögben minden szó tele van értelemmel, érzéssel és képekkel s az Institutiók pontos és lapidáris stylusa sem mulja felül. Ez az egész ókor legfőbb testamentuma, azé a koré, mely egészségesebb volt, mint a mienk».

Mikor halálos betegségtől megtörve várta a szenvedéseitől való szabadulást, Sainte-Beuve *Lundisjéből* olvastatott föl Marcus Aurelius, a Stoa bölcse mellett. Finom szelleme még a gyötrelmek közepett is gyönyörűséget talált Sainte-Beuve asszonyos lelkű írásaiban és a stoikus morál fenségében. Annak a nemes erkölcsi fölfogásnak, mely az atheni Stoa csarnokai alól kiindulva meghódította a világ számtalan nemeslelkű emberét, Montaigne, Descartes, Pascal és még számos nagy francia mellett Taine Hippolyte is a legkiválóbb hívei közé sorozható.

Talán a stoikusok hatásának tulajdonítandó, hogy lassankint megváltozott a vallással szemben tanúsított merev tagadása s a Kant értelmében való «tisza vallás»-nak

hívéül szegődött, míg mások hitbéli meggyőződését mindig a legnagyobb tiszteletben tartotta. Ez mondatta vele, hogy ha tudta volna, bölcséleti műveivel hány lelket fordít el a vallástól, valamennyit latinul írta volna meg. «A vallás, mondja, lelkület szerint különböző, noha alapjában egy. Némelyek helyesen értelmezik és arra használják, hogy nemes érzelmeiket, magasabb reménységeiket és nagy gondolataikat táplálják belőle. Mások elrontják és térdelési műveletet, körmeneteket, a test megölését, fogadalmakat, nevetséges mesterkedéseket, egészségrontó, értelemgátoló, lelki békét háborító cselekedetet formálnak belőle, pedig a vallás, mint minden nagy dolog, csak a jót szolgálhatja». Egészen érthető, hogy ilyenén meggyőződésében a pozitív vallások közül a szabadelvű protestantismushoz vonzódik, mely a philosophiával érintkezik. De ezt a vallást a francia jellemmel nem tartja összeférhető hitnek.

Mikor már azon töri fejét, hogy hátat fordít a tanári szolgálatnak, szomorú hangulatában is azt írja nővérének: «Nem tudok más lenni, mint tudós... A ki egyszer szeret gondolkozni, az ezt a tulajdonságát többé nem veszítheti el. Bizonyára szegény maradok és talán alacsony rangom lesz a társadalomban: de olvasok, beszélek és írok». Inkább a szemlélő, mint a cselekvő helyét akarja betölteni az életben. A boldogságot az örökös elfoglaltságban, meg gondolt és szakszerű munkában látja. Erre pedig Párisban nyílik alkalma, visszatért hát oda és óraadással kereste meg kenyeré jó részét, mit atyai öröksége jövedelmével pótolta. Szereti látni este a mozgó, ragyogó, óriási Párist. Ez a látvány termékeny gondolatokba ejti, a mire nincs módja vidéken.

Kedve a philosophia művelésére csábítja, de átlátja, hogy bölcséleti könyv írása jó részben meddő vállalkozás, mert alig van olvasója. Garnier már régebben az irodalomra irányította figyelmét, tehát ezen a téren dolgozik és keresi a sikert. Czikkeivel nevet és kenyeret akar szerezni, de élete főmunkásságát mégis a psychológiára fordítja. Nem dolgozik nehezen, ha egyszer megtalálta tárgyában azt a jellemző és uralkodó vonást, a melyből a többi szinte a

geometriai bizonyítás fonalának módjára megérthető. Főképen a dolog formuláját keresi. A matematikai deductiv módszer eredményein kívül csak valószínűségeket, nem bizonyosságokat lát tépelődő gondolata. Suckaunak (1845 nov. 5.) moralis dynamikáiról ír, melyet így lehetne nevezni: «Tanulmány a velünk született érzelmek alapokairól, kapcsolataikról és összeférhetlenségükről». A pantheista psychologus a Montesquieu milieu-elméletét újította föl. Ő, a ki a dolgok összességét egységben látta, egészen logikusan gondolhatta, hogy az egyedet, mivel a többivel kapcsolatos, az egész, a vele érintkező többi, a milieu formálja.

Ilyen volt Taine gondolkodása irodalmi pályája kezdetén. Irodalomtörténetirő lett. Bölcselkedő hajlamait itt is megőrizte és rendszeren előre megállapított eredményekkel fogott a részletes kutatáshoz, miközben bizony gyakran nem látta vagy nem akarta meglátni az elmélete ellen bizonyító tényeket. *Franciaország klasszikus philosophusai*, *Titus Livius* és *La Fontaine* jól hangzóvá tették nevét s így a *Journal des Débats* és a *Revue des deux Mondes* rendszer munkatársaik közé fogadták. A *Revue* kezdetben sokat igazított vele cikkein, sőt egyet vissza is utasít, lassankint mégis annyira haladt, hogy írói jövedelme mellett a terhes magántanítással nem kellett többé foglalkoznia.

Czikkeiben elvi kérdésekben megalkuvást nem ismert. Elzárkózva élő ember módjára a művekből itéli meg az embert, noha Sainte-Beuve intette attól, hogy az irodalmi műből írója egyéniségére következtessen, mert egyik a másiktól csak igen ritka esetben magyarázható és sokkal jobban megvilágítja a műalkotást alkotója, mint megfordítva. De ez a figyelmeztetés alig változtatott valamit Taine gondolkodásán, bár a mű és alkotója közt lévő űrt feltárta előtte.

A hatvanas években szaporodván irodalmi körökben szerzett ismerősei, szivesebben kezdett társaságban járni. Haza érve rendszeren papírra szokta vetni megjegyzéseit a látottakról és hallottakról. Ezekből származtak aztán a *Vie Parisienne*-ben közzétett finom élű, de itt-ott nehézkes megjegyzései a párisi életről, társasági szokásokról, melyeket Graindorge Tamás néven bocsátott napvilágra.

Kéziratban maradt följegyzései között kitünő megfigyelésre valló képek vannak. Mutatóba ime egynéhány:

Flaubert Gusztávról így ír: «Megtermett, izmos, kissé szögletes ember. Nagy bajusza, elég semmitmondó arczkifejezése van. Megjelenése egy kiérdemesült lovassági kapitányé, a ki szereti az itókát. Az erő és nehézkesség társalgásának, hangjának, mozdulatainak uralkodó vonása. Semmi finomság, de szabadság és természetesség: egy primitiv ember, álmodozó és vad. Ő maga mondta magáról ezt a két utolsó szót. Ő a megrögzött szorgalom, a ki erőlteti képzeletét és ez által átszenvedi az eseményeket.»

Sainte-Beuveről a többek közt azt jegyi meg: «A fő benyomás, mikor az ember látja, az, hogy félénk. Édeskésen, halkán, behízeltgően és nuance-szal beszél, miközben átsiklik néhány túlságosan szabad magánhangzón. Van benne valami a kanonokból és egy nagy, félénk, okos macskából. Szabálytalan fej, halvány, kissé khinaias arczszín, kopasz koponya, kicsiny, ravasz szemek, túlságosan barátságos, finom mosoly. Nagyvilági ember egyházi alappal.»

Renant így jellemzi: «Szenvedélyes, eszméitől minden idegében elfoglalt ember. Úgy járkált a szobámban, mint valami ketreczben . . . Képtelen a pontos meghatározásra, nem egyik meghatározott igazságtól indul a másik felé. Tapogat. Benyomásai vannak, ez a szó mindent megmond. Philosophiája, általános igazságai lelkének visszhangjai. Nincs rendszere, de vannak megjegyzései, érzései . . . Egészben véve ez a költő és meghatározások nélkül való Kant, akárcsak Carlyle: fölolvastam neki a *Sartor Resartus* néhány részletét, csodálatosaknak találta.»

De nem csak másokat ítél meg ilyen határozottsággal, hanem önmagát is. 1862 február 12-én önvizsgálatában arra az eredményre jut, hogy «szellemi alkata francia és latin», mert szónoki módon rendezi eszméit. Ugyanez év októberében följegyi többek közt a következőket: «Több jó barátom azt mondta, hogy fárasztó, erőltetett és nehéz munka műveim olvasása. Assolant szerint: túlságosan sűritett, erős fekete kávé; keserű. Ezt is hallottam: Van egy hordó jó borod és te pálinkát csinálsz belőle.»

«Figyelmesen vizsgálva bensőmet, úgy látszik, hogy szellemi alkatom megváltozott és a szónoki képesség hátterbe szorult bennem. Eszméim nem járnak a régi vágásban . . . Szellemem inkább a művészé, mint az íróé. Küzdök a régi és az új irány között». Majd ezzel fejezi be: «Valószínűleg két összeférhetlen tehetséget szeretnék összeegyeztetni. Választanom kell: vagy művész vagy szónok leszek.»

Marcus Aurelius módjára igazán a végletekig viszi az önelemzést. Arra törekszik, hogy szellemének egy kis része se maradjon előtte ismeretlen és önmagának teljesen ura legyen.

A germánok kezében látta a jövőt, a háború mégis meglepetésszerűen érte. Hazáját sirató lélekkel aggódva figyelte minden mozzanatát és mikor elmúltak a vész napjai, új útra lépett. Már a Commune borzalmi között megfogamzott lelkében a gondolat, hogy a történetben kutatja hazája jelen vereségének okait s egyuttal ott keres a bajból kivezető útra kalauzt. Ebből a gondolatból született meg a *Jelenkori Franciaország alakulása*. Rengeteg levéltári anyagot kutatott föl érte. Vidéki magányában az Annecy-tó partján, hova a főváros örökös mozgalmából elmenekült, szakadatlanul dolgozott ezen a nagy munkán, mely szellemi fejlődésének és módszerének egy új állomását jelöli.

Most politikai író, mert a történet megmutatásával honfitársait józan politikára akarja tanítani. Készülő művét így jellemzi: «Legközelebbi könyvem különös lesz, nagyon anticlericális és forradalomellenes. Két oldalról esnek majd rám, de jó hátam van . . .»

Rá is zúdultak mindenfelől, de meg nem állíthatták. A nagy mű nem készült el teljesen, de alkotóját ebben nem a politika, hanem a halál akasztotta meg.

Érdekes jelenség az öreg Taine. Engedékenyebb lett, nem az elvek merev embere, a ki fiatal korában volt. Az élet bonyolódott voltát jobban méltányolja. A fiataloknak igazi barátja, eszmékre ébresztője. Barrès külső megjelenésében egy tudós hollandus alchimistához hasonlítja. Ebből az időből való Bonnat híres képe, melyről Sorel, tanítványa

és utóda az Akadémiában, ezeket mondja: «A művész öre-
gedve, de erkölcsi erejének teljességében állította őt elénk.
Tiszteletet parancsoló, mint a hogy a kívül állók látták,
lelkünk hódolatát fölkeltő, mint volt azoknak, kik hozzá
közeledtek; s teljesen szeretetre méltó, mint a milyen azok
iránt tudott lenni, kiket tűzhelyénél fogadott Sötét, komor
alapról a világos kép kiválik s úgy látszik, mintha kimért
léptekkel felénk közelednék. Homloka nyilt, de erősen ki-
domboruló, mintha súlyával nyomná a testet; arcza kes-
keny és halavány, mintha minden vágy s az élet minden
mozgalma csak a fejedelmi és ki nem elégíthető homlok
felé tolulna; szája egyenes, szívesen hallgatag s csak rövid,
világos kérdésekre megnyíló, de mosolygó a barátság, jó-
akaró a fiatalság iránt; csak a hazugsággal szemben rideg
és a fölfuvalkodottság iránt kérlelhetlen. Félig lesütött
szemeit üveg födi. Tekintete, ha fölveti, éles, mint a sugár,
mely valami hegyes érzélapon átvonul; rendesen azonban
fátyolos. Érezzük, hogy Taine a színek iránt való szenve-
délye mellett is a világ káprázatos látományánál többre
becsüli a belső szemléletet, mely őt egyszer s mindenkorra
az elvontságukban egyszerű nagy eszmék felé terelte. A szí-
nes képnél még becsesebbek előtte a képet magyarázó alap-
gondolatok szabatos és kapcsolatos körvonalai.»

Nem fejezhetem be ezt az igénytelen vázlatot jobban,
mint ha közlöm azt az a levelet, a melyet Taine Bourget-hoz
írt, mikor ez egy regényét annak a tételnek illusztrálására
írta meg, hogy a tudomány felelős azért az erkölcsért vagy
inkább erkölcstelenségért, mely fölfedezéseit nyomon követi.
Ez szolgáljon egyuttal Taine nemes moralis felfogásának
bizonyítéka gyanánt.

Ime a levél, csaknem egész terjedelmében:

•Menthon-Saint-Bernhard, 1889 szeptember 29.

Kedves barátom,

mikor a *Tanítványt (Disciple)* megkaptam, képtelen
voltam egy hosszú levél írására; még ma is alig vagyok
rá alkalmas, a megfeszített figyelem kifáraszt. A másik
okot magától kitalálja: miért okoznak hasztalan fájdalmat

annak az embernek, a kit becsülök, annak a léleknek, a kit szeretek? Mégis, mivel kéri, elmondom véleményemet.

A mi a stylust, a tehetséget, az éleslátást, egy bonyolult jellem lelki elemzését, a távoli moralis okok kutatását illeti, még nem irt ön jobbat és védelmére olyan szellemet talált, a ki legkevésbé hasonlít önhöz, Brunetièret; tehát sikere teljes. A mi az összbenyomást illeti, nekem az nagyon fájdalmas, mondhatnám kínos volt. Két benyomásom maradt meg és véleményem szerint mind a kettő sajnálatos.

Az első különösen azokra áll, a kiknek nincsenek szilárd meggyőződések és az erkölcsről nem gondolkoztak eleget. Ez az, hogy Greslou elnézést érdemel, mert csak félig hibás. Sok ifjú ember, ki még nem vert mély gyökeret az életben s minden többé-kevésbé gyökerevesztett ember érdekesnek, sőt rokonszenvesnek fogja őt találni; el fogják sajátítani az ő érzelmeit. Szép törekvései voltak, sokat dolgozott, a végén bátornak mutatkozik és elbeszélése egész folyamán ügyesen modja el belső tusait, eszméinek eredetét, minden részletet és cselekedetei indokait s gyakran tetszetős. Mi több, ártatlanná teszi egész viselkedését egy megbabonázó philosophiai elmélkedéssel, a mely úgy van bemutatva, mint a positiv tudományok foglalatja, mint a legmagasabb és a legteljesebb nézet, melyet a Világegyetemről alkothat az ember, mint valami modern Spinoza alaptanítása, a teljesen érdek nélkül való bölcsé, a ki a legfüggetlenebb, a legméltóbb a bizalomra és tiszteletre. A «bölcs szemében, mondja Sixte, a bölcs szemében nincs bűn és erény . . . A jó és rossz csak a néha hasznos, néha gyerekes megállapodások összességét jelentik.» Greslou önéletrajzának segítségével az olvasók nagy része megőrzi homályosan elméje háttérében Sixte szabályát, elhiszik, rosszabb esetben eltűrik azt, mint a könyv végső következtetését, pedig ez a következtetés az erkölcs ellen van.

A második benyomás különösen azoké lesz, a kik a gyakorlati élet terén mozognak s eléggé határozott erkölcsi meggyőződésekkel vannak felvértezve. Ezek, mint az előbbieket, fogva érzik magukat az ön psychologiai mesterkedésének hálójában és mikor kiszabadulnak belőle, nem helyeselnek, hanem

ellenállnak és végre, mikor meglátják az egész gépezet központi erejét: a természettörvények és a determinismus elméletét, gondolkozni fognak ezekről és össze akarják azokat zúzni. Tagadni fogják azt a fő igazságot, mely uralkodik az összes tudományokban, vagy legalább is tagadják majd a lélektanban, közelebbről — az akaratban. Nem hisznek az érzelmek kapcsolatában, csak az indokokban, elhatározásokban, cselekedetekben és föltételekben. Úgy fognak itélni, hogy a pszichologiai determinismus föloldja Greslou bűnét, hűtlenségét, álnokságát, képmutatását és barbárságát, vagy legalább is megszorítja felelősségét. Azt fogják mondani, hogy a magasabb fajta elmélkedés álmodozás, néha ártatlan, mint Sixte-é, de máskor gonosz és romlott, mint Gresloué, tehát végső következtetésük a tudomány ellen irányul.

Vagy az erkölcs, vagy a tudomány hitelének lerombolása, ime az a két benyomás, melyet a könyv hagy. A második olvasásnál is ezek váltakoztak bennem s én szenvedtem miattuk.

Véleményem szerint e hiba eredete az a mód, a hogyan ön Sixtet, a modern tudomány képviselőjét felfogta. Ön elégtelen agyvelőt és elégtelen tudományos nevelést adott neki. Ismerete felületes. Előadásokat hallgatott és könyveket olvasott, de többet nem tett.

Mikor az erkölcsi világot tanulmányozta, nem végzett egyetlen történelmi vizsgálódást sem, legalább egyet azok közül a boncztoni præparatiók közül, a melyeken az ember közvetlenül, a maga szemével tanulmányozhat egy embert, egy ügyet, a mai vagy a régi társadalom egy töredékét. Nincs jogunk valami specialis tudományról beszélni, ha magunk nem dolgoztunk eredeti kutatások és technikai eljárások segítségével egy vagy több részletkérdésben. Mi több, Sixte rendszeresen elzárkózott a kísérlettől, az igazi világból nem látta csak atyjának boltját és a Jardin des Plantes majmait, nem olvasott újságokat, nem utazott, a társadalmi, politikai, irodalmi, kereskedő és iparos világról, e világ emberfajtáiról kevesebbet tud, mint a legkorlátoltabb fűszeres és a legostobább paraszt. És ezzel az óriási tudatlan-

sággal okoskodni merészel a társadalmi és erkölcsi világról s a jó és a rossz fogalmát egy hasznos vagy gyermekes meggyőződésre vezeti vissza. Egy igazi tudós, egy bölcs sohasem beszélt így. Olvassa el, mit mondanak e kérdésről Stuart Mill vagy Herbert Spencer. A jó és rossz, bűn és erény elnevezés nem megszokás dolga, nem önkényes minősítések, hanem a cselekedetek és az egyének lényegét fejezik ki. Mert az egyén nem gondolható külön, csak elvonás útján: az egyén csak a társadalomban és a társadalom által van, különben egy sejt leírásával elválasztjuk és tagadjuk a sejtnak az organismussal való kapcsolatát, pedig belőle él, az ő véréből és az ő általános egészségéből . . . Sixte ezt későn veszi észre: lelkiismeretfurdalásai jogosultak. Azt tanácsolom neki, hogy rossz tettei kijavítására tanulmányozza a jogtörténetet, az intézményeket, a gazdasági és társadalmi igazságokat, merüljön bele valami műbe a szokásokról és az erkölcsről.

Semmi szükség nincs a pszichológiai determinismusról való lemondásra, ellenkezőleg: szerintem lehetetlenség a büntetés és fegyelmezés jogát determinismus nélkül megalapozni. Olvassa el erről Mill Stuart bámulatós fejezetét *Sir W. Hamilton philosophiájának bírálatában*. Magam a *Jelenkori Franciaország alakulásában* az erkölcsi minősítést mindig a lélektani magyarázathoz csatoltam. A jacobinusok, Robespierre, Bonaparte arczképében előzetes elemzésem mindig szigorúan determinista és végső következtetésem teljesen az ítélőbíróé. A determinismus és a felelősség összeegyeztethetőségére, sőt teljes azonosságára nézve egyetértenek a legfőbb tekintélyek: Hume, Stuart Mill és Herbert Spencer, Leibniz és Spinoza, Szent Tamás és Calvin. Sőt megállapíthatja ön, hogy minél inkább determinista valaki, annál szigorúbb erkölcsű.

A puritánok háromszáz éven át, a stoikusok ötszáz éven át a lélek legbehatóbb megfigyelői, legtudósabb és legszigorúbb orvosai voltak. Ők mutattak legszebb példákat a ridegségre, az erényre, a moralis energiára, pedig egyik csoport az eleve elrendelés híve, a másik pantheista és fatalista volt. Véleményem szerint az igazi tudomány és a

tökéletes bölcsesség nem úgy következett, mint Sixte, hanem mint Marcus Aurelius.

Bocsássa meg ellenmondásomat; oka az, hogy könyve legbensőbb valómat érintette.»

Végül még megjósolja levele végén, hogy Bourget alighanem a keresztyén mysticismus kapujához fog eljutni, a mi immár csakugyan bekövetkezett.

Ehhez a levélhez minden magyarázat csak szószaporítás volna, oly élesen világol ki sorai közül Taine Hippolyte erkölcsi jellemének igazi nagysága.

NAGY JÓZSEF.

BEATO ANGELICO MINT TEMPERA- ÉS FRESCO-FESTŐ.

Fra Angelico da Fiesole azok közé a ritka művész-egyénségek közé tartozik, kikben nem igen szoktunk titokzatos rejtélyeket, megfejthetetlen problémákat látni. Művészetének megértése és a beléje való elmélyedés nincs oly nehezebb feltételekhez kötve, mint a legtöbb XV. századbeli olasz festőnél s ennek ellenére festményei mégis a valódi művészet impulsiv erejével szólnak a szemlélőhöz s ép úgy magával ragadják, mint a művészet leghatalmasabb, nagyságukban szinte megdöbbenő alkotásai. Ebben rejlik Beato Angelico nagy népszerűsége. A mikor teszem sokan egy Lionardo, egy Michelangelo mellett talán kielégítetlenül haladnak el, ugyanekkor ugyanazok az emberek meleg elragadtatással hatolnak Beato Angelico átlátszó, derült, szívhez szóló művészetébe. Alkotásai előtt ösztönszerűen megsejtik az emberek, hogy itt művészi és tisztán emberi szempontból is ritka jelenséggel van dolguk: egy magában teljesen megbékült, minden dissonanciától ment, egész művész-ember művészetével állnak szemben, a melyben nyoma sincs a töprengő akarásnak, a lelket emésztő küzdelmeknek, nyoma sincs a fáradságnak és annak a kimerítő lázas keresésnek, melylyel saját elveszettnek hitt énjét akarja a művész megtalálni és azt művében megtestesíteni. Főleg ezért hat Beato Angelico pihentetően a kiválóképen egyéni fejlődések századában, hol minden csupa forrongó küzdelem, nyugalom és megállapodás nélküli előrerohanás. Ehhez a hatáshoz csak másodsorban járulnak az ő ismert, derült színei, a boldogság mámorában élő üdvözültjei és éneklő angyalai. Viszont ezért művészete aránylag kevésbé érdekes és izgató. Ő a nyugodt vérmérsékletű, csendes — és

a kifáradt, agyonzaklatott képzeletűek művésze. Tehát azoké, kik Beato Angelico szemével látják az életet és azoké, kik benne megnyugvást és vigaszt akarnak keresni. Igazi művész voltának legjobb bizonyítéka, hogy e sajátságok ellenére nem válik édeskissé, sekélylyé, hanem mindig meg-
hat, mindig mond valamit.

Mindig teljesen egyetértettem a Beato Angelicóról uralkodó közvéleménnyel, egészen addig, a míg eredetiben láthattam a firenzei San-Marco kolostor frescóit. Ekkor hirtelen megdöböntem. Hát lehetséges? Hisz ebben az angyali tisztaságú, naiv, gyermekes lelkű fraterben a legbonyolultabb és a legcomplexebb kettősség lappangott. Egészen más hangon szólal meg az a művész, a ki a frescókat, és az, a ki a tempera-képeket festette. A maga megfoghatatlanságában ezt úgy hirtelenében alig lehet belátni; mély beleélés kell ahhoz, hogy meg is tudjuk érteni azt, a mit megérzünk. És ha Beato Angelicónak ebbe a csodálatos kettősségébe beleéljük magunkat, nem győzzük csodálni azt a hihetetlen finom ökonomiát, a melylyel ő magában ezt a kétféleséget érvényesítette. A tempera-képek és a frescók Beato Angelicója sosem jelentkeznek együtt, a mikor az egyik megszólal, a másik elnémul; útjuk párhuzamosan halad egymás mellett, sosem kereszteződve. Ez határozottan a nagy művészi problémák megfejthetetlen pszichológiájával hat, ép úgy, mint Mantegna complexitása, Tizian leleményének alig megközelíthető nagysága, vagy a Rembrandt művészetében rejlő nagy problema.

Beato Angelico művészetében két eset lehetséges: vagy a legtudatosabb, a művészi raffineria legmesszebb határáig menő kiszámított törekvéstről lehet szó, vagy pedig teljesen spontán ösztönről, mely intuitive átalakul a kétféle feladat kétféle követelménye szerint. De mindegy! Egy művész, a ki akár tudatosan, akár intuitióból ennyire tudja magát mérsékelni, ennyire tud magán uralkodni, az mindenesetre gondolkodóba ejt és mindenesetre feljogosít arra is, hogy ebben az egyszerű művészen távolabbi perspectivákat sejt-hessünk meg, magasabb szempontokat láthassunk az eddig szokottaknál.

Előre bocsátom, hogy nem akarok értékelni; egyrészt, mert értékléssel nem lehet kezdeni. értékmeghatározás legfeljebb végső eredmény lehet és nem irányíthat akkor, mikor a mélyebb behatolás és a megértő megvilágítás a feladat. Miben nyilatkozik Beato Angelico kettőssége, azaz mi az, a mi oly élesen elválasztja egymástól a frescók Beato Angelicóját a tempera-képek művészetétől? Egész általánosságban ez az ő csodálatos hajlékony művészi látása, a mely-nélfogva, a mikor frescót fest, valódi, vérbeli fresco-festő; és igazi hamisítatlan felfogású tempera-festő, mikor függő képeit megalkotja. Ez a kettős művészi látása egész szokatlan helyet biztosít neki, nem is igen tudok festőt, ki annyira par excellence tempera- és fresco-festő lett volna, egy időben és egy személyben, mint Beato Angelico. Sokkal nagyobb méretű művészeknek nem volt meg ez a finom alkalmazkodó tehetségük, hogy két, egymástól merőben különböző világban otthon érezzék magukat. Andrea del Sarto vallásos függő képei például egyszerű fresco-másolatok és azért gyakran, a mi frescoiban megkapó és monumentalis, függő képein banalissá, üressé válik.

Beato Angelicót, a tempera-festőt általában jobban ismerik a frescók festőjénél. Ez a nagy közönség Beato Angelicója, kinek vonzó sajátságait főlélegesen részleteznem. Itt mindenhol a tempera-festő nyilatkozik, nemcsak szükségszerűleg a technikában, hanem a felfogás, a művészi képzelet, e függő képekben lüktető sajátos egyéni élet, egész benső hangulati mivolta a tempera természetehez simul. Ezen alkotásokban nemcsak a színek tündökölnék és világítanak, a ragyogó színeknél talán még fokozottabb mértékben teszik ezt az alakok mosolya és földöntúli arczkifejezése. Itt nemcsak a színek derültek és átlátzóak, hanem a könnyedén lejtő, boldogságot kisugárzó mozdulatok, a harmonikus elrendezés is az. Beato Angelico egész művészeti látásához, egész világfelfogásához szinte szükségkép járulnak a végtelen egyszerűségű, élénken világító színek, hozzátartozik az a sok jóleső, szemet lelket gyönyörködtető, kedves decoratív részlet. Nem is sejtjük, hogy az a művész, ki ezen függő képeiben csupán madártávtlatból

látja az életet és azt kedves egyoldalúsággal, szinte stílyálva ábrázolja: hogy ugyanez a művész képes beleélni magát az emberi lélek legközvetlenebb valójába és meg tudja figyelni az intim egyéni mozzanatokot. A felfogás és a technika diadalmas egybeolvadásából befejezett művészet áll elő itten. Ennélfogva Beato Angelico tempera-képei, noha a rokon miniaturfestészetből indulnak ki, ezt mégis messze felülmulják. Igazi művész, ki megérti és megérzi a technika benső mivoltát, a ki tudja, hogy mikor kell valamit elhallgatni és mikor lehet valamit kimondani.

Ezt különösen frescóból érezzük ki. Első pillanatra úgy tűnik fel, mintha a tempera-képek festőjétől teljesen független művészi egyéniség szólna hozzánk. Aztán bele-mélyedünk és észreveszszük, hogy itt nincs szó a művészi egyéniség megtagadásáról, vagy épen hiányáról. Beato Angelico mindvégig következetes marad önmagához, az alap-hang mindig ugyanaz, legfeljebb a hangnem változott; ez döbönt meg eleinte, addig, a míg nem realizáljuk és nem érezzük meg ösztönszerűen az alkotó tehetség ritka jelen-ségét, melyet itt szinte kézzelfoghatóan érzékelhetünk. Szinte magunk előtt látjuk azt a csodás folyamatot, hogy az esz-közök és a feladat különböző volta (tehát csupa külső tényező) mit és mennyit módosít egy és ugyanazon művészből, vagyis jobban mondva, mit vált ki belőle. Egyszerű technikai fogá-soktól a legdifferentiáltabb árnyalt művészeti momentumo-kig nyomon követhetjük ezt az átalakulást. Más emberek mozognak itt egy más világban, tehát mások a méretek, a színek, a mozdulatok, röviden: a derült játszi tempera-világból egy komoly nagy világba vezet a művész, a fres-cók világába. És ennek egészen elütő, külön világnyelvén mondja el a művész a mondanivalóját.

Szerintem a Beato Angelicóban rejlő nagyobbszabású művészember az, a ki a freskókat festette. Hogy jól meg-értsük: itt nem technikai vívmányokról és kiválóságokról van szó, ezeket bátran kikapcsolhatni e fejtegetésből, mert úgy a tempera-, mint a fresco-festő egyaránt birtokában van a művész eszközeinek; hisz képeinek formai tartalmát tekintve modernnek mondható, bár eszmei tartalmukban még a kö-

zépkor hatása érzik meg. A nagyobbszabású művész alatt főleg belső kvalitásokat értek, melyek természetszerűleg külső eszközökkel jutnak kifejezésre. Melyek ezek a belső kvalitások? Valami rendkívül mélységesen átértett, igazi hamisítatlan emberi hang és vonás kap meg a frescókban, mely hiányzik a tempera-képekből.

Érdekesen látható ez az óriási eltérés, ha egy, a San Marco egyik czellájában lévő frescót és egy ugyanott lévő oltárképet összehasonlítunk. Mindkettő a keleti bölceket ábrázolja. Mennyivel emberibb, nagyobb és természetesen monumentalisabb a fresco. Az az érzésünk, hogy a frescoban igazi hamisítatlan emberi valójában jelenik meg a művész, az oltárképen meg vasárnapi ünneplő ruhájában; és tudvalevőleg az ünneplő ruha mindig kissé üres, mesterkéltné. Mi tűnik fel a függőképen? Először is tarka, derült színfoltok, sok arany és decoratív részlet. A háttér aranyos mustrált szőnyeg és ehhez illeszkedik az egész kép alaphangulata. Nem sok az alak, derült hangulatú, ápoltnak és gondosan kidolgozott kép, a díszes ruhák dominálnak az arcz kifejezés és a mozdulat fölött. A frescón először is megkapnak a nagy és komoly sziklatömegek, a nagy és jelentős mozdulatok. Sok az alak és monumentalisan hatnak. Mennyire drámai és megható a sziklán ülő Mária a gyermekkel és a kis Jézus előtt leboruló ősz király. Érezzük, hogy itt valami fontos és ünnepélyes actus történik s eszünkbe se jut a szereplők ruhájára figyelni. A sok többi alak nem zavar, velük együtt mélyedünk el a cselekménybe, míg a függőképen a kevés alak ellenére sem tudunk concentrálódni, csak úgy nézzük, mint az élet számtalan bájos, semmitmondó jelenetét. És ez egy és ugyanazon festő.

Valami nagy, intensiv bensőség árad ki ezekből a frescókban, a mi különösen akkor világlik ki tanulságosan, ha Perugino ily természetű alkotásaival vetjük egybe. Peruginónak Santa Maria Maddalena del Pazzi kápolnában lévő nagy frescójára és Beato Angelicónak a San Marco kolostorban lévő nagy *Krisztus siratására* gondolok főleg. Némi-
leg analog jelenség mindkettő. De csak ha Fra Angelicót, a frescófestőt vesszük tekintetbe és nem gondolunk a függő-

képek festőjére. Beato Angelicónál is megvan, miként Peruginónál, a teljes izoláltság és önmérséklet, mindkettő a lehetőségig kevés eszközzel keresi a hatást. Bármennyi alak szerepel is Beato frescóiban, azok sohasem teszik a nagy tömeg benyomását, a köztük uralkodó erős hangulati *contactus* ellenére is izoláltan hatnak. Mindkettőjüknél közös továbbá a tér fenséges mélysége és a háttér végtelensége. És mindezt Fra Angelico a legátlátszóbb és a legegyszerűbb eszközökkel éri el, semmiféle bonyolult perspektivikus fogásokra itt nem akadunk, bár mestere a perspektivának, e tekintetben is különbözik többi firenzei kortársaitól; nála az sohasem öncél, hanem csak eszköz, hogy valami lelkit még bensőbbé, még kifejezőbbé tegyen. Az egyedül még nem szerez neki örömet, hogy tud alakokat térbe, épületek közé helyezni, hogy tudja őket egymás mögött látszóknak feltüntetni, nem «l'art pour l'art» térfestő, mint teszem Paolo Ucello, bár kiolvashatjuk képeiből, hogy tudott volna e tekintetben is mesterkedni, ha akar.

A mikor végtelen teret ábrázol a művész, rendesen nagy, hatalmas szintömegeket rak egymás fölé. A nagy *Keresztrefeszítés* például a tér részletezése nélkül teljesen eléri a végtelenség hatását. Egyenlő méretekben követik egymást a barnássárga és a fehér szintömegek, s ezek fölött egy hatalmas, mély vörös színréteg. Részleteiben kezdetleges és naiv, összhatásában mégis páratlanul fenséges. Épúgy kifejezi a kép alaphangulatát, mint az alakok elrendezése és azok mozdulatai, épúgy kifejezi azt a jól eső derült szomorúságot, azt a nyugodt mély gyászt, mint például a kép baloldalán álló zokogó szent, a ki szőke fürtös fejét a tenyerébe rejti és teljesen elmerül fájdalmában. Csodálatos Beato Angelico diszes, decoratív elemekkel teli függő képei után ez az egyszerűség s tartózkodás a tér-ábrázolásban, az alakok elrendezésében. Semmi fölösleges külső járulék nincs e képen. Ezek az emberek, a kiket egy nagy érzés hozott össze, teljesen üres, kopár helyen találkoznak. Csak a három keresztfa van itt az embereken kívül. Sehol sincs nyoma fának, hegynek, vagy épületnek, sehol nyoma a keresztfákon kívül az emberi kéz művének. És ez

az, a miért még jobban fölkelte a végtelenség fogalmát, mint Perugino, mert nyoma sincs benne az ember productumának és a vele járó korlátoltságnak, határoltságnak. Perugino háttére földi végtelenség, míg Beato Angelicóé beláthatatlan, szinte föld fölötti végtelenség. Olyan, mely a frescóknak intim kedvességük ellenére valami bámulatos, emberfölötti jelleget ad és mely hozzájárul annak a kifejezéséhez, a mit a művész legnagyobbnak tartott: ez az isteni és emberi szeretet. És ezért a maguk nemében Beato Angelico frescói igazán nagyok.

Nem tudom miért, de Perugino frescója minden nagyobb szépsége és fejlettsége mellett sem mond annyit, mint Beato Angelicóé. Talán, mert nála az alakok lelkileg is teljesen izoláltak és nincs meg közöttük az az intenzív hangulati összeköttetés; kevésbé átlátszók és titokzatosabbak, vagy talán csak közönyösebbek, üresebbek.

Meglepő, hogy a kifejező mozdulatoknak mennyire mestere. Ha nem tekintjük is az alakok kifejezéssel teljes mimikáját, azok ép annyira hatnának tisztán a mozdulattal. Akárcsak Giottónál. Ekkor is a vérbeli falfestő nyilatkozik Beato Angelicóban, mikor a nagyban, a jellemzőben, a lényegben látja a legfőbb hatást, mikor egy csapásra elvonatkozik minden részlettől és mikor elfelejti ezt a sok kis szépséget, kedves, bájos apróságot, melyek tempera-festményein megkapnak bennünket. A méretek növekednek, a miniaturból igazi monumentalis frescó lesz. A mint nála egy alak széttárja karját, térdepel, vagy összekulcsolja a kezét, fejéhez kap, az mind csupa felejthetetlen, sokat mondó gestus. Olyanok, a milyeneket a teljesen nagy és ritka művész csak akkor tud ábrázolni, a mikor az ember is æquivalens a művészetével. Ezzel a tüneménynyel van dolgunk Beato Angelico frescóiban; s a ki ezt megérezte, az előtt feleslegessé válik értékpárhuzamot vonni a függőkép- és a fresco-festő között, mert hisz mindegyikben más irányú és más felfogású művészt fog látni. És ez Beato Angelico művészetének egyik nagy dicsősége.

EMMA.

Harmadik közlemény.*

IV.

A nap szelíd meleggel árasztotta el a halmokat. Ember, állat ösztönszerűleg igyekezett élvezni a derüt, mert bizonyosan ez az utolsó jó idő ebben az esztendőben.

Ma meg különösen langyos volt a lég. Csendes déli szellő áramlott föl a hegyeknek: ennek köszönhette a hervadó természet az enyhe meleget.

Emma meg Szabó körülbelül egy fél órája beszélgethettek, mikor a leánynak egyszerre csak ajkán fagyott a szó, szemei különös ijedséget tükröztek vissza. Sápadtan fordította arczát az út felé.

— Mi az? — kérdezte Szabó, szintén arra fordítva tekintetét.

— Ott jön . . . — motyogta Emma.

— Ki?

— Karolin, — nyögte a leány.

Egy női alakot látott közeledni az úton. Nem lehetett tisztán fölismerni, mert a sűrűn ültetett fák és bokrok még kopasz ágaikkal is elég árnyékot vetettek az útra.

— Istenem, menjen . . . vagy inkább én megyek . . . Istenem, mit csináljak? . . . — tördelte szegény Emma s el akart szaladni.

A férfi ámult-bámult.

— De, kedves Emma nagysám! hát mit akar? Csak nem fog elszaladni? Legalább bemutatkozom a kedves nénjének.

* Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1911. évi 415., 416. számában.

Emma magához tért és egyszersmind röstellte a dolgot. Sőt, Szabó biztos nyugalmát látva, nekibátorodott ő is. Szerinte hatalmas embernek kellett annak lenni, a ki Karolin-tól nem fél.

— Igaza van, Szabó úr! — mondta nyugodtabban.

Ezalatt a nő közelebb ért. A napfény most ráesett. Emma megkönnyebbülten kiáltott föl:

— Oh, hiszen Lina néni jön! Azt hittem Karolin.

Szabó udvariasan elébe ment az idős nőnek. Lina néni lassan közeledett. Nyilván nagyon megzavarta, hogy itt egy urat talál.

Emma csak halkán mert köszönni. Mind a két nő kínos helyzetbe jutott. Szabó látta zavarukat s iparkodott segíteni rajta. Tőle telhető udvariassággal fordult Lina néni felé:

— Talán nagysádnak is munkásai dolgoznak idekinn?

Lina néninek nagyon jól esett a «nagysád» megszólítás, mert bizony őt csak «tanítóné asszonynak» titulálták. Igyekezett nyájas hangon és nyájas mosolygással felelni. Görbe, sárga fogai mind kilátszottak.

— Munkásaink nem dolgoznak itt, hanem Karolin küldött, hogy nézzek utána, Emmácskát nem szedik-e rá a felesék. Mert hunczut a falu népe.

— Karolin nagysám gondos gazda! — udvariaskodott Szabó.

— Nincsen párja hét vármegyében, — jelentette ki mély meggyőződéssel a tanítóné, — nekem jó barátném.

— Örvendek, hogy Karolin ő nagysága jó barátnőjével megismerkedtem, — szólott Szabó.

Emma nem tudott mit csinálni. Forgatta nyakát jobbra-balra; kötött, fehér keztyűjét hol lehúzta, hol megint fölczibálta; nyugtalanul tipegett. Újra Szabó segítette ki bajából, de úgy, hogy szegény leány még jobban megrémült.

— Én kerestem föl itt Emma kisasszonyt, — mondta nyílt tekintettel a földbirtokos, — hogy ne unatkozzék olyan nagyon. Már a vetés alkalmával is találkoztunk néhányszor.

Lina néni, ki mindenben Karolin véleményén volt, megsemmisítő pillantást vetett Emmára, mintha mondaná: hát így vagyunk, igaz ez?

Emma szólni akart, de hang nem jött ki a torkán. Életében nem volt ilyen nagy bajban. Ehhez képest a sárga kabát és a szürke czipő az élet legszebb ajándékainak tetszettek.

A földbirtokos ildomossá szándékozván tenni ezt a pár találkozást, így szólott:

— Eddig még nem volt alkalmam tiszteletemet tenni a Vágó-házban. De a jövő héten, szerdán vagy csütörtökön okvetlenül elmegyek, hogy a régi ismeretséget fölújítsam. Most vasárnap óhajtottam leróni kötelezettségemet, azonban Budapestre kell utaznom és csak hétfőn éjjel jövök haza.

Lina néni izgatottan hallgatta mindezeket. Emlékezni kezdett ő is.

— Én emlékezem uraságodra, — mondá kendős fejével bólintva, — hát most itt lakik?

— Igen, nagysád, Kálozdon. Mindössze két hónapja telepedtem le ide.

— Ezután ez lesz a hazája uraságodnak?

— Ez, — mondá Szabó röviden, miközben Emmára pillantott.

A tanitóné eleget hallott. Megtelt, mint a villamos gyűjtő-palaczk; félni lehetett, hogy mozgékony ujjai végéből, vagy hegyes, éles orrából szikrák pattannak elő. A ki jól ismerte őt, méltán aggódhatott a fölött, hogyan bír ez az öreg, éltés hölgy haza menni? Miképpen fogja addig begyében vinni az ujságokat? Egészsége forgott komoly veszedelemben. Eres kezét Szabó felé nyújtva sebesen mondta:

— Engedelmet kérek uraságotól, mennem kell haza. Mindjárt tizenegy óra, nekem főznöm kell.

Köszöntek s a tanitóné, a mennyire vén lábai birták, loholni kezdett. Valami húsz méternyiről vissza fordult:

— Igaz, Emmácska, elfeledtem mondani, Karolin azt üzente, hogy míg le nem törik mind, ne jöjjön haza. Egy órára meg lesz, ugy-e?

— Meg, — mondta Emma, ezúttal birván először szóhoz jutni.

— Karolin délben fölkel, — kiabált a tanitóné a föld végéről.

Emma megsemmisülten rogyott le a kukoriczahalomra. Szabó aggódva nézett rá s hirtelen átvillant agyán, hogy nem cselekedett-e helytelenül? Azonban semmi helytelent sem talált eljárásában. Végre is ő naponta ki szokott délelőtt kocsizni. Vajjon mi rossz van abban, hogy fényes nappal, munkások szeme láttára, ő, tíz éve özvegy ember, egy leánnyal a nyílt mezőn egy fél órát elcseveg? Olyan család lányával, a melyet régen ismer? Barátságot akar kötni a Vágó-lányokkal, az egyiket feleségül akarja venni, pár nap mulva látogatóba megy hozzájuk: vajon mi rossz lehet ebben?

Szabó megnyugodott s igyekezett megnyugtatni Emmát is.

— De, Emma nagysám, az Isten szerelmére, hát csak nem képzeli, hogy mi valami illetlenséget követtünk el? Embereknek szabad egymással beszélni! Mi bántja?

— Mit mond Karolin?!

— Ugyan már mit mondana? Semmit se mond. Bizonynyára örülni fog az új ismerősnek. Vigasztalódjék, Emmácska, majd én megvédem minden bajtól, — mondá meleg hangon Szabó.

Emma fölkelt a kukoriczáról s kezdett csillapodni; esodálatos jó hatással volt rá Szabó nyugodt hangja s világos érvei. Lassan magához tért.

Még egy darabig beszélgettek, majd a férfi elbúcsúzott, biztosítván Emmát, hogy ő mindent jól elintéz.

A leány egyedül maradt és szepegeve várta az egy órá^t. Félénk, ferde irányban nevelt, minden személyes szabadságtól megfosztott lelke szörnyen aggódott, de másrészt bizott lovagjában.

Egy órákor az utolsó kocsival elindult haza. Remegve szállt le a kukoricza tetejéről és rogyadozó térdekkkel ment a szobába. Valami olyat forgatott eszében, hogy odaborul nővére nyakába, elmond neki mindent, bevallja szerelmét, kikéri tanácsát. . .

Belépett. Karolin felöltözve, sáppadt arczzal, szikrázó szemekkel állt az asztal tulsó felén. Emma köszönt, amaz is sziszegett valamit. A szobában egy ideig csönd honolt,

csak a fal dübögött, mert oda kinn a szekerekről hányták le a kukoriczát.

Emma egy lépéssel nővére felé akart menni. Karolin kinyújtotta sovány karját és így szólt:

— Ne közelíts!

Emma megállott.

— Ne közelíts! — kiáltotta nénje, — mindent tudok.

Emma vétke tudatában még egy mozdulatot tett Karolin felé. Az idősebb nővér újból tiltólag emelte fel száraz újját:

— Ne érints, ne szólj! — aztán tele szívta tüdejét levegővel, — hát ezért kellett a szürke ruha, ezért a fekete kabát, ünneplő cipő? Hát ilyeneket teszel a hátam mögött? Nem sülsz ki a szemed, nem ég le arczodról a bőr, hogy kint férfiakkal találkozol? Ilyen szégyent hozni az én fejemre, irtózatos!

Egy pillanatra elhallgatott, hogy mint a működő vulkán, annál nagyobb erővel folytassa:

— Nem restelsz vén számar létedre szerelmeskedni? Nézd meg magad a tükörben, kinek kellenél már te? Azt hiszed, elvesz? Dehogy is vesz! Bolondnak vesz, nem feleségül, te vén szatyor! Vagy Isten tudja mit akar veled!? Nem átallsz emberek közt járni? Mit mondanak rólad? Már bizonyosan szájára vett a falu, minden kutya a nevedet ugatja, meg azét a másikat, a ki ártatlan lányokra veti ki hálóját! Hogy el nem süllyedsz szégyenedben?!

Szegény Emma csak állt mozdulatlanul. Arczát halálos sápadtság borította el, szája néma panasza nyílt, pupillája kitágult s így nézett szinte eszelős tekintettel nénjére. Többször akart volna mozdulni, kimenni, vagy leülni, de tagjait zsibbadtság kötötte le. Hangtalanul, mocczanas nélkül tűrte a rettentő szavakat, gyalázkodó ráfogásokat, ocsmány gyanusítást. Arczára, mellére, testére hullott a sár s ő nem bírt ellene védekezni. Mit mondjon, mit tegyen? Mi tudná lecsillapítani ezt a fölgerjedt nőt? Hiába ennek minden. Pedig Karolin még nem fáradt ki:

— Így hálálod meg az én hűségemet, jóságomat? A dolgban vénültem meg. Értetek éltem, értetek türtem. És

mialatt én itthon fáradok, mialatt betegágyban sinylődöm, ez ott kinn szerelmeskedik. Tán ölelkeztetek, csókolódtatok is, tán ültél az ölében is, te czéda!

Kimondta. Rikácsolva, féktelen dühtől elvakulva, de kimondta.

Ez már sok volt, betelt a mérték. Emma előre nyújtotta kezeit, szemei fölfordultak és kínos nyögéssel végig terült a padlón.

Karolin szörnyen megijedve rohant hugához s dörzsölni kezdte homlokát, emelgette karját. Majd a kredenczhez futott, fölkapta az ecetes üveget és azzal kenegette ájult nővére halántékát.

Már éppen ki akart rohanni, hogy bekiáltson valakit, a mikor Emma fölnyitotta szemeit. Arczára visszatért az élet színe s föl akart kelni, de nem birt.

Karolin melléje guggolt és segített neki. Emma valahogy föltápáskodott s nénje karjára támaszkodva, a diványhoz vánszorgott. Egy pár perczig itt ült összegörnyedve, míg egyszerre valami gondolattól megkapatva hirtelen fölkel és a szomszéd szobába indult. Karolin utána.

Az ebédlőn túl volt a két lány hálószobája. Innentől a ház végéig még két jókora helyiség volt, azonban ezeket nem használták már hosszú évek óta. Valamikor apjuk lakott bennük.

Két hatalmas börszék állott a hálószobában. Atyjuk vette még egykor árverésen. Emma egyik börszékbe dobta zsibbadt testét. Egy hang nem jött ki torkán, ajkait összeszorította, szemeit engesztelhetetlen gyűlölettel szögezte Karolinra. Nem sírt, nem szólt, csak nézett szúrósan, mereven, kökemény arczczal.

Ennek a leánynak, a kiben esztendőök hosszú során önálló gondolat alig ébredt, a ki vak eszköze volt nénje minden akarátának, a kinek soha még csak eszébe se jutott, hogy Karolinnak ellenszegüljön és esetleg maga vegye kezébe élete további intézését, — ennek az elnyomott rabszolganak most egyszerre a lelke változott meg. Mert a lélek is alá van vetve a természet törvényeinek. Mint a hogy bizonyos anyagokat csak bizonyos anyagok változtatnak meg

lényegükben, úgy lelkünk összetétele is átalakulhat megfelelő hatás következtében. Nincs az a jámbor megértő szívű ember, a kit bizonyos lényegű, vagy fokú megbántás dühre ne gerjessen, sőt örök gyűlöletre ne indítson!

Emmánál is betelt a mérték. Lelke, mint a kihült vas, megmerevedett; szíve megdermedt, kihalt belőle Karolin iránt minden szeretet. A megbántás oly nagy és igazságtalan volt, a melyre már nem lehet felelni, a mely miatt nem lehet sírni. Utolsó szerelmét, szívének végső, bánatos őszi fellobbanását akarta nénje érthetetlen irigységből, undok gyűlöletből letiporni; azt a vonzalmat, a mely olyan váratlanul jött, olyan boldogságot adott és ígért, hogy érte el lehetett volna feledni évtizedek keserüségét, — ezt akarta Karolin gyalázatba keverni, sárba fojtani. Az irigység, a harag túllőtt a czélon; az operáló orvos megölte a beteget.

Ha sír Emma, ha jajveszékél, Karolin lecsillapul. Így azonban ezt a rettentő hallgatást e pillanatban még makacsnak tartotta; nem tudta még, hogy az ő hatalma e fölött a lélek fölött véget ért. Láttá, hogy Emma újra jól van, nem tartotta szükségesnek a kiméletet. Rekedt, indulattól fojtott hangon beszélt:

— És ha férjhez mennél, tegyük föl, hogy elvenne: hová legyenek én? Azért neveltelek föl, óvtalak még a szellőtől is, hogy legyen valakim öreg napjaimra és most, harmincznégy esztendőskorodban bolondulsz meg? Itt hagynál, egymagamra? Vagy magatokhoz vennétek gazdasszonynak, hogy legyen kit gúnyolni, kin nevetni? Én úgy sem mennék hozzátok soha, de soha; értsd meg! Bánád is te! Azt akarnád, tudom, hogy egyedül dögöljek meg!

És mivel a másik még ezekre sem szólott egy hangot sem, ő maga kezdett sírni. Dühében, tehetetlenségében sirt. Azonban hiába zokogott, hasztalan törülgette könnyeit, nyomkodta zsebkendőjét kivörösödött szemeihez: Emmát semmi meg nem hatotta. Fölkelt és csendesesen, szilárd lépésekkel járkálni kezdett a szobában.

Karolin újra beszélni akart. Talán újra sértegetni, hogy szóra bírja hűgát, azonban a kocsis bedugta fejét az ajtón és beköszönt:

— Kezét csókolom, lehánytuk a kukoriczát. A felesek elmennének. Oda tetszik adni a bort?

— Oda, rögtön! — szólt elfordítva tekintetét az idősebb nővér.

Az ajtó becsukódott. Karolin egy pillanatig tanácstalanul hallgatott. Ő maga nem mert kimenni, hűgának meg nem akart szólni. Emma azonban nyakába vetette kendőjét és szó nélkül kiment elintézni az áldomás ügyét. Szokás azon a vidéken minden bevégzett munka után pár üveg bor áldomást adni.

Karolint megviselte a szörnyű fölindulás, egészen kimerült. Nyögve, reszketve feküdt a divánra s ott sóhajtozott. Közben pedig azon törte fejét, mit csináljon Emmával. Nem tudta még világosan, de sejtette, hogy most nehéz dolga lesz. Vajjon fog-e szólni hozzá huga, vagy haragban élnek egy darabig? Már az ebéd megadta rá a feleletet. Az idősebb nővér a leves után megszólalt; hangja még most is elárulta belső izgatottságát.

— Ide jön látogatóba? Mikor? ha szabad kérdezniem.

Emma letette kanalát, finom kezével megtörölte kicsi száját és ránézett Karolinra. Szemében újra megjelent a fagyos gyűlölet kékes sugara, vonásai mintegy parancsszóra szigorúakká lettek és halkán, de hideg, metsző hangon ennyit mondott:

— Karolin, te engem ok nélkül, igaztalanul, pusztá gyűlölethől halálosan megsértettél. Egy életen át uralkodtál rajtam s a végén összetiportál bennem minden testvéri szeretetet. Hogy miért, nem tudom. Én tehát annyit mondok, hogy Szabóról és általában erről a tárgyról veled soha nem beszélek. Lesz, a mi lesz. Ha eljön, szívesen látom; ha nem jön, akkor sem tehetek róla. Minden egyéb marad a régiben. A mi a házi dolgot illeti, rendelkezéssel velem; ezután is engedelmeskedni fogok. De többet, érzem, nem foglak szeretni, sőt... gyűlöllek...

Karolin meghökket egy pillanatra.

— Úgy? — kérdezte s hangjába annyi gúnyt öntött, a mennyit csak birt.

— Úgy, Karolin, — mondá amaz csodálatos nyugalommal, — gyűlöllek teljes szívemből.

Az idősebb Vágó-lány agyát előntötte a vér, azonban leküzdve indulatát, mert Emma föl akart kelni az asztaltól, csak ennyit mondott:

— Jó, csak gyűlölj, majd meglátjuk, melyikünk látja kárát.

Többet aznap nem is szóltak egymáshoz.

Karolin makacs ellenséggel találván magát szemben, minden eszközt megengedhetőnek tartott, hogy ártson nővéreinek. Emma meg Szabóban bizott.

— Eljön, — gondolta, — mindent rendbe hoz. Meghívom máskorra is. Ki nem dobhatja Karolin sem. Mójját ejtem, hogy mindent elmondjak neki.

Ebben megnyugodott és elég jól aludt. Érezte, hogy emberhez méltóan járt el nényével szemben. Annál kevésbé jött álom Karolin szemére; fél-éjszakán tünődött, hogyan hiúsítsa meg a látogatást, a mely lerombolhat mindent, a mit hosszú esztendőkön át épített.

Hideg októberi éjszaka borult a falura. Fényes csillagok szikráztak a mennybolt mélyfekete tengerén. Csend ült a házakon, csak a kutyák ugattak az udvarokban.

Karolin gyakran felkönyökölt és visszafojtott lélekzettel hallgatta nővére szabályos lélekzését. Elütötte az egyet. Az idősebb nővér fenyegető suttogással mondta a sötétségben:

— Megállj, majd elrontom én a te játékaidat!

V.

Két napig tartó szép idő után beborult az ég. Hamuszínű fellegek borították a mennyboltot, a süvöltő szél hideg esőt hozott. Ez a dermesztő északi szél elsöpörte utolsó nyomát is a derűs, ritka szép ősznek.

A Vágó-nővérek egymáshoz való viszonya miben sem változott: Emma rideg arczczal járt-kelt a házban és egyszer sem beszélt nővérehez; ha Karolin megszólította, hidegen, kimérten felelt annyit, a mennyit éppen ki nem kerülhetett. A sárga kabátot azonban végképen nyugalomba tette,

szürke czipői az ágy alatt heverték. Sőt elhivatta a susztert (volt egy a faluban) s bőrczipőt rendelt nála. Gondosan öltözött, fésülködött, szóval — várta Szabót.

Karolin ugyan egyszer megkérdezte:

— Hát a régi ruháidat nem viseled már?

— Nem; majd én is csinosabban járok ezután, mint a hogy' te.

— Jó, — mondta szörnyű kurtán az idősebb nővér, s ingerült mozdulattal csapta be a kredencz ajtaját.

Hétfőn ebéd után Emma átment a tanítóékhoz. Valami csipkét akart lehorgolni, melyet az asszony nővére küldött. Karolin pedig otthon bevonult az első szobába. Ezt használta édes atyjok, mikor még jegyző volt, irodának. Évek óta senki sem lakott itten. Mindenem az elhagyatottság és érintetlenség finom pora ült. Egyszerű, sötét barnára festett, rácszal körülvelt íróasztal állt az egyik ablaknál; előtte hasonló színű faszék. Az asztalon könyvek: pár regény, naptár s elavult hivatalos tabellák kék fődélbe kötve. A falakon Kossuth-képek. Porcellán kalamáris az asztalon; porzótartója valamikor eltörhetett s egy pirulás skatulya pótolja.

A szobában hideg volt, de Karolin nem szokott fázni. Leült a székre s először is úgy fordult, hogy kiláthasson az ablakon. Innen ugyanis jól szemmel lehetett tartani Baloghék ajtaját. Aztán kihúzta a fiókot, levélpapírt és borítékot vett elő. A borítékot megezímizte, majd plajbászszal egy darab papírra írni kezdett.

Arcza ezalatt komor, gyűlölködő kifejezést öltött. Fekete, szürös szemei hol az ablakra villantak, hol a papírra szegeződtek. Vékony, az izületeknél bunkós újjai görcsösen szorították a két filléres czeruzát. Ezt írta:

— Igen tisztelt Szabó Úr! Bocsásson meg azért is, hogy csak röviden irok, azért is, hogy ilyet irok. Ha nem függene tőle úgy Karolin néném, mint a magam nyugalma, higye meg, nem tenném. Arra kell önt kérnem, hogy ne látogasson meg bennünket. Alaposan meghánytam-vetettem a dolgot, s bárhogyan forgatom is, mindig ugyanazon eredményre jutok: jobb nekem tovább is olyan visszavonultan

élnem, mint eddig. Nővéremet kínosan érintette a mi ismeretségünk s én annyit köszönhetek neki, annyira szeretem, hogy ezt a kis áldozatot meg kell hoznom érte. Ő nem tud erről a levélről. Egyedül irom itt boldogult atyám szobájában, teljesen a magam akaratából. Még egyszer kérem tehát, hogy ne jöjjön el hozzánk, ne is írjon, mert így lesz ez jobb rám és Karolinra nézve. Én eddigi életmódomon semmi körülmények között nem fogok változtatni. Bízom az ön lovagiasságában, hogy kérésemet teljesíti. Maradok kiváló tisztelettel — Vágó Emma. — U. i. Nagyon kérem, hogy az egész dolog köztünk maradjon.

Karolin még egyszer elolvasta, s aztán, folyton az ablakra tekintgetve, letisztázta. Lepecsételte, szomszédjuk tizenöt éves lányával a postára küldte. Szerencséjére a postás kisasszony még csak négy napja működött ebben a faluban, s így teljességgel nem ismerte a viszonyokat.

A vén lányt olyan mély gyűlölet és irigység vezette, hogy szinte nem is gondolkodott cselekedete rút volta s esetleges következményei fölött. Hátha Szabó mégis eljön? Hiszen akkor egy pillanat alatt kiderül az egész alávalóság! Karolin ebben a perczben mit sem törődött ilyesmivel. Űzte, hajtotta a szenvedélyes irigység, s még ki tudja mi, hogy minden áron megakadályozza ezt az ismeretséget, a mely Emma férjhez menetelével végződhetnék. Ennél ő nagyobb csapást elképzelni nem tudott.

Az idő végképp elkeseredett. Nehéz, víztől terhes fellegek lógtak az égen, a melyek a szellő legkisebb mozdulására hullatták a sűrű, hideg esőt. Remélni sem lehetett, hogy egyhamar kiderüljön.

Emma nagyon aggodott. Minden este buzgón imádkozott szép időért, egy kis napfényért. De hiába! siket volt könyörgései iránt az ég.

A napok múltak, egyik a másik után. Szerdán nem jött Szabó, csütörtökön sem. Szegény Emma szörnyű nyugtalan volt, nem találta helyét sehol. Egyik szobából a másikba szaladgált, kitekintgetett az ablakon. Minden erejét összeszedte, hogy eltitkolja izgatottságát. Ravaszkodott, fortélyoskodott, csakhogy közönyösnek tettesse magát.

Karolin úgy leste őt, mint áldozatát a pók. Szegény légy már sűrű hálóburokba nyügözve vergődik, hallatja siró hangját; már kicsi testében a pók mérges harapása: s a vén gyilkos biztos helyről lesi kinjait. Karolin is kivetette a tört, s várt a történendőkre. Mióta megírta levelét, nyugodtabb lett; legalább időt nyer, hátha másfelé fordul ezalatt az ügy.

Az egész hét feszült várakozásban telt el. Mind a két leány várt; még pedig egyformán izgatottan. Emma minden reggel halálos elszántsággal öltözött legjobb ruháiba, míg Karolin mindezt elfojtott kárörömmel nézte.

Különös lelki állapotban volt az idősebb nővér. Egyelőre még nem érezte a bűnnel járó lelkifurdalást; hiszen még a tett nem hozta meg gyümölcsét. Néha ugyan belesápadt abba a gondolatba, hogy egyszer csak belép Szabó, s akkor mit fog ő mondani. De csak pillanatokig aggódott, újra föl-kerekedett benne a remény: nem fog eljönni; semmi szín alatt nem jön el.

Emma még remélt. A látogatás elmaradását a csúf időnek tulajdonította. Szentül hitte, hogy Szabó megjelenik, mihelyt jobb utak lesznek.

A dominó-estélyek hetenként háromszor-négyszer megtartattak. Emma titkolta rossz viszonyukat még Antal bácsi előtt is. Annál kevésbé szólt neki borús sejtelméről. Mert lassan kellemesebbre fordult az idő. November első hete fagygyal köszöntött be. Kopogásra keményedett reggelenkint a föld, hideg köd ült a vidéken és zúzmarások lettek a fák. Valósággal eljött a tél. A déli órákban süttött ugyan egy kicsit a nap, de már három után újra hideg lett. A kinyitott konyha-ajtón gőzt sodort be a levegő; az istállókból meleg pára tódult ki. Minden reggel úgy kellett betörni az itató-vályú jegét.

Már novemberből is eltelt vagy húsz nap. Állandóan száraz fagyok jártak, néha éjjel egy-egy újni hóeséssel, de Szabó nem jött, sem hírt magáról nem adott.

— Talán beteg, — gondolta száz lehetőség közt Emma ezt is.

Azonban véletlenül hallotta, hogy a megyegyűlésre bement.

Jött a december. Kemény hideggel, közben bő havazással érkezett meg szent Karácsony ünnepe. Karolin most is, mint minden esztendőben, elkészített egy piczi karácsonyfát. De az ünnep keserű volt mind a kettőjüknek. Viszonyuk változatlan maradt.

Emma a lefolyt két hónap alatt annyit szenvedett, amennyit csak egy emberi lény szenvedni képes. Hihetetlen mennyiségű fájdalom fér el a szívben, s ezek közt bizonyára egyik legnagyobb, a melyet Emmának kellett elviselni. A csalódás, a visszavonhatatlanul utolsó csalódás, szerelme haldoklása és a szégyen! Igen, a szégyen! Valahányszor nénje rápillantott, valahányszor a tanítóné megvető, a tanító bánatos arcát meglátta, lelkét mindannyiszor a fájdalom hét töre járta át.

Tragédia mindenütt van, a hol a teremtés (szerencsétlen) koronája lakik. Ha egy ember megszületik, bánatba születik bele; némelyik csakis ebbe! A kis emberek szenvedése éppen olyan súlyos, mint a nagyoké. Mindenütt egy életről van szó; arról az egyetlen életről, a mi mindenünk ezen a világon.

Emmának is az élete boldogsága készült végképpen összeomlani. Jelentéktelen volt ez az élet, a mint mondani szokták, azonban Emmának ilyen jutott. (De hát van-e jelentéktelen élet?)

A boldogságért való harc mindenütt meg van az emberek közt. Meg volt ez a Vágó-házban is. Erők mérköztek, ellentétes érdekek, a miből összeütközés lett, s az egyik elbukott: Emma. Tehetetlenül vergődött mérhetetlen kínjai közt ez a szelid, jó lélek. S a szégyen még azt sem engedte, hogy panaszkodjék. Baján nem lehetett segíteni, Szabó Gyulát hívni nem lehetett.

Ha ő mást gondolt és elfeledte a szegény vénülő leányt: ezért felelősségre ki vonhatná? Elfeledett egy harmincznégy esztendőös leányt? Csakugyan elfelejtette? Hát nem mulatságos ez? Nem mulatságos ez másnak, s nem örjítően fájdalmas szegény Emmának?

Hányszor sirt éjente, hányszor ült az ablaknál nappal, és nézte a hullongó hópolyheket! Nagy hópolyhek szálltak

a különös szürkéségből, a mely az eget bevonta. Hogy el lehet bámulni a hőesést! És e mellett hogy' tud fájni a szív, mintha ez volna egyedüli hivatása.

Külsőleg nem változott Emma. Szenvedéseivel együtt — csodálatos — ellenálló képessége is növekedett. Mintha jól esnék neki a szörnyű bánat: legalább szerelmi életét élt. Halvány volt ugyan, de csaknem szép. Bánatos mosolya, mélázó, fájó nézése, meleg hangja kedvessé, végtelen rokonszenvessé tették. Ő tudta, hogy szenved, s ezt bizonyos kötelességérzettel viselte. Ő is valaki volt most, mert bánata volt. Ne sajnálja senki túlságosan a fájdalommal teli szívet!

Karolinnak lassankint nehezebbé vált a helyzete. Nővére folyton távolodott tőle. A szerencsétlen öreg leány azért követett el olyan aljasságot, hogy megtartsa húgát, s ime! talán egészen el fogja veszteni. Emma mindig hidegen, gyűlöletet eláruló szemmel nézett rá. Ha meg mással beszélt, vagy ketten üldögéltek a meleg szobában a fehér cserépkályha mellett és hallgattak, — Emma lelke másutt járt, egészen külön világban élt, melyhez Karolinnak semmi köze sem lehetett, mely egyedül az övé volt. Néha mintha el is mosolyodott volna a fiatalabb Vágó-lány; legalább Karolin úgy képzelte a kályha vörös világánál. Emma nemesen viselte fájdalmát, s néma ajka többször mondta Karolinnak:

— Hiába, nekem bánatom van.

Az idősebb nővér ki akarta húgát zavarni ebből az állapotból, sérteni akarta, hogy összemérhesse vele erejét. Este felé egyszer, lámpagyújtás után megkérdezte tőle:

— Vajjon mi történhetett Szabóval, hogy nem jön?

Emma rá nézett. Előbb ábrándos, bánatos vonásai kövé merevültek; szemei újból engesztelhetetlen gyűlölettel szegeződtek nényjére, s így felelt:

— Egyedül te vagy az egész világon, a kinek ezt nincs joga tőlem kérdezni, s a kinek felelni nem fogok.

Hangja olyan hideg, száraz, mozdulatlanul álló alakja olyan parancsoló volt, hogy amannak szívét félelem szállta meg. Torkán akadt a szó, s nem bírta tovább folytatni a beszédet. A mit soha meg nem tett, elhallgatott.

Emma leült, könyvet húzott maga elé, s olvasott.

Karolin tapasztalhatta, hogy húga gyűlölete egy szikrányit sem fogyott. Pedig ennek ő maga is nagy mértékben oka volt. Húga bánatát, nyugtalanságát egész az utolsó időig kárörvendő lélekkel nézte; néha a tanítóék előtt egy-egy czélzást kockáztatott, Emmáról kicsinylő sajnálkozással beszélt. Nem tudta, hogy Emma mindezt látja, érzi, érti. Lelkifurdalást, megbánást alig érzett. De most lassankint tudatára kezdett ébredni tette súlyos következményeinek. Emma gyűlölete bántotta. Ő ezt az ügyefogyott leányt ilyenre nem tartotta képesnek. Sőt még most is bizott, hogy hamarosan megint jóra fordul minden, azaz visszanyeri uralmát húga fölött.

Karácsony elmúlt. Erős, kemény hidegek álltak be. Zúz-mara ülte meg a fákat, metsző volt a levegő. Jöttek az unalmas téli napok, a végtelen hosszú esték. Három óra után már este lett, azonban takarékoságból csak ötkor gyújtottak világot. A tanítóné mindennapos lett a háznál. Emma őt is hidegen fogadta; csak akkor szólt hozzá, ha sehogy el nem kerülhette. Ők ketten különben sohasem rokonszenveztek.

Lámpagyújtáskor Emma olvasni kezdett. A tanító több évfolyamot adott neki egy szépirodalmi lapból. Karolin és Lina néni rendszerint a konyhában beszélgettek. Ennek okát nem nehéz kitalálni: szapulták Emmát, s ezt odabenn nem teheték.

Vacsora után átjött Antal bácsi; elmondta, mi van az ujságban, aztán leültek dominózni. S ez így ment hónapokon keresztül. A Vágó-házban vendég soha meg nem fordult; Karolin már mindenkit elidegenített. A faluban is csak Baloghékkal voltak jóban. A jegyzővel, a papékkal rég összeveszett; ám azért tudta legkisebb dolgaikat is. Figyelmét semmi sem kerülte el.

Január közepén egy kis esemény zavarta meg a Vágó-ház látszólagos nyugalmát. Még délelőtt új könyveket kapott Emma Antal bácsitól. Nagy mohósággal olvasta jóformán egész nap. Ebben is vakmerő lett már. Este a tanító valami hivatalos ügyben volt a jegyzőnél. Karolin meg Lina néni

dominózni szerettek volna; különösen Karolin. Elő is vette a dominót és szépen elosztotta három felé, aztán várt, mert Emma olvasott; nagy érdeklődéssel, szinte falva szemével a betűt, — mintha ott sem lett volna más. Az idősebb lány egyre dühösebb tekintettel nézte hűgát. Emma nem is mozdult. Karolin végre dühtől rekedt hangon kiáltott rá:

— Hát nem játszol?

— Nem, — mondá nyugodtan Emma, s hidegen nézett végig két ellenségén, sőt szája szélére mintha megvető vonás ült volna ki.

Karolin elsápadt, aztán lángba borult az arcza, szemei szikráztak és rákiáltott hűgára:

— Mit? Nem játszol? Miért nem játszol?

— Nincs kedvem!

— Nincs kedved? És te nekem ilyet mersz mondani?

Emma fölkelt a székről, két finom kezét az asztal szélére támasztotta, s komoly arczával előre hajolva, nyomatékos hangon, a melyben alig rezgett az indulat, így szólt:

— Merek bizony, Karolin. Nekem ebben a házban éppen annyi jussom van, mint neked. Éppen tíz éve, hogy nagykorú lettem.

Amaz alig tudott szólni fölháborodásában és ámulatában. De mégis kinyögte:

— Hát ki tanított téged ilyenekre?

— Senki, Karolin. Te átlépted a határt a multkor. Rendelkezni akarsz testemmel, lelkemmel. Valósággal rabszolgának tartottál... Ezután nem így lesz.

— Nem? ... Hát hogy' lesz, kedves kisasszony? — kérdezte magánkívül az idősebbik.

— Ha nem tudunk összeférni, — válaszolt Emma, s talán szomorúság is volt a hangjában, — akkor elválunk...

Kimondta. Még pedig nem dühösen, nem veszekedés közben, hanem higgadtan, komolyan.

Karolin megdöbbsent. Érezte, hogy ez olyan fegyver, a melylyel ő nem rendelkezik. Ez az egy volt, a mitől rettenetesen félt, a miért kész lett volna mindent megtenni. Most is hirtelen elfojtotta haragját, leült és dohogva szólt:

— Jó, majd beszélünk erről máskor. Lina, játszunk ketten.

Lina néni fölháborodva hallgatta az egész vitát, s most fanyar képpel, Karolin vereségét a magáénak is érezve, méltatlankodva jelentette ki:

— Romlik a világ. Az én lánykoromban a fiatalabbak tisztelték az öregebbeket.

Emma nem válaszolt, csak áthatóan nézett Lina néniire, ki végre is elfordította a tekintetét.

Vacsora után újból átjöttek a tanítóék. Lina néni várta, hogy mi lesz most. No bizony, olyan történt, a mire sehogyse számított. Emma ugyanis nyugodtan kijelentette:

— Én is játszom.

— Jól van, — mondá Karolin boszúsan.

Lina néni szörnyen bámult. Azt hitte, hogy Emma legalább is térdepelni fog lázongásáért, s ime még a játékból sem zárják ki. Antal bácsi bajusza alatt titokban mosolygott és elragadtatással nézett Emmára.

Meg kell vallani, hogy a szerepek lassan-lassan kezdtek kicserélődni Karolin és Emma között. Az életbölcseletben kiművelt tanítónak, a jó Balogh Antal bácsinak kimondhatatlan örömet okozott és nem mindennapi látványt nyújtott ez a lassú változás. Ő csendes, megelégedett szemlélője volt ennek az «isteni színjátéknak», a mint magában elnevezte Karolin jól megérdemelt bűnhődését.

— Ne hagyja magát, édes Emmácska, — szolt biztatva (persze titokban), — majd meglássa, hogy rövid időn maga lesz az úr a háznál.

Emma komolyan válaszolt:

— Nem is hagyom. Higye meg, Antal bácsi, megelégetem a rabszolgaságot. Ezután azt teszem, amit akarok; úgy öltözöm, a hogy nekem tetszik.

Multak a napok és Karolin nem merte előhozni a dominó-játszmát. Lelkében csaknem észrevétlenül nagy változás történt. Emma mély, igaz fájdalma, néma szenvedése; izzó, nem enyhülő gyűlölete fölkelte alvó lelkiismeretét. (A nőt ugyanis nem nagyon bántja ilyesmiért a lelki mardosás.) Emma fenyegetése, hogy elhagyja őt, nagyon meg-

ijesztette, s lassan-lassan kezdett a hűgának kedvében járni, próbálgatta engesztelni, békítgetni, de hasztalanul. És a milyén mértékben hátrált Karolin, olyan mértékben nyomult előre hűga.

— Unom már ezt az örökös dominót, — mondá egy ízben, s lecsapta a kezében tartott dupla nyolczast, — valami mást kellene hozatnunk. Hét esztendeje dominózunk, hiszen ez borzasztó!

Karolin először idegesen kapta föl fejét, de aztán így szólt:

— Hát lehetne is egyéb fajta társas-játékot szerezni.

Antal bácsi vállalkozott rá, hogy ő kér Budapestről árjegyzéket; majd abban keresnek valamit. Úgy is történt. Tíz nap mulva lóversenyt játszottak.

Közben Emma az ágyak elé kis szőnyeget hozatott. Talán tetszett neki; talán csak azért, mivel Karolin teljesítette óhaját. Ugyanezen napok alatt egy borjút megmentett az eladástól; nagyon megtetszett neki a buksi, tarka állat. Itt-ott beleszólt Emma a gazdálkodásba, és mivel igen ritkán beszélt nénjével, az szívesen tárgyalt vele, csakhogy ne járjanak egymás mellett némán.

Így sűlyedt Karolin hatalma szűnet és feltartóztatás nélkül, míg a viszonság elvénél fogva ugyanilyen mértékben növekedett Emmáé.

S ekkor egy újabb, borzasztó csapás érte az idősebb Vágó-lányt. Megzavarta különben az egész ismeretségi kört.

Január vége felé Lina néni ágynak esett, súlyos tüdőgyuladást kapott és bár szegény Antal bácsi emberfölötti gondnal ápolta, orvosokat hozatott ki hozzá, — hét napi betegség után meghalt.

Eltemették. Az esperes nagyon szép beszédet mondott; a boldogultat a hitvesi hűség, a jó gazdaszszony és az anyaszentegyház buzgó hívének példájául tüntetvén fel.

Antal bácsit rémitően lesűjtotta felesége halála. Bár igazán sohasem szerette, de hát igaz volt mind, a mit a nagytiszteletű esperes úr mondott.

Azonban legjobban leverte a csapás Karolint. Ő az el-

hunytban legjobb barátnéját vesztette el, a ki mindig és mindenben megértette. Rokon lelkek voltak a szó legvalódibb értelmében.

Karolin egyedül maradt és kétségbeesve nézett körül, mi lesz ő vele? Kivel tárgyalják ezután az ismerősök hibáit, a falu süllyedt állapotát, Emma és Antal bácsi tökéletlenségét? Kinek panaszkodik ezután az erkölcsök romlásáról, a drágaságról, s a mi legjobban marta szívét az utóbbi hónapokban: Emma hálátlanságáról? Karolinnak testvére halt meg Lina néni személyében.

Mikor a hóval borított temetőből átfázva haza jöttek, Karolin kétségbeesve topogott félig-fagyott lábaival a szobában.

— Micsoda jellem volt, micsoda szív! — mondotta sírva, — mi lesz belőlem nála nélkül, mi lesz?

Szegény Antal bácsira nem is gondolt. Emma nem szólt se jót, se rosszat. Ő is megsiratta Lina nénit, de hiányát egyáltalán nem érezte. Különben is úgy el volt foglalva saját fájdalomával, hogy Lina néninek kevés részvét jutott; körülbelül annyi, a mennyit Emma részéről megérdemelt.

Karolin egyedül találta magát a faluban, egyedül saját házukban. Így önkénytelenül is közeledett hűgához. Sőt új érzelem furakodott szívébe: a félelem. Láttá, hogy Lina néni, ez az erős, szívós asszony milyen rövid idő alatt elpusztult: ő is megijedt. Tulajdonképpen félt a haláltól. Kezdett jobban ügyelni magára; többször átengedett hűgának olyan teendőket, a melyeket eddig ő maga végzett. Emma így ezen a czímen is mindinkább beleszólatott a házvezetésbe.

Antal bácsi a temetés óta mindig a Vágó-házban ebédelte és vacsorált. Egy napon nagy röstelkedve hozta elő Karolinnak, hogy míg valamire el nem határozza magát, adjanak neki kosztot, megfizet érte. Meg is egyeztek valami összegben, mivel Balogh ingyen a viláért sem akarta elfogadni. Mind a két lány örömmel fogadta Balogh bácsi ajánlatát, mert a tanító minden csendessége mellett is szelímes ember volt. Másodszor meg egy harmadik személy jelenléte nagyon enyhítette feszült viszonyukat. Különösen Karolin alig várta a delet, meg az estét.

A tanító gyorsan magához tért. Soha nem ismert nyu-

galmat élvezett. Most tudta meg, hogy micsoda kordában élt ő húsz esztendeig.

Szabadon követhette minden hajlamát; olvashatott, könyveket hozathatott, lapokat járatott. Mert tulajdonképpen nem is voltak szegények Baloghék; kicsiny ugyan egy református tanító fizetése, de Lina néni ügyes asszony volt, s húsz esztendei jó gazdálkodás, takarékoság megtermette gyümölcsét.

Eddig pecsétes, viseltes ruhákban járt Antal bácsi; most kezdett jól öltözni. Hiszen mindig szerette a tisztaságot, s öreg ruhái az örökös kefézésben koptak el. Ezelőtt is csinosan öltözött volna ő, de nem engedte a felesége.

Egészen megfiatalodott Emma titkos imádója, kinek szívében — óh gyarló, rút emberi természet, a mely oly gyorsan feledi a halottakat! — újra remény sarjadzott ki. Most már lelkifurdalás nélkül szerethette Vágó Emmát. És ez az ötven körül járó férfi oly szerencsés volt, hogy szerelmet tudott megőrizni tiszta lelkében, mint az erkölcsös, igaz életnek legszebb jutalmát.

— Ebből az évből is elmúlt egy hónap, — mondá sóhajtván Balogh bácsi az ebédnél, — milyen gyorsan telik az idő.

— Nekem nem, — szolt Emma szintén sóhajtván, — nem bánám, ha már tavasz lenne.

Karolin nagyon szerette volna azt mondani: — Ugy-e, hogy megint beszélhess Szabóval?

Azonban rég volt, a mikor Karolin ilyet mondhatott. Helyette Balogh bácsi szólott:

— Én is alig várom a tavaszt. Az egész kertet virágokkal fogom tele rakni. Budapestről ibolya-magvakat hozatok, rózsatöveket, georginákat, verbénát, mindent! Ugy-e segít, Emmácska?

— Szívesen Antal bácsi, tudja, hogy én is úgy szeretem a virágokat. Ejnye, jó, hogy eszembe jutott, a muskátlit behozom már a kamrából.

Ezzel fölkelt és kiment. Az ajtóban találkozott a kocsissal, a ki a postáról jött. Emma levelet kapott. Láttá, hogy eljegyzési kártya lehet. Kíváncsian bontotta fel, rápillantott és csaknem összeesett. A kártyán Szabó Gyula és valami özvegy asszony neve állott.

Emma nem tudta, mit csináljon. Hogyan mondja meg a hírt odabenn! Elhatározta, hogy titkolni fogja; ha tán Antal bácsi előtt nem is, de nénjének nem szabad tudni róla. Szégyelte szegény Emma rettentően a kudarcot. A muskátliról tisztára elfelejtkezett.

— Megházasodik, — gondolta, s szeméből könnyecseppek szivárogtak, — nem szeretett; talán mulatott is rajtam! Oh, én szegény vén lány!

Aztán letörölte könyeit és bement.

— Hát a muskátli? — kérdezte Karolin.

— Hozom, — szólt megrettenve a lány s újra kiment.

Karolint kihitták az istállóba valamiért. Emma pár percz mulva hozott két cserép muskátlit. A tanító fürkészsze nézett rá.

— Mi baja, Emmácska? Nagyon sápadt.

A lány barátjára pillantott; ajkai remegni kezdtek. Egy perczig habozott, de aztán benyúlt kebelébe, s elővette az értesítést, s némán nyújtotta Balognak. Ennek újjai közt reszketett a finom karton lap. Hiába! nem tudott banksódni, s ezt alig bírta titkolni.

— Nagyon szégyenlem magam, Antal bácsi! — mondá Emma, s kötényébe rejtette arczát, — úgy-e nem szól senkinek?

— Ha maga kívánja, nem, — szólt a tanító, s a levelet vissza adta. Nem volt egy vigasztaló szava sem.

Kívül Karolin perelése hallatszott. Kegyetlenül szidta cselédjeit. A tanító szíve hevesen dobogott, Emma pedig arra gondolt, hogy milyen keservesen fog ő sírni egész éjjel. Mert van mit siratni.

Este vacsora után csak rövid ideig játszottak; Emma ugyanis fejfájásról panaszkodott. A tanító haza ment, a Vágó-lányok lefeküdtek, s Karolin csakhamar el is aludt.

Emma a két vánkos közé dugta arczát, s órákig ott zokogott olyan igaz és mély fájdalommal, a mely egész a fölmagasztalásig emeli szegény emberi szívünket.

Kinn az égen szikráztak a csillagok, s a hó bevilágított az ablakon.

GYERMEKEIM.

Adott, adott nekem is a végzet
Szűk teleken egy parányi fészket.
Áldom érte, de azért is áldjam,
Hogy soh'se volt nagyratörő vágyam;
Egy-egy szép reményem
Bárha semmivé lett,
Mégse maradt nekem
Adósom az élet.

Gyermekeket is én eleget nyertem,
Velök régen tele van a kertem.
Mind az enyém, én vagyok az apjok,
Szüle-gonddal csügg a szemem rajtok.
Felvirulásokat,
Örülök, ha látom;
Elrejtve magányban
Ők az én családom.

Hallgatag nép, ritka jó testvérek,
Egymás mellett boldogan megférnek.
Nem ismerik az ember világát,
Irigységét, szenvedélye átkát.
El-kivándorolni
Vágyat egy sem érez;
Mély gyökerek fűzik
A föld kebeléhez.

Múzsám köztök mulatozva járdal
S dalra készíti őt is a madárdal.

Lágy fuvalom, eleven zöld pázsit
Élesztgeti szíve dobbanásit.
Eltűnt ifjúkorát
Szinte újra éli
S gyermekseregének
Mélázva regéli.

Szeretetök, a mint csak kívántam,
Évről-évre megújul irántam.
Küzdenek a szárnyaló idővel,
De engemet nem felednek ők el.
Öregségemre is
Mind körültem állnak,
Zöld lombbal, virággal,
Gyümölcsessel kínálnak.

Nyitva a kert: jertek ide, jertek
Aggó szüle s tévedező gyermek!
Itt a példa: szeretve tanulni
S a futamó évekkkel javulni.
Itt öleli egymást,
Szó nélkül is áldva,
Szülői szeretet
És gyermeki hála.

LÉVAY JÓZSEF.

SZEMLE.

Vértesi Arnold.

(1836—1911.)

A múlt hó első napján meghalt egyik legidősebb írónk, Vértesi Arnold. Csöndben, föltűnés nélkül — úgy, a mint élt. Nevét ismerték, őt magát nem. Egyike volt legtermékenyebb elbeszélőinknek, az ujságok tárcza-rovatában, novellás könyvek czímlapján sűrűn találkoztunk nevével, ő maga azonban visszahúzódó, szerény ember volt, a ki azt tartotta, hogy a közönségnek csak a könyvhöz van köze, a szerzőhöz nincs. Az érdekkeltés mesterséges fogásait, melyekkel újabb írónk egy része oly szívesen él,³ hogy életük mozgalmas vagy épen botrányos fordulatait használják reklámul, Vértesi nem ismerte. Az embert és az író-t mereven elkülönítette magában egymástól. Ez egészen az irodalomé volt, az családjáé és jó barátaié.

Most, hogy lényének két fele örökre elvált, az egyikről, az emberről, alig tudunk egyebet följegyezni, mint egy pár külső eseményt, rideg adatokat. Pedig pályája érdekesen, szinte regényesen indult. Nemzetünknek abban a mozgalmas korszakában született, a reformkorban, mely leggazdagabban termette a lángelméket. A nagy idők heve gyorsan érlelte a tehetségeket: Vértesi is, még mint gyermek, írónak és hősnak érezte magát. Alig volt kilencz éves, mikor már verselgetett, Garayt utánozva rhetorikus balladákat írt, s kevéssel utóbb drámával is megpróbálkozott; mikor pedig kitört a szabadságharcz, tizenkétéves korában honvédnek állt s vitézül küzdött a temesvári csatában. Kardját kiütötte kezéből a nagy katastropha, annál nagyobb szenvedéllyel ragaszkodott másik fegyveréhez, a tollhoz. Íróvá lett, s teljesen azzá, a ki mindent az irodalomtól vár, a mindennapi kenyeret csakúgy, mint a dicsőséget. Szolgált a hirlapirodalmat is, sőt vagy egy féltuczat ujságot szerkesztett is — napilapot, szépirodalmi hetilapot, élcslapot — a nélkül, hogy hivatásos ujságíróvá vált volna.

Az irodalom nem is volt iránta hálátlan. Az ujságok, azóta, hogy első novellája, *A mór király*, a *Hölgyfutárban* megjelent (1856.) készségesen nyitották meg előtte hasábjait, a közönség szívesen olvasta novelláit, s a szépirodalom areopagjai, a Kisfaludy- és Petőfi-Társaság, tagsági oklevelükkel tisztelték meg.

Az utóbbi években már ritkábban találkoztunk nevével s a XX. század olvasó-közönsége előtt nem is volt már akkora a népszerűsége, mint évtizedekkel ezelőtt, noha nem volt maradi író. Az öregedő íróknak általában két fajuk van. Az egyiknek — tipikus példaképe Toldy Ferencz — már fiatal korában határozottan kialakulnak irodalmi elvei, æsthetikai nézetei s ragaszkodik hozzájuk még akkor is, mikor avultakká teszi őket a fölöttük elsuhanó idő; a másik — legjellemzőbb megtestesítője Szemere Pál — rugalmasabb szellem, befogadja sorra az egymást váltó irodalmi áramlatokat, megtermékenyül tőlük s öntudatlanul alkalmazkodik a haladó kor ízléséhez. Vértesi az utóbbi csoportba tartozik, s félszázadnál hosszabbra nyúló irodalmi pályája sohasem szűnt meg korszerű lenni. Csak a legújabb irodalmi áramlattól fordult el: a magyarság és az erkölcs annyira a szívéhez voltak forrva, hogy ezeket nem volt hajlandó áldozatul dobni a modernségnek.

Írói pályáját történeti novellákkal kezdte. Képzelete elkalandozott a ködös múltba, a messze délre vagy északra, és mint Kemény meg Jósika tanítványa, regényes eseményeket beszélt el érdekfeszítő, néha idegrázó előadással. Tárgyait ügyesen választotta, így egy ma már kevesektől ismert novellája (*Szép feleség*) a híres Elfrida-mondát dolgozta föl. A múlt költői megelevenítését később is kedves föladatának ismerte, de tárgyért ekkor már inkább a kurucz korba nyúlt, melyért szabadságszerető lelke egész hevével rajongott. Történeti elbeszéléseit követték egész regényekké szélesedő korrajzai, a melyekben erősebb a történelmi jártassága, mint a képzelete, érdekesebb bennük a keret, a kornak a képe, mint a beillesztett költött történet (*A kurucz világból*, elbeszélések, *Istenért és szabadságért*, regénynek nevezett korrajz Thököli korából). Költészetének leggazdagabb hajtásai mégis a közelmúlt vagy éppen a jelen életéből sarjadtak, s legnagyobb számmal társadalmi novellái vannak.

A mint egyre modernebb tárgyakat váltott, a szerint változott jellemző és ábrázoló módja is. Kezdetben romantikus, majd sajátos módon vegyítve az idealismust és realismust, a mese kigondolásában a képzeletnek, a jellemek ábrázolásában a valóságosságoknak

juttat nagyobb szerepet, végül, legújabb könyveiben (*Innen-onnan*) egészen realista.

Vértesi időrendben Jókai és Mikszáth között állva, e két nagy írónknak nem volt egyenrangú társa. A mi őket nagyokká tette, a mesemondás páratlan művészete, s a képzeletnek ragyogó játéka az egyiknél, a népjellem plastikus ábrázolása a másiknál, Vértesi-ből hiányzott. Kedvesen, de túllontúl egyszerűen mesél, kevés előadásán a fény, nyelvében a szín. Gyakran és ügyesen beszél-teti hőseit, de a mit mondanak, az sem tartalmával, sem formájával nem emelkedik ki a mindennapi társalgó stylusból. Történetei is egyszerűek. Szerkezetük áttetsző, bonyodalmuk kisszerű. Egyik legjobb regénye, *Kadocsa Ákos*, alig több lelki elemzéssel bővített novellánál. A tettek rúgóit fölkatatja az emberi lélekben, de többnyire megelégszik általános motívumokkal, s noha kirívó hibákat nem követ el a jellemfestésnél, a lélek igazi rejtelmeibe nem világít bele.

Érdemei más mozzanatokban keresendők. Ide veszem természetességét is. Regényeit és drámáit nem számítva, 1888-ban már ezredik novellájáért ünnepelték. Évtizedek közönségét látta el komoly, tartalmas tárcza-novellákkal, a nélkül, hogy egyszer is ízléstelenségbe vagy sikamlósságba tévedt volna. Gondoljunk a mai állapotokra, s ez érdemét nem találjuk megvetendőnek. Művészetét komolyan vette s az írói hivatást nem a pusztá szórakoztatásban kereste. A népszerűséget szerette, de nem irodalmi elvei s életfelfogása árán. Nem volt pessimista, de meglátta mind az emberek gyöngeségeit, mind az élet sok nyomorúságát, s úgy volt meggyőződve, hogy a kettő között okozati kapcsolat van. Épen azért az életet inkább sötétebb feléről mutatta be, az apró embereknek kicsiny tragédiáit s a gyöngéknak nyomorúságait. Jól tudta ugyan, egyik előszavában ki is mondta (*Öngyilkosok I.*), hogy ezzel szembehelyezkedik a közönséggel, mely derült képeket, szerencsésen végződő történeteket követel az írótól: fölfogásához mégis hű maradt. Az erkölcsbíró ridegsége s a satyrikus élessége nélkül az emberszerető meleg szívével mutatta meg, mint visz romlásba a szenvedély, az önzés, a könnyelműség, a rideg számítás.

Meséinél érdekesebb a milieu, a melybe történeteit helyezi, s az emberek, a kiket fölléptet. A kisváros világát rajzolja s azt a társadalmi állapotot, mely az alkotmányos æra első éveiben élte végnapjait. Valamint Jókai az 1848-ban, illetőleg 1867-ben sírjába szálló táblabíróvilág képét örökítette meg, úgy

fest Vértési, de természetesen kevesebb művészettel, a 67 utáni Magyarországról képet. Lelkét megkapta az a csöndes, lassú társadalmi forradalom, mely az ország uralkodó osztályát, a közép-nemességet — a mint a múlt század végén nevezték: a gentryt — a hatalomról letaszította, s ennek a nagymúltú, jobb sorsra érdemes osztálynak elszegényedését, pusztulását, züllését rajzolgatta. Mint Berzsenyi a magyarok romlásába, ő is belenyugodott a gentry kikerülhetetlen végzetébe, de az elbeszélés objectív, hideg hangjából nála is kiérzett a szeretet és a fájdalom, melylyel iránta viseltetett.

Sok érdekes, jellemző alakot lesett el az életből, s föltárta híven a kisvárosi életnek sajátos viszonyait. Jó megfigyelő volt, s nemcsak azt látta meg élesen, a mit megfigyelt, hanem azt is tudta, mit érdemes megfigyelni. Legbecsesebb műve e tekintetben *Az ugaros-karádi közbirtokosság* című két kötetes regénye, mely, a mint a címe is mutatja, nem egy embernek, hanem egy egész város népének, tönkrement vagy pusztulófélben levő nemességének, történetét adja. A főcselekvény nem igen kelt érdeket, de igen azok az episodok, a melyekből mozaikszerűen össze van rakva a regény. Mindegyik egy-egy tükördarab a kisváros életének képtöredékeivel, az agárversenytől a patika előtti tereferéig, a tortól az ujságírás rejtelméig, az emberek pedig kissé elnagyolt, de találó fényképei a vidéki gentry mindjobban ritkuló fiainak.

Változatos helyzeteket és elbeszélésmotívumokat is könnyű szerrel talált ki, talán legtöbb szerencsével a *Csiricsári Bertalan úr ő méltósága* című, egész regényszámba menő novellában. A kisvárosi életnek a mai regényekből és novellákból ismert jellemző eseményei és motívumai: képviselőválasztás, kocsmai politizálás, vasutépítés, esküdtszéki tárgyalás, különböző mesallianceok — nemes leány és lateiner férfi, lateiner és polgárleány, polgár és mesterember gyermeke között — deputációk a ministerhez, valamint a szinte chablon szerint készült regényalakok: a hideg, előkelő főispán, az őszszakálú ellenzéki képviselő, a kit a stréber, de tehetséges lateiner kibuktat, a milliomos uzsorás, a részeges mesterember, a hiú polgármester és öregedő huga stb. mind nagyrészt Vértési regényei útján bukkantak föl először e kisvárosi környezetben — azelőtt legfőllebb a megyén éltek — s lettek közkeletűvé. Egyik-másik újabb regényünk még e változatos motívumok és típusok összefűzése tekintetében is emlékeztet a *Csiricsári Bertalan úr ő méltóságára*.

Azt írja egy helyen Vértési a maga novelláiról, hogy „nem

tündérmesék ezek, melyek álomba ringatnak; de ha egy érző hirt rezdítnek meg szivedben, ha egy gondolatot ébresztenek agyadban, úgy nem hiába irtam.*

Nem írt hiába!

Császár Elemér.

Az angol alkotmány válsága.*

I.

Az egész világ, immár két éve, fojtott lélekzettel nézi a küzdelmet, mely az angol lordok s az alsó-ház közt az alkotmány gyökeres átalakítása, az alsóház mindenhatóságának irott, jogi biztosítása, törvénybe iktatása körül folyik.

Augusztus 10-én vívják a döntő csatát. A lordok megadják magokat; 131 szavazattal 113 ellenében, — a lordok jelentékeny része szándékosan tartózkodik a szavazástól, — határozattá emelik az alsóház javaslatát, mely őket a közrendűekkel törvényhozási tekintetben egyenlő hatalomból az alkotmánynak mellékerekévé fokozza le.

E határozattal el van döntve, hogy bármely javaslat a lordok ellenzése daczára is törvénytényé válik, ha az alsóház három ülészakban elfogadta, a mennyiben benyújtása óta legalább két év letelt.

A lordoknak az eddigi jog szerint föltétlen, döntő vetője az alsóház határozataival szemben, föltételes, halasztó vetővé változott a fenti értelemben.

A világ monarchikus és köztársasági alkotmányainak előképe: az angol, lényegileg elvesztette törvényhozó szervének két

* Tisztelt Szerkesztő úr!

Augusztus 9-éről hozzám Budapestre intézett, engem csak több napi vándorlás után elért soraiban kifejezett óhajának megfelelően, im itt küldöm, mint már jelzém, a szeptemberi füzet számára véleményemet az angol alkotmánynak az augusztus 10-iki főrendiházi határozattal egyelőre lezáródott válságáról.

Az összes szükséges segédeszközök hiánya itt a hegyek között, s az üdülés csábító alkalmi rövidre vonták össze válaszom kereteit, de a tárgy lényegének föltüntetésére talán nem volt hátrányos annak ily rövidre fogott előadása.

Szerkesztő úrnak szíves tisztelettel kész hive

St. Radegund, 1911 augusztus 21-én.

Concha Gyözd.

bázát, egykamarássá változott át, maga mögött hagyva az amerikai és a francia köztársaságok alkotmányát, melyeknek két kamarája egymással szemben föltétlen, elnöke pedig velük szemben ugyancsak föltételes, de eredményét tekintve igen hatályos veto-jogot gyakorol.

Az alkotmányos szabadság alapdogmáját az államhatalom megosztásának szükségességéről, az egykamrás rendszerben rejlő korlátlanág veszélyességéről Anglia kitorlote politikai hitczikkei sorából.

Asquith, a reform lelke, mozgatója, nyilt parlamenti ülésben hirdette, — még pedig az angol parlamenti szólam szerint «nemine contradicente», — hogy a király elvesztette vetojogát, a nélkül, hogy e miatt a monarchiát baj érte volna, ép úgy kell a lordokénak is eltűnnie, mert ez a nemzet testében, alkotmányában minden haladás gátja.

Fölösleges volna vizsgálni a király veto-jogának, helyesebben szentesítő hatalmának fönnállását vagy megszűnését. Habár semmилéle tény meg nem szüntette, kétszáz éve tényleg nem fordult elő gyakorlása.

Szempontunkból ez elég annak föltűntetésére, mennyire közeledett Anglia augusztus 10-iki határozatával ahhoz az ideálhoz, melyet Rousseau rajzolt meg s a francia convent, ugyan dics-telenül, mutatott be a világnak.

Az északamerikai köztársaság a maga képviselőházával, senatusával és elnökével, népének alkotmányozó ösgyűléseivel, valamint az előképére mintázott francia, a közhatalmat egymást korlátozni bíró tényezőkre bízzák; az angol királyság ellenben a lordok augusztus 10 iki határozatával lényegileg egy tényezőt ruház föl azzal: a választók többségét s ezek szócsövét, a cabinetet vagy még concrétébben, a miniszerelnököt.

Látszólag az alsóház lesz a nemzet hatalmának organumává, valósággal a miniszerelnök, mert ez állapítja meg a párt-programmot, ennek vezetése alatt működik a parlament, erre száll át a király kormányzó hatalma, kezében van nemcsak a pénz és fegyveres erő, hanem a parlament felosztatásának, a főrendek kinevezésének joga is.

Nevezük bár parlamentinek, nevezük cabinetinek, a dictatura egy nemével állunk szemben, melynek útjában áll ugyan az angol birói és közigazgatási szervezet a maga százados erkölcsi és jogi elveivel s melyet mérsékelni fog az angol népnek a multban gyűjtött sok százados erkölcsi tőkéje, valamint gyakorlati

józsága, de a mely eddigi alkotmányának gyökeres felfordítása, a szó szoros értelmében forradalom.

Forradalom nemcsak belsőleg, tartalmilag, vagyis a tekintetben, hogy a vonatkozó parlamenti tárgyalások alatt a miniszterelnök, mit eddig csak egyes írók mertek, a király törvényszentesítő hatalmát megszüntnek veszi, hogy a határozat maga a főrendieknek az alsóházzal egyenjogú törvényhozó hatalmát kifejezetten megszünteti s a nemzet akaratának szervévé a jövőben kizárólag a választók változó többségét s ennek követőit tette.

Még sokkal inkább forradalom az erőszakos mód által, a hogy' a kormány a főrendek augusztus 10-iki hozzájárulását törvényhozó joguk feladásához kicsikarta.

A lordok nagy többsége ellenezte a javaslatot s mégis törpe kisebbségük akarata vált határozattá, mert a lordok feje fölött pallosként lebegett a király joga új lordok kinevezésére.

A kormány ugyanis ismételten megfenyegette a lordokat, a király e jogára czélozva s ellenzésük hiábavalóságára utalva. Minek értelme, a mint a döntő augusztus 10-iki szavazás előtt a kormány képviselője, lord Crewe világosan kimondta, abból állott, hogy a király, ha a lordok újból elvetnék a vetojogot megszorító javaslatot, annyi lordot fog kinevezni, a mennyi szükséges, hogy a javaslat a többséget megnyerje, vagyis hatszáz körül.

A király jogainak ily kihasználásában nyilván erőszak rejlik. Maga lord Crewe kijelentette, «hogy a király az adott helyzetben ily tömeges kinevezést ugyan lehetségesnek tartott, de természetesen, ha szabad e kitételrel élni, az ellen legitim ellenszenvvel viselkedett.»

A lordok egyrészt, hogy, mint lord Rosebery, a középpárt feje mondotta, «Európát és az angol birodalmat megkíméljék egy botránytól, mely az anyaország és gyarmatai közti kapocs erős meglazítására alkalmas», másrészt, hogy a jövőt biztosítsák, engedtek e «törvényes» erőszaknak; egyrésztök a kormánypárti lordokkal szavazott, másrésztök a szavazástól tartózkodott s ennél-fogva az intranszigenz lordokat tulajdonkép saját pártfeleik szavasták le.

Az intransigensek ugyanis csak azt hangoztatták, hogy a kormány lelkiismeretlen eljárását kell megbélyegezni, melylyel a királyra uralkodása elején, a nélkül, hogy alkalmat adott volna neki a lordok ellenvetéseinek az alsóházban való megvitatása mérlegelésére, illoyális erőszakot gyakorol, a jövővel pedig nem kell törődni.

Mint lord Milner, Dél-Afrika egykori kormányzója fejtegette, hadd történjék meg a 600 lord kinevezésének szertelensége, itt elvről, a lordok házának hatalmáról, nem stratégiáról van szó; «meglássák, nem fogják ellenzésüket a jövőben sem megbánni.»

Ám a canterbury érsek meglepetve veszi észre «az érzéketlenséget, mondhatni könnyedséget, melylyel némely nemes lordok hatszáz új peer kinevezését tekintik, a mi ezt a házat és ezt az országot a tengerentúli gyarmatok és idegen nemzetek hahotájának tenné ki, a melyeknek alkotmányos története, élete, fejlődése az angol alkotmány után mintáztatott.» S ennél fogva, bár azzal a szándékkal jött, hogy a szavazástól tartózkodik, a kormány javaslata mellett szavaz, hogy az új peer-ek kinevezését elhárítsa.

A jogainak nagy megnyirbálását ellenző hatalmas főrendi többség leszerelése a döntő csatában főleg a jövőre való tekintettel történt.

Bizonyára nem kívánták a lordok fényes multú testületüket viaszbáb-gyűjteménynyé tenni, de legfőképp az vezette őket, hogy az 1911 augusztus 10-iki szavazás által létrejött törvényt, ha a conservatív párt az alsóházban újra többségre jut, módosíthatják olyképen, a mint azt a kormány javaslatával megkísérelték; névszerint, hogy az alsóház és a főrendek közt támadt összeütközés esetében, ha ez külön megjelelt, alaptörvényi kérdéseknél merül föl, a döntés igennel vagy nemmel való szavazás útján, a választókra bizassék.

Az augusztus 10-iki főrendiházi határozattal keresztülhajtott alkotmányváltozásnak forradalmi jellege azonban közelebbi magyarázatot kíván.

A forradalmak jellemző vonása az erőszak, a miben az államsínyekkel osztoznak, csak hogy ezt forradalmakkor a nemzet szervezetlen elemei alkalmazzák, valamely törvényes hatalom (király, parlament) ellen, míg államsínyeknél a szervezett, törvényes hatalmak (király, kormány, parlament) egyike él vele a polgárok vagy egy másik államhatalom jogai ellen.

Az erőszaknak nem kell physikainak lennie, bár rendszeren ilyen. A parlament egybe nem hívása is erőszak, csakúgy, mint a parlament együtt-tartása a jog által meghatározott időtartamon túl, a mire Anglia adott példát Anna királyné idejében, midőn a jakobiták fenyegető magatartása miatt az öt évre választott parlament a maga működése tartamát hét évre hosszabbította.

Az augusztus 10-iki határozatot, ha szabatosan akarnánk

beszélni, államcsínynek kellene neveznünk, de a dolog lényege az erőszakon fordul meg ez esetben is.

Miben állott hát a lordok ellen alkalmazott erőszak? Hisz a király kétségtelen jogával élt volna 500—600 peer kinevezése által, ha a lordok a jogaikat megnyirbáló javaslatot elvetik. Az angol jog nem határozza meg a főrendek számát, a király főrendiséget adományozó, peer-creáló jogának számbeli vagy különös minőségi korlátokat nem szab.

Egy példa van az angol alkotmány történetében nagyobb számú főrendiség adományozására, Anna királyné idejéből, a ki egyszerre tényleg 12 peer-t nevezett ki a lordok ellenállásának megtörésére. Ellenben IV. Vilmos alatt 1832-ben, mikor a lordok a választójog tervezett kiterjesztését elfogadni nem akarták, a kinevezésre nem került a sor s ekkor is csak 42 peerről volt szó s a fenyegetés kiméletesebb formában, magánúton, nem nyílt parlamentben, a kormány részéről történt.

Am az 1832-iki esetben még azok is, a kik a királyt, erős ellenkezése legyőzésével, a fenyegetésre reábírták, Grey és Brougham ministerek, ezt a legnagyobb alkotmányos lelkiismeretfurdalások között tették s azzal mentették, hogy a forradalom kitérését csak így akadályozhatni meg.

A lordok akkori ellenállását menteni nem lehetett. A világ által megbámult alkotmányú, 24 millió lélekkel bíró Angliának 1832-ben kevesebb választója volt, mint a félannyi lakójú, nemesi államszerkezetű Magyarországnak.

Anomaliánál egyébként nem tekinthetni a tényt, hogy a 24 millió angol polgár közül 1832-ben csak 90,000-nek volt választójoga s még így is a választókerületek egyharmad részében nem a választók, hanem az ott birtokos lordok valamelyike választotta, igazában nevezte ki a képviselőt, nem is említve oly furcsaságokat, hogy egyes választókerületek tíz embernél kevesebb választóból is állottak.

A honmentés egy neme volt ily körülmények között a királyi fenyegetés, a fenyegető forradalom megelőzése. A lordokkal az alsóháznak óriási homogén többsége állott szemben; mindamelllett Grey és Brougham is az államcsínyhez közeljárnak, alkotmányilag aggályosnak találták a királynak adott tanácsukat.

Miben különbözik az aug. 10-ki főrendiházi határozat hozatalára gyakorolt erőszak attól, a mely 1832-ben a lordokat ellenállásuk föladására, a mint gúnyosan mondták, vezérüket, a waterlooi győzött, Wellington herceget megfutamodásra bírta?

A különbség világos. Az 1832-ki tömeges kinevezés, a swamping of the peers, a főrendek egyetlen határozatát döntötte volna meg a királyi peercreálási jognak kiméretlen, igazi céljával nem összhangzó, erőltetett, egy bizonyos határozat megdöntésére célzó gyakorlásával, melyről azonban még sem lehetett állítani, hogy a kinevezésre célba vett peerek teljesen híjával lettek volna a kiváló tulajdonságoknak, melyekkel a köztudat, a közerkölcs kívánalmai szerint a nagyhatalmu testület tagjainak fölruházva lenniök kell.

Az aug. 10 iki fenyegetés egészen más természetű volt. A lordok léte és becsülete ellen irányult.

Léte ellen, mert célzatosan és mechanice megduplázta volna számukat.

Becsülete ellen, mert tagjaik felét oly személyekből alkotta volna meg, a kik sem a hadseregben, sem a kormányzatban, sem a közigazdaság, sem a vallás, sem a közjótékonyosság, sem a tudomány, sem az irodalom terén oly kiválóságot föl nem mutattak, a minőnek a meglevő tagok jelenben vagy eleik a multban lordságukat, a nemzet rendei között az elsőséget köszönhatték s a kiknek creálása csak abból a célból történt, hogy a főrendiház meglevő tagjait jogaikból kiforgassa, megfontolt, legjobb meggyőződésük szerinti cselekvésükben megakadályozza.

A lordok háza tagjainak ily megduplázása lényegileg nem lett volna más, mint ha egy országban a választó törvény helyett octroyált rendelettel állapíttatnék meg a választói jogosultság.

Bármennyire nyitva hagyja is a positiv jog a lordok háza tagjainak számát, az intézmény célja nem engedi, hogy alkotó elemei kivülről, egy más tényező által önkényesen, célzatosan olyként szaporíttassanak, hogy a háznak ne csak egy határozata döntessék meg, — a mit esetleg nagy veszedelem még menthet — de a ház a maga egészében átalakíttassék. A hol ez megtörténhetik, ott nincs többé külön functióra hivatott önálló intézmény e másik tényező mellett.

Ám a lordok háza az angol nemzet alkotmányának, vagyis akaró és cselekvő életszerzetének ilyen külön functióra hivatott és ennek érdekében külön joggal fölruházott intézménye.

Tagjainak száma ingadozhatik, de zömében nem lehet rohamosan változnia, egy tollvonással megduplázódnia, mert hisz ekkor nem lesz határozott jellege, saját szelleme, a mely csak a nagyjában azonos tagoknak huzamosabb, egy emberöltőn át tartó együttműködése által keletkezik. Ezért vették föl a

continens alaptörvényeibe a rendelkezést, mely a felsőházi tagok számát meghatározza. Az angolok ellenben bíztak alkotmányuk nem írott elemeiben, melyeknek egyik legfontosabb elve, hogy a közjogokat nem az írott törvény betűje, hanem belső, erkölcsi céljuk szerint szabad csak gyakorolni.

Ez esetben hűtlenek lettek alkotmányuknak ez alapgondolatához és az írott jog betűjéhez ragaszkodtak, mely a királynak korlátlan számú peercreálási jogot tulajdonít, common law-jokról ellenben megfeledeztek, mely minden jognak csakis a legfőbb erkölcsi elvek szerint való gyakorlását engedi meg.

A lordok számának ily célzatos megduplázása azonban nemcsak ez egy esetre fosztotta volna meg őket önállóságuktól, hanem végleg; létük állott kockán.

Az angol alkotmány ugyanis az állam kormányát az egymást fölváltó pártok kezébe teszi, minek természetes következménye lenne, — ha helyes az elv, melyet az aug. 10-ki ülésben az uralmon levő liberális kormány követett, melynek értelmében az alsóház határozatának keresztülhajtása végett szabad annyi peer-t creálni, a mennyi a lordok háza határozatának megváltoztatására kívánatik, — hogy az esetre, ha a mai liberális párt kormányát a conservatív párté váltja föl, ennek is szabad a lordok liberális többségét megfelelő számú conservatív peer creálása által hatálytalannítani, vagyis a lordok házát egy óriási testületté alakítva, a mindenkori kormány eszközévé tenni, lényegileg megsemmisíteni,

Idősb gróf Andrassy Gyula egyik legszebb parlamenti nyilatkozatában, már 1885-ben főrendiházunk reformjának tárgyalásakor mutatott rá erre a következményre s szállott síkra a főrendiház tagjainak korlátlan szaporítása ellen, mely azt a váltakozó kormányok beavatkozása által rövid idő alatt rengeteg nagy számú bábgyűjteménynyé tenné.

A lordok augusztus 10-én erőszaknak engedtek, hogy becsületüket megmentsék, létüket fenntartsák s mindkettővel a jövőben új életre kelhessenek.

II.

De mi volt a lordokra gyakorolt erőszaknak az oka? Nem volt-e épp oly szükség 1911-ben ellenállásukat megtörni, mint 1832-ben? Nem fenyegette-e most is forradalom az angol nemzetet, mint akkor? Mi volt a lordok bűne, vagy mi tette őket gyöngévé?

Tulajdonképen 1907 óta tart az összeütközés a fő- és a közrendek között. A conservatív pártnak húsz éves uralma után 1906-ban óriási többséggel vette át a most radicalis színezetű liberális párt a kormányt. Győzelmét nem kis részben köszönhetette a socialisták támogatásának, a kik külön is 54 képviselőt birtak a parlamentbe küldeni; a többségnek ezenkívül jelentékeny részét 83 nemzetiségi párti ír alkotta.

Anglia nemzetközi helyzete a búr háború után haderejének újjászervezését, a hadiköltségeknek fokozását tette szükségessé, a legalsóbb osztály tagadhatatlan nyomora pedig, továbbá socialista híveinek kielégítése, az agkori biztosítás, a munkanélküliség enyhítése, kisbirtok teremtése útján kívánt pénzbeli áldozatokat.

Az ütköző pont a költségek előteremtése, valamint az állami beavatkozás megengedett mértéke körül forgott.

A conservatívek a gyarmatokat az anyaországhoz kapcsoló vámszervezettel s ezt támogató védvámrendszerrel, a liberálisok a szabadkereskedés útján, de a vagyonnak erős megadóztatása által kívántak Anglia socialis bajain segíteni s a birodalom védelméről gondoskodni.

A pénzügyi ellentétek mögött természetesen más nagy politikai ellentétek rejlettek.

A szabadkereskedés hívei, a liberálisok, szakítva multjukkal, más téren az állami beavatkozásnak legmesszebb menő irányát követték, socialista jellegű törvényhozás útjára léptek.

E főleg gazdasági háttérű ügyekhez a vallási és erkölcsi oldalú iskola, továbbá az italmérési s az ir-autonómia, a home-rule-nak izgató nemzetiségi ügye járult.

A conservatívok elvesztve az alsóházban hatalmukat, a felsőházban vették föl a harcot; ez ellen kellett ennél fogva fegyverkezni s már 1907-ben elhatározta az alsóház az akkori miniszerelnök indítványára, a mi 1911 augusztus 10-én a lordok házában keresztül is ment, hogy az alsóház elfogadta javaslat, ha a lordok három ízben elvetették, törvényynyé válják.

A küzdelem elején a harcz a népoktatási és az italmérési javaslat körül forgott; az első túllaicizáló iránya miatt még a liberális párt egy részének sem volt rokonszenves, de egyébként sem tartatott sikerültnek; ellenben az utóbbinak erősen confis-cáló jellege daczára, akadtak conservatív oldalon is hívei; mindkettőnek végleges sorsa a felsőház részéről való visszavetés volt.

E két javaslat mellett más fontos javaslatokhoz azonban

hozzájárult a főrendiház, így a Trade unionokra oly fontos Disputes bill-hez, az ír, skót és angol kisbirtok létesítését célzó, erős állami beavatkozást szentesítő, valamint a 70 éven felülieknek, ha egy heti jövedelmük 10 shillingen alul van, heti öt shilling állami nyugdíjat biztosító, a kormány által évi hét milliő fontra becsült, tényleg sokkal nagyobb kiadást okozó billhez.

E küzdelemről az elfogulatlan távolálló alig mondhatja, hogy abban a lordok jogukkal visszaéltek.

Az igazi háború a két ház között az 1909-ben beterjesztett költségvetéssel tört ki, mely nagy költségemelkedést s 15 milliő fontnyi deficitet mutatott; utóbbit nagy részben az aggkorúak nyugdíjának az eredetileg előirányozottnál lényegesen nagyobb összege, a hadi szervezet s a tervezett további socialis reformok (erdők irtására és telepítésekre) okozták.

Az alsóház, a mit egyenes törvényhozás útján elérni nem birt, a költségvetéssel kísérlette megcsinálni, az angol közjogi gyakorlatra támaszkodva, mely bár nem minden kétely és homály nélkül, nagyjában véve azt a tételt állította föl, hogy az adó- és költségvetési törvények tárgyalása, megszavazása, módosítása az alsóházat illeti s azokra nézve a lordokat csak a teljes elvetésnek nehezen gyakorolható joga illeti.

E jogi tételt már más alkalmakkor is arra használta föl az alsóház, hogy a pénzügyi törvényekbe más, nem pénzügyi rendelkezéseket is illesztett be, melyek elfogadása a felsőházban nehézségekbe ütközött volna s ily módon a felsőházra nézve kényyszerhelyzetet teremtett.

A pénzügyi és nem pénzügyi javaslatok, billeek ily egybekapcsolása (tacking bills) ellen a felsőház mindig tiltakozott nemcsak a maga jogkörének megóvása szempontjából, de a veszélyekre való tekintettel is, melylyel az úgynevezett költségvetés útján való törvényhozás jár.

Az 1909-iki költségvetésbe számos olyan rendelkezés volt becsúsztatva, mely külön törvény által való elhatározást kívánt, a mikor a főrendek is élhettek volna érdemleges, döntő szavazatukkal; ilyenek voltak p. o. a tervbe vett földadó becsülésre, továbbá az italmérésekre vonatkozó rendelkezések. A mit az alsóház az italmérésekre nézve egyenes törvényhozás útján elérni nem birt, azt az adóprés segélyével akarta a főrendektől kicsikarni.

De nemcsak a főrendiház jogkörének csorbítása tette a

költségvetést kifogásolhatóvá. Tartalmilag is a legnagyobb mértékben kihívta a bírálatot socialista jellegénél fogva.

Egyrészt ugyanis erősen socialista jellegű célokra kívánt költségeket. Másrészt az adótehernek, főleg a nagyvagyonúakra, oly fokozását létesítette, mely közel járt a nagy vagyonnak adó útján való kisajátításához.

Keir Hardie, a munkásvezér üdvözölte is a költségvetést, mint első lépést a cél felé, hogy az állam vegye el mindenkítől azt a gazdagságot, melyhez akár földben, akár tőkében érdemtelenül jutott. A föld — így okoskodott — eredetileg nemzeti tulajdon volt, melyet az egyesek csak bérben birtak; mikor aztán sikerült nekik bérletüket tulajdonná változtatni, a rablók azt kívánják, hogy a nép tisztelje tulajdonukat.

A felsőház ellenzése a költségvetésnek tagadhatatlan socialista jellegére volt alapítva, ám ezenkívül arra is támaszkodott, hogy a költségvetésbe nem pénzügyi elemek becsempészése által, ha azt a felsőház eltűrné, egy szép napon Irország autonómiáját, home rule-ját is föl lehetne költségvetés útján állítani, csak úgy, a mint a jelen költségvetés megadóztatás útján az italmérők jogait elkobozza, a mit egyenes törvény útján tennie nem sikerült.

Az ellenzés végül mégsem a költségvetés elvetésében élestedt ki. Igazi angolos, egyben merész, másban igen óvatos, ellenkező végleteket egybekötő módon a lordok a következő határozatot hozták: «A ház nincs feljogosítva, hogy a költségvetési törvényhez hozzájáruljon, mielőtt az ország ítélete alá nem bocsáttatik».

Nem foglalkozhatunk a vihar leírásával, mely a liberális táborban e határozatra kitört. Nemcsak a költségvetés létrejöttének a lordok részéről hallatlan megakadályozása, a belőle származó zavar az állam háztartásában okozta azt. A király, értsd a ministerium joga elleni lázadásnak minősítették a főrendek határozatát, mely azzal a parlament feloszlatásának jogát akarja a királytól elvenni s magának megkeríteni.

Épp így mellőzzük a conservatív oldalon tapasztalható megdöbbenést, elámulást, kétkedést, vajon a lordok által kívánt plebiscitárius, referendumos mellékizű rendszabály, a népszavazás, a magán segítni nem tudó kétségbeesés szalmaszála-e? Avagy a józan okosságnak az angol alkotmány strukturájával, a conservatív gondolat egészével összeegyeztethető parancsa-e?

Rámutatni szükséges volt mégis a hatásra, melyet a nagy

háborúnak a költségvetés függőben tartása által vivott csatája az angol világban tett, hogy az alkotmányválság egészére némi világot vessünk.

A felsőházban 1909 november 30-án eldölt csata eredménye az alsóház feloszlata és a liberális párt elszánt harci kiáltása volt a felsőház ellen.

A választók nem adtak a conservativoknak többséget, minek folytán azok a költségvetést átbocsátották.

A liberális párt a választási harcban joggal mondhatta, hogy Anglia parlamentáris kormányzatával, valamint alkotmánya képviseleti jellegével összeegyeztethetlen a lordoknak olyan hatalma, melylyel a kormányt új költségvetés készítésére, vagy a réginek az új szükségletek céljaira szolgáló tételek kihagyásával való előterjesztésére kényszeríthessék, vagy a királynak a feloszlata tanácsolhassák.

Az 1910-iki februári választások mégsem ütöttek ki a liberálisokra elég kedvezően. Megválasztatott 275 liberális és 270 conservativ, vagy más elnevezés szerint unionista képviselő, mely elnevezést utóbbiak tekintettel a két párt közt az angol birodalom részei között fennálló unió ügyében elfoglalt álláspontjuknál fogva, nyertek. Az Anglia-, Skót- és Írország közötti uniót ugyanis a conservativok mai mértékében fenntartani, a liberálisok, ha nem is megszüntetni, de Írország autonómiaja által lazítani akarják.

A két főpárton kívül 40 munkáspárti és 82 ir nemzetiségi választatott; csak ezekkel együtt nyert a liberális párt 124 főnyi többséget. Tulsúlyát a liberális párt csak e két töredék csatlakozásának köszönhette, melyek fegyverbarátságukért súlyos árt követeltek tőle. Az egyik Anglia egységének megbolygatását, a másik a földbirtok, sőt az ipari termelés államosításának — legalább is előkészítését.

A többséget biztosító két töredék egyikének követelését sem mondhatni az angol «közvélemény»-nyel egyezőnek.

Közülök az ir autonomia még a liberálisok között is ellenzőkre talál. Mennyiben jogosult az ir autonómiaának létesítésére a törekvés, mennyiben lehetséges az írországi százados igazságtalanságokat így megszüntetni: a kívül álló idegen nem döntheti el; de hogy az angol nemzet ez irányban erősen meg van oszolva véleményében, ez kétségen felül áll. A socialista álláspontra való átmenet meg, bármennyire legyezgette is a liberális párt a munkásságot, s a legalsóbb osztályt, bármennyire

törekedett is az angol társadalom nyomorán segíteni, határozottan távol áll az egész liberális párttól is.

Igazában az angol közvéleményt az 1910-iki választások két egyenlő felekezetre szakadtnak tüntetik föl, mert az együtt 122 szavazatot jelentő ir és socialista pártok álláspontja idegen elemként furakodik be az angol nemzet lelki világába.

De még ha őket a liberális párttal teljesen homogen részeknek vennők is, a 397 liberális, a 273 unionistával szemben nem alkot tulnyomó, mondjuk kétharmad többséget, ehhez a 397 liberálisnak 446-ra kéne emelkedni.

Az újabb alkotmányok, a köztársaságiak is, ily többséget kívánnak alaptörvények megváltoztatására.

Habár az angol alkotmány ily rendelkezést nem ismer, a lordok méltán hivatkozhattak a többség belső egységének hiányára, a választók zavarára, a kiknek egyszerre kellett szabadkereskedés és védvám, a birodalom erősítése és lazítása, socialista és nem socialista irányok s egyéb fontos ügyek felől dönteni. Méltán kívánták, hogy előbb saját szervezetük reformja tárgyalassék s aztán, ahhoz képest szabályoztassék jogkörük.

A lordok ellentállása nem volt indokolatlan; mint láttuk, fontos socialpolitikai törvényekhez hozzájárultak és nem elvből, nem mindenáron ellenkeztek. A forradalom Angliát, ha erről a távolból itélni lehet, inkább azon irány részéről látszik fenyegetni, melynek a liberális párt vált dédelgetőjévé, a home rule emberei s a munkások részéről, mint a lordok álláspontja részéről, a mely azt korlátok közé kívánta szorítani.

A liberális párt socialista budgetje, az állami beavatkozásnak általa megindított erős iránya az angol nemzet életének egész berendezésére oly frontváltozást jelentettek, mely ellen halasztó tevékenységet kifejtteni, a nemzetet az elhamarkodástól megóvni a lordok, úgy látszik, csakugyan el nem mulaszthatták.

A liberális párt részéről, ha összetételét tekintjük, ha a fölvetett kérdések bonyolult voltát is számításba vesszük, az 1909-iki budget, a király peer-creáló jogának ellenükben az említett mértékben való fölhasználása nem birt belső jogosultsággal, törvényes máza ellenére durva erőszak volt.

Sikerülni fog-e a conservativoknak az augusztus 10-iki határozatukkal szentesített helyzetet a jövőben visszaváltoztatni s Anglia hajójának rudját egészen ellenkező irányba fordítani, mint a merre a liberálisok 1907 óta vinni kezdik, avagy ezek maguk megijedve a socialista lejtőn tett lépéseiktől, a nagy

birodalom külviszonyai által is szorítva, takarodót fúnak ez irányban s beérik az ir home rule valamelyes megvalósításával, hiábavaló volna fessegetni.

Mi reánk, a kívül állókra, a nélkül, hogy az ütköző pontok belső, érdemleges mivoltára nézve illetékes ítéletmondást arrogálhatnánk, csak az lehetséges, hogy a lefolyt válságból az angol alkotmány structurájára nézve magunknak bizonyos tanulságokat levonni törekedjünk.

Ez vezet el bennünket elsőbben is a lordok helyzetének vizsgálatához.

A lordok helyzetének gyöngeségét nem lehet egyedül házuk összetételének örökösségi minőségében, tagjaik egy részének személyszerinti érdemtelenségében, rendes körülmények közt jogaik iránt való közönyösségében, házuk gyér látogatottságában keresni.

A lordok gyöngeségét a küzdelemben az angol alkotmány-
nak az 1885-iki választójogi törvényvel végbement átalakulása, erős demokratisalódása okozta közvetlenül. Mert bár e törvény távol áll az általános szavazati jogtól, az alsó osztályoknak igen jelentékeny részt juttat a közhatalomban az aristokratikus elemek rovására.

Távolabbi oka: az angol királyi hatalomnak az 1688-iki trónöröklési törvény által (Act of settlement) bizonyos tekintetben vége ment lefokozása.

A lordok is a XVIII. század vége óta teljesen elfogadták az elvet, hogy az alkotmánynak írott, törvényi és szokásjogi szabályai mellett vannak az alkotmányos tényezők hallgatag meg-
egyezésén nyugvó szabályai; ilyenek p. o. a király jogainak a parlamentre s a kormányra szállása (a királyság ú. n. impersonalitása), a kormánynak a parlamenti többségből alakítása, ilyen szabály, hogy végelemzésben a parlament is a közvélemény szerint köteles kormányozni.

A lordok alkotmányos credojának is alap-hitágazatává lett, hogy Angliát a közvélemény kormányozza.

A míg e közvéleménynek, mint 1832-ig, 90,000, vagy 1867-ig 1.500,000 választó volt a legfontosabb kifejezője, a lordok könnyen eveztek a közélet tengerén. Hisz köztük és a választók között az a gyökeres ellentét fön nem állott, melynek az 1885-iki választó törvény egyengette az útját. Ez a törvény minden saját háztartással bíró polgárt szavazóvá téve (household suffrage), a lordokat 42 millió angol polgár közül hét millióval állítá szembe.

Egy félszázaddal, sőt 30 évvel ezelőtt a politikai művészet legnehezebb, legfőbb feladata, legnagyobb teljesítménye abból állott, kimutatni, hogy valamely politikai rendszabály a közvélemény követelménye.

Erre ugyan döntőnek a választók megnyilatkozása tekintett. Csakhogy egyik választástól a másikig törvény szerint hét év is lelehetett, mert tényleg ritka parlament érte meg teljes törvényes élettartamát, de a választásokkor kifejezett közvéleményen kívül ennek más csatornái is elismertettek, ú. m. a meeting-ek, fölvonulások, a sajtó megnyilatkozása.

Továbbá az általános választásoknál sem nyilatkoztak a választók teljes határozottsággal az állam kormányzásának kövendő iránya fölött; kézzelfogható tételek, az alkotandó rendszabályok részletei nem nyertek eldöntést az általános választások által sem.

A hagyományos jogelvet, melynél fogva a választott képviselők nem választó kerületük választóit, hanem az országot képviselik, nem azok javát, hanem ezét tartoznak munkálni, nem döntötte meg a hallgatag megegyezéssel elfogadott újabb elv, mely a kormányzás legfőbb zsinórmértékévé a közvéleményt tette.

A lordok is tehát magukat még mindig az ország képviselőinek tekinthették, a kiknek meghívása a parlamentbe ugyanazon alapon történt, mint a képviselők választása. Névszerint, hogy legjobb tudásuk szerint szolgáljanak tanácsal a királynak Angolország javának előmozdítására.

Ily körülmények közt abban állott a politikai művészet virtuositása: kimutatni, hogy valamely rendszabály a közvélemény erős vagy gyenge, végleges vagy csak muló követelménye-e? S a lordoknak az 1885 előtti választói törvények által alkotott választó testületek mellett nem volt lehetetlen álláspontjukat a közvélemény által támogatottnak föltüntetni, annak különféle határozatlan nyilatkozásait a maguk javára magyarázni.

A lordok azonban arra az álláspontra helyezkedve, hogy az állam kormányzatában szerepük nem annak elbírálásában áll: helyes-e, az ország javára szolgál-e, a mit a közvélemény kíván, hanem csupán abban, hogy saját álláspontjuk megegyezését a közvéleménnyel igazolják, hallgatag rég feladták törvényes jogukat az alsóház határozatainak döntő megakadályozására s előkészítették az augusztus 10-iki határozatot, melyben döntő, föltétlen vetojukról lemondtak.

A mint 1885 után a választók testülete a nemzet alsóbb

osztályait magába fölvette, erősen demokratisálta, a közvélemény pajzsa alá menekülésnek mesterkedését a lordok többé nem használhatták. Az érdekellentétek sokkal nyilvánvalóbbakká lettek, mint előbb, midőn a lordok egy aristokratikusabb jellegű, a nemzetnek felső- és közép-osztályából, az alsó osztálynak legfelsőbb rétegeiből álló választótestülettel álltak szemben.

A közvélemény útján való kormányzás (Government by opinion) a lordokra mindinkább nehezzé vált ily belső okoknál fogva.

Egyenesen lehetetlenné tette pedig a nagy külső változás, melyen a választóközönség s az alsóház ujabban keresztül ment.

A választók nem kerületenkint, hanem országosan kezdtek szervezkedni; az összes községeket behálózó pártszervezetek (caucus) útján a pártok gyűlései fiókparlamentekké alakultak át, a melyeken a megállapított program a választókat s képviselőket egyenlően bilincsekbe verte, a választandó személyre nézve megkötötte.

Az alsóház pedig a pártszervezet megállapította program (platform) következtében mindinkább elvesztette képviseleti jellegét s képviselők házából a pártprogram utasítása által megkötött követek házává kezdett változni.

A pártszervezetek programjának részletessége, világossága kizárta a lordok részéről a «közvélemény» mibenlétének, tartalmának kimagyarázásában azt a mesterkedést, mely előbb az érdekellentétek csekélyebb voltánál fogva, de azért is lehetséges volt, mert az akkor még kevesebbé megtámadott képviseleti elv uralma alatt nem egyedül a választók, hanem az utasítások által le nem kötött képviselők is a közvélemény nyomatékos kifejezőinek tekintettek.

A lordok, joguk helyett, a közvéleménnyel való megegyezésre alapítva hatalmukat, az augusztus 10-iki csatát tulajdonkép már sokkal előbb elvesztették. Csak ebből érthetni meg a halálugrást, melyet a mély elméjű Balfour nekik a költségvetésnek népszavazás útján volt jóváhagyása, Lord Landsdown pedig bizonyos alaptörvényi rendelkezések megváltoztatása tekintetében tanácsolt. Pártpolitikából-e, avagy az ország általános java szempontjából-e? Mindenesetre helyesen óvott ettől a liberalis párt vezére, Asquith.

Anglia alkotmánya erősen lejtőre jutott, az egész közhatalom a választóknak majd minden féktől megszabadított akarata, hangulata alá került. Az egyetlen fék az alsóház döntő hatalmában rejlik, de e fék gyenge a képviselőknek választóiktól való függésénél fogva, semmi esetre sem jogi.

Anglia alkotmányának válsága onnét ered, s ebben a lordok

állásuknál fogva különösen bűnösök, hogy annak jogi gerendázatát teljesen kiszedni engedték s egyedül a subjectiv erkölcs, közvélemény talapzatára vélték helyezettetni.

Az igazi angol közjog merő archæologiai régiséggé vált, melyet a conventionalis közjog, igazában, politikai ethika, a gyakorlatban majd egészen félretolt.

Oly alkotmány, melynek joga a ministerelnökről mitsem tud, holott a valóságban ezé a legfőbb hatalom, a melynek joga szerint mindent a király tesz, a kinek az életben pedig, mint Bagehot 50 éve már írta, semmi hatalma sincs, csak befolyása s a ki csak arra való, hogy a nagyközönségre nézve érdekes functiókat végez, az ily alkotmánynak végre is le kellett tenni álarczát s az augusztus 10-iki határozattal a korlátlan hatalmú demokratia küszöbére ért.

E fejlődésnek távolabbi oka az 1688-iki trónöröklési törvényben rejlik.

Az angol alkotmány ekkor vesztette el őszinteségét, nyerte amphibialis jellegét. A nemzet elűzte II. Jakab királyt; ám törvényében letagadta e tényét s II. Jakabról azt állította: lemondott trónjáról; utódjául azonban megint nem a jogos örököst ismerte el, hanem parlamenti végzeménnyel Vilmost és Máriát emelte a trónra, a mi által, egyéb, a királyra vonatkozó jogelveknek megváltoztatása nélkül, tényleg a parlamentet tette a király fölé.

A király jogai ennek következtében, a lordok tudtával és akaratával, személyes meggyőződése szerint gyakorolhatlanná váltak. Így kellett nekik is az alsóház tényleges nagy hatalma következtében augusztus 10-ikét megérniök. A királynak az alsóház kezébe játszódott hatalma adta meg nekik a halálos döfést, a király pedig passiv szemlélőként volt kénytelen e kivégzést megtörténni engedni.

Gladstone, *Our Kinsmen beyond the Sea* című értekezésében, az angol király hatalmát az amerikai elnökével egybevetve, bár elismeri, hogy az ezéhez nem is hasonlítható, mégis az angol alkotmány előnyeit fejtegetve, kiemelni iparkodik, mily fontos kereke annak a király.

A királynak a jelen válságban játszott szerepét tekintve azonban nem menekülhetni egészen a parallela képétől, melyet a japán mikádónak és kormányzó helyettesének, a shogun-nak viszonya 1868-ig mutat. Azt is imádásszerű tisztelet környezte, — s ekkor az angol koronázási szertartások képe lépi át a tudat küszöbét — minden hatalom azonban a shogun-t illette.

ÉRTESITŐ.

Munkácsi Bernát vogul népköltési gyűjteménye.

II. kötet. *Istenek hősi énekei, regéi és idéző igéi.* Második füzet. *A vogulok ősi hitvilága: Bálványistenségek. A természeti jelenségek mythikai alakjai. Mythikai állatok és növények. A samán istenidézés és bűbájosság. Áldozat és imádság.* A Röck Szilárd alapítvány segítségével kiadja a M. Tud. Akadémia. Budapest, 1910.

Munkácsi Bernát tudvalevőleg négy kötetben bocsátotta ki (1892—97) *Vogul népköltési gyűjteményét*, melyben közzétette a Regulytól származó anyag átírását és megfejtését, meg saját gyűjtésének becses eredményeit. Találóan mondja e gyűjteményről Katona Lajos egyik cikkében: «Nemcsak a magyar ethnologia saját érdeke szempontjából, hanem az egyetemes néplélektani és összehasonlító mythologiai bűvárlatokra nézve is megbecsülhetetlen ez a párját ritkító folklore-kincs, a melynél teljesebb és többoldalú, hasonló műveltségi fokon álló s ép azért fölötte tanulságos népelet talajáról aligha került még a tudományos vizsgálat elé.»* E gyűjtemény négy kötete a következő: 1. *Regék és énekek a világ teremtéséről*; 2. *Istenek hősi énekei, regéi és idéző igéi*; 3. *Medveénekek*; 4. *Életképek.* A dús anyag megértésére és kellő értékesítésére okvetlenül szükség van nyelvi és tárgyi magyarázatokra s az adatok rendszerbe öntésére. E nehéz feladatot maga Munkácsi végezte s az első kiegészítő füzetet 1902-ben adta ki. A második kötethez való kiegészítő füzet az, melyről e sorokban szólni kívánunk.

A füzetnek nevezett, 497 lapra terjedő hatalmas kötet úgyszólván föltárja a vogul hitélet legfontosabb mozzanatainak egy részét. Miután az I. kötethez irt kiegészítő füzet megismertette velünk a vogul népköltés általános tulajdonságain kívül a halotti tiszteletet és a három bálvány nélküli világistenséget: az Égatyát, Földanyát és az Alvilág-fejedelmet — ez a kötet a cím-

* Vogul népköltés. *Ethnographia*, VIII. 3. (1897.) 168. 1.

ben jelzett mythosi elemeket és a külső istentisztelet tényeit veszi vizsgálat alá. A könyv ismertetésében, bő tartalma miatt, némi rendszert kell követnünk.

A könyv legterjedelmesebb része (1—216. l.) az első és a másodrendű bálványistenségekkel foglalkozik.

A vogul bálványimádás a halottak tiszteletében gyökerezik.* A nagyobb hírre vergődött fejedelmi személyek bálványait általánosabb tisztelettel illették, egykori hőstetteiknek emléke tovább élt a róluk zengő énekekben és regékben s az ezekben megörökített tulajdonságaikból fejlődött ki isteni egyéniségük: bálvány-szellemük, melynek megfelelően fordultak hozzájuk kései híveik áldozataikkal és kérelmeikkel. Többnyire férfiak voltak az isteni rangra emelkedett személyek, de találkoztak közöttük nők is. Így például a jelen kötetben ismertetett 56 bálványistenség közül tíz asszony és egy leány. Munkácsi két osztályba sorozza a bálványistenségeket: hét elsőrendű, a többi másodrendű. Az elsőrendűek mindnyájan Numi-Tārém-től, a felső istentől származnak s tiszteletük az egész vogulság körére kiterjedt. A másodrendűek származása nincs mindig megjelölve: néha ők is isteni eredetűek, legtöbbször azonban fejedelmi család sarjadékai; tiszteletük kisebb-nagyobb vidéken élt.

A bálványok legtöbbször arról a helyről vették nevüket, hol egykor állottak és tiszteletük virágzott. E nevek tehát egyúttal földrajzi elterjedésüknek történeti bizonyítékai; Munkácsi igen természetesen csoportosítja a számos másodrendű bálványistenséget földrajzi alapon. Csak kevés istenség van, mely nevét hivatásától vagy bálványképeinek valamely sajátosságától kapta; ezek: Kaltés-asszony, a Világügyelő aranyfejedelem, a Kenderfővánkósú férfi, a Nyusztbőr-karimás sapkájú fejedelem s egy a származásáról: Tārémleány-asszony. Minthogy a vogulok ősfoglalkozása elsősorban a halászat volt s folyók és tavak mellett laktak: bálványaik is itt állottak, különösen folyók torkolatainál. Csupán egy istent találtam e kötetben, mely tó mellett lakott, az is a Szigva-folyó forrásánál: Jelpin tür (Szent tó) örege (132. l.), egyet, mely mythosi tónál: a tűzmohás-tavi öreg (207.) s egy istenséget, mely szép faházban tanyázik, abban a tengerben, honnan a nép vélekedése szerint az Ob-folyó előfakad s ez az «obfői isten» (188.). Ez utóbbi mythos valószínűen onnan eredhetett, hogy a bálványt az orosz hittérítők a tengerbe taszították.

* L. Munkácsi, I. kiegészítő füzet 200—2. l.

Sok érdekes adatot szedhetnénk össze a bálványok alakjáról és egyéb tulajdonságairól is. Többnyire kényelmesen ül a bálvány állatbőrökkel bélelt puha fészkeben, ruhája ékes, aranyos. Szeme: mindenlátó, tónagyságú, szent; füle: sokathalló, érzékeny stb. Jellemzően festi le pl. Novickij orosz író az «alsó-kondavidéki két fejedelem» egyikét: «Fából volt faragva, zöld ruhába öltözve, arca fehér bádoggal borítva, fejére pedig fekete rókabőr volt helyezve». (165. l.) A bálványisten hangja gyöngye, mint a gyermeké, néha lúd- vagy kacsahanghoz hasonló. A bálvány külső alakja legtöbbször emberi, de akad olyan is, mely közönséges fatuskó némi emberi formával, pl. a szoszvaközépi isten; vannak továbbá rézhattyúk, fakacsák s rénszarvas-formájúak. A főbb istenségek külsejét gyakran költőileg festi az ének. Káltés asszony az egyik hitrege szerint ifjú, viruló szépségű hajadon; az ő hajfonatából bontakozik ki a nap, onnan merül föl a holdvilág. A vogul hitregék legkedveltebb alakját, a Világügyelő-férfit a költői nyelv legékeesebb kifejezéseivel magasztalják: aranyos kezű, aranyos lábú gyermek; ifjává serdülve, napsugarakként ragyogó hajfürtjei bűvös erejükkel a világot boldogítják. Dicsőítik szemét, fülét, kezét, elméjét, ruháját s főkép hatalmát. «Mind e mai napig a föld ím az ő hatalmával áll fenn. Orosz úgy, mint manysi (vogul) ember a szentházban hajlong előtte. Az ő regéje sok. A föld egész területén nincs szárnyashad, nincs lábashad, mely őt le tudná győzni... A mint ő megindul, az ülő szent föld egész nagyságában megindul.» (60. l.) Elmondják a regék szárnyas lovának szépségét, táltoserejét és gyorsaságát. A «vásárolt patakmenti fejedelemfi»-nak szárnya van. A «lopmuszi öreg» hegyes karddal forgó király. De legfontosabb tulajdonságuk a bálványisteneknek a halhatatlanság; csak egyszer van szó egy bálványisten haláláról s ez a híres «Műnkés-beli hadisten-öreg». (149. l.)

A bálványistenek legtöbbje nem magányosan él, hanem felesége vagy feleségei, gyermekei és nagyszámú szolgálai, apródjai veszik körül. E hit magyarázata az, hogy a főbálvány mellett rendszeren több-kevesebb szolgabálvány állt a bálványhajlékban, vagy annak közvetlen környékén. E mellékalakok közül legfontosabb az isten női párja, felesége. Így pl. a pelimi istennek felesége, több gyermeke és 300 apródlegénye volt. A Lozva vizének fejedelmét neje s hét fia, hét leánya és számos szolgálja környékezte. A Világügyelő-férfinak tíz neje volt, kiknek mind-egyike fejedelmi családból származott. Szó van ezenkívül némely

istenség atyjáról, anyjáról, ipáról, napáról stb. Csupán Kami-asszony, az emberiség ősanja nem ismer rokoni köteléket; hét fiát a testéből rázza ki, maga a földből lett. Munkácsi ez istenség mythosából arra következtet, hogy a matriarchatus a voguloknál is uralkodott egykoron. (177.)

A bálványisteneket nem önzetlenül imádják. Minden vogul bálványistennek megvan a maga hivatása. Pl. a pelimi isten közbenjáró az Égatya és az ember között, tőle jó a szerencse. Kaltés asszony a szülés és az életkor patronája. A hatalmas Világügyelő főhivatása világkörüli útja, mely alatt fogadja, «inséges subát, inséges sarut öltött sok magzatjának» könyörgését; ő adja az élet boldogságát, egészséget, vagyont, szerencsét a halászatban és vadászatban; ő a javasok példaképe, az égi samán s ezért élvezi a mámorító szereket: szeszes italokat, légyölő galóczát, mint földi társai. Legtöbb bálványistenség hivatása a betegség elhárítása és szerencseosztás.

Költői szempontból legértékesebb részei a könyvnek a bálványistenek történeti mythosai. E hitregéket az összes idetartozó forrásművek felhasználásával rekonstruálta a szerző. Ha e regéket olvassuk, némi keserűség fog el bennünket. Hova lettek a magyar népek ilyenemű emlékei? Krónikásaink töredékes följegyzéseiből bizonyos, hogy nekünk is voltak mythosaink. A vogul mythosok gazdagsága ritkítja párját a világirodalomban. Majd minden istennek megvan a maga története, mely élete főmozzanatait, kiváltképp harczait regéli el. A harcz legtöbbször leányszerzés miatt történik. Elmondhatjuk, hogy a finnugor népek közül a vogul-osztyák ág népköltése mutat fel legtöbb hősiességet, férfiaságot. A finn regék hősei többnyire bűvölettel, a szó varázserejével küzdenek, a vogul-osztyák regék hősei azonban reális vonásokkal megrajzolt zordon férfiak, kik szertelenül gyűlölnek és szeretnek, az ellenséget könyörtelenül aprítják s gőzölgő vérben gázolnak. Az újabb folkloristikus kutatások elvetették a mythosoknak allegórikus magyarázatát s bennük régi történeti események emlékeit látják. Ezt az elméletet fényesen igazolja a vogul mythologia. Úgyszólván valamennyi vogul mythosról kimutatható, hogy valamely való esemény szolgáltatta a magvát. Például a pelimi isten az első nagyobbtekintélyű uralkodóház őse volt. Ő az Égatya legidősebb fia, de a legkisebb fiú: a Világügyelő-fejedelem kiragadta kezéből a világ uralmát. A «szoszvaközépi isten» hatvan hőssel indul harczba s számos vitézi tettet művel. De legrészletesebb a Világ-

ügyelő-férfi rajza, kinek egész élete történetét látjuk az eleven, étellel telt regékből, melyekben lehetetlen föl nem ismerni az egy hős köré fonódó mondakört: a vogul naiv epos fölcstillámló körvonalait . . .

A mi a bálványistenek tiszteletét és magasztalását illeti, erre nézve minden bálványistenség ismertetésénél bő adatokat találunk. Tiszteletük főmódja a véres és a vérnélküli áldozatok voltak, melyeknek bemutatása különféle szertartások között ment végbe. Legbecsesebb áldozat a ló, kivált a fehér. Némelykor egész hekatombát rendeztek. Egyébként a vogul áldozatok rövidebbre fogott leírását a többi finnugor népekével egyetemben megtalálja az olvasó a Krohn-féle finnugor liturgiában.*

A bálványistenségek mythosi történetében sokszor akadunk egy-egy vonásra, mely meglepő rokonságot mutat a többi finnugor népek hasonló hagyományaihoz. Nem foglalkozhatunk itt ez egyezések eredetének közelebbi vizsgálatával, csupán rámutatunk némelyikükre. Bizonyára vannak köztük olyanok, a melyek nem pusztán véletlen találkozások, vagy idegen átvételek.

Az elsőrendű bálványistenségekről Krohn Gyula egy másik művében** azt állította, hogy mindegyikük egy-egy vogul törzs védistene; ilyenformán a voguloknak hét törzsük volt. Ez az állítás még nincs bebizonyítva. Minden kétségen felül áll azonban az a tény, hogy a Világügyelő-férfi, máskép *lud*-fejedelem vagy aranyfejedelem, a legáltalánosabb tiszteletben részesült a voguloknál és az osztyákoknál, sőt még a szamojédoknál is. Ez a vogul-osztyák népnek legfőbb nemzeti istene, ki a világistennek, Numi-Térjűmnek legkisebb és leghatalmasabb fia: közbenjáró népe érdekében a világ uránál. Már Krohn Gyula föl ismeri az ő hatalmas alakjában a napistent. Munkácsi ezt a pár szóval odavetett állítást teljes világításba helyezi (114—17.), kimutatván, hogy a Világügyelő-férfihez kapcsolódó képzetek mind ráillenek a napra. E szerint tehát a vogul-osztyák nép a nap-cultusnak hódolt. Ugyancsak solaris hősök a *Kalevala* és a *Kalevipoeq* főszemélyei. Nem alaptalan tehát abbéli nézetünk, hogy a finn-ugor népek ősi vallásában a nap tiszteletének kellett elfoglalnia az uralkodó helyet.

* *A finn-ugor népek pogány istentisztelete.* Krohn Gyula könyve. Finnból fordította és néhány eredeti részzsel kiegészítette Bán Aladár. Budapest, 1908. A M. Tud. Akadémia kiadása.

** Julius Krohn: *Suomalaisen kirjallisuuden historia*, I. 211.

A Világügyelő-férfinak női mása Kaltés-asszony, a hajnali nap istene. Innen van, hogy a többi öt elsőrendű bálványisten-ség mind földrajzi nevet visel, ez a kettő meg teljesen elütő módon nyert nevet. Erős bizonyítékok szólnak még a két nap-istenség mellett. Egyike ezeknek a Világügyelő-férfi világszerte járta, melyben a nap áldáshintő égi útjára ismerünk. Ez út költői motivuma ragyog át a kalevalai hősöknek Észak úrasszonyához tett leánynéző útjában, melyről Krohn Károly kimutatta,* hogy a nap megszabadításának énekéből ered. Szintén a nap jártának képe ismerhető föl a *Kalevipoeg* észak felé tett hosszú útjában. A hajnali nap istene, Kaltés-asszony, hasonlóképpen nagy körutat tesz: meglátogatja három fiát és menyét, azután visszatér a maga lakóhelyére (47. l.). Nem kisebb fontosságú ennél az adatnál a Világügyelő-férfi egy kalandja. Az ifjú Világügyelő a szent tűz-özönön való átvonulásakor belebújik lova orrlyukába s onnan 30 rőf vásznat hoz ki. Hasonló ehhez a Kaltés-leány nászregéjében olvasható kaland, mely szerint a házasság után a betér Kaltésék házába. Itt az egyik férfi fölnyitja öreg anyjának a száját, belemegy s hótalpastul eltűnik benne. Egy idő múlva az öreg ember ásít s a hótalpas vadász onnan bukkan elő. Hasonlít ez a *Kalevala* XVII. énekében előforduló esethez, midőn Väinämöinen leszáll a sírban nyugvó agg Vipumen gyomrába varázsigéket keresni. Mindez adatok a nagyon elterjedt ősrégi napmondával állhatnak kapcsolatban, mely szerint a napot valamely élőlény elnyeli s onnan kell kiszabadítani, hogy visszatérjen a földre a nyári nap melege és fénye.

Nem hallgathatjuk el azt a föltűnő hasonlóságot sem, melyet a Világügyelő-férfi és Kullervo, illetve a vele eredetileg valószínűleg azonos Kalevipoeg sorsa között találunk. Untamo megöli testvérét, Kalervót házanépével együtt, csupán egy viselő nő marad életben. Untamo e nőt elviszi; ettől születik Kullervo, ki már csecsemő korában oly félelmes erőt árul el, hogy Kalervo el akarja őt pusztítani. Midőn ez nem sikerül neki s a fiúval egyre több baja van, eladja Ilmarinennek rabszolgául (*Kalevala*, XXXI. ének). Ezzel kezdődik Kullervo hányt-vetett sorsa, vándorlása. Hasonló okból kerül el a Világügyelő szülei házából s innen ered vándorútja a világ körül. Atyja, anyja aggódva látja a gyermeknek csodálatosan növekvő erejét és ezzel párosult fékezhetetlenségét. Elhatározzák tehát, hogy más ember kezére

* Kaarle Krohn: *Kalevalan runojen historia*, I. Päivän päästö.

adják; így kerül a gyermek egyik atyjafia, bátyja házába, hol sok szenvedés közepett serdül föl. Végre az átszenvedett kínokért bosszújában agyonüti bátyját és nénjét, mint Kullervo az őt gyötrő Ilmarinen feleségét. Egyik rege szerint a fiú ép oly esetlenül ügyetlen, mint Kullervo. A Világügyelő-fejedelem «húsa az eső által gyarapodik; ha szél fú: csontja a szél által erősödik». (71. l.) *Kálevipoegról* mondja a róla szóló ész-t epos a II. énekben:

Ez az özvegy gyász-gyermeke,
 Apátlan ápolt csemete,
 Kit szél tett először talpra,
 Záporoső nevelt nagyra,
 Harmat hűvöse frissített,
 Ködös felhő keményített. (637—42. sor.)

Sok adattal szaporíthatnánk még e megegyezések számát, melyek a Kullervo-Kálevipoeg és a Világügyelő-mondák ősi rokonságát bizonyítják. De még csak egy megjegyzést teszünk, mely a pogány magyar hitvilágot érdekli.

Említettük, hogy a Világügyelő-férfit *lúdfejedelemnek* is nevezték. Az orosz hittérítők 1712-ben a bjelogosi justákban egy «kiterjesztett szárnyú lúdalakot ábrázoló rézbálványt» találtak. Ez a bálvány, melyet a hittérítők elpusztítottak, a Világügyelő-férfi bálványa mellett állott. Három vélemény van e lúdbálványra vonatkozólag. A vogul néphit szerint az istenség e lúd szárnyán járja világkörüli útját. Munkácsi véleménye az, hogy e bálvány a Világügyelő-férfi lúdnejét ábrázolhatta. De lehetséges az is, hogy magának a Világügyelőnek a képe volt ez a lúdbálvány. Reguly legalább tud arról a néphitről, mely szerint az Aranyfejedelem ma is vadlúd képében röpülget mindenfelé, a merre csak hívei laknak. A lúdnak e nagy szerepe a vallási élet terén arra vall, hogy a szent állatok között a legelső helyek egyikét foglalta el s a Világügyelővel, a napkirálylyal való közeli viszonya azt is bizonyítja, hogy a vogul-osztyák nép ősi hitvilágában a lúd volt a napmadár. Természetesen nem a mi nehézkes házilúdunk, hanem a könnyű testű és sasróptű szibériai vadlúd, mely téltre messze vidékre, a madárjárta déltájra költözik. A napmadár, mely a nyári nap visszatértét hirdeti, majdnem minden nép folklórejában nevezetes szereppel bír. Az észteknél *fecske* a napmadár, az ősfecske tojásából lesz a mindenség. A finneknél már a kacsza veszi át a fecske hivatását. Az a tény, hogy a lúd szó ily jelentésben a magyaron kívül csak a

vogulban, osztjákban és cseremiszen fordul elő, míg a finnben, észttben és lappban (f. lintu, é. lind, l. loddi) általában madarat jelent — arra mutat, hogy a lúd szó eredeti jelentése madár lehetett. A szent állatokat (pl. medvét, farkast) nem hívták a saját nevükön, hanem valami általánosító elnevezéssel, legtöbbször állatnak, madárnak stb. A lúdnak ily fontos szerepéből az ősmagyar hitéletben következtethetünk arra is, hogy őseink, mint a vogulok és osztyákok. vízmenti nép voltak s főfoglalkozásuk a halászat volt.

Még néhány érdekes megegyezésről valamit. A finnek ősi hangszerét, a kantelét Väinämöinen tudvalevőleg csuka állkapcsából készíti. A Világügyelő férfi negyven húros kobozt szerkeszt s egy csuka-állkapocscsal pengeti (103. l.). A finnben Väinämöinen jártának, útjának* nevezik a csöndes vízszínen támadt bugyborékokat; a vogulok az Ob-folyón föltűnő hasonló jelenségről azt mondják, hogy az «obi fejedelem-öreg», a halak istene lehelletének bugyborékai (190. l.). A medvének az emberi nemmel való rokonságáról két adatot találunk Munkácsi könyvében: Kami-asszony nemcsak az emberiségnek, hanem a medvének is ősanja s így az ember egyeredetű a medvével (171. l.); egy Patkanovnál följegyzett osztyák rege pedig egy óriás és egy osztyák leány egybekeléséből származtatja a medvét (254. l.). A lappoknál hasonló följegyzésekre akadunk. Így Halász Ignác egyik gyűjteményében** olvassuk, hogy a medve paraszt nemzetségből származik s mai nap is parasztnak hívják. Egyéb lapp gyűjteményekben is akadnak mesék, melyek a medvének emberleánnyal való házasságáról szólnak.

Számos keresztyén eredetű elemet mutathatnánk ki a vogul hitregékben. Ezek azonban legtöbbször oly feltűnőek, hogy bárki könnyen rájuk ismerhet.

* * *

A kötet második részének tekinthetjük azokat a lapokat, melyeken a természeti jelenségek mythikus alakjai s a mythikus állatok és növények kerülnek sorra (216—342. l.). A *természeti jelenségek mythikus alakjai* című rész tartalmáról némi tájé-

* Väinämöinen kulku, V. tie. Lásd J. Krohn: *Suom. kirjall. hist.* I. 223.

** *Népköltési gyűjtemény a Pite—Lappmark arjepluogi egyházkerületéből*, 1893. Budapest, 20. l.

kozást nyújtanak az egyes fejezetek címei, melyek a következők: 1. *Napasszony és leánya*; 2. *Holdöreg és leánya*; 3. *A Csillaglakó-vadász és csuládja*; 4. *Reghajnal-anya*; 5. *Az Égenfüggő hét fiú*; 6. *Égalját őrző öreg*; 7. *Szélistenke-öreg és a Szélfiú*; 8. *Füzasszony és Tűzfejedelem*; 9. *Fennjáró szárnyas Kalm*; 10. *Óriások*; 11. *Állatemberek*; 12. *Tündérnép*; 13. *Ördögök*, 14. *Boszorkányok*; 15. *Vízfejedelem és leányai*; 16. *Madárjáró déltáj népe*; 17. *A pusztító kórszellem*.

Nem foglalkozhatunk e fejezetek mindegyikével külön-külön, csak egy-két fontosabb tulajdonságukat emeljük ki.

E mythosi alakok valamennyije eleven, szemléltető vonásokkal van megrajzolva. Az égitestek mythosai sok oly elemet tüntetnek föl, melyek minden nép hasonló mythosaiban többé-kevésbé megtalálhatók. Így például érdekes, hogy a nap sugarai = a Napasszony hajfonata; valamely nyíláson beszüremkedő sugárkéve = a nap keze, keztyűje. A Világügyelő férfi elátogat a Napasszonyhoz s itt, mint Phaeton, rövid időre engedelmet kér a nap vitelére, de az ő vállalkozása is balul üt ki (219. l.). Midőn az ifjú Világügyelő visszatérőben találkozik az ég alján a Napasszony leányával, feleségül veszi s a leány ménésével és tehéncsordájával gyarapítja férje gazdaságát. Élénken emlékeztet ez az utóbbi regemotivum arra a lapp mythosra, mely szerint a ki a Nap-tündérét hatalmába keríti, az megnyeri egyúttal ennek nagy rénszarvas-nyáját. Fjellner, későbbi lapp lelkész, mikor tanuló korában hazament vándor-lapp szüleihez, egyszer látni vélte a Naptündért. Kőd volt. Hirtelen csengők és kolompok zaja ütötte meg fülét s megpillantá a tündért egy sziklán ülve. Mögéje került, hogy megfogja, de csak a hideg követ ölelte át — a látomány szétfoszlott.* A Reghajnal-anya regéjében van az az episod, mely minden lényeges vonásban megegyezik a mi csodaszarvas-regénkkel (230. l.).

Igen nagy szerepet visznek a vogul mythosokban az istenek és emberek között álló lények: óriások, tündérek, ördögök, boszorkányok és állatemberek. Ezeknek rajzában is számtalan vonásra bukkanunk, mely a többi finn-ugor népeknél is megvan. A vogul óriások (*mejkwet*) meglepően hasonlítanak a lapp óriásokhoz, az esetlen, ügyetlen és buta sztallukhoz, kikről Halász Ignác gyűjteményeiben oly sokat olvashatunk. Mythosaik főleg az emberhez való viszonyukról szólnak. A tündérnép (*mis mām*)

* L. *Egyetemes irodalomtörténet*, IV. 151.

jellemében föltűnő a hasonlóság a magyar népmese tündéreihez. Jóságos, szeretetreméltó és boldog nép ez; különösen a nők jók és kedvesek közöttük. Gyakran megesik, hogy egy vogul hősnek sikerül mis-leányt nyerni nőül. Ez a legnagyobb szerencse rá nézve, mert az ily nő mindenüvé boldogságot visz magával s a leghűbb feleség válik belőle. Ellentéteik a boszorkányok, kik közt főkép a nők gonoszak és átkot terjesztenek mindenütt. Az ördögök szintén ártó lények; kialakításukban félreismerhetetlen a keresztyén hatás.

A mythosi állatok és növények tárgyalásában a hősök átváltozása állatokká, szent állatok, regéi szörnyeteg állatok és a szent fák kerülnek megbeszélés alá. A mythosi állatokról szóló hagyományokban természetesen nagy szerepe jut a totemizmusnak; tulajdonságaik nagyjában megegyeznek az emberekével, még hitéletük is van. A hősök igen gyakran öltenek állati alakot, de ez az átváltozás csak ideiglenes; csupán két esetben állandó jellegű: a hét ősfü egyike dühében medvévé lett s «a járatlan erdő, sötét erdő zugába távozott el» minden időre; örökre hallá változott az obfői isten menyasszonya, kit dühös viselkedése miatt búvölt hallá a pelimi isten. Az imádott állatok között legfontosabb a medve, kinek cultusáról e gyűjteményes munkában külön kötet fog szólni. Nagy szerepe van a jávor tiszteletének is. A hatlábú ősjávör létesítése után a gönczöl-szekér képében az égre rajzolódott s innen nyerte e csillagzat a jávorcsillag nevet. Szent állatok még: a ló, rén, farkas, sas (turuj), bagoly, hattyú, lúd, kacsza, búvármadár, halászmadár, kígyó, gyík stb.

A regéi szörnyeteg-állatok közül kiválik a grifmadár vagy szárnyas Kérés és a mammut. Ez utóbbiról igen sokat regél a nép, minek oka a gyakori mammutcsont leletek.

A szent fák tiszteletéről bőven szól Krohn idézett műve. Munkácsi e kérdést a vogul mythológiára nézve sok új adattal gyarapítja.

* * *

A tárgyalt könyv harmadik részének vehetjük a *Samán istenidézés és bűbájosság* s az *Áldozat és imádság* című fejezeteket (342—497. l.). E rész teljesen a külső istenitisztelettel foglalkozik s az itt tárgyalt kérdések a többi finn-ugor népek hasonló hagyányaival kapcsolatban a már többször említett Krohn-féle liturgikus műben is megbeszéltetnek. Munkácsi azon-

ban részletesebben ismerteti meg a vogul istentiszteletnek ez elemeit s több új adattal gazdagítja eddigi ismereteinket.

A vogul samán ősi neve nyajt v. nyojt (*njāit*). Ugyane szó megvan a finnben *nōita* és a lappban *noaidde* alakban. Krohn Gyula még azonosítja vele a votják *nodo*, *nodäs*: okos szót. Helyesen jegyzi meg Munkácsi, hogy ez az állítás téves. A votják szó hangtani okokból nem lehet azonos a vogul *nōit* szóval, hanem a vogul *namt*: ész-szóval egyeztethető. Érdekes, hogy a vogulnak egészen kifejlett pareológiája van a samanizmus körébe vágó fogalmakra, a mi e vallási elem ősi volta mellett bizonyít a vogul-osztyák népnél. Becses történeti adatokat foglal egybe a jeles szerző a vogul samanizmusra nézve, midőn a különböző orosz forrásművekből összeállítja a bennük följegyzett híres samánok neveit és tetteik emlékét.

Nem hagyhatjuk szó nélkül Munkácsi egy megjegyzését. «Bár a samán tisztég gyakran öröklődik — írja Munkácsi — mégis téved Castrén abban a Krohn Gyulától idézett nézetében, mely szerint az Ob-vidéki népek samánjaira illik a mondás, hogy «magus non fit, sed nascitur», mert a samántudomány elsajátítása attól, ki hivatásszerűleg szenteli magát e feladatnak, hosszas előkészületet, tanulást, testi és szellemi szoktatást, valamint gyakorlatot kíván» (368. l.). Castrén szavaiban szerintem nincsen tévedés; legföljebb azt kifogásolhatnók, hogy a samánt magusnak nevezi; de a mondásból magából kiviláglik, hogy ő valódi samánt ért rajta. Maga Munkácsi is több idézetet közöl e szavai után, melyek megerősítik Castrén hibáztatott mondásának helyességét. Pl. Gondatti írja: «A samánok már gyermekkoruktól fogva feltűnnek egyes különös sajátságukkal, melyek őket más gyermekektől megkülönböztetik, a minők: nagyobb felfogó képességük, nagyobb érzékenységük s általában idegességük. Néha nyavalyatorésben szenvednek, melynek rohamait azonban az istenekkel való közlekedés jelének tekintik». A tanulás tehát mellékes; a mit tanulással el lehet sajátítani, az nem lényege a samánizmusnak, mely a *reülés*-ben áll, hanem pusztán esetleges és változó kísérője, mint ezt Michailovszkij és Charuzin orosz ethnographusok számos adattal bizonyítják.* A samánadományt gyakorlással lehet fejleszteni, sőt a szunnyadó tehetőséget föl lehet ébreszteni, de rászületés nélkül valódi samánná senki sem lehet.

* Lásd bővebben: *A samánizmus fogalma és jelenségei*. Irta Bán Aladár. *Ethnographia*, XIX. 2—3—4. füzet.

Igen becses része a könyvnek, mely a samán ténykedés fő jelenségeit tizenegy pontban rendszeresen tárgyalja (382—394. l.). Az áldozásra vonatkozó fejezettel ez alkalommal nem foglalkozunk. Krohn könyvében erre nézve is találhat az érdeklődő felvilágosítást.

Úgy hiszszük, e vázlatos ismertetés is fogalmat nyújt arról a nagy értékről, melyet ez a könyv nemcsak a finn-ugor, hanem az általános tudományosságra nézve jelent. Azonkívül, hogy új és teljesen megbízható adatokkal járul a néprajz és folklóre anyagához, mély átlátással rekonstruálja a hozzánk legközelebb álló ősnépnek gazdag és színes mythológiáját. Egyengeti ezzel azt a rögs utat, mely a magyar nemzet őstörténetének földérsítéséhez vezet. Túlzás nélkül elmondhatjuk tehát, hogy Munkácsi műve nemcsak tudományos, hanem valósággal történeti jelentőségű alkotás s őszintén kívánjuk, hogy a nagy-tudományú és fáradhatatlan buzgalmú szerző még a hátralevő kötetekkel is megajándékozza nemzeti irodalmunkat.

Bán Aladár.

Vallás és művészet.

Réz László könyve. Rimaszombat, 1909.

Réz László ref. lelkészt könyve megírásában a vallás iránti szeretet s a művészetért való lelkesedés vezette. A hitért való őszinte aggodalom, melynek lassú gyöngülését és térvesztését figyeli meg, elmékedésre készítette, s ennek eredményeképen oda jut, hogy a református vallás szertartása nem áll arányban annak tartalmával, a léleknek vallásos érséséből fakadó vágyait s szükségleteit nem képes kielégíteni. Nagyon reálisak, józanok lettünk; jóformán csakis anyagi életet élünk. «A pusztán értelmi eszközök erőtlének, s az értelemre támaszkodó cultus nem vonz, ezt látja, tapasztalja mindenki, kit e kérdések érdekelnek.» Valahányszor az élet bizonyos irányú végleteket fejlesztett ki, s egy-egy élet-felfogás nagyon általánossá vált, az ember azokban a körülményekben már nem jól érezte magát és más légkörbe vágyott. A vad és durva pogányságtól a keresztyénségnek kellett az emberiséget megváltania; a mystikus középkor fanatikus világából a renaissance vezetett ki, a hitélet túlságának mélyéből pedig a reformatio emelte fel a vallásos szellemet és mélyítette el, új erős eszmék fölszinrehozásával a lelkiismeretet. Azután a francia forradalom s nyomában a demokratismus szélvészze süvített végig

Európa fölött. A test dolgozik, verejtékezik, s a lélek szomju-hozza az üdítő italt. A modern világ szellemének ezt a szükségletet kell meghoznia, az embernek ezt a hiányát kell kielégítenie. Azért olyan fontos manapság nekünk a művészet; tőle várjuk lelkünk kielégítését. A művészet mindenkor nagy hivatást töltött be, s nevezetes tényező volt a kulturális élet kifejlesztésében, de soha oly fontos és kiterjedt szerepet nem játszott, mint épen manapság; mert eddigelé csak élvezet volt, az emberek gyönyörködtetésére szolgált, most azonban valóságos életszükségletünké vált, lelki táplálékunkká, melyet ép úgy nem nélkülözhetünk már, mint akár mindennapi kenyerünket. «A világ megkívánja, áhítozza a szépséget, a művészetet. Tagadhatlan, hogy a köszén, a gyár, a locomotív, a bank világában sivárabb lett az élet, sok szívbeli értéke veszendőbe ment, a háború és igazságszolgáltatás kegyetlenségeit fölvaltotta a létért való harc kegyetlensége, a nagy vagyonok fényben ragyogó szigetét körülzajongja a pauperismus sötét tengere. A művészet cultusában ideális egyensúlyát keressük a materialistikus életküzdelemnek.»* Ezért kell nekünk annyira a művészet. A művészet a mi modern életünk nagy sóvárgása, vigasza és idealismusa; intenzív kifejlesztése tehát legfőbb törekvésünk.

E cél szolgálatába szegődött Réz László fenti könyvével, midőn a korszellem nevében a protestáns vallási cultus olyatén reformját sürgeti, mely teret biztosít a művészetnek ebben az egyházban, a honnan az eddig úgyszólván teljesen száműzve volt, s azt bizonyítja, hogy a képek és szobrok bevitele a református templomokba nemcsak hogy nem ellenkezik a reformált hit fogalmával, hanem magának a vallásnak létérdeke, feladatának teljesítéséhez megkívántató elsőrendű életszükséglet.

Más világ volt a reformatio idejében. Akkor a symbolismus túltengésétől kellett a vallást megmenteni, eredeti egyszerűségébe visszaállítani. A reformátorok az új vallást főleg az észre alapították. Szerző most a korszellemre való hivatkozással követeli az immár égetően szükséges reformot. A vallásban okvetlenül szükséges a symbolismus, s ma kétszeresen az, mert, úgy mond, Novák László szavait idézve: «szavakkal mindent kifejezni nem lehet». A symbolismus eszköze pedig a művészet. Ha a protestánsok a művészetet templomaikban és cultusukban érvényre juttatják: az, a szerző meggyőződése szerint, nem tör-

* Alexander: *Művészet*. Budapest, 1908.

ténhetik a vallásos érzés bensőségének rovására, sőt a protestáns egyház meg fog erősödni s talán még bensőbbben felelhet meg isteni feladatának. Könyvének ezt a főszmjét és vezérgondolatát szerzőnk logikusan vezeti le. De lényeges kifogásaink vannak a részletek ellen. Réz László a református pap nemes buzgalomával, lelkesedésével, némi elfogultsággal és a mellett józan magyar észszel írta meg könyvét, de nyilván a tárgy szeretetétől elragadtatva, erejét meghaladó feladatra vállalkozott, midőn oly kereteket állított, melyeknek betöltése sokkal tudományosabb apparatust igényelne, mint a milyenre egyébként mívelt szerzőnket tehetsége és készütsége képesíti. A hol a maga eszével és szívével ír, élvezetes, érdekes olvasmányt nyújt, de mihelyt a theoria útvesztőjébe téved, elhagyja ereje, s nemcsak élvezhetlenné, de érthetlenné is válik. A forrásokat megválasztani sem tudja, nemhogy földolgozni. Tudományos módszere nincs, a szakirodalmat nem ismeri, s úgy látszik, minden előtanulmány nélkül fogott könyve megírásához, oly alapon, mely ugyancsak kellő jártasságot kíván a művészet- s vallás-bölcsélet és a történet terén, teljes ismeretével az idevágó irodalomnak, ítéletről, kritikáról, stb. nem is beszélve. A vallás és művészet lényegéből kiindulva, a kettőnek egymáshoz való viszonyából, történeti alapon szépen ki lehetett volna fejteni a művészet szerepét s e szerep fontosságát az egyes vallásokban, különösen pedig a keresztyénségben, s ebből azután kimutatni a művészet jogosultságát a protestáns felekezetek cultusában, melyeknek lényegével, hitelveivel a művészet alkalmazása nem ellenkezik, a megváltozott korszellem pedig egyenesen megköveteli. Vischer, Lotze æsthetikája, Köstlin, Marshall, Cherbuliez művei (ez utóbbi magyarul is megvan), Wundt: *Völkerpsychologie*, Dorrer: *Grundriss der Religionsphilosophie*, mindenek előtt pedig Taine művészetbölcsélete s Alexander Bernát legújabb könyve a művészetéről s annak értékéről, de ezeken kívül még sok egyéb becses forrásmű, hatalmas segédeszközül kínálkozott. Réz László azonban tizedrangú s teljesen értéktelen, elavult könyvekből böngészgeti össze elméleti adatait, s a vallás és művészet eredetéről, fogalmáról, céljáról, egymáshoz való pszichologiai meg physiologiai és sociologiai viszonyáról szóló fejezetei nem egyebek dilettans okoskodásoknál, tudákos üres szólamok, zavaros, sőt néha egészen értelmetlen tartalommal. Ilyen elemi készütséggel egészen más dispositio alapján kellett volna könyve tartalmát felépítenie, s a tudományos elismerés igényét egészen mellőzve, csupán a maga józan észére

támaszkodva, elmondania azt, a mi a szívéen fekszik, akkor meg is értettük volna, elismeréssel is adóztunk volna; de ha valaki képességét meghaladó feladatra vállalkozik, Antaeusként hiába merit erőt a talajból, melylyel érintkezik: Herakles a levegőbe ragadja és megfojtja.

Miklós Ferencz.

Egy íróő versei.

Akkordok. (Újabb versek.) Írta Idus. Budapest, 1911. 8-r. 159. l.

E költemények között helyenként figyelemreméltók is találkoznak. Ezek közül fogok főlemlíteni egy párt, melyek a gyűjteménynek java terméséhez tartoznak.

Szerző első sorban lyrikusnak tartja magát, holott a lyrában sokkal kevesebb a szerencséje, mint a tárgyias költészetben és nagyszámú dala között mindössze egy pár rövidebb lélekzettű találkozik, mely valamelyest szóra érdemes. Ilyennek tartjuk *A költő lelke* és az *Örökké* című költeményeket (6. és 28. l.), melyekben költői gondolatot találni, de az elsőnek vége, a másodiknak pedig — egyébiránt bátran elhagyható — harmadik versszaka nem eléggé világos. Reflexiói általában borongók, a lemondás kényszerűsége s a sír nyugalma körül forognak.

Az egész gyűjtemény lyrai részének legértékesebb részét a *Szeretek valakit* című rövid cyclus (35--57. l.) dalai teszik, melyekben itt-ott a szenvedélynek hullámverése érezhető.

Ez a lyra nem jár új ösvényen, egyéninek sem mondható. A versek még csak a nőt sem jellemzik s nincs egyetlen soruk, a melyet meg nem írhatott volna éppúgy férfi is. Ritka kivétel a *Minek a küzdelem* című csinos vers (58. l.), melynek reflexióiban a nő szólal meg, a ki párját a hívságos küzdelmek útjáról letéríteni iparkodik, mert a boldogságot többre becsüli a reménység káprázatainál s minden hírnél és dicsőségnél.

•O jer hivem, o jer, borulj szivemre,
Minden percczel közelg napunk lemente.
Ha megfakult sötét hajunk,
Ha sirunkhoz közel vagyunk:
Hiába fény, hiába hír,
Szívünk örülni már nem bír.
Mint őszi napsugár, hideg és fénytelen
A késő szerelem. •

Költészetének értékesebb felét a leírások, az elbeszélések alkotják. Ezek egyszerű és természetes hangon szólnak, első pillantásra rávallanak az asszonyra és gyöngéd lelkére. Szép Viola minden virágját letépi s odaadja hűtlen kedvese lakodal-mára; azután meghal és egyetlen szál virág sem ékesíti ravata-lát (*Szép Viola*, 104. l.); gyöngéd képe a szerető női szív vég-telen önzetlenségének. A leány ábrándos volt és titkon egyre királyifját várta, de az csak nem jött s a leányt szülei végre is annak adták, a ki éppen kérte. Gömbölyű, piros-pozsgás asszony lett belőle és elfeledte királyifját. «Csak a mikor férjhez kérték lányát, — Zavarta meg valami az álmát, — Hanem aztán megnyugodott végre — S odaadta annak, a ki kérte». (*Férjhez adták*, 112. l.) Egy másik asszony levelet ír anyjának és elpanaszolja végtelen bánatát, hogy «Ő többé nem szeret . . .»

Jött az öregbetűs
Biztató felelet:
Megértettem, lányom,
Bánatos leveled,
Az anyámnak egykor
Ilyent én is írtam,
Gyötrő, égő búmat
Én is belesírtam.

S a te jó nagyanyád,
Az az áldott, drága —
A mit én most írok,
Azt felelte rája . . .
Neki is *ezt* írták,
Mikor panaszkolta . . .
Szórol-szóra, lányom!
Ez az asszony sorsa.

(*Levelek*, 115.)

Csinos, hangulatos kép: az omladozó kútra ülve két sze-relmes, a mint a jövőről ábrándozik. A fákról köröskörül hullik a levél s a fákon túl egy sötét alak csöndesen kaszál . . .

Igénytelen versek ezek, sehol bonyolult mese, sehol küz-delem; szereplőik ábrándozó vagy szenvedő alakok, kiken végig-gázol az élet. A költő nem világít be szívük mélységeibe, nem elemzi érzelmeiket, csupán elbeszél és sejtet. De a mit ír, a maga igénytelenségében többnyire elég jól van kigondolva s egyszerűen elmondva. Ez pedig érdem.

Horváth Cyrill.

Reviczky Gyula.

Paulovics István: *Reviczky Gyula*. Budapest, Franklin-Társulat, 1910. 8-r., 239. l. Ára 6 kor.

Reviczky tehetségét, költészetének jelentőségét már sokan vitatták s többen értékén felül becsülték. Némelyek úgy vélték,¹ hogy egész iránya forradalmat jelentett lyránkban, mások² meg épenséggel a jelenkor legkiválóbb költőjének tartják. Az elsőhöz nem volt elég erőteljes a hang, a melyen Reviczky megszólalt, az utóbbi meg csak azt jelentette, hogy Arany János öregkori és Gyulai Pál eléggé nem méltányolt lyrájának finoman rezdülő hangjai, Vajda János erővel teljes keservei után a fiatalok nem emelkedhettek ily magaslatra. Reviczky költészete nem is forrott ki eléggé. A XIX. század végének «fiataljai» között azonban lehet kiváló helye Reviczkynek. Néhány kisebb verse eléggé ismeretes, főként a sokat bolygatott³ *Pán halála* cz. költeménye, mely munkáiból, alkalmasint hosszú időre fenn fog maradni.

Paulovics István most megjelent Reviczky-életrajza nem léphet fel tudományos igényekkel, főképpen, mert minden módszeresség nélkül szűkölködik. Különösen áll ez könyvének második részére, mely — régi rossz szokás szerint — kettéválasztva a költő életét és munkásságát, ez utóbbival foglalkozik. Drámáihoz nem férhetett; nem nagy kár — maga Reviczky sem tartotta sokra azokat, csak fiatalos becsvágy, nem tehetség gyümölcsei voltak. De érthetetlen, minő arányokban tagolja szét Paulovics Reviczky egyéb munkásságát. Az elbeszélőnek és az æsthetikusnak szánt majdnem 50 lappal szemben befejezésül rövid 20 lapon, elnagyolva, elhamarkodva foglalkozik Reviczky költészetével, holott lyrája mellett elbeszéléseinek csekély becse van. Az *Apai örökség* subiectiv részletei miatt érdemel figyelmet. Aesthetikai dolgozataiban nagy fába vágta fejszójét. A humorról irt több dolgozatot. Ezekkel szemben az lett volna Paulovics feladata, hogy e dolgozatok forrását kutatva, eredményeit kritikailag mérlegelje.

¹ Dombi Márk: Reviczky Gyula költészete. *Kath. Szemle*. 1906. 1016—1035.

² Bartha József, irodalom történetében. 1907. II.² 111.

³ *Budapesti Szemle*. 1903. 156. *Egy. Philol. Közl.* 1903. 268. 523. 526. 898. 1905. 897. 1909. 204.

Paulovics csak ismertet, nem kutat. Reviczky költészetével is kurtán végez: «Egy szóval jellemezhetni a legtalálóbban, hogy szomorú.» Hiszen bizonyos, hogy a bánat is motivuma költészetének; ez egyéniségéből, születésének körülményeiből természet-szerűleg fakad. De kizárólagos jellemvonásnak venni képtelenség. Az sem áll, hogy «a legvallásosabb magyar költők egyike»; épen papi részről tiltakoznak ez ellen.* Végül azt állítani, hogy a *Pán halála* Reviczky képzetének szűkkörű nyilatkozását mutatja, azért, mert a mondához alig tett hozzá valamit, teljesen figyelmen kívül hagyja a felfogásban, a beállításban rejlő eredetiséget.

Paulovics iránya, mondottuk, ismertető csupán. Erre nézve nem mentség, hogy talán a nagy közönségnek irt, mert avval is lehet, sőt kell is eredményeket közölni. Az adatokat, melyek Reviczky életére vonatkoznak, szorgalmasan összegyűjtötte, ügyesen csoportosította, s ügyesen mondja el is. Ebben a sikerültebb első részben csak azt kifogásolnám, hogy itt-ott anekdotákkal fűszerezi elbeszélését, a mivel művének komolyságán sokat ront, ugyszintén itt-ott érzelgős hangjával.

Paulovics könyve csak kísérlet számba menő, de ügyesen megírt életrajz, a melynek azonban különösen a második fele tapogatózó, bizonytalan, főként módszer nélkül való ismertetés. Életrajzi adatok szorgalmas gyűjtésével az első rész segíti a további tudományos kutatást.

L. Z.

József nádor és Károly főherczeg Pesten, 1803.1804-ben.

Irta és kiadja *Éble Gábor*. Budapest, 1911. Franklin-Társulat.

Ha *Éble Gábor* nevét olvassuk egy könyv címlapján, előre tudjuk, hogy a Károlyi-család levéltárából s más forrásokból is érdekes culturtörténeti vagy általános történeti adalékot kapunk. Ez a kis könyv már külsejével is magára vonja a figyelmet. Díszesen van nyomtatva, csinos metszetek vannak mellékelve hozzá, melyek Károly főherczeg, József nádort, gróf Károlyi Józsefet s a régi Pest néhány épületét ábrázolják. *Éble* szokott pontosságával és szorgalmával elbeszéli, hogy mikor töltött József nádor egy éjszakát Pesten 1803-ban a Károlyi-palotában, mikép fogadták Károly főherczeget 1803-ban ugyanott és mennyi időt töltött 1804-ben a győztes hadvezér a nagy katonai hadgyakorlatok alatt a

* *Kath. Szemle*, 1906. 1032.

Károlyi-palotában. A függelékben a Hét választófejedelemhez címzett ház története van elbeszélve, annak a híres vendégfogadónak a története, a melyet a mult század hetvenes évei óta Nemzeti Szállodának neveztek.

Látszólag csekély értékű adatok, de az olvasmány érdekes, a történetkedvelő tanul is belőle egyet-mást. A régi pesti telekárakat s az élelmiszerek 1803-iki árait melancholikus érzéssel nézegetheti a mai fővárosi polgár. És megérti, hogy mit jelent a régi jó világ, ha úgy látja, hogy akkor egy font tehénhúst 4 kr.-ért, egy itcze bort 3 kr.-ért vettek. Azt is érdekes tudnunk, hogy mennyi bajjal járt az átkelés a téli, zajló Dunán a hajóhid idején s hogy minő vidám farsangi élet volt Pesten a felső körökben akkortájt. Az arisztokratia egy kis részét a nádori udvar a mai fővárosba vonzotta. Az akkor még ifjú nádor jól mulatott körükben s hajnalig is eltöltötte az időt a Hét Választó nagy báltermében a polgári mulatók közt. A mikor meg Károly főherczeg Pestre látogatott, végtelen volt a város öröme. Nem hivatalos alázattal, hanem valóban boldog érzéssel fogadják a város polgárai a monarchia «Camillusát». Pest és Buda olyan jó érzelmű városok voltak akkor, mint akár Innsbruck. Talán nem voltak még oly csinosan építve, mint e tartományi főváros, de a német nyelv használatában és osztrák alattvalói hűségben majdnem hasonlóak voltak hozzá. A magyarországi vagy magyar királysági szó nekik csak tartományi jelentőségű volt. Mind Ezeket e könyv néhány érdekes új adat keretében juttatja eszünkbe.

d.

Új magyar könyvek.

Bársony István. Négyszem közt. Elbeszélések. 2. kiad. Budapest, 1911. Singer és Wolfner (8-r. 191 l.) 3 K.

Bartók György dr. Az erkölcsi érték philosophiája. Budapest, 1911. Kókai. (8-r. VII, 160 l.) 4 K.

Benkó Albert dr. A vármegyei közigazgatás reformjának irányelvei. Pályadíjat nyert mű. Előszóval ellátta Concha Győző. Budapest, 1911. Kilián Fv. (8-r. 230 l.) 5 K.

Berczik Árpád. Hogy született a szerelem? Elbeszélések. Budapest, 1911. Singer és Wolfner. (8-r. 205 l.) 3 K 50 f.

Borbély Sándor. Az én világom. Költemények. Budapest, 1911. Singer és Wolfner. (8-r. 145 l.) 3 K.

Bozóky Dezső dr. Két év Keletáziában. Utirajzok. I. kötet: Khina és Korea. Budapest, 1911. Rényi K. (8-r. 532 l.) 16 K.

Bródy Sándor. Lyra. Elbeszélések. Budapest, 1911. Singer és Wolfner. (8-r. 206 l.) 3 K 50 f.

Dániel Arnold. Föld és társadalom. (Szociológia könyvtár.) Budapest, 1911. Athenaeum. (8-r. 322 l.) 7 K.

Dánielné Lengyel Laura. Máb királyné. Elbeszélések. Budapest, 1911. Singer és Wolfner. (8-r. 186 l.) 3 K 50 f.

Dóczi Sámuel dr. Ipari szervezkedés. Budapest, 1911. Benkő Gy. (8-r. 384 l.) 6 K.

Erkel Ferencz- emlékkönyv. Születésének századik évfordulójára. Szerkesztette Fabó Bertalan. Budapest, 1910. Pátria. (8-r. 250 l.) 16 K.

Farkas Pál. Az utolsó menuett és más elbeszélések. Budapest, 1911. Singer és Wolfner. (8-r. 210 l.) 3 K 50 f.

Gorzó Bertalan (Bilkei). Szatmár vármegye nemes családjai. Nagykároly, 1910. Gál S. (8-r. 140 l.) 8 K.

Herczeg Ferencz. Andor és András. Budapesti történet. 2. kiadás. Budapest, 1911. Singer és Wolfner. (8-r. 205 l.) 3 K 20 f.

Kátnoki Izidor. Apa és fia és egyéb elbeszélések. Budapest, 1911. Athenaeum. (8-r. 233 l.) 4 K.

Kaposi József. Dante Magyarországon. Budapest, 1911. Rényi K. (8-r. 373 l.) 12 K.

Károlyi László gróf. A nagy-károlyi gróf Károlyi család összes jószágainak birtoklási története. 2. kötet. Budapest, 1911. Rényi K. (8-r. XXII, 345; 358 l.) 16 K.

Kempelen Béla. Magyar nemes családok. I. kötet. Ágh. Barrendorf. Budapest, 1911. Grill K. (8-r. VII, 503 l.) 20 K.

Kiss József. Legendák a nagyapámról. Budapest, 1911. Szilágyi B. (16 v. 100 l.) 4 K.

Kneppó Sándor dr. A magyar házadó kézikönyve. Budapest, 1911. Rényi K. (8-r. 155 l.) 3 K 20 f.

Kóbor Tamás. Egy test, egy lélek. Dráma 3 felvonásban. Budapest, 1911. Eke. (8-r. 77 l.) 1 K 50 f.

Kovaliczky Elek dr. Adalékok a közjegyzői törvények reformjához. Budapest, 1911. Franklin T. (8-r. 280 l.) 5 K.

Kováts Lipót dr. A pénz lényege és értékesökkenésének okai. Budapest, 1911. Lampel R. (8-r. 162 l.) 4 K 50 f.

Kövesi Antal. Grafosztatika és a vasszerkezetek. Tankönyv a főiskolai hallgatók számára. Selmeczbánya 1910. Joerges. (8-r. XII, 367 l.) 10 K.

Köveskúti Jenő. Túl a Dunán. Elbeszélések. Budapest, 1910. Benkő Gy. (8-r. 113 l.) 2 K.

Kozári Gyula. Emberi okmányok a tegnapi és holnap irodalmából. Metafizika-pszichológiai tanulmány. Budapest, 1910. Szt. Istrán T. (8-r. 477 l.) 10 K.

Kristóf György dr. Petőfi és Madách. Budapest, 1911. Hornyánszky V. (8-r. 49 l.) 1 K 20 f.

Krúdy Gyula. A podolini takácsné és a többiek. Budapest, 1911. Singer és Wolfner. (8-r. 197 l.) 3 K 50 f.

Kulinyi József. Asszonyok-emberek. Elbeszélések. Budapest, 1911. (8-r. 164 l.) 2 K.

Lőrinczy György. A verdibáli nász. Elbeszélések. Budapest, 1911. Singer és Wolfner. (8-r. 204 l.) 3 K 50 f.

Lovik Károly. Egy barátságos ház története. Regény. Budapest, 1911. Singer és Wolfner. (8-r. 219 l.) 3 K 50 f.

Lukcsics József dr. A Galilei kérdés. Budapest, 1910. Szt. István T. (8-r. 103 l.) 1 K.

Malonyay Dezső. Az öreg méltósága. Egy pesti gavallér története. Budapest, 1911. Singer és Wolfner. (8-r. 221 l.) 3 K 50 f.

Móricz Zsigmond. Falu. Három szindarab. I. Mint a mezőnek virága. II. Magyarosan. III. Kend a pap? Budapest, 1911. Nyugat. (8-r. 117 l.) 3 K.

Nagy Endre. A zseni. Tragikomédia 3 felvonásban. Budapest, 1911. Franklin T. (8-r. 174 l.) 2 K 50 f.

Oláh Gábor. Viola elbukott. Versek. Budapest, 1911. Franklin T. (8-r. 112 l.) 2 K 50 f.

Ossian költeményei magyar versekben Kálmán Károlytól. Budapest, 1911. Akadémia. (8-r. XII, 582 l.) 10 K.

Péter Béla dr. Gazdasági növénytan. I. rész. A virágtalan növények ismertetése különös tekintettel természetett növényeink betegségeire. 2. javított kiadás. Kassa, 1911. Vitéz A. (8-r. 216 l.) 4 K.

Prinz Gyula dr. Utazásom Belső-Ázsiában. Budapest, 1911. Kertész József. (8-r. XVI, 333 l.) 15 K.

Rakodczay Pál. Egressy Gábor és kora. I. kötet. Budapest, 1911. Singer és Wolfner. (8-r. VII, 651 l.) 12 K.

Ribiczey Gyula. Perihelium, aphelium. Versek. Budapest, 1911. Benkő Gy. (8-r. 60 l.) 2 K.

Rippl-Rónai József emlékezései. Budapest, 1911. Nyugat (8-r. 159 l.) 12 K.

Szheitz Pál dr. A minőségi kémiai analízis módszerei. Budapest, 1911. Kilián Fr. (8-r. XII, 258 l.) 8 K.

Schmidt Sándor dr. (néhai). A kristálytan története. Sajtó alá rendezte Mauritz Béla dr. Budapest, 1911. Kilián Fr. (8-r. 127 l.) 4 K.

Schoen Arnold. Palóc népdalok. (Ipolybalog.) Budapest, 1911. Lampel R. (8-r. XIV, 204 l.) 5 K.

Tormay Cécile. Emberek a kövek között. Regény. Budapest, 1911. Franklin T. (8-r. 240 l.) 4 K.

Tuzson János dr. Rendszeres növénytan. A vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszterium megbízásából írta —. I. Általános rész és a virágtalan növények. Budapest, 1911. Kilián Fr. (8-r. VII, 362 l.) 10 K.

